

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

H. V. GREGERSEN

Plattysk i Sønderjylland

En undersøgelse af
fortyskningens historie
indtil 1600-årene

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG 1974

PREPOSITURA MAJOR

Forsvaret finder sted fredag den 13. december 1974 kl. 14 i Patologisk Instituts auditorium, J. B. Winsløvsvej 15, Odense.

Hans Valdemar Gregersen er cand. mag. i historie fra Københavns Universitet og har efter ansættelse ved gymnasieskolen virket som historielærer ved Haderslev Statsseminarium siden 1959. Han blev seminarielektor i 1964 og i 1972 central studielektor i faget historie i Undervisningsministeriets seminariedirektorat. Han er født i 1920 i Bolderslev sydvest for Åbenrå og har i forskellige periodica (især Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift), samt teamworks (f. eks. Bjolderup Sogns Historie og Åbenrå Bys Historie) fået publiceret en række artikler og afhandlinger fortrinsvis med emner fra Sønderjyllands historie. Han har skrevet *Messe og Marked* (1955, 2. udgave 1974), *Niels Heldvad* (1957, tysk udgave 1967), *Gotiske Skriftprøver fra sønderjyske Arkivalier* (1961), *Den Lüneburgske Saltoktroi* (1962). Desuden har han udgivet *Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i København* (1966) og i *Sønderjylland, I-II* (1970), samt *M. Mørk Hansen: Livs-Erindringer* (1968).

Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 19

H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland

H. V. GREGERSEN

Plattysk i Sønderjylland

*En undersøgelse af
fortyskningens historie
indtil 1600-årene*

Odense University Press 1974

Denne afhandling er af det humanistiske fakultetsråd ved Odense Universitet antaget til offentligt at forsvares for den filosofiske doktorgrad.
Odense, den 23. okt. 1974.

Finn Stendal Pedersen
h.a. dec.

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder

ISBN 87 7492 118 5

Indhold

<i>Forord</i>	7
<i>Indledning</i>	9

FØRSTE DEL:

Sønderjylland fra Ejder og Levensau til Kongeå og Kolding fjord

<i>I. 808–1241</i>	19
Hovedtræk af den politiske udvikling	21
Sønderjyllands folkelige treklang	24
<i>II. 1241–1325</i>	29
Hovedtræk af den politiske udvikling	31
Den folkelige udvikling på land og i by	37
<i>III. 1325–1375</i>	49
Hovedtræk af den politiske udvikling	51
Den holstenske adels indvandring	66
Slesvig stift mellem Lund og Avignon	81
Sønderjyllands kulturelle opdeling	94
<i>IV. 1375–1440</i>	107
Hovedtræk af den politiske udvikling	109
Hertugdømmets stormænd mellem to herrer	126
Slesvigs delte bispedømme	150
Det danske kultursprogs retræte	164

Kort:

Det danske sprogs oprindelige sydgrænse	178
Sønderjyllands kirkelige opdeling i middelalderen	180

ANDEN DEL:

*Sønderjylland fra Skelbæk og Flensborg fjord
til Kongeå og Kolding fjord*

V. 1440–1523	185
Hertug og ridderskab	187
Unionen mellem Danmark og Slesvig-Holsten	192
Den plattyske administration og dens virkninger i Nordslesvig...	202
Senmiddelalderens kirke og dens betydning for den sprogligt- kulturelle udvikling i Nordslesvig	220
VI. 1523–1600-årene	241
Trods personskifte samme dynasti: unionsaftalen fornyes	243
Reformationen i Haderslev-Tørning	249
De administrative og sprogligt-kulturelle virkninger af reforma- tionen	275
Den plattyske kultursprogstradition i Nordslesvig	308
<i>Afsluttende bemærkninger</i>	352
<i>Deutsche Zusammenfassung</i>	354
<i>Bibliografi</i>	359
<i>Utrykte kilder</i>	373
<i>Personregister</i>	376
<i>Stedregister</i>	385
Kort:	
Nordslesvigs kirkelige opdeling i senmiddelalderen	393

Forord

Ideen til nærværende arbejde fik jeg i forbindelse med gennemgangen af Haderslev på reformationstiden for et linjehold i historie i 1969 på Haderslev Statsseminarium. Et igangværende udgiverarbejde førte imidlertid til, at jeg først ved årsskiftet 1970/71 kunde samle mig om en behandling af emnet.

Fremstillingen hviler på et stort og spredt forekommende materiale, og det er mig en kær pligt ved den her givne lejlighed at takke personalet ved Rigsarkivet, Landsarkivet i Åbenrå, samt ved Det Kgl. Bibliotek, Statsbiblioteket i Århus og centralbibliotekerne i Haderslev og Åbenrå for imødekommenhed og redbon hjælpsomhed ved fremskaffelsen af materialet. For adgang til Haderslev Katedralskoles bibliotek og til dr. theol. H. Hejselbjerg Paulsens privatbibliotek er jeg ligeledes stor tak skyldig. For en bevilling til rejser og ophold takker jeg Statens humanistiske Forskningsråd, ligesom jeg står i stor gæld til Odense Universitets publikationsudvalg for fremskaffelsen af midler til bogens udgivelse.

Denne bog kunde ikke være skrevet uden det forarbejde, der er gjort af den forudgående forskning. Jeg tilegner den derfor alle de mange historikere og andre forskere, uanset af hvilken nationalitet, der i tidens løb hver på sit felt og vel ofte ud fra de forskellige motiver har beskæftiget sig med grænselandets fortid.

*Dronning Alexandrinesvej 2, Haderslev,
juli 1974.*

H. V. GREGERSEN.

Indledning

Det spørgsmål, der her stilles til debat, gælder den sprogligt-kulturelle udvikling i Sønderjylland, og de følgende sider er tænkt som et forsøg på at anskue, hvad den, set med historiens øjne, kom til at betyde for det gamle grænseland. Det gælder med andre ord om at få undersøgt, hvorledes det gik til, at befolkningen syd for vor nuværende landegrænse skiftede sprog, hvorfor den ombyttede sin danske dialekt med nedertysk – eller plattysk, som man almindeligvis kalder det tysk, der tales i det nordtyske sletteland. Det gælder endvidere om at nå til erkendelse af, hvor langt mod nord det plattyske sprog blev anvendt som kultursprog.

Det ses straks af problemstillingen, at udviklingen inden for det frisiske sprogområde i det sydvestlige Sønderjylland ikke direkte berøres, om end det kan konstateres, at den på mangfoldige måder forløber parallelt med den her skildrede, og det vil derfor også i en fremstilling som den foreliggende være naturligt at kaste strejflys ind over de sproglige tilstande i det frisiske område.

For at der kan være tale om et sprogskifte i den sydlige del af Sønderjylland, må forudsætningen selvsagt være, at der påviseligt også har boet en dansk- eller nordisktalende befolkning i denne egn siden vor histories begyndelse, og dette har der været nogen tvivl om. Ganske vist fortæller den gamle englænder, Beda den Ærværdige [1], at anglerne kom til England fra »det fædreland, som kaldes Angel, og som siges at have ligget øde mellem jydernes og saxernes provinser fra hin tid til nu«, og dette udsagn er af alle ældre historieskrivere blevet taget til indtægt for en placering af angelsaxernes oprindelige bosættelsesområde i hertugdømmerne Slesvig og

1. »Porro de Anglis, hoc est, de illa patria, quæ Angulus dicitur et ab eo tempore usque hodie manere desertus inter provincias Jutarum et Saxonom perhibetur« (citeret af A. Erdmann i *Über die Heimat und den Namen der Angeln*, s. 14, efter Bedae *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, I, s. 15, ed. A. Holder, Freiburg und Tübingen 1882). Jvf. *Venerabilis Beda: Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, ed. C. Plummer, Oxford 1896, 1961, s. 31.

Holsten. Det var en opfattelse, der efterhånden var blevet gængs og gæv hos alle, der beskæftigede sig med befolkningsforhold i Sønderjylland.

I nyere tid fik hele denne problemstilling en nationalpolitisk betydning. Det blev nemlig hurtigt sprogforskningen klart, at det angelsaxiske sprog i England var et vestgermansk sprog i slægt med tysk og altså ikke et nordisk sprog. Kom anglerne fra Sønderjylland, så måtte der have boet en før-dansk befolkning i denne landsdel. Vor ivrigt nationale historiker, C. F. Allen, var klar over denne sammenhæng, men han søgte at pakke den godt ind ved hjælp af følgende ordvalg [2]: »Om end anglerne tildels var en tysk stamme, så havde de et stærkt skandinavisk element i sig som overgangsled mellem skandinaver og tyskere«.

Stort set var der således enighed om denne opfattelse, og både den slesvig-holstenske sprog- og sagnforsker Karl Müllenhoff [3] og den danske filolog Hermann Møller [4] søgte hver for sig at underbygge Bedas udsagn ved at sammenholde det med den gamle romer Tacitus' omtale af germanske stammefolk i det nordlige Europa. Begge kom til det resultat, at anglerne havde været bosat i Angel i det sydøstlige Sønderjylland, og Müllenhoff gik endda så vidt, at han anbragte et andet af Tacitus' oldtidsfolk, varnerne, i Sundeved, hvor stednavnet Varnæs («Warnitz») antoges at vidne om deres eksistens på denne egn!

I årene omkring århundredskiftet udsendte August Sach, historielærer ved latinskolen i Haderslev, et stort anlagt værk, »Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung«, der vel har været tænkt som en tysk pendant til Allen. Heri gives der også en udførlig omtale af anglerne [5], hvis vestgermanske herkomst der ikke lades tvivl om. Imidlertid var der allerede på den tid gjort alvorlig indsigelse imod den gængse forestilling om, at anglernes hjemstavn havde været i Sønderjylland. Den svenske filolog, A. Erdmann, havde i 1890 fremlagt en grundig og velunderbygget argumentation [6] for, at anglernes bosættelsesom-

2. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, I, s. 4.
3. Karl Müllenhoff: Die deutschen Völker an Nord- und Ostsee in ältester Zeit (Nordalbingische Studien, I, s. 111–174); smlgn.: Erik Kroman: Musikalsk Accent i Dansk, s. 212–213.
4. Hermann Møller i en anmeldelse af A. Erdmanns bog (Anzeiger für deutsches Altertum, XXII, s. 129–164).
5. August Sach: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung, II, s. 65 ff.
6. A. Erdmann: Über die Heimat und den Namen der Angeln (Skrifter, ut-

råde skal søges langt længere sydpå, nemlig i Elbe-Saale-området. Helt forstummet er talen om en angelsk befolkning i Angel dog ikke – dertil synes Bedas udsagn for uafviseligt –, men det er betegnende, at historikere og oldforskere, der stadig hælder til denne opfattelse, altid undgår en drøftelse af den sproglige situation i angelsaxernes nye hjemstavn hinsides Nordsøen [7].

Men når talen er om det gådefulde anglerfolk, er det sproglige problem i virkeligheden ikke til at komme uden om. Der kan nemlig ikke findes argumenter for, at sproget i de egne af Sønderjylland, hvor anglerne skulde have boet, ikke skulde have været nordisk. Klarest og med størst autoritet er dette standpunkt blevet formuleret af stednavneforskeren Anders Bjerrum, hvor han som konklusion på en undersøgelse af anglerproblemet siger [8], »at sproget i Sønderjylland, bortset fra de sydligste og sydvestligste egne, sandsynligvis var nordisk så tidlig som i folkevandrings-tiden, og at det rimeligvis aldrig har været vestgermansk«. Nok indeholder dette udsagn en vis forsigtighed i udtrykket, men det gengiver alligevel den almindelige opfattelse i Danmark af Sønderjyllands befolkningsmæssige fortid. Tidligere har man fra dansk side givet udtryk for en endnu større sikkerhed i dette spørgsmål. Historikeren Peter Lauridsen siger således kort og knapt i indledningen til en afhandling om sprogforholdene i grænselandet [9]: »Sønderjylland var oprindeligt et rent dansk land lige

gifna af Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, I, 1890–92), s. 14, 26, 63, 71, 104.

7. Således f.eks. Herbert Jankuhn i *Geschichte Schleswig-Holsteins*, III, s. 150 ff.
8. Anders Bjerrum: *Anglernes Hjemstavn* (Sønderjyske Årbøger, 1951, s. 244); jvf. Inge Skovgaard-Petersens oversigt *Vikingerne i den nyere Forskning* (*Historisk Tidsskrift*, 12. rk., V, s. 651–721, spec. s. 686–687).

I *Geschichte Schleswig-Holsteins*, III, s. 161 ff. støtter Wolfgang Laur og Siegfried Gutenbrunner denne opfattelse, ligeledes Wolfgang Laur: *Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen im ehemaligen Herzogtum Schleswig* (*Beiträge zur Namenforschung*, XI, 1960), hvor det side 103 hedder: »Das Herzogtum Schleswig zwischen Eider und Königsau war beim Eintritt in die Geschichte im frühen Mittelalter mit Ausnahme von Nordfriesland an der Westküste zum grössten Teil dänisches Sprachgebiet süderjütischer Mundart«.

9. P. Lauridsen: *De slesvigske Sprogforhold og den danske Sprogordning 1850–52* (*Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, udg. Franz von Jessen, 1901, s. 167). Samme opfattelse har Lauridsen desuden fremsat i *Sønderjyske Årbøger*, 1893, s. 28 ff.

ned til de ubeboede grænseskove omkring Ejderen og sydvestens sump-egne«.

Til støtte for denne helhedsopfattelse af den folkelige situation i Sønderjylland i ældre tid har man i de senere år kunnet anføre stednavnematerialet, der nu er så nogenlunde indsamlet fra hele området. Brugen af stednavne har altid været konservativ og har kunnet holde sig gennem århundreder. Derfor er man nu takket været dette materiale i stand til at drage sydgrænsen for det danske sprogs oprindelige område med megen sikkerhed, og resultatet er stort set blevet linjen Eckernförde-Danevirke-Husum [10].

Der er således alt i alt kun ringe tvivl om det danske folkesprogs geografiske udbredelse ved vor oldtids begyndelse, men derefter dukker spørgsmålet op, hvorledes den udvikling har aftegnet sig, der førte til, at danskheden gennem århundreder har måttet vige nordpå. Både fra dansk og fra tysk side har man levende interesseret sig for dette spørgsmål. Et af de vægtigste bidrag til forståelse af sprogskiftets problematik skyldes Karl Nielsen Bock, selv om hans afhandling »Niederdeutsch auf dänischem Substrat« har sin geografiske begrænsning ved især at samle sig om det sydøstlige Sønderjylland, området omkring Slesvig by. Interessant er Bocks påvisning af, at fortyskningen af det behandlede område er foregået som en historisk og sproglig proces, hvis udspring ikke skal søges i påvirkning fra den nærboende, d.v.s. den syd for folkegrænsen boende landbefolknings tungemål, men »har sin oprindelse i de nedertyske kultur- og samfærdselscentrers førende stilling inden for det tidligere danske sprogområde« [11]. Med andre ord: det plattyske sprog blev i det danske og frisiske område udbredt i dets egenskab af kultursprog og ikke som følge af en indvandring fra Holsten og andre nordtyske egne.

Befolkningsforholdene i ældre tid har naturligt påkaldt sig megen interesse, og man er herunder nået til erkendelsen af, at den sproglige udvik-

10. Anders Bjerrum: Vort Sprogs gamle Sydgrænse (Sønderjyske Årbøger, 1944, s. 1–20); samme: Den dansk-tyske sproggrænse i middelalderen (Namn och Bygd, 1962, s. 182–192).
11. Karl Nielsen Bock: Niederdeutsch auf dänischem Substrat. Studien zur Dialektgeographie Südotschleswigs, Kbh.–Marburg 1933, s. 351.

Man har længe været opmærksom på, at der var forskel på det plattyske sprog i Sydslesvig, se således: Marius Kristensen i Sønderjyllands Historie, I, 1930, s. 98: »I det sydligste Slesvig taler man samme slags plattysk som i de nærmeste egne af Holsten. Derimod er det ikke hollandsk plattysk, man taler længere nordpå«.

ling i Sønderjylland skyldes en århundredlang proces. »Sønderjyllands nationale splittethed, som den kommer til udfoldelse i det 19. århundrede, har sine rødder langt tilbage«, skriver Johan Hvidtfeldt [12] og påviser derefter en række forhold fra middelalderen, der har dannet baggrunden for tyskhedens fremtrængen, først og fremmest hele overklassens fortyskning både inden for adel, gejstlighed og borgerstand.

Imidlertid bliver det spørgsmål tilbage, hvorfor tysk folkesprog og sindelag stort set kom til at standse op ved en linje fra Flensborg til Tønder, altså så nogenlunde svarende til den nuværende grænse mellem Danmark og Tyskland. Ganske vist fandtes det danske folkesprog endnu i midten af det 19. århundrede i en bred tunge ned i det sydslesvigske midterland, men forbavsende hurtigt skrumpede dette område ind, således at landegrænse og folkesprogsgrænse i dag er næsten identiske.

Omvendt har det siden den nationale vækkelse i 1830'erne og 1840'erne været en kendsgerning, at tysk sindelag var ret stærkt udbredt inden for den såkaldte »skæve firkant«, området nord for landegrænsen mellem Tønder, Løgumkloster, Åbenrå og Gråsten. Dette forhold har ikke mindst påkaldt sig opmærksomhed hos Nordslesvigs hjemmetyske historikere, af hvilke der først og fremmest er grund til at fremhæve Ludwig Andresen. Han har undersøgt det tyske sindelags udbredelse i flere afhandlinger [13], og i sine bestræbelser for at finde en historisk begrundelse når han til følgende konklusion [14]: »I grænselandet Nordslesvig vil det i mange tilfælde kunne lade sig eftervise, at en hjemmetyskers sindelag i samme grad som hans danske nabos er bestemt af ofte langt tilbage liggende elementer, at altså også i hjemmetyskheden gamle, stavnsbundne (»bodengebundene«) historiske kræfter lader sig spore. Uden tvivl har vi i hjemmetyskhedens kerneområde, »den skæve firkant«, at gøre med det gamle fæstevæsen og frem for alt med gottorpertraditionen«.

12. Johan Hvidtfeldt: Oversigt over befolkningsforholdene (Sønderjyske Arbejder, 1950, s. 172).
13. Ludwig Andresen: Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck« in Nordschleswig (Deutsche Hefte für Volksforschung, 1933, s. 208–220; 1934, s. 41–58); Von den Wurzeln des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck« (Der Schleswig-Holsteiner, 1934, s. 233–240); Die Entwicklung des deutschen Volkstums in Schleswig in der Zeit von 1544–1721 (Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, 1937, s. 71–94).
14. Der Schleswig-Holsteiner, 1934, s. 240. Oversættelsen er efter Troels Fink i Fortid og Nutid, XV, s. 110.

I et foredrag, holdt i 1943 [15], tog Troels Fink Ludwig Andresens resultat op til en nærmere prøvelse og nåede til den slutning, at der i hvert fald næppe kan tillægges gottorperstyret betydning som forudsætning for senere tiders hjemmetyskhed, men at skellet snarere skal søges i tilknytning til »den gamle kirkesprogsgrænse, således som den havde fæstnet sig i århundrederne efter reformationen«. Troels Fink tog dog samtidig det forbehold, at der er tale om et overgangsbælte [16], en fast og entydig kirkesprogsgrænse har aldrig eksisteret, et forhold, som hjemmetyskeren Karl Alnor [17] allerede havde været ivrig for at fastslå i sin modstand mod »Clausen-linjen« (den nuværende landegrænse).

Alligevel har der for Troels Fink ikke været tvivl om, at man under forsøget på at finde en historisk begrundelse for den nationale opdeling af Sønderjylland må tillægge kirkesproget en meget afgørende betydning, thi skolesproget fulgte kirkesproget, og det havde den virkning, at Sønderjyllands befolkning enten fik dansk eller tysk kultursprog. Denne helhedsopfattelse af dette spørgsmål blev atter fremsat i et foredrag, holdt i 1956 [18], hvor det indledningsvis hedder: »Det er en kendt sag, at den nuværende grænse mellem Danmark og Tyskland omtrent svarer til den kirkelige sproggrænse, der efter reformationstiden blev draget tværs igennem hertugdømmet Slesvig . . . I den første tid efter reformationen var forholdene ret flydende. Den kirkelige sproggrænse lå ikke fast. En vis fastlæggelse fandt først sted i løbet af det 17. århundrede; kirkesproget blev bestemmende for skolesproget, men skolegangen var ikke særlig effektiv før det 19. århundrede, og først da fik dette kulturskel sin endelige og afgørende betydning«.

På denne baggrund vil det forstås, at historikere med interesse for Sønderjyllands fortid ofte har givet sig i kast med at undersøge de sproglige forhold under gudstjenesten, men vanskelighederne er store, og alle, der kender problemet, vil vel stort set kunne give Hejselbjerg Paulsen ret, når han skriver [19]: »Hvornår indførtes det tyske sprog i de sydslesvigske kirker og hvorfor? Spørgsmålet lader sig ikke besvare. Det hører til blandt de spørgsmål i historien, som fjæler sig i et fjernt tusmørke, hvor intet

15. Troels Fink: Gottorperstyret som forudsætning for hjemmetyskheden (Fortid og Nutid, XV, 1943–44, s. 107–119).

16. Fortid og Nutid, XV, s. 118.

17. Karl Alnor: Handbuch zur schleswigschen Frage, III, s. 293–303.

18. Troels Fink: Den kirkelige sproggrænse (Sønderjyske Årbøger, 1964, s. 275).

19. Slesvigs delte Bispedømme, 1949, s. 222 f.

lys i dag kan kastes ind. – Det er jo den almindelige tankegang, at det tyske sprog bredte sig i de slesvigske kirker efter reformationen, som kom sydfra og ved tyske hjælpere begik den uhyrlighed at indføre tyske gudstjenester i danske menigheder. Men for det første ved man ikke med bestemthed, at der indførtes tysk kirkesprog f.eks. i Angel ved reformationen. Og dernæst er den plattyske prædiken i Sønderjylland utvivlsomt langt ældre end reformationen. Endvidere er det tvivlsomt, om den udvikling, som allerede var i gang før reformationen, var gået anderledes, selv om landet var forblevet katolsk«.

Selv om udsigterne til en klaring af problemet om kirkesprogets historie inden for det sønderjyske område efter det anførte ikke synes at være store, vil emnet vel alligevel altid være fristende. Det herværende arbejde er tænkt som et bidrag til drøftelsen af hele den sproglige problematik i Sønderjylland, idet det vil forsøge at give en bedømmelse af det plattyske sprogs stilling som den sønderjyske befolknings kultursprog i slutningen af middelalderen og ved begyndelsen af den nyere tid. Herunder vil hovedvægten blive lagt på dets brug i den verdslige administration såvel som ved kirkelige handlinger, samt på de faktorer, der blev bestemmende for dets udbredelse. Der skulle da samtidig være givet en forklaring på, hvorfor der efterhånden fandt et sprogskifte sted i den sydlige halvdel af Sønderjylland, hvorved det plattyske kultursprog i århundredernes løb også blev befolkningens talesprog.

Første del:

*Sønderjylland fra Ejder og Levensau
til Kongeå og Kolding fjord*

I.

808-1241

Hovedtræk af den politiske udvikling

Siden vor histories begyndelse har vort folk stået over for den udfordring, som nu engang ligger i dette at have landegrænse tilfælles med et af Europas største folk. Karl den Store havde i årene omkring 800 skabt et imperium, der strakte sig ned i Spanien og Italien og som i øst fulgte Elben og videre Donaus løb helt ud i det ungarske sletteland. Det var denne udfordring, det lille danske folk blev stillet overfor efter Karl den Stores erobring af sachsernes land, og man tør vel kalde det et mirakel, når det ikke kom til at gå så galt, at også den jyske halvø med tilliggende øer blev inddraget i dette vældige rige.

På denne baggrund forstår man godt, at kong Gudfred og hans mænd i 808 gav sig i lag med anlægget af Danevirke [20]. Faren var overhængende, ikke mindst for grænselandet Sønderjylland, landet mellem Kongeå og Ejder, der som den mest udsatte del af riget straks var i begivenhedernes brændpunkt, i hvert fald for de sydligste egne vedkommende, hvor Slesvig-Hedeby i det 9. og 10. århundrede voksede frem som et centrum for nordeuropæisk handelsliv. Slesvig-Hedeby blev for udlændinge sydfraporten til det nordlige Europa. Det var her, Ansgar i 826 for første gang betrådte dansk jord, og det var også denne egn, der var et eftertragtet mål for vore nabofolk. I årene umiddelbart før 934 synes der at have været et svenskevælde her [21], og efter nævnte år besatte den tyske konge, Heinrich I, området omkring Slesvig-Hedeby. Noget tyder på, at tyskerne organiserede denne egn som »Dänische Mark«, indtil Harald Blåtand i 983 igen skaffede de danske herredømmet over det vigtige handelscentrum ved Slien [22].

20. Annales Regni Francorum, udg. Pertz-Kurze, s. 126.

21. Lis Jacobsen: Svenskevældets Fald, 1929; Vilh. la Cour: Danevirkestudier, s. 93 ff.

Den ældre opfattelse af begivenhedsforløbet kan f.eks. ses i Chr. L. E. v. Sternmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, I, 1866, s. 7.

22. Sture Bolin: Danmark och Tyskland under Harald Gormsson (Scandia,

Slesvig-Hedeby har nok i sin glansperiode været det sted i det danske rige, der rummede flest udlændinge, men denne indvandring kom ikke til at sætte sig spor ud i fremtiden. Med Hedeby's ødelæggelse ca. 1050 og Lübecks overtagelse af handelen et hundrede år senere var også de fremmede blevet »en saga blott«. Byen Slesvig ved Sliens nordlige bred levede sit liv videre som en ganske vist betydningsfuld by i det danske rige, men samtidig også som en by, der i befolkningsmæssig henseende næppe adskilte sig stort fra landets øvrige bysamfund [23].

Noget lignende gjaldt landsdelen som helhed. Det danske riges tyngdepunkt var efter Hedeby's ødelæggelse blevet flyttet over til egnene omkring Øresund, hvor de rige sildefiskerier snart udviklede sig. Sønderjylland måtte altimens nøjes med rollen som udmark, og i lange tider så det ikke ud til, at denne landsdel ville komme til at udvikle sig stort anderledes end en hvilken som helst anden del af Danmark. Heller ikke udnævnelsen af Knud Lavard til jarl ca. 1115 betød nogen ændring i så henseende. Nok var det hans opgave at tage vare på rigets grænse og gribe ind over for den truende fare fra venderne, der boede hinsides Kieler Förde, men jarledømmet som sådant kom ikke til at betyde en territorial udskillelse af Sønderjylland fra det øvrige land [24].

Da Knud Lavard blev myrdet i 1131, begyndte en over 25-årig kamp om magten i Danmark, der først sluttede i 1157 med sønnen Valdemar Is endelige sejr. Som flere af sine forgængere kunde heller ikke den nye konge undslå sig for at anerkende den tysk-romerske kejser som sin overherre, men næppe var han vendt hjem fra sin hyldningsrejse, før han lod Danevirke forstærke med en vældig teglstensmur. Det var hans svar på den udfordring, som det danske folk atter engang stod overfor. Det blev imidlertid vort held, at den tysk-romerske kejsermagt ikke formåede at holde

1931, s. 197 ff.); Vilh. la Cour: Danevirkestudier, s. 182 ff.; Horst Windmann: Schleswig als Territorium, 1954, s. 36.

23. Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer, 1927, s. 17 ff.; Johan Hvidtfeldt: Oversigt over befolkningsforholdene (Sønderjyske Arbøger, 1950, s. 186 f.).

En helt anden og modsat opfattelse har været gjort gældende af visse tyske forskere, se: Friedrich Frahm: Das Stadtrecht der Schleswiger und ihre Heimat (ZSHG, 1936, s. 92), anmeldt af Ludwig Andresen i Die Heimat, 1936, s. 310 f.; Wilhelm Koppe: Schleswig und die Schleswiger (Städtewesen und Bürgertum, Gedächtnisschrift Fr. Rörig, s. 110, 115, 118).

24. Denne opfattelse af Knud Lavards jarledømme skyldes især Horst Windmann, se: Schleswig als Territorium, s. 48.

sammen på sit udstrakte rige. Kampene mellem hohenstaufere, kejser Friedrich Barbarossa, og den welfiske sachserhertug, Heinrich der Löwe, svækkede rigsmagten føleligt.

Allerede tidligt havde Valdemar I (den Store) udnævnt en af sine sønner til hertug i Sønderjylland. Den første døde imidlertid i 1173, og det blev i stedet Knud VI's yngre broder, Valdemar, der blev udpeget til hertug, en værdighed, som han dog først kunde tiltræde, da han i 1187 havde nået myndighedsalderen.

Det viste sig snart, at den nye hertug var en foretagsom mand, der var stærkt interesseret i at udvide sit herredømme. De mange kampe i Tyskland mellem staufere og welfere forstod han at udnytte til egen fordel i et storstilet forsøg på at skaffe sig herredømmet over den tyske Østersøkyst. I 1201 lykkedes det ham at erobre Holsten og at tvinge Lübeck til at give sig ind under hans værn, og dermed kom transithandelen mellem Nordsøen og Østersøen atter under dansk kontrol. Endnu inden disse bestræbelser var ført til ende, døde Knud VI i 1202, og Valdemar II kunde da som konge af Danmark føre de krige videre, der gav ham tilnavnet »Sejr«. Alle tyske lande nord for Elbe og Elde måtte anerkende ham som deres overherre, og kronen på værket blev i 1219 erobringen af Estland.

Men snart brød den stolte bygning sammen. En af vasallerne, grev Heinrich af Schwerin, fangede ham i 1223 på Lyø, og han måtte som betingelse for at slippe ud af fangenskabets erklære sig villig til at afstå alle danske erobringer med undtagelse af Rügen og Estland. Et forsøg på at vende skæbnen slog i 1227 totalt fejl på slagmarken ved Bornhöved i Holsten.

Danmarks grænse var da atter Ejderen og Sønderjylland fremdeles grænselandet.

Sønderjyllands folkelige treklang

I gammel tid var en grænse ikke en linje eller et skel som nu, men grænsen eksisterede simpelt hen som en naturgiven kendsgerning, som noget, der havde sin rod i naturgeografiske forhold. Netop således skal vort folks gamle sydgrænse opfattes. Den var en følge af naturgivne forhold, for selv om Ejderen bliver regnet for Danmarks historiske rigsgrænse, nåede dansk tale aldrig frem til denne flod. Hele strøget syd for Sli-Danevirke-Trene-linjen og ned til hinsides Ejderen bestod af øde strækninger [25]. Det var et ubeboet og til dels uvejsomt terræn bestående af de vældige skove i øst, som danskerne kaldte Jarnwith (Jernved) og tyskerne Isarnho («Eisern'holz»), senere Dänischwohld, endvidere i midten af Fræslets gølle heder, samt i vest af brede drag af moser og sumpe omkring Ejderen og dens tilløb. I efterårsmånederne omdannedes hele dette vældige lavtliggende område til en kæmpemæssig vandflade, således som man har kunnet se det helt op til vor egen tid, før den store Ejder-sluse gjorde ende på oversvømmelserne.

Endnu i slutningen af 1100-årene skal Esbern Snare have brugt udtrykket »den vidtstrakte ødemark, som ligger mellem Venden, Holsten og Danmark« [26], men på hans tid var kolonisationen af dette område i hvert fald forlængst i gang. Et par enkelte stednavne (f.eks. Norby, Haby, Gettorf) vidner om, at også den hjemmehørende danske befolkning har været i gang med at rydde skov og bryde jomfruelig jord [27], men hovedparten af det træse arbejde har de holstenske bønder æren af at have udført, og de skaffede sig derved en varig plads inden for det danske riges enemærker. Den jord, der ikke tilhørte nogen, var efter gammel retsopfattelse kongens, og vi finder derfor klare vidnesbyrd om tysk bo-

25. Sønderjyllands Historie, I, s. 484 ff. (Vilh. la Cour); Herbert Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit, 4. opl. 1963, s. 66 f.

26. M. Cl. Gertz: Scriptores Minores, II, s. 466 f.: »... usque ad uastam solitudinem, que coniungit Sclaiam, Holsatiam atque Daciam«.

27. Anders Bjerrum: Vort Sprogs gamle Sydgrænse (Sønderjyske Årbøger, 1944, s. 16).

sættelse i Sli-Ejder-området i den stort anlagte opgørelse over de kongelige ejendomme på Valdemars-tiden, den såkaldte Kong Valdemars Jordebog fra 1231.

Midt i denne jordebogs i øvrigt latinske tekst og under omtalen af »Fræzlæt« (området sydvest for Eckernförde) nævnes det, at kongen mellem Sli og Ejder har 420 »hove«, et plattysk ord, der svarer til bol på dansk (på højtysk: Hufe) [28].

Disse 420 bol i Fræslet må have været opdyrket af tyske kolonister, siden man her pludseligt anvender en plattysk betegnelse, og de kan ifølge Svend Aakjær sidestilles med 105 plovs jord. Til sammenligning kan tjene, at kongens ejendomme i det tilstødende Svansen svarer til 26¹/₂ plov. Hvor stort det koloniserede areal har været, og hvor mange gårde det kan have båret, lader sig dog næppe bestemme ud fra de anførte tal [29]. Afgørende for det her behandlede emne er imidlertid det givne bevis for en plattysktalende befolknings tilstedeværelse i dette område i tiden omkring år 1200.

2: Også på vestkysten boede der en ikke-dansk befolkning, nemlig nordfriserne med deres oprindelige bosættelsesområde ude på øerne og i marsken langs med kysten mellem Vidåen og Ejderen. Befolkningen i disse egne indtog en vis administrativ og retslig særstilling, de var »frisere under frisisk lov«, og det af dem beboede område kaldtes Utland, en benævnelse, der forekommer så tidlig som i 1187 [30]. Først efterhånden nåede den frisiske bosættelse også ind på den sønderjyske geest, d.v.s. det faste land, hvor den danske befolkning ellers havde hjemstedsretten. Disse frisere på geesten, »die friesische Vorgeest« [31], kaldtes i modsæt-

28. Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær 1926–43, I, s. 10, 100; II, s. 93. Under Fræzlæt: »Dominus Rex habet inter Slæ et Eydær cccc houæ et xx«.

Det kan tilføjes, at nogle ejendomme, som Valdemar II købte i Ditmarsken, også er opgjort i »hove« (op. cit., I, s. 11, 101).

29. Johan Hvidtfeldt har forsøgt dette i Sønderjyske Årbøger, 1950, s. 167, hvor »hove« er tydet som »Höfe«. Se også: Anders Bjerrum i Namn och Bygd, 1962, s. 183.

30. P. Lauridsen: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland (Historisk Tidsskrift, 6. rk., IV, 1892–94, s. 345 f.); August Sach: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung, II, 1899, s. 134 ff.; Peter Jørgensen: Über die Herkunft der Nordfriesen, 1946.

31. Johannes Mejer: Renovirte Neue Landesbeschreibung der zwey Hert-

ning til deres stammefrænder i Utland for »frisere under dansk lov« [32], og dette udtryk vidner om, at frisernerne her var fremmede, der havde taget bopæl inden for allerede eksisterende danske retskredse [33]. Siden denne sidste indvandring, der formodentlig først har fundet sted efter år 1100, har de to nationaliteter i disse egne boet blandet mellem hinanden, og i forholdet til det fremtrængende plattyske kultursprog kom frisere og dansktalende sønderjyder stort set til at dele skæbne.

3: Den hjemmehørende danske befolknings naboskab inden for det sønderjyske område til tyskere i syd og frisere i sydvest synes ikke at have affødt strid af nogen art. Landbefolkningen på begge sider af de sproglige skel har tilsyneladende levet i indbyrdes fred og fordragelighed, og er der sket flytninger fra det ene område til det andet, har den tilflyttede part efterhånden tilegnet sig flertallets sprog. Det vil med andre ord sige, at frisernes kolonisation på den i øvrigt danskbefolkede geest og tyskernes i ødemarksområdet syd for Sli-Danevirke-Trene-linjen ikke kom til at betyde nogen nævneværdig fare for en afnationalisering af den danske befolkning i de tilstødende egne. Dialektgeografiske undersøgelser viser, at sprogrænsen de pågældende steder har ligget relativt fast. Karl Nielsen Bock har sagt det således: [34] »Den middelalderlige folkeforskydning, den nedersaksiske kolonisation, har gjort holdt foran Sli-Slesvig-Husum-linjen. Syd for denne linje kan man vente at finde et genuint (et ægte, uforfalsket), af dansk forholdsvis kun lidt påvirket nedertysk, en formodning, der er i samklang med de dialektgeografiske resultater. Nord for denne linje (Angel og Mellemslesvig) boede »en usvækket dansk befolkning«, der holdt på sin ejendomsret til jorden – og indtil slutningen af det 19. århundrede også på sit danske folkemål«.

zogthümer Schleswich vnd Holstein, 1652 (KB. Ledreborg 188, pag. 222); facsimile i Sønderjyllands Historie, I, s. 79. – Se også: A. L. J. Michelsen: Nordfriesland im Mittelalter, 1828, 1969, s. 51 ff.

32. Sønderjyllands Historie, I, s. 480 (Vilh. la Cour); Danmarks gamle Købstadlovgivning, I (Sønderjylland), 1951, s. 9.

33. Historisk Tidsskrift, 6. rk., IV, s. 344 (Peter Lauridsen).

34. Karl Nielsen Bock: Niederdeutsch auf dänischem Substrat, 1933, s. 348. I en anmeldelse af Bocks disputats har den tyske germanist Hermann Teuchert om muligt udtalt sig endnu klarere: »Die Sprachstufen, die heute beiderseits der Schlei leben, sind nicht nur durch eine geographische Grenze geschieden, sondern auch durch einen Zeitraum von Jahrhunderten voneinander getrennt« (Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 1936, s. 167).

Det vil af Bocks fremstilling ses, at der er sket en ringe forskydning af sprogrænsen i øst (Svansen) og i vest ved Husum (Mildsted og Svabsted sogne). Som vi senere skal se, skyldes denne forskydning i begge tilfælde en udefra kommende påvirkning – i øst den holstenske adel i Svansen og i vest de særlige forhold på bispegodset omkring Svabsted.

Bortset herfra har de folkelige forhold i berøringsfladerne mellem dansk og frisisk og mellem dansk og tysk alt i alt været ret stationære, og det hænger utvivlsomt sammen med, at der på begge sider af skellene var tale om en landalmue, der har stået på et nogenlunde jævnbyrdigt standpunkt. Selv om der naturligvis fandt påvirkning sted fra den ene part til den anden, kom det fremmede ikke til at få overvægt i forhold til det hjemlige. Kun hvor en højere kultur mødes med en lavere, eller for at sige det på et lidt jævner sprog: kun hvor den ene part er givende i forhold til den anden, finder der en kulturpåvirkning sted af mere varig karakter, ja, den kan endda blive så intens, at den kommer til at udslette den modtagende parts folkelige egenart, men den slags sker i regelen kun, når der melder sig et socialt mere eftertragtellesværdigt kulturmønster, eller når der skabes en kulturel situation af varig art, hvor alt det, der tæller ud over dagen og vejen – åndeligt såvel som verdsligt – kun findes i en fremmed sprogdragt.

Det var en sådan udfordring, den sønderjyske befolkning kom til at stå overfor fra omkring år 1300.

II.

1241-1325

Hovedtræk af den politiske udvikling

Med året 1241 begynder et nyt afsnit af Sønderjyllands historie. Valdemar Sejr døde, og hans søn Abel, der havde båret hertugnavn siden 1232 [35], kunde nu overtage det fulde herredømme over landet mellem Kongeå og Ejder. Dermed var en udvikling sat i gang, der uvilkårligt leder tanken hen på Ryd-årbogens udsagn i anledning af det kongelige dødsfald: »Ved hans død faldt forsand kronen af de danskes hoved!« [36]

Forholdet mellem kongemagten og den nyetablerede hertugmagt i Sønderjylland var aldrig blevet nøje fastlagt, og da det var hertug Abels ønske at skaffe sig fuld uafhængighed for sit område, måtte det føre til strid mellem ham og hans broder, Erik Plovpenning. I denne kamp var kongen den stærkeste, og han indtog hertugens residensstad Slesvig, men så skete der det, som aldrig har kunnet aftvætte mistanken om et brodermord fra Abels minde: Erik Plovpenning blev myrdet på Slien i 1250.

Kongen efterlod sig ingen sønner, og intet kunde derfor hindre Abel i at overtage den ledige trone, men hans kongedømme blev ikke af lang varighed. Han faldt i 1252 i en kamp ved Husum bro over Milde å under forsøget på at gøre Utlands-friserne skatskyldige. Hans ældste søn, Valdemar III Abelsøn, måtte nøjes med hertugdømmet, da hans farbroder Chri-

35. Det oplyses bl.a. i Ryd-årbogen, se: *Annales Danici*, s. 109; *Sønderjyllands Historie*, II, s. 3 (Jørgen Olrik).

36. *Annales Danici*, s. 111: »In cuius morte uere cecidit corona capitis Danorum«.

»Dette patetiske udbrud af smerte og harme, der bryder saa stærkt med den enkle, knappe og nøgterne aarbogsstil, vidner om, at forfatteren opfattede dette aar (1241) som et afgørende politisk vendepunkt. Hvor subjektiv vurderingen end er, kan dens gyldighed dog ikke bestrides. Ikke blot er iagttagelsen af politisk nedgang og opløsning rigtig, men den fædrelandssindede munk med den udprægede sans for grænsekampen mod syd har ogsaa med sikker haand udpeget det rigtige aar: ikke 1227, erobringstidens sammenbrud efter Bornhöved, men 1241, den store konges dødsaar, der betinger den indrepolitiske opløsning« (Aksel E. Christensen: *Kongemagt og Aristokrati*, 1945, s. 68–69).

stoffer I havde sat sig i besiddelse af kongemagten. Dermed blev en periode indledt, hvor Sønderjylland snart var fastere, snart løsere knyttet til Danmark og snart selvstændigt [37]. Det er betegnende for denne udvikling, at Valdemar III Abelsøn under forhandlingerne om sin stilling i Sønderjylland fik støtte [38] af de holstenske grever, Johann I af Kiel og Gerhard I af Itzehoe – begge efterkommere af Adolf I af det schauenburgske hus, som i 1111 havde overtaget grevskabet Holsten. Abel havde været gift med de to grevers søster, Mechtilde, og de optrådte derfor som værger og formyndere for deres unge nevø. Dermed aftegnede sig for første gang de holstenske grevers ønske om at bevare Sønderjylland som et særligt hertugdømme mellem deres eget land og kongeriget Danmark.

Helt tydelig blev denne tendens, da Valdemar III Abelsøn døde i 1257 uden at efterlade sig sønner. Christoffer I inddrog da Sønderjylland som hjemfaldent len [39], men Abels enke Mechtilde, der havde flere sønner, var imod dette, og de holstenske grever trængte atter engang med våbenmagt ind i Sønderjylland [40]. Striden var ikke bragt til afslutning ved Christoffer Is pludselige død i 1259. Hans enke, Margrethe Sprænghest, måtte indgå på forlig med Abels enke på sin umyndige søn Erik Klippings vegne, og det førte til, at Erik I Abelsøn blev anerkendt som hertug af Sønderjylland [41]. Enkedronningen troede sig imidlertid snart stærk nok til at omstøde den trufne aftale, men det viste sig endnu engang, at hertugens holstenske onkler ikke var sene til at yde hjælp. Margrethe Sprænghest led et frygteligt nederlag i 1261 på Lohe hede nord for Rendsburg,

37. Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, 1946, s. 46, hvor det hedder: »Hovedtrækkene er altsaa følgende: fra 1241–50 kampen mellem Erik og Abel, 1250–52 hertugdømmet forbundet med kongeriget under Abel, 1253–57 Sønderjylland selvstændigt under Valdemar Abelsøn, 1257–59 forbundet med Danmark under Kristoffer I, 1259–72 selvstændigt under Erik Abelsøn, 1272–83 dansk formynderstyre ved Erik Glipping. 1283 kom Valdemar Eriksøn til magten, fik fuld hertugelig myndighed i 1286; fra dette aar til 1325 Sønderjyllands selvstændighedsperiode under Valdemar Eriksøn og Erik Valdemarsøn«.

38. Horst Windmann: Schleswig als Territorium, 1954, s. 111.

39. Christoffer I udstedte 1258 27/8 et brev i byen Slesvig (DRB, 2. rk., I, nr. 256).

40. Ifølge Ryd-årbogen (Annales Danici, s. 117 under året 1259: »Comites Holsatie magnam partem ducatus uastauerunt«). Smlgn.: Sønderjyllands Historie, II, s. 13 (Jørgen Olrik); Horst Windmann: Schleswig als Territorium, s. 112.

41. Hertug Erik har 1260 14/4 stadfæstet sin faders overdragelse af Svanstrup til Løgum kloster (DRB, 2. rk., I, nr. 314).

og Erik I Abelsøn kunde derefter leve uforstyrret som hertug af holstenergrevernes nåde lige til sin død i 1272.

Men holstenerne havde ikke ydet deres hjælp gratis! 1260 12/5 udstedte Mechtilde sammen med sine sønner et brev [42], hvori »al vor jord mellem Slien og Ejderen, nemlig Svansen, Fræslet, Stapelholm, skoven Jernved og byen Rendsburg« blev pantsat til de holstenske grever for 8000 mark lødigt sølv. Det betød, at holstenerne fik herredømmet over den sydligste del af Sønderjylland, d.v.s. det område, der var blevet koloniseret af bønder fra Holsten, samt over halvøen Svansen. Dette pant blev næppe nogensinde indløst! I hvert fald melder kilderne ikke noget om, at en indløsning skulde have fundet sted, og når nogle landsbyer i Svansen i 1268 omtales [43] som pantsatte til Gerhard I, kan en sådan oplysning vel kun opfattes som en bekræftelse af, at pantsættelsen fra 1260 da stadig var i kraft.

Efter Erik I Abelsøns død i 1272 holdt Erik Klipping hele hertugdømmet besat trods indsigelse fra de holstenske grever, men han har næppe haft midler til at udløse dem af pantet, og efter systemskiftet i 1282, da de danske stormænd tvang kongen til at underskrive en håndfæstning, måtte han også bekvemme sig til at anerkende Valdemar IV Eriksøn som hertug af Sønderjylland [44]. På et danehof i Nyborg 1285 måtte den unge hertug ganske vist finde sig i, at alt krongods i Sønderjylland blev erklæret for kongens, og efter mordet på Erik Klipping i 1286 måtte han endnu engang bekræfte dette, men disse indrømmelser fra hertugens side [45] modsiger ikke, at krongodset i de sydligste egne rent faktisk var

42. »... totam terram nostram inter Sliam et Eidriam, uidelicet Svansio, Frethslet, Stapeleholm, nemus Jernewith et oppidum Reinoldesburgi« (DD/DRB, 2. rk., I, nr. 316).

43. DRB, 2. rk., II, nr. 124.

44. Erik Arup: Danmarks Historie, II, s. 17, hvor det antages, at anerkendelsen fandt sted på danehoffet i Vordingborg 1283 8/9.

45. DRB, 2. rk., III, nr. 139, 170.

Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privatrechts, I, s. 162, Horst Windmann: Schleswig als Territorium, s. 172, og Harald Voigt: Die Einwanderung des holsteinischen Adels (ZSHG, 1958, s. 70) er alle enige om at fremhæve, at der må være tale om godsbesiddelse af forskellig karakter, dels arvegods, dels pant og dels krongods, hvilket vanskeliggør en tolkning af det foreliggende kildemateriale. Her er der lagt vægt på at fremhæve, at holstenerne rent faktisk var til stede i området mellem Sli og Ejder siden 1260 – og det for at blive! Se iøvrigt: Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, 1946, s. 45.

pantsat på den tid.

Ovenikøbet testamenterede Mechtilde kort tid efter en del ejendomme i dette område til sin broder Gerhard I. Det drejer sig uden tvivl om gods, som hun har modtaget som arvepart efter sin søn, Erik I Abelsøn, der var død barnløs. Overdragelsen findes 1288 18/8 bekendtgjort [46] for »vore bymænd, landboer og herremænd i vort retsområde Eckernförde«, og dermed menes sikkert det område, der i aftalen fra 1260 kaldes Fræslet. Det er derfor meget vel tænkeligt, at der har været udstedt lignende breve til andre retskredse inden for området mellem Slien og Ejderen, men herom melder det efterladte kildemateriale ikke noget.

Altimens søgte hertug Valdemar IV Eriksøn at finde erstatning for det tabte ved at drage fordel af de forvirrede tilstande i Danmark under striden med de fredløse. I 1293 mødtes hertugens og kongens ridderhære på Sommersted hede nordvest for Haderslev, men åben kamp blev undgået [47], da Erik Menved gik ind på at anerkende hertugens herredømme over Als, Ærø og Fehmarn [48]. I 1285 og 1286 var det ellers netop blevet fremhævet, at Als hørte kongen til, men som modydelse gav hertugen afkald på de rettigheder, som han mente at måtte have på Svendborg og Langeland på sin afdøde broders vegne. Aftalen førte også til, at Valdemar IV Eriksøn i de følgende år stort set støttede Erik Menveds politik. Medvirkende hertil har måske været, at Gerhard II af Plön i 1293 ægtede kongens moder Agnes, der havde spillet en fremtrædende rolle i dansk politik i årene umiddelbart efter mordet på Erik Klipping.

Da Valdemar IV Eriksøn døde i 1312, voldte det for første gang ingen vanskeligheder at få hans søn, Erik II Valdemarsøn, anerkendt som efter-

46. »... nostris oppidanis, colonis et hominibus in nostro iudicio Eckerneuorde«; overdragelsen gjaldt »omnem hereditatem nostram siue bona inter Sliam et Eyderam sita« (DD/DRB, 2. rk., III, nr. 314).

47. Se således Detmars Chronik: »In deme sulven jare do was en grot orloghe in Denemarken tuschen deme koninghe unde hertighen Woldemar van Sleswik umme dat land to Langlande. Se quemen tosamende uppe der Somer [steder] heide ... De hertoghe hadde an de tiid wol verteyn hundred riddere unde knechte, de koning mer ses hundred. Do sprach manich, hadde de hertoghe do streden, eme were bleven de crone des rikes« (Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, XIX. – Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck, I, 1884, s. 374).

48. DRB, 2. rk., IV, nr. 247; Sønderjyllands Historie, II, s. 22 f.; Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins, 6. oplag v. Wilhelm Klüver 1966, s. 94.

følger. Selve lensoverdragelsen foregik efter tysk skik og brug [49] i den kongelige militærlejr ved Warnemünde, mens Rostock var under belejring. Erik Menved havde efter egen formening langt større og vigtigere sager at beskæftige sig med end det sønderjyske problem. Han ønskede at leve op til Valdemarernes storhedstid i årene før nederlaget ved Bornhöved i 1227. Men denne eventyrpolitik slugte umådelig mange penge, og kongen måtte da i sin nød også gang på gang indgå på såkaldte forlig med den sønderjyske hertug. Det mest bemærkelsesværdige af disse er forliget i Horsens 1313 9/8 [50], ved hvilket kongen måtte give afkald på alt krongods i Sønderjylland, imod at hertugen opgav Abel-slægtens krav på dele af kongeriget.

I det hele taget synes det at have været et ledende motiv i Erik II Valdemarsøns politik at sikre sig sine rettigheder som landsherre over Sønderjylland på samme måde, som de tyske territorialfyrster tilgodeså deres magtstilling i forhold til kejseren [51]. Det gjaldt for ham om at styrke og befæste sit områdes selvstændighed i forhold til Danmark, og i disse bestræbelser kunde han forvente fuld støtte hos sin svoger, Gerhard III, af holstenerne kaldt »den Store«, af danskerne bedre kendt som grev Gert, »den kullede greve«. Denne hårde soldat og fremragende politiske begavelse kom i de følgende år til at præge udviklingen i Danmark og Sønderjylland på afgørende vis, og det er betegnende, at det var ham, der ved Erik Menveds død i 1319 afviste alle tanker om at gøre hertug Erik til konge i Danmark [52]. Det blev i stedet den afdøde konges broder, Christoffer II, der kom til at overtage, hvad der var tilbage af kongemagt i Danmark, mens de faktiske magthavere nu var Gerhard III og hans fætter, Johann III.

Dette kom tydeligt for dagen ved Erik II Valdemarsøns død i 1325. Hans søn, Valdemar V Eriksøn, var kun ti år gammel, og det blev da hans morbroder, Gerhard III, der påtog sig hvervet som formynder for sin mindreårige nevø. En af hans første handlinger i denne egenskab blev 1325 12/4 at pantsætte til fætteren Johann III »staden Eckernförde og Dänischwohld og alt, hvad vi har mellem Slien og Ejderen, undtagen de sogne og mænd, som vor kære onkel, grev Gerhard af Holsten, har i det

49. Horst Windmann: Schleswig als Territorium, s. 118.

50. DRB, 2. rk., VII, nr. 81.

51. Horst Windmann: Schleswig als Territorium, s. 119.

52. Harald Voigt: Die Einwanderung des holsteinischen Adels (ZSHG, 1958, s. 78, især note 176).

land« [53], hvormed vel menes den arv, som Mechtilde i 1288 havde overladt Gerhard I.

Hvad der i sin tid var blevet indledt med Mechtildes pantsættelsesbrev fra 1260, var nu fuldbyrdet. Den schauenburgske greveslægt i Holsten havde fast i sin hånd hele det store grænseområde, hvis ødemarker var blevet ryddet og dyrket af holstenske bønder, og dens herredømme nåede ovenikøbet endnu videre, idet også halvøen Svansen mellem Slien og Eckernförder Bucht regnedes med til deres ejendom. Dermed var den gamle Ejder-grænse i virkeligheden blevet slettet!

53. »... de stad to Ekerenvorde vnde den Denschenwolt vnde allent dat we hebbet twischen Sly vnde Eydere, ane de kercspele vnde man, de vse leue om greue Gherard van Holtzsten heft in dem lande« (DD/DRB, 2. rk., IX, nr. 182, jvf. nr. 183, 188).

Den folkelige udvikling på land og i by

Det blev i høj grad de holstenske stormænd, der høstede frugterne af schauenburgernes politiske anstrengelser. Nogle af de mest fremtrædende adelsslægter bærer ovenikøbet navn efter lokaliteter i området mellem Slien og Ejderen. Schinkel, Sehestedt og Lehmbeek er den dag i dag landsbyer umiddelbart nord for Ejderens øvre løb, lidt længere inde i landet nord for Rendsburg ligger Ahlefeld, og i det gamle Isarnho syd for Ejderen træffer vi landsbyen Rumohr – alt sammen slægtsnavne, uløseligt forbundne med Sønderjyllands og Holstens og Danmarks historie. Sehested-slægten findes nævnt så tidligt som i 1282 [54] og 1287 [55], familierne Lembek og Schinkel kendes siden 1313 [56], slægten Knoop eller Wulf («Lupus de Knope») fra umiddelbart nord for Kieler-kanalen, hvor herresædet Knoop ligger, omtales allerede 1310 [57].

54. Kieler Stadtbuch aus den Jahren 1264–1289, udg. P. Hasse, Kiel 1875, nr. 679; jvf. Harald Voigt: Die Einwanderung des holsteinischen Adels (ZSHG, 1958, s. 74).

OBS: Den herværende fremstilling forelå i korrektur samtidig med Esben Albrechtsens afhandling, Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.–14. århundrede (Historisk Tidsskrift, LXXIV, s. 81–149). De to fremstillinger står således ikke i gæld til hinanden, men jeg vil gerne udtrykke min tak for at have fået lejlighed til at gennemlæse et korrekturaftryk af Albrechtsens afhandling.

55. DRB, 2. rk., III, nr. 264.
56. Harald Voigt: Die Einwanderung des holsteinischen Adels (ZSHG, 1958, s. 74).
57. Harald Voigt: Die Einwanderung des holsteinischen Adels (ZSHG, 1958, s. 77). Smlgn.: H. N. A. Jensen & A. L. J. Michelsen: Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, I, s. 292: »Die Herren von dem Knoop, angehörig dem ausgebreiteten Geschlecht der Wulffen, von welchem ein Zweig sich von der Wisch, ein anderer von Poggwisch benannte«.

I Svabsted sogn findes landsbyen Wisch, uden at der dog kan påvises nogen forbindelse til slægten af samme navn. Undertiden bærer medlemmer af slægten v. d. Wisch tilnavnet Ro[h]rland, måske en omtolkning af navnet, der i oversættelse betyder et lavt, sumpet terræn, hvor der kan vokse f.eks. tagrør.

I de første årtier havde Abel-slægten haft indfødte stormænd i sin tjeneste [58]. Man træffer slægtsnavne som Abildgaard, Dros, Friis, Hak, Holck, Munk, Skram o.s.v., hvis rod ikke er til at tage fejl af, men siden systemskiftet i Danmark i 1282 dukker der stadig flere tyske navne op i kredsen omkring den sønderjyske hertug. Denne udvikling hænger utvivlsomt sammen med Valdemar IV Eriksøns og Erik II Valdemarsøns selvstændighedsbestræbelser efter de godt ti års kongestyre fra 1272 til 1283. Aftalen om krongodset i 1313 kan anføres som et eksempel på den vej, udviklingen fulgte [59]. Heri findes der nemlig en længere opremsning af hertugens riddere og svende, og blandt disse navne er der forbavsende mange tyske: Hartwig Wulf, Eckhard Kletkamp, Gottschalk Lembek (hertugens marsk), Leo Dosenrode, Marquard Tedinghusen (Tinhuus), Marquard Lembek, Otto Lembek, Hasse Krummendiek (Krummedige), Detlef Rütze og Rudolf Rütze. Endnu samme år nævnes desuden i anden forbindelse: Marquard Rumohr, Ludolf Schinkel, Detlef Sehested, Reimer Sehested, Siegfried Sehested og Hartwig Krummendiek [60]; i et forlig i 1315 optræder dertil en Otto Pogwisch [61]. Alt i alt en anelig præsentation af Holstens våbenføre slægter på slesvigsk grund! Snart skulde der komme flere til.

Udviklingen er ikke til at tage fejl af. Europas feudale kultur, der i løbet af det 13. århundrede havde slået rod i de nordiske lande, blev ikke mindst i Sønderjylland præget fra Tyskland, og hele dette riddervæsen kom folkeligt set til at betyde, at det tyske blev det fine og fornemme i forhold til det hjemlige. Jævne folk lærte snart at indse, at de store herrer talte plattysk!

2: Syd for Slien, hvor landet var i hænderne på schauenburgerne, vandt tyskheden hurtigt sejr overalt. Det gælder også om et gammelt dansk bosættelsesområde som Svansen. Her vidner de middelalderlige stednavne klart om halvøens danske grundpræg, men der er næppe tvivl om, at det holstenske herredømme hurtigt har medført en indvandring sydfra af adelige og deres livegne bønder. De store sogne i Svansen kunde tyde på, at halvøen kun har været sparsomt opdyrket af den hjemmehørende sønderjyske befolkning, og det må derfor antages, at det er de livegne holsten-

58. Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, 1946, s. 47.

59. DRB, 2. rk., VII, nr. 82. Jvf. note 50.

60. DRB, 2. rk., VII, nr. 84.

61. DRB, 2. rk., VII, nr. 311, 314, 315.

ske bønder, der har foretaget den rydning af skoven, som var en forudsætning for, at de store godser kunde brede sig. Ved middelalderens slutning var den frie bondestand forsvundet fra Svansen, og det er betegnelserne for denne udvikling, at det danske sprog ved det 17. århundredes begyndelse var trængt tilbage til landsbyerne ved Sliens sydlige bred. Endnu i 1652 siger Caspar Danckwerth [62], at der tales dansk og sachsisk (d.v.s. plattysk) i Svansen, men meget snart efter må det danske sprog være helt forsvundet fra denne halvø [63]. Svansen var blevet et udpræget godsland, der i mange henseender kunde minde om Dänischwohld, hvor det heller ikke – således som i midterlandet og længere vestpå – var de frie holstenske bønder, der havde overtaget jorden, men medlemmer af den holstenske adel, der dyrkede den ved hjælp af livegne bønder.

3: Ser vi på den samtidige udvikling i de sønderjyske byer, kan det fastslås, at her var plattyskens fremtrængen alt i alt endnu kun i sin vorden. Nok var Lübeck blevet grundlagt ved Østersøens inderste vig i 1143 og var blomstret hurtigt op på grund af sin nære forbindelse med egnene syd for Elben og da især med Lüneburgs saltkilder [64], men det var først i løbet af det 13. århundrede, at den voksede frem til at blive Nordeuropas førende handelscentrum. Byens vækst i politisk magt kan ligefrem aflæses af en række begivenheder: 1226 blev den gjort til tysk rigsstad, og efter slaget ved Bornhöved i 1227 var faren for et dansk over-

62. Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652, s. 130: »Die Einwohner gebrauchen sich Sächsischer und Dänischer Sprache«.

63. Karl Nielsen Bock mener ud fra sine dialektgeografiske studier, at Svansen allerede i 1400-årene har været overvejende tysktalende, se: *Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen Herzogtum Schleswig*, s. 16: »Holsteinische Adlige und Bauern zogen jetzt ins Land und drängten die dänischen Freibauern oder Bonden – und mit ihnen dänisches Volkstum und dänische Sprache zurück – sodass die niederdeutsche Bauernsprache im Laufe der 1400-Zahl die Halbinsel fast gänzlich eroberte und damit die Schlei erreichte«.

Hermann Teuchert havde allerede tidligere givet et klart udtryk for samme opfattelse: »Schwansen, von Angeln mit Jüten besetzt, ging 1260 an die holsteinischen Grafen über und erfuhr nicht nur den Zuzug des deutschen Adels und deutscher Bauern, sondern unterlag auch einem sozialen Druck, der sich gegen die dänische Sprache auswirkte« (*Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 1936, s. 164).

64. Erik Arup: *Studier i engelsk og tysk Handels Historie 1350–1850*, 1907, s. 308; H. V. Gregersen: *Den Lüneburgske Saltoktroi*, 1962, s. 30 ff.

herredømme afværget; et dansk generobringsforsøg i 1233–34 måtte simpelthen opgives. I stedet lykkedes det i 1249 for første gang lübeckerne at erobre København.

Alt dette betød, at lübeckerne blev de ubestridte hovedmænd på silde-markedet i det sydvestlige Skåne, hvor de takket være det lüneburgske salt så sig i stand til at aftage silden fra de danske fiskere. Det var et begivenhedsforløb, der betød et klart vendepunkt for de danske byers stilling [65]. Fra nu af blev Lübeck med hensyn til byforvaltning og handelsorganisation et forbillede for danske købstadboere, og det er i forbindelse med Sønderjyllands historie værd at bemærke, at alt dette fandt sted på den tid, da Sønderjylland blev udskilt som et særligt hertugdømme af det danske rige.

Der er i den forbindelse ikke tale om Lübeck alene. Også de andre tyske Østersø-byer voksede i de selv samme år frem til rigdom og magt. Blandt disse fik især Rostock og Wismar betydning for de sønderjyske østkystbyer [66].

Samtidig med den tyske handelsekspansion i Østersø-området nåede også det tyske håndværk en høj blomstring, og en del tyske håndværkere har vel allerede i årene omkring år 1300 taget ophold i de nordiske købstæder. De mange bestemmelser i vore købstad- og landskabslove om »gæster« (tilrejsende udefra) og »liggere« (de fremmede, der overvintrede) kunde tyde på det [67].

4: At tyskheden var på vej ind i de sønderjyske købstæder, fremgår klart af Eckernfördes ældste historie. Denne Sønderjyllands sydligste købstad nævnes første gang 1197 [68], og den har vel allerede dengang været en tysk by. Ifølge Kong Valdemars Jordebog lå der i den sydlige del af Svansen (eller rettere i Fræslet) en borg, som kaldes Ykærneburgh, og efter den har utvivlsomt kirkebyen Borreby navn, men købstadnavnet Eckernförde er tysk; endelsen -förde er nemlig en afledning til »vort«, et plat-tysk ord fra middelalderen, der svarer til det højtyske »Furt«, vade-

65. Aksel E. Christensen: Die Entwicklung der dänischen Städte (Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum, Acta Visbyensia, I, 1965).

66. Åbenrå Bys Historie, I, 1961, s. 62 (H. V. Gregersen); Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 35 (Hans-Friedrich Schütt).

67. Erik Arup: Danmarks Historie, II, s. 259.

68. August Sach: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung, III, s. 211.

sted [69]. Som så mange middelalderlige købstæder har også denne by rod i en sognekirkeby [70].

Denne sammenhæng kendes fra flere sønderjyske købstæder, således mellem Gl. Haderslev og Haderslev, Opnør og Abenrå, Adelby og kirkesognet Skt. Hans i Flensborg, men karakteristisk er det, at overgangen fra landsby til købstad i tilfældet Borreby–Eckernförde tillige bliver skiftet fra en dansk landsby til en tysk købstad.

5: De øvrige sønderjyske østkystbyer er derimod klart nok danske, og endnu i Valdemars-tiden deler de helt og holdent skæbne med andre danske købstæder. Dette gælder også bispebyen Slesvig, skønt der her har været et fremmedelement siden vor histories gry – tyskere såvel som friser – [71], thi i Slesvig og i de øvrige østkystbyer vidner den særlige bylovgivning fra middelalderen med al ønskelig tydelighed om indbyggernes danske herkomst.

Slesvig bys stadsret er den ældste danske stadsret og hidrører fra tiden forud for Jyske Lovs udstedelse i 1241 [72]. I 1284 og 1292 fulgte Flensborg og Haderslev efter med egne stadsretter [73]. Flensborgs bylovgiv-

69. Anders Bjerrum: Vort Sprogs gamle Sydgrænse (Sønderjyske Årbøger, 1944, s. 14–15).

70. Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, 1922, s. 64, 66; Abenrå Bys Historie, I, 1961, s. 244 (H. V. Gregersen).

71. Det må derimod anses for en meget dristig påstand, når W. Koppe kalder Slesvig for »ein erster Ableger des jungen »niederfränkisch«-sächsischen Städtetums im Osten« (Wilhelm Koppe: Schleswig und die Schleswiger 1066–1134, Städtewesen und Bürgertum, Gedächtnisschrift Fr. Rörig, s. 119).

72. Danmarks gamle Købstadlovgivning, I (Sønderjylland), s. 3 ff. – Friedrich Frahms opfattelse i afhandlingen Das Stadtrecht der Schleswiger und ihre Heimat (ZSHG, 1936, s. 68), at Slesvig i retslig henseende skulde udgøre »eine Rechtsenklave auf dänischem Boden«, blev ret omgående imødegået af Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940 s. 105 f.

Se iøvrigt: Johan Hvidtfeldt: Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen (Sønderjyske Årbøger, 1950, s. 187): »De talrige danske udtryk, der forekommer i den ældste – på latin affattede – slesvigske byret afgiver et tydeligt og hidtil ikke modbevist vidnesbyrd om, at Slesvig i slutningen af det 12. og begyndelsen af det 13. århundrede har været en overvejende dansk by med en befolkning, der væsentligst var dansktalende«.

73. Danmarks gamle Købstadlovgivning, I (Sønderjylland), s. 91 ff. [Flensborg], s. 265 ff. [Haderslev]; smstds., V, s. 119 ff. [Flensborg].

ning foreligger i en række forskellige redaktioner [74], af hvilke én ved middelalderens slutning blev taget i brug i Åbenrå som supplement til denne bys stadsret, den såkaldte skrå. Åbenrå bys skrå er udstedt i 1335, men det kan fastslås, at en del af vedtægterne er betydeligt ældre [75]. Ligesom Slesvigs er de sikkert fra Valdemars-tiden, og der er utvivlsomt også her i hovedtrækkene tale om en selvstændig udformning af hidtil gældende sædvaneret.

Slesvigs og Åbenrås bylovgivning er affattet på latin, men en række ord for særlige retsbegreber – i Slesvig bys stadsret: *arnægyald*, *erfkiøp*, *laghkøp* etc., i Åbenrå bys skrå: *arnægiald*, *byfrith*, *forkøp* etc. – levner ingen tvivl om deres danske herkomst. Bylovgivningen fra Flensborg og Haderslev foreligger derimod i dansk affattelse; den danske tekst af den flensborgske stadsret viser imidlertid flere steder gennem knudrede konstruktioner, at den i det mindste for visse kapitlers vedkommende er oversat efter en latinsk tekst [76]. I byretten fra Haderslev findes en bestemmelse, der vidner om, at man har højtideligholdt mindet om Rügens erobring i 1169; der tales om »Viti et Modesti dag, der kongen vandt Rø« [77].

Samme klare sprog om disse byers danske nationalitet i det 13. århundrede taler Skt. Knuds gilderne, hvis eksistens er bevidnet i alle købstæderne fra Slesvig til Haderslev og i en række andre danske byer. Skt.

74. Flensborg Bys Historie, I, s. 21 ff. (Stig Iuul); Paul Diderichsen: Flensborg Stadsret. Nogle teksthistoriske Bidrag (Festskrift til Peter Skautrup); Hans Friedrich Schütt: Flensburger Stadtrecht. Eine Untersuchung zum Flensburger Stadtrecht von 13. Jahrhundert bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts, s. 20–22.

75. Danmarks gamle Købstadlovgivning, I (Sønderjylland), s. 243 ff.; Åbenrå Bys Historie, I, s. 26–27 (H. V. Gregersen).

76. Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie, I, 1944, s. 213 (med litteraturhenvisninger s. 331–332).

Flensborgs danske stadsret er affattet ca. 1300, mens en anden tekst, dateret 1284 16/8, er på latin. Dertil kommer endnu en plattysk tekst fra 1431 og en latinsk fra det 14. – 15. århundrede. Det er påfaldende, at de mere eller mindre afviger fra hinanden, se: Flensborg Bys Historie, I, s. 22–23 (Stig Iuul).

Paul Diderichsen henlægger i Festskrift til Peter Skautrup, s. 101, den danske affattelse til årene 1312–1314, medens Hans-Friedrich Schütt sætter årene 1295 og 1314 som yderpunkterne for dens affattelse, se: Flensburger Stadtrecht, s. 21.

77. Danmarks gamle Købstadlovgivning, I (Sønderjylland), s. 269: »Viti och Modesti, ther kuning wand Røø«.

Knuds gilderne peger alle mod nord, mod Danmark; syd for Ejderen kendes de ikke [78].

Endnu på tærskelen til det 14. århundrede kan der således ikke være tvivl om østkystbyernes danske præg, når der ses bort fra den allersydligste, Eckernförde. Om sønderborgernes nationalitet omkring år 1300 er der naturligvis heller ingen grund til at tvivle, selv om de ikke har efterladt sig skriftlige vidnesbyrd herom.

6: Noget helt usædvanligt for de sønderjyske købstæders vedkommende er derimod Tønders lübske stadsret fra 1243. Tyske forskere – og blandt disse ikke mindst Tønders historiker Ludwig Andresen – har ment at måtte tillægge dette forhold en ganske særlig betydning af national art [79]. Man har ligefrem villet postulere et samvirke mellem hertug Abel og såkaldt »tyske kræfter« [80]. Men tilbage bliver spørgsmålet: hvorfor har så kun Tønder hentet sin stadsret i Lübeck? Man skulde jo da synes, at det også måtte have været nærliggende for østkystbyerne at henvende sig i Lübeck.

78. C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer, I, s. 6–18. – Den flensborgske gildeskrå er på dansk og stammer antagelig fra 2. halvdel af det 14. århundrede, men dens tekst går sandsynligvis tilbage til ca. 1200.

Det må være under påvirkning af Fr. Frahm og W. Koppe, når Hans-Friedrich Schütt skriver: »Zweifellos ist die Gilde, die sich später St.-Knuds-Gilde nannte, ursprünglich in Schleswig zu Hause, und es ist wohl auch nicht zu kühn, wenn man behauptet, dass sie von Männern des Gebietes vom Niederrhein, Friesland und Flandern eingerichtet worden ist« (ZSHG, 1962, s. 61).

Om Skt. Knuds gildernes danske oprindelse, se: L. Weibull: St. Knut i Österled (Scandia, 1946, s. 88, 93); Gerhard Kraack: Das Gildewesen der Stadt Flensburg, 1969, s. 17 ff., s. 120 ff.; specielt om gildernes udbredelse, s. 130, note 80.

79. Som eksempler kan anføres: Otto Brandt: Geschichte Schleswig-Holsteins, 6. oplag ved Wilhelm Klüver 1966, s. 101: »Nur Tondern war 1243 mit dem Lübischen Recht begabt worden; die Bildung dieser deutschen Rechtsinsel in Schleswig geht zweifellos auf einen frühen hansischen Vorstoss über die Eider zurück«; Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig, 1953 s. 154: »Als einzige Stadt des Herzogtums wurde Tondern bald nach seiner Neubegründung 1243 von Herzog Abel mit dem Lübischen Stadtrecht begabt, eine Tatsache, welche vermutlich auf deutsche Einflüsse bei der Stadtgründung hinweisen dürfte«.

80. Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg, 1939, s. 10: »Für die Uebertragung des Lübischen Rechts

Retshistorikeren Stig Iuul har utvivlsomt givet den rette forklaring på forholdet [81]. Når tøndringerne ikke – som f.eks. flensborgerne – gjorde brug af slesvigernes stadsret, kan det ganske simpelt skyldes, at den i det Herrens år 1243 endnu var så ny, at den ikke har været kendt uden for en forholdsvis snæver kreds. Men selv om man også har vidst om den, så måtte det for den tyskfødte franciskanerbroder Reinhard, der nævnes som den direkte ophavsmand til indførelsen af lübsk ret i Tønder [82], have været mere nærliggende at henvende sig til den tids førende tyske handelsstad, og for tøndringerne kan det desuden have vejet tungt, at den lübske stadsret gav borgerne en andel i deres bys styrelse, som der ikke fandtes noget sidestykke til i Slesvigs stadsret.

Ud fra det foreliggende er der ikke nogensomhelst grund til at formode, at Tønder på den tid skulde have været under en kraftigere tysk påvirkning end de andre sønderjyske købstæder nord for den gamle sproggrænse. Tønders lübske stadsret fra 1243, affattet på latin [83], er blot et vidnesbyrd blandt mange på, hvorledes tysk sæd og skik på den tid blev betragtet som noget forbilledligt her som overalt i det danske rige [84].

Noget andet er, at den retslige tilknytning til Lübeck fremover styrkede byens forbindelse med syden. Den lübske stadsret førte nemlig med

nach Tondern wird wesentlich mitgewirkt haben, dass deutsche Kräfte hier schon führend geworden waren und ihr Wunsch mit dem politischen Willen des Herzogs Abel zusammentraf«.

Den betydning, som man fra tysk side tillægger den middelalderlige stadsret, fremgår af kort, der viser de forskellige bylovgivningers udbredelse, f.eks.: Westermanns Grosser Atlas zur Weltgeschichte, udg. 1965, s. 75: Stadtentstehung und Stadtrechte im Osten. Deutsche und deutschrechtliche Städte im Osten; samt: F. W. Putzger: Historischer Weltatlas, 87. oplag, 1965, s. 54–55. Kortene i begge atlas er fremstillet af W. Kuhn.

81. Tønder gennem Tiderne, s. 465 f. (Stig Iuul).
82. Ludwig Andresen: Acta Tunderensia, I (ZSHG, 1908, s. 357 ff.).
83. Tønders stadsret findes trykt: ZSHG, 1908, s. 357–395 (Ludwig Andresen). Allerede så tidligt som i årene mellem 1263 og 1267 blev Lübecks stadsret oversat til plattysk (Norddeutsche Stadtrechte II: Gustav Korlén: Das mittelniederdeutsche Stadtrecht von Lübeck nach seinen ältesten Formen (Lunder germanistische Forschungen, XXIII, 1951); jvf. Paul Diderichsen i Festskrift til Peter Skautrup, s. 102).
84. I Tønder stadsret kaldes Frater Reinardus: »ordinis fratrum minorum Dacie minister«; i den plattyske oversættelse: »der minder Broder Orden Dener in Dennemarken«.

sig, at tøndringerne atter og atter måtte henvende sig til rådet i Lübeck for at søge retsbelæring der eller simpelthen for at benytte hansestadens byråd som sidste appelinstant [85]. Det kom for Tønders vedkommende til at betyde, at et nøje kendskab til Lübecks plattyske – middelnedertyske – kancellisprog blev en nødvendighed, da man hen i 1300-årene her som andetsteds i Sønderjylland forlod det latinske skriftsprog [86]. Fra Tønder kendes derfor ikke det tilløb til en anvendelse af det danske skriftsprog, som vi har vidnesbyrd om fra Flensborg og de andre nord-slesvigske byer. Vi skal helt op til 1850, til tiden efter den første slesvigske krig, før man i Tønder gør officiel brug af det danske skriftsprog.

7: Noget tilsvarende gælder Slesvig. Også her afløses det latinske skriftsprog af plattysk uden mellemkomst af det danske skriftsprog. Latinene holdt sig imidlertid forbavsende længe her, og det skyldes utvivlsomt, at den gamle stiftsstad takket være sin store gejstlighed har haft rigeligt med latinkyndige skrivere [87]. Først fra 1402 kendes der en plattysk skrivelse til Slesvigs borgerskab [88].

Alt dette siger naturligvis ikke noget om befolkningens sammensætning, men det er nok rimeligt at antage, at der på tærskelen til det 14. århundrede har boet adskillige plattysktalende mennesker inden for Slesvigs porte. Der er imidlertid ingen grund til at mene, at de allerede på den tid har udgjort et flertal af befolkningen. Derimod har de nok alt i alt tilhørt de socialt set mest betydelige lag af bybefolkningen, og det er ikke

85. Tønder gennem Tiderne, s. 468 (Stig Iuul).

86. Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie, II, s. 29, 31.

87. Denne opfattelse bestyrkes ved en sammenligning med den anden sønderjyske stiftsstad, Ribe, se: J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, 1869, s. 278: »Omtrent ved dette Århundredes begyndelse (d.v.s. det 15. århundrede) begyndte det danske Sprog at blive hyppigere anvendt i offentlige Dokumenter istedetfor det latinske. Ribe og dets Omegn stod dog i nogen Tid tilbage i denne Henseende, og det er ikke umærkeligt, at de første Forsøg, som man her gjorde på at undgå Latinene, ikke gjordes i det danske Sprog, men i det tyske, som allerede i længere Tid havde været anvendt i sit Hjem på denne Måde, og som dog var langt forståeligere end det latinske. Det første ikke-latinske Brev, som findes blandt Ribe Stiftskistes Dokumenter, er således et tydsk Pantebrev, udstedt mellem danske Mænd angående Gods i Hvidding Herred 1400. De danske Dokumenter begynde fra 1408 af at forekomme og blive snart de aldeles overvejende, både Syd og Nord for Byen«.

88. August Sach: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung, III, s. 216.

mindst dette, der har fået betydning for den sproglige udvikling. En anselig part af de tyske slesvigere har tilhørt handelspatriciatet, andre har været knyttet til kredsen omkring hertugen, og endelig har en meget stor del af gejstligheden været af tysk herkomst [89].

8: Spørgsmålet om det tyske elements størrelse inden for det slesvigske borgerskab kan som følge af det svigtende kildemateriale ikke løses med bestemthed for disse års vedkommende [90]. Anderledes klart ligger forholdene – som det allerede er blevet omtalt – med hensyn til adelen, og hvad gejstligheden angår, er det også her muligt at påvise en ganske bestemt strømpil.

I 1270'erne bærer Slesvig domkirkes provst og ærkedegn de gode danske navne Grumme og Troels [91], omkring 1310 hedder de Karl og Marquard Block [92] og er utvivlsomt tyskere. I hvert fald gælder det om ærkedegnen. Ligeledes synes en del af kannikerne at have været tyskere i de første årtier af 1300-årene. Der nævnes en Arnold af Brilon (i Westfalen) i 1308 [93], en Jacob af Lurthorp i 1322 [94] og en Heinrich Fischbek i 1325 [95], mens kannikerne Johannes Henriksen (Henrici) [96] og Anselm af København [97], der begge nævnes 1318, nok har været danskfødte.

Endnu klarere aftegnede den nye tid sig dog inden for bispeembedet,

89. Jvf. Johan Hvidtfeldt: »I Slesvig by gav det tyske domkapitel, de tyske bisper og det tyskorienterede hertughus særligt gode betingelser for en videre udvikling af det tyske element (Sønderjyske Årbøger, 1950, s. 195–196).

90. 1299 17/3 omtales en hamburger, Gerhard Lang, som grundejer i Slesvig (DRB, 2. rk., V, nr. 18).

91. F.eks.: 1271 22/2 (DRB, 2. rk., II, nr. 160). Ærkedegn Troels døde 1296 eller 1297 (H. N. A. Jensen & A. L. J. Michelsen: Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, I, s. 222; Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schleswig, s. 143).

92. Provst Karl nævnes 1309 (DRB, 2. rk., VI, nr. 188) og endnu 1320 (DRB, 2. rk., VIII, nr. 282); ærkedegn Marquard Block 1317 i Slesvig (DRB, 2. rk., VII, nr. 426) og i 1318 som ærkedegn i Schwerin (DRB, 2. rk., VIII, nr. 74).

93. DRB, 2. rk., VI, nr. 106.

94. DRB, 2. rk., VIII, nr. 442. I oversigten hos Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schleswig, s. 129 ff. er han nr. 13.

95. DRB, 2. rk., IX, nr. 164; Harms nr. 14.

96. DRB, 2. rk., VIII, nr. 14.

97. DRB, 2. rk., VIII, nr. 74, 122; Harms nr. 208. Helt sikkert er det vel

da den tidligere dekan i Lübeck, Johann Bokholt, i 1308 blev Slesvigs biskop [98]. Efter en lang række danske biskopper (siden det 12. århundrede) var han den første tyskfødte (af holstensk slægt), og siden hans tid sad der med en enkelt undtagelse udelukkende tyskere på Slesvig bispestol [99].

Man kan vanskeligt overvurdere den betydning, som den tyske indflydelse i Slesvigs domkapitel fik for Sønderjyllands nationale udvikling, thi i senmiddelalderen var et domkapitel intet mindre end en åndslivets højborg. Med andre ord: ved år 1325 var forudsætningerne skabt for den udvikling, der skulde komme.

Men det var en udvikling, der måtte afføde kritik. De mange stridigheder mellem konge og hertug, mellem danske og holstenere, har livet igennem mærket det slægtled, der gennemlevede disse år i det omstridte land.

9: En enkelt røst fra disse fjerne tider lader sig endnu høre, og den kommer fra en munk i Ryd kloster ved Flensborg, der i slutningen af 1200-årene skrev sine historiske årsoptegnelser, der nu går under navnet Ryd-årbogen [100]. Denne munk udmærker sig vel ikke just ved nogen stor

næppe, om Anselms tilnavn »de Hafnis« kan oversættes »fra København«. Harms anser ham – ganske vist med forbehold – for at være en tysker »van Hafn« (Klaus Harms: *Das Domkapitel zu Schleswig*, s. 51). Hieronymus og Paul Cypræus nævner allerede i 1318 Anselm som provst i det frisiske provsti Strand, men det beror sikkert på en fejl. Han blev først stadfæstet som provst i Slesvig (stift) i 1350, se fortegnelsen over slesvigske kanniker 1325–1350 på side 92.

98. Som dekan i Lübeck er Johann Bokholt nævnt i DRB, 2. rk., VI, nr. 106.

I oversættelsen DRB gengives hans fornavn altid med Jens, »bisp Jens af Slesvig«!

99. Undtagelsen er den tidligere kannik i Slesvig, Niels (eller Claus) Brun, der trods modstand fra kurien i Avignon var biskop ca. 1351–1368.

100. Ryd-årbogen er udgivet med henvisninger af Ellen Jørgensen i *Annales Danici Medii Ævi*, 1920. En dansk oversættelse findes i M. Lorenzen: *Gammeldanske Krøniker, 1887–1917*. Smlgn.: Jørgen Olrik i *Sønderjyllands Historie*, II, s. 143–145.

Ud fra sproglige kriterier har Marius Kristensen i en undersøgelse fra 1909, *Hvor hørte Rydaarbogens Skriver hjemme* (Festskrift til Ludv. F. A. Wimmer, s. 98–107), søgt at påvise, at Ryd-årbogens skriver har været hjemmehørende i Djursland. Denne opfattelse er blevet imødegået fra forskelligt hold, sidst af Th. Damsgaard Olsen: *Rydårbogens skri-*

og vid horisont, men hans jævne stil røber ham atter og atter som den varme og djærve fædrelandsven. Han er dansk til sin inderste marv, en mand, hvem fædrelandets ulykke måtte harme, og denne harme lader han komme til udtryk i flere lidenskabelige stemningsudbrud, der gør Ryd-årbogen til et særpræget og højst ejendommeligt stykke historieskrivning.

Den nationale modstander får sin bekomst, når lejlighed byder sig. Således udbryder han ved fortællingen om Valdemar Sejrs og hans søns fangenskab på Lyø i 1223: »Mærk, læser, at tyskerne sjældent eller aldrig har vundet nogen pris og sejr uden ved forræderi og svig, som er dem medfødt, således som det fremgår af disse to kongers fangenskab og af mange andre ting« [101].

»Nationalisme kalder vi den afart af den naturlige, medfødte fædrelandskærlighed, der er bestemt ved en levende bevidsthed om modsætningsforholdet til et andet folk, hvilken efter omstændighederne kan stige til en blandet følelse af had, foragt, skjult beundring og frygt«, siger Erik Arup i sin Danmarks Historie [102]. Intet steds i dansk middelalderhistorie kommer denne følelse stærkere til udtryk end hos den munk, der inden udgangen af 1200-årene skrev sine årbogsoptegnelser i Ryd kloster. Men snart var også denne røst forstummet, og den tid nærmede sig, da munkene ved Flensborg fjord ikke mere vedkendte sig den.

Det synes det bevarede kildemateriale at tyde på. I 1316 var det således broderskabet med det holstenske kloster i Preetz [103], der optog sindene bag klosterets mure. I lyst og i nød fulgte munkene i Ryd kloster den almindelige udvikling i landet syd for Flensborg fjord.

ver og hans forlæg (Studier i dansk dialektologi og sproghistorie til-egnede Poul Andersen, s. 263–275). Heri gøres der gældende, at skri-veren har været »en udenlandsk professional«, »en fremmedarbejder«, der »ikke synes at have forstået de gamle tekster«, som han har afskre-vet. Jeg skylder afdelingsleder, cand. mag. Christian Lisse tak for denne henvisning.

101. *Annales Danici Medii Ævi*, s. 107: »Nota, lector, Teutonicos nunquam aut raro prevaluisse et triumphos duxisse nisi per prodicionem et fraudem, quod habent ex natura, sicut patet in captiuatione dictorum duorum regum et in aliis multis«. Jvf. *Sønderjyllands Historie*, II, s. 144 (Jørgen Olrik).

102. Erik Arup: *Danmarks Historie*, II, 1932, s. 80.

103. DRB, 2. rk., VII, nr. 371.

III.

1325-1375

Hovedtræk af den politiske udvikling

I årene efter 1325 kom Gerhard III's magtfulde personlighed til fuld udfoldelse, og det skete på baggrund af den nye politiske situation, der var skabt ved det danske riges totale sammenbrud. Skridt for skridt forstod denne fremragende statsmand at bane vej for den politik, som han ønskede gennemført, og han gjorde det under udnyttelse af de foreliggende muligheder.

Vi har allerede set, hvorledes en af hans første handlinger som formynder for den mindreårige hertug var at pantsætte jordegods i området mellem Slien og Ejderen til fætteren Johann III [104]. Som søn af Erik Klippings enke, Agnes, i hendes andet ægteskab var denne en halvbroder til kong Christoffer II, og det gjaldt derfor om at sikre sig hans velvilje, eftersom kongen søgte at gøre Gerhard III rangen stridig som formynder for hertugen. Johann III overtog de omtalte ejendomme for en pantesum af 4000 mark sølv efter kölnsk vægt og måtte desuden forpligte sig til at stille 100 ryttere til disposition for hertugen – eller rettere: for dennes formynder, grev Gerhard.

Christoffer II's forsøg på at gøre indsigelse imod Gerhard III's formynderskab var derfor dømt til at mislykkes, og det så meget mere, som det altimens ulmede i Danmark. Utilfredsheden med den uduelige konge bredte sig og brød ud i et åbent oprør, da nogle af det danske riges mest fremtrædende stormænd – drosten Laurents Jonsøn og marsken Ludvig Albrektsøn (af den indvandrede slægt Eberstein) – sluttede forbund med Gerhard III i Sønderborg 1326 30/3 [105]. Siden dette møde betragtede Gerhard III sig som Danmarks rigsforstander [106] og kunde 1326 7/6 i forening med de oprørske stormænd gøre den unge hertug Valdemar V

104. DRB, 2. rk., IX, nr. 181, 183, 188. Se iøvrigt: note 53.

105. DRB, 2. rk., IX, nr. 254.

106. DD, 2. rk., IX, nr. 268. Gerhard III kalder sig her 1326 11/5 »amministrator regni Dacie«.

Eriksøn til Danmarks konge [107]. Som dansk konge blev han den tredje af navnet Valdemar.

Men dermed var målet ingenlunde fuldt! Som et tillæg til den unge konges håndfæstning – eller måske endda som en del af den – har man bevaret en særlig forordning [108], den i tidligere tid så omstridte »Constitutio Valdemariana«, der kort og præcist siger: »Fremdeles må hertugdømmet Sønderjylland ikke forenes med eller sammenlægges med Danmarks rige og krone, således at den samme hersker over begge« [109]. I én eneste sætning er her udtrykt, hvad der havde været holstensk politik siden hertug Abels tid, nemlig, at Sønderjylland skulde bevares som en selvstændig politisk enhed mellem Holsten og Danmark.

Men Gerhard III nåede endnu et skridt videre. På et efterfølgende dænehof i Nyborg lod han sig 1326 15/8 arveligt forlene med hertugdømmet Sønderjylland [110], og dermed indledte han i virkeligheden en helt ny politik, der aldeles åbenlyst tilsigtede hertugdømmets løsrivelse fra Danmarks rige og tilknytning til Holsten. Nu var der ikke mere tale om rettigheder i landet mellem Slien og Ejderen, nej, nu gjaldt overdragelsen hele Sønderjylland fra Ejderen til Kongeåen, fra Levensau ved Kiel til Kolding fjord, og man ser af forleningsbrevet, at det har været Gerhard III magtpåliggende at få sine nye rettigheder så solidt forankret som overhovedet muligt. Han lader barnekongen udtale, at forleningen er sket »på grund af de utallige velgerninger mod os, vort rige og vort riges indbyggere og de anstrengelser, udgifter og omkostninger, som grev Gerhard,

107. DRB, 2. rk., IX, nr. 273.

108. Kr. Erslev: Den saakaldte »Constitutio Valdemariana« af 1326 (Historisk Tidsskrift, 6. rk., VI, 1895–97, s. 205–248); Knud Fabricius: Kr. Erslevs Tolkning af den saakaldte Constitutio Valdemariana (Historisk Tidsskrift, 11. rk., VI, 1960–62, s. 245–268); DRB, 2. rk., IX, s. 200, note 18.

109. »Item ducatus Sunder-Jucie regno et corone Dacie non unietur nec annectetur, ita quod unus sit dominus utriusque«.

Constitutio Valdemariana kendes kun fra en erklæring, en »revers«, som den unge grev Christian af Oldenburg 1448 28/6 udstedte til sin morbroder, hertug Adolf af Sønderjylland, formodentlig, da greven forlod ham for at blive valgt til dansk-norsk konge under navn af Christian I.

Se iøvrigt Werner Carstens: Die Wahl König Christians I (ZSHG, 1931, s. 237–238).

110. DRB, 2. rk., IX, nr. 295. Smlgn.: W. Carstens: Beiträge zur Entstehung des schleswig-holsteinischen Staates (ZSHG, 1951, s. 9 f.).

vor kære onkel, til forskellige tider har ydet og båret til fordel, gavn og ære for vort nævnte rige, og som han den dag i dag ikke vægrer sig ved at yde«, og det er lykkedes ham at få ærkebispens og alle bisperne, samt drosten og marsken og »alle vore råder« til at undertegne og bekræfte overdragelsen [111].

Men ikke nok med det. Det danske rige blev yderligere svækket ved opdelingen i en række pantelen. Johann III fik Fehmarn og Lolland, og oprørerne tog også deres del af kagen. Marsk Ludvig Albrektsøn (Eberstein), der sikkert har været den ledende inden for stormandsoppositionen mod Christoffer II, fik hele området mellem Kolding og Ribe, og drosten Laurents Jonsøn Ærø, Tåsinge og Langeland. Tilsvarende gik det med andre dele af det danske rige [112].

En sådan fremgangsmåde måtte næsten naturnødvendigt føre til national utilfredshed [113], og lederen af modstanden mod de nye magthavere blev den nye biskop, som Ribe fik i 1327. Han hed Jacob Splitaff, og han har utvivlsomt som biskop over det udstrakte Ribe stift haft en række af de problemer inde på livet, som de nye forhold skabte. Det kan have været sådan noget som spørgsmålet om Ribe-bispens myndighed over de dele af hertugdømmet Sønderjylland, som fra gammel tid lå under Ribe, endvidere forholdet til panteherrn over det sydlige Jylland, Ludvig Albrektsøn (Eberstein). Mon han og de andre panteherrer har overholdt det forbud mod fængsling af de gejstlige i Ribe stift, som Gerhard III havde udstedt i kongens navn 1326 21/9 [114]? Forbudet har åbenbart været nødvendigt, men om det er blevet overholdt, det er altsammen indhyllet af glemselens slør. Næppe havde den mægtige marsk imidlertid lukket sine øjne for sidste gang – det skete i forsommeren 1328 –, før vi finder

111. DRB, 2. rk., IX, nr. 295.

112. Sønderjyllands Historie, II, s. 29 f.; [Politikens] Danmarks Historie, IV, 1963, s. 233 ff. (Erik Kjersgaard).

113. Herom vidner det latinske klagedigt »Geme, plange moestro more, dolorosa Dacia«, der må være forfattet kort før nederlaget i efteråret 1329. Dets anonyme forfatter synes at have stået biskop Jacob Splitaff nær (Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi, I, s. 476 ff.; Kr. Erslev: Fra Holstenervældens Tid i Danmark (Historisk Tidsskrift, 6. rk., VI, s. 397); M. H. Rosenørn: Greve Gert af Holsten og Niels Ebbesøn af Nørting Ris, s. 50 ff.; Erik Arup: Kritisk Vurdering af Klagedigtet af 1329 (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed, 1926, s. 21–42); Sønderjyllands Historie, II, s. 31 f. (Jørgen Olrik)).

114. DRB, 2. rk., IX, nr 320.

Jacob Splitaff og hans bispekollega fra Århus som leder af et angreb på grev Gerhard.

Den samtidige Jyske Krønike oplyser, at de »faldt ind i Sønderjylland og brændte Haderslevhus af, hvor grev Gerhards mænd var« [115]. Krigshandlingerne nåede derefter helt frem til Gottorp slot, men Gerhard III viste snart, at han magtede sine modstandere militært. Ved Hesterbjerg, der dengang lå lige uden for Slesvigs porte, tilføjede han dem et knusende nederlag i efteråret 1329 [116]. »Fra da af begyndte tyskerne åg at tynges på riget, fordi de sad inde ikke alene med landet, men også med rigets borge« [117].

Opstanden har selvfølgelig gjort Gerhard III opsat på at få et forlig i stand med den fordrevne konge og hans holstenske halvbroder, fætterten Johann III. Forsøget blev gjort i slutningen af 1328 [118], men snart måtte Gerhard III sande, at Christoffer II's løfte om at tilbagebetale pantegælden var som blæst bort med vinden. Derimod opnåede han et fordelagtigt resultat af forhandlingerne med fætterten, idet Johann III tilbagegav ham alt det pantegods, som han i 1325 havde overtaget i området mellem Slien og Ejderen [119]. Det betød, at Gerhard III nu kunde betragte sig som overherre over hele dette område, ja, i virkeligheden anså han fra nu af hele Sli-Ejderlandet for en integrerende del af sit holstensburgske grevskab. Det fremgår med al ønskelig tydelighed af fredsaftalen 1338 11/1 mellem de holstenske grever og deres nordtyske nabo fyrster. Ifølge denne aftale skulde landefreden nemlig omfatte hele området fra Danevirke i nord til floderne Swine og Oder i øst [120]. Ejdergrænsen var tilsyneladende totalt slettet!

Som den realpolitiker Gerhard III var, undervurderede han ikke den modstand, som hans politik havde vakt i selve Danmark. Ovenikøbet havde døden taget hans bedste støtte i landet, marsken Ludvig Albrektsøn

115. *Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi*, I, s. 452: »Dani . . . nullum iam timentes transierunt in Synderiuciam ac castrum Hathersleef, in quo homines comites Gerardi erant, incenderunt«; jvf. Sønderjyllands Historie; II, s. 30 (Jørgen Olrik).

116. Kr Erslev: *Fra Holstenervældens Tid i Danmark* (Historisk Tidsskrift, 6. rk., VI, s. 390, 397, 399).

117. *Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi*, I, s. 453: »Ex tunc incepit fieri grauissimum iugum Teutonicorum super regnum, qui non solum terram, sed etiam castra regni optinebant«.

118. DRB, 2. rk., X, nr. 72 (efter referat hos Detmar).

119. Se note 104.

120. DD, 2. rk., XII, nr. 64: » . . . zwischen Danewerke Swyne vnde Odere«.

(Eberstein), og med drosten Laurents Jonsøn var han gerådet i strid [121]. Hanseaterne med Lübeck i spidsen var ham heller ikke venligt stemt [122], og hans fætter og utrættelige rival, grev Johann III, vilde ikke opgive sin halvbroders sag.

Stillet over for disse kendsgerninger besluttede grev Gerhard at bøje af og at få det bedst mulige ud af situationen. Han gik med til, at Christoffer II vendte tilbage som konge, og at hans myndling, Valdemar III, vendte hjem til hertugdømmet, men det skete ikke uden en række indrømmelser, som blev aftalt i Ribe 1330 25/2 [123]. Hvis hertug Valdemar V Eriksson døde uden retmæssig arving, skulde Gerhard III blive hans efterfølger, og dernæst lod han sig arveligt belene af den hjemvendte konge med hele Fyn. Nogle måneder i forvejen havde også Johann III ladet sig belønne for hjælpen. Hans svage halvbroder måtte 1329 12/11 overlade ham Fehmarn som gavelen og Lolland, Sjælland og Skåne som pantelen [124].

For den nationale modstands ledere må det have været som at komme fra dynen i halmen at se Gerhard III afløst af Johann III som landets mægtige magthaver, og denne stemning har grev Gerhard ikke været sen til at drage fordel af. 1330 1/10 sluttede han fred med Jacob Splitaff [125] og fik derved neutraliseret modstanden fra den kreds, som Ri-

121. DRB, 2. rk., X, nr. 289, hvor det i aftalen af 1331 3/3 mellem Gerhard III og drost Laurents Jonsøn om pantsættelsen af Ærø hedder: »I anledning af alt ovennævnte er enhver tvedragt, uenighed og mistillid, som hidtil er fremkommet og opstået mellem os på begge sider, i enhver henseende venskabeligt og fredeligt bilagt og afviklet«.
122. Gerhard III havde ellers søgt at vinde hanseaterne for sig ved at udstede en række privilegier i Valdemar III's navn, således 1326 4/7 Stralsund, Greifswald, Anklam, Demmin (DBR, 2. rk., IX, nr. 281), 14/7 Stralsund (smstds., nr. 286, 287), 1/8 Greifswald (nr. 290), 14/8 Lübeck (nr. 294), 17/8 byer på Rügen, samt Stettin (nr. 307), 4/9 Harderwijk (nr. 311), 4/9 Zutphen (nr. 312), 4/9 Stavern (nr. 313), 5/9 Kampen (nr. 314), 5/10 Stralsund (nr. 323, 324), 9/10 Stralsund (325).
123. DRB, 2. rk., X, nr. 200. Forleningen med Fyn indeholdt dog følgende klausul: »Men borgen Nyborg med den anden halvdel af allerede nævnte land skal vi med al kongelig ret modtage og holde i vor hånd, indtil borgen Helsingborg overgives og præsenteres os«.

Som begrundelse for forliget anfører Detmar: »Greve Ghert sach wol, dat de Denen weren vil unstede in erer handelungh; des ghing he to der sone« (Die Chroniken der deutschen Städte etc., etc., Lübeck, I, s. 460).

124. DRB, 2. rk., X, nr. 172.

125. DRB, 2. rk., X, nr. 244.

be-bispen repræsenterede. Nogle måneder senere, 1331 3/3, opnåede han ligeledes et forlig med drost Laurents Jonsøn, der pantsatte ham Ærø for medelst 1000 mark rent sølv [126].

Gerhard III var derefter rede til at tage den kamp, som han forudså, at Christoffer II og Johann III vilde påføre ham. Inden de to halvbrødrers hære i slutningen af 1331 havde nået at blive forenet, lykkedes det ham nord for Danevirke at slå kongens hær så eftertrykkeligt [127], at Christoffer II's politiske magt var brudt for stedse. 1332 10/1 indgik de to holstenske grever derefter sammen med Christoffer II en aftale, der rent faktisk gjorde ende på det bestående skinkongedømme. Johann III lovede [128], at han aldrig mere vilde angribe »sin kære fætter«, grev Gerhard III, og heller ikke hertug Valdemar V Eriksøn, så længe han var under Gerhards formynderskab. Desuden forpligtede de to fætre sig til indbyrdes at bistå hverandre i Danmark »med 100 mænd på stridsheste«, når det behøvedes. Christoffer II måtte derefter godkende, at hele Danmark vest for Storebælt blev grev Gerhard III's pantelen for den uhyre sum af 100.000 mark sølv i kölnsk vægt, og det blev ydermere fastslået, at pantet kun kunde blive indløst, dersom hele summen blev lagt på bordet på én gang, en situation, der måtte anses for ganske utænkelig.

Da Johann III allerede havde overtaget Øst-Danmark på tilsvarende betingelser [129], var de to holstenske grevefætre derefter at anse for det danske riges nye herrer, og de fandt det end ikke mere umagen værd at finde en stråmand til at dække over realiteterne.

Spillet om magten i Danmark var nu bragt til en foreløbig afslutning, men med årene meldte der sig nye problemer, som der måtte tages stilling til. I 1336 var Valdemar V Eriksøn blevet 21 år gammel, og det betød, at grev Gerhard nu omsider måtte bekvemme sig til at udstede en myndig-

En af Jacob Splitaffs mænd var væbneren Jens Tundering, hvis navn kunde tyde på, at han stammede fra Sønderjylland (Tønder). Ligeledes nævnt er ridderen Otto Blixen som en af de holstenere, der havde forsvaret Haderslevhus.

126. DRB, 2. rk., X, nr. 289, jvf. note 121.

127. Detmar siger til sidst i sin skildring: »Des eventurlikes seghes de greve mit den sinen beteret wart, unde de koning deghere vorderft« (Die Chroniken der deutschen Städte etc., etc., Lübeck, I, s. 468).

128. DRB, 2. rk., X, nr. 348; smlgn.: Harald Voigt: Die Einwanderung des holsteinischen Adels (ZSHG, 1958, s. 87).

129. DRB, 2. rk., X, nr. 349 (omtale i kejserprocessen 1424); smlgn.: DRB, 2. rk., X, nr. 172, jvf. note 124.

hedserklæring. Det skete 1336 4/3 i et brev [130], hvori den unge hertug i de mest overdrevne vendinger udtrykker sin taksigelse for den udmærkede måde, hvorpå onklen havde løst sin opgave som formynder. Forløbige skete der ikke større afbræk i Gerhard III's magt. Han beholdt også fremover sin faste borg Gottorp, mens hertugen måtte residere på Sønderborg slot.

En langt farligere situation opstod derimod, da Christoffer II's yngste søn, Valdemar Atterdag, i slutningen af 1330'erne var blevet så gammel, at han følte sig kaldet til at træde ind på den politiske scene som kongsemne [131]. Det var en modstander, som Gerhard III ikke havde råd til at negligere, så meget mere, som drost Laurents Jonsøn tog den ungemands parti, ligesom også hertug Valdemar V Eriksøn pønsede på at yde ham sin støtte [132]. På denne baggrund tvang Gerhard III 1339 2/2 sin fordums myndling til at love [133], at han ikke vilde yde den påtænkte hjælp til tronkræveren, og Gerhard fik samtidig ret til når som helst at lade sine tropper drage gennem hertugens højhedsområde og gøre brug af de hertugelige borge i landet.

Samtidig hvervede holstenergreven tropper i Nordtyskland for at være beredt, ifald en landsomfattende opstand skulde bryde ud. Den ventede krig blev imidlertid undgået ved en almindelig landefred, som blev aftalt i Lübeck 1340 11/2 [134]. Greven lagde her hele sin politik om og tvang Valdemar V Eriksøn til at overtage sine pantelände i Nørrejylland for 43.000 mark lødigt sølv efter kölnsk vægt, mens hertugen til gengæld måtte pantsætte ham hele Sønderjylland med undtagelse af Als: »Borgen Gottorp med Dänischwohld, med Slesvig og med Flensborg og med alt tilliggende fogderi, og borgen Tønder og staden og alt tilliggende fogderi, og borgen Tørning og staden Haderslev og alt tilliggende fogderi«. Riberhus og Kalø slot nordøst for Århus skulde greven indtil videre beholde som sikkerhed for den trufne ordning, og han skulde også beholde kystegnene af Brusck herred nord for Kolding fjord for at have fri ad-

130. DRB, 2. rk., XI, nr. 278.

131. Om baggrunden for Valdemar Atterdags fremtræden, se: Sven Tägil: Valdemar Atterdag och Europa, s. 25–45.

132. Detmar siger herom: »Greve Ghert von Holsten hadde wol vornomen, dat siner suster sonc, hertoghe Woldemar van Sleswic, mit den Denen sic hadde vorbunden« (Die Chroniken der deutschen Städte etc., etc., Lübeck, I, s. 483).

133. DRB, 2. rk., XII, nr. 138.

134. DRB, 3. rk., I, nr. 11.

gang til sit fynske pantegods.

Niels Ebbesøns mord på »den kullede greve« natten til lørdag den 1. april 1340 ændrede kun lidt i den holstenske politik [135]. Gerhards sønner, greverne Heinrich og Claus, fik på et nyt møde i Lübeck 1340 19/5–21/5 faderens aftale med hertug Valdemar bekræftet [136]. Ifølge denne skulde Valdemar Atterdag ægte hertugens søster og med hende have 24.000 mark sølv i medgift, en sum, der svarede til Alborghus med Vendsyssel, Himmersyssel, Thysyssel og Hanherrederne. Denne medgift vilde greverne slå af på den oprindelige pantesum på 100.000 mark sølv, men til gengæld skruede de afløsningssummen for Sønderjylland 7.000 mark i vejret [137]. Medens der i den første aftale havde været tale om 25.000 mark, blev summen nu på 32.000 mark.

Det blev således Gerhard IIIs fordums myndling, der kom til at betale regningen for Niels Ebbesøns blodige dåd. Holstenerne holdt ham i en klemme, som det ikke var ham muligt at slippe ud af. Det var derfor ikke så sært, at han forsøgte at løsne deres greb ved at slutte sig til sin kongelige svoger, men alt i alt var disse bestræbelser forgæves. Ovenikøbet måtte han en tid finde sig i at være grevernes fange [138]. Ved Valdemar Atterdags ihærdige arbejde for at få indløst Nørrejylland fik hertugen midler i hænde til at sætte sig i besiddelse af de nordlige dele af Sønderjylland, slottene Tørning og Tønder med tilhørende område. Den sydligste og i mange henseender vigtigste del med byerne Flensborg og Slesvig og hovedslottet Gottorp måtte han derimod lade blive i de holstenske grevbrødres hænder. »Mærkeligt nok – skriver Erik Arup i sin Danmarks Historie – var således den grænse, der 1320 skilte dansk og tysk Slesvig, meget nær den grænse, der 1920 blev fastlagt« [139].

135. Smlgn.: Erik Arup: Danmarks Historie, II, s. 93: »Dette politiske mord kunde ikke, saa lidt som de fleste andre politiske mord i verdenshistorien, forandre de politiske begivenheders naturlige gang«.

136. DRB, 3. rk., I, nr. 36, 39, 40; jvf. nr. 25.

137. DRB, 3. rk., I, nr. 47,48. Den endelige aftale blev indgået 1340 23/6.

138. Herom Detmar: »In deme sulven jare (1341) do wart vor vastelavende vanghen hertoghe Woldemar van Sleswic uppe Erre (Ærø), dar he jaghende, unde warde voret to Pheune (Fyn) uppe Nyborch. Dar helden ene de Holsten vanghen wol twe jar, er he wart loset mit groteme ghude« (Die Chroniken der deutschen Städte, etc., etc., Lübeck, I, s. 488). Smlgn. pavebrevet af 1344 22/1, hvori hertugen løses for den ed, som under fangenskab hos holstenergrevernes vasaller var blevet aftvunget ham om ikke at støtte Valdemar Atterdag (DRB, 3. rk., II, nr. 11).

139. Erik Arup: Danmarks Historie, II, s. 96.

Som herre over de nordlige egne af Sønderjylland måtte Valdemar V Eriksøn imidlertid snart sande, at svogeren Valdemar Atterdag var ham en langt farligere fjende end holstenergreverne, der holdt sig i deres del af Sønderjylland i ly af borgen Niehuus, som de havde ladet bygge som en spærring på vejen mellem Bov ved Hærvejen og Flensborg [140]. En fred, der 1344 5/2 blev sluttet mellem de to parter, skabte tryghed mod fremtidige forviklinger [141]. Derimod havde hertugen ustandselig problemer med sin kongelige svoger, der efterstræbte hans lille hertugdømme som et led i den store plan at samle det danske rige, thi en genrejst dansk kongemagt vilde aldrig kunne affinde sig med et særligt sønderjysk hertugdømme, hvorimod holstenerne gerne så hertugens herredømme bevaret i den nordlige halvpart af Sønderjylland, frem for at dette land blev kongens.

Et af de områder, som Valdemar Atterdag satte meget ind på at skaffe sig herredømmet over, var Nordfrisland. I den lange kongeløse periode havde friserne glemt deres skattepligt over for Danmarks konge, men de blev snart belært om, at den gik ikke. Med ild og sværd for Valdemar Atterdag over dem, og de måtte bøje sig for hans krav. Fra Bøking herred sydvest for Tønder er der bevaret et underkastelsesbrev fra 1344 8/8 [142], og det fremgår bl.a. af dette, at kongen har indsat en staller

Troels Fink skriver følgende om aftalen i 1340: »Den kom i praksis til at betyde en første deling af Sønderjylland; grænsen mellem hertugens og holstenernes område gik nord for Flensborg, hvor borgen Nyhus blev anlagt, og derfra mod sydvest langs Soholm aa, der i 1920 dannede den sydlige afgrænsning af 2. zone . . . Sønderjylland kom ikke med i den almindelige danske genrejsning efter 1340; det 14. aarhundrede betegner derfor det store brud i landsdelens nationale historie« (Rids af Sønderjyllands Historie, s. 52). – Smlgn.: Horst Windmann: Schleswig als Territorium, s. 181.

140. Niehuus antages bygget ca. 1345 (O. H. Møller: Bericht v. verschiedenen Ländern, Städten und Gegendem des Herzogthums Schleswig, wie auch v. etlichen Freygütern desselben, 1761, s. 27; Kunstdenkmäler des Landkreises Flensburg, 1952, s. 250; J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, s. 464). Borgen er første gang omtalt 1365 4/6: »novum castrum prope Flenzborg« (SHRU, IV, nr. 1123).
141. DRB, 3. rk., II, nr. 17.
142. DRB, 3. rk., II, nr. 70. Jvf. A. L. J. Michelsen: Nordfrisland im Mittelalter, 1828, 1969, s. 91 f.; C. E. F. Reinhardt: Valdemar Atterdag og hans Kongejerning, 1880, s. 133–135; Volquard Pauls: Die staatsrechtliche Stellung und Verfassung Nordfrislands im Mittelalter (Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch, 1922, s. 20).

til at varetage sine interesser hos de frihedselskende og selvrådige frisere.

Nogle år senere – i 1354 – måtte hertugen finde sig i nok et kongeligt felttog tværs igennem sine enemærker på vej mod de genstridige friscrc, og det er rimeligvis ved denne lejlighed, at Valdemar Atterdag har set sit snit til også at sætte sig i besiddelse af Tønder. I hvert fald lykkedes det først hertugen at skaffe sig herredømmet her igen i 1357, da holstenergreverne hjalp ham med tilbageerobringen [143]. Næppe var kongens tropper ude af området, før også hertugen prøvede på at gøre sig til herre over frisernerne, men uden held.

Kongen hævnedes sig omgående over denne efter hans mening uretmæssige handling ved at fratage sin hertugelige svoger Langeland og derefter fortage landgang på Als. Her satte han sig i besiddelse af Nordborg (egtl. Nørborg) og lejrede sig dernæst for Sønderborg, hertugens residens. Ifølge traditionen [144] blev Sønderborg kun bevaret for hertugen, ved at hertuginde Richardis sammen med »sine tjenestemøder kom ned fra borgen for at tale med kongen og bede om fred«. Ligesom i et glimt ser vi her et af riddertidens idealer realiseret – den ridderlige konge over for den bøn-faldende hertuginde –, men således var han kun en stakket stund, thi den uberegnelige, ja hartad utrolige konge lod sig ikke overliste: den skat, som han havde lagt på øen, kunde de gode alsinger ikke slippe for [145]!

For at understrege sin magt straffede han derefter holstenergreverne ved at gøre strandhugst forskellige steder i Angel og på Svansen, ja helt ned til Fehmarn [146], »og overalt samlede han forråd, penge, skibe og andet, hvad hans øjne begærede; thi frygt og skælven og lammelse faldt over alle, til hvem han kom, for han tugtede alle forfærdeligt med ild og

143. DRB, 3. rk., V, nr. 163, med mæglingsforslaget fra efteråret 1358, hvori holstenerne hævdede, at erobringen af Tønder ikke var en sag mellem dem og kongen, eftersom Tønder by og slot hørte hertugen til. Jvf. Ludwig Andresen: *Geschichte der Stadt Tondern*, s. 20.

144. Fra Den sjællandske Krønike, trykt: *Annales Danici Medii Ævi*, s. 184; citeret efter oversættelsen i Ellen Jørgensen: *Valdemar Atterdag*. Udvalg af Kilder, 1911, s. 48. Jvf. C. E. F. Reinhardt: *Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning*, s. 242–244; *Sønderjyllands Historie*, II, s. 42.

145. DRB, 3. rk., V, nr. 132, med hertuginde Richardis's erklæring af 1358 19/6 om, at Als og Sundeved fremtidigt »vilde handle til bedste for vor herre kongen af Danmark og ikke på nogen måde med råd og dåd pønse på hans skade i al den tid, krigen varer . . . Men den brandskat, som landets (Als's) indbyggere havde lovet vor herre kongen, skal han oppebære fuldt og helt«.

146. DRB, 3. rk., V, nr. 202.

sværd, med fængsel og død, til de lød hans bud [147]!»

Friserne fik endnu engang lejlighed til at sande disse ord. 1359 3/2 måtte indbyggerne i Horsbøl (eller Viding) herred syd for Tønder sværge kongen troskab [148]. Den kongelige staller, disse egnes betegnelse for en øvrighedsperson, var da den sønderjyske stormand af hertugelig æt, Valdemar Sappi.

Nok var dette frisertog kun en ubetydelig detalje blandt hans mange forehavender, men ligesom aftalerne med de holstenske grever i februar 1360 [149] var det med til at skabe forudsætningerne for den store landefred, som han den 24. maj samme år lod proklamere på danehoffet i Kalundborg [150]. Fra nu af skulde lov og ret være sat i højsædet, og ingen skulde herefter kunne antaste gamle, velafhjemlede rettigheder. Hertug Valdemar og hans søn Henrik skulde således »frit og fordelagtigt nyde alle deres love, rettigheder, som nogen hertug af Jylland frit og mest fordelagtigt har kunnet det fra arilds tid. Fremdeles lover de samme herrer hertuger på deres tro, at de vil tillade deres mænd og alle indbyggerne i deres hertugdømme frit og fordelagtigt at nyde alle deres rettigheder, således som nogen af deres forfædre har tilladt deres mænd og indbyggerne at bruge og nyde dem« etc., etc. Men også rigets øvrige stormænd står som underskrivere af løftet om landefred i overensstemmelse med gammel skik og brug. Én for alle og alle for én [151] gik de ind for, at det for al fremtid skulde være forbudt at »anstifte plyndring og brand og foretage fængslinger, samt med råd eller i dåd at føre udenlandske herrer og mænd ind i riget, som på nogen måde kan være Danmarks rige til skade og fordærv«.

Dokumentet fra Kalundborg er et mærkeligt vidnesbyrd om den danske konges overlegne magtstilling. Med hensyn til Sønderjylland lykkedes det

147. Fra Den sjællandske Krønike: »Et ubique collegit expensas, pecuniam, naues et alia, que desiderauerunt oculi eius, quod timor et tremor et hebitudo mentis uenit super omnes, per quos transitum fecit. Nam castigauit omnes satis enormiter ferro, flamma, captione et morte, quousque eius parerent uoluntati« (Annales Danici Medii Ævi, s. 185; citeret efter oversættelsen i Ellen Jørgensen: Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder, 1911, s. 49); jvf. Sønderjyllands Historie, II, s. 42.

148. DRB, 3 rk., V, nr. 199.

149. DRB, 3. rk., V, nr. 289, 290.

150. DRB, 3. rk., V, nr. 325.

151. Jvf. (Politikens) Danmarks Historie, IV, s. 333–335 (Erik Kjersgaard). – Smlgn. iøvrigt: Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati, 1945, s. 195 ff.

ham at fastslå denne landsdels fortsatte tilhørsforhold til det danske rige og det på et tidspunkt, hvor hele den sydlige del af landet rent faktisk var i de holstenske grevers besiddelse. Der er næppe heller tvivl om, at det er dem, der sigtes til under omtalen af de »udenlandske herrer«. Fremover havde Valdemar Atterdag med den store landefred afstukket de retningslinjer for den kongelige politik i Sønderjylland, der efter hans død blev fulgt af hans berømte datter, dronning Margrethe, nemlig hævdelsen af Danmarks riges historiske rettigheder i dets gamle grænseland imod syd. Kunde man ikke få de holstenske herrer ud af landet med militær magt, så skulde de i det mindste anerkende, at Sønderjylland var en del af Danmarks rige.

Foreløbigt ønskede Danmarks konge ro i det sønderjyske spørgsmål. Hans hu stod til den store politik: Gotlands erobring og dermed forholdet til hanseaterne og til den vaklende svenske trone. Rent faktisk havde kongen flere gange vist, at han evnede at kontrollere hertugens dele af Sønderjylland, når som helst det lystede ham, og tiden arbejdede forsåvidt også til gavn for rigsmagten, thi den sidste sønderjyske hertug af Abels æt, Henrik Valdemarsøn (1364–75), udøvede i virkeligheden kun et skinherredømme.

Hans moder, enkehertuginde Richardis, havde som livgeding, d.v.s. som underholdsområde, betinget sig Als med Nordborg og Sønderborg, samt Rise, Nybøl, Slogs, Lundtoft og Hviding herreder [152]. Kun Haderslev og Tønder har da stået til hertugens rådighed, men selv her var hans magt kraftigt beskåret, da meget jordegods var pantsat og en del af slottene på andre hænder; på Tørning sad der således en Lembek. Der var med andre ord ikke meget at råbe hurra for, og dertil kom, at Abels æt efter alle solemærker at dømme vilde uddø inden for en overskuelig tid, thi den barnløse hertugs helbred var vaklende.

Valdemar Atterdag søgte derfor, så snart han var kommet ud af alle de mange problemer, han andetsteds havde rodet sig ind i, at gribe aktivt ind i udviklingen i Sønderjylland. 1373 1/1 lykkedes det ham at få enkehertuginde Richardis til at anerkende sig som formynder og værge [153]. Det betød, at han fik hånd i hanke med udviklingen i det område, der var tilkendt hende som livgeding, men der findes desuden flere vidnes-

152. SHRU, IV, nr. 1470.

153. SHRU, IV, nr. 1470.

I anledning af kejserprocessen 1424 er en vis Spiker nævnt som kongens høvedsmand i Åbenrå med det tilhørende Rise herred (Dipl Flensb, I, s. 362).

byrd om, hvorledes han lidt efter lidt overtog gods på Als og i Sundevad [154], ligesom han også skaffede sig herredømmet over Haderslev og omegn, samt Tønder og frisernes område helt ned til Ejdersted [155]. Ved en fredsftale med de holstenske grever, sluttet i Flensborg 1373 24/1 [156], sørgede han endvidere for at få panteherren i Lundtoft herred – det var atter en Lembek! – til at anerkende dette herreds rette tilhørsforhold.

Ingen kunde herefter være i tvivl om den danske konges rent faktiske magtstilling i hertug Henrik Valdemarsøns nordlige halvpart af Sønderjylland, og næppe havde da også den svagelige hertug lukket sine øjne for sidste gang, før hans enke Kunigunde fulgte sin svigermoders eksempel og

154. 1373 pantsatte Hertug Henrik til kongen 2 læst korn i Elstrup, »Kogtorp« (måske Guderup) i Egen sogn, samt Majbøl og Mintebjerg i Hørup sogn (De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 2); samme år overdrog en vis Johannes Thormendsøn til Valdemar Atterdag hertug Henriks pantsættelse af Kegnæs og Skovby på Als (SHRU, IV, nr. 1471); 1375 pantsatte og afhændede Marquard Rohlsdorf Melletgård (det senere Hjortspring) i Svenstrup sogn til kongen (De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 95).

Også Varnæs må have været under kongens herredømme, thi i 1409 klagede Ludwig Barsbek over, at hans fader – det må (ifølge Danm Ad Arb, 1885, s. 66) være Gottschalk Barsbek – , der havde haft Varnæs med Blåmølle, var blevet fordrevet, da han havde været i kongens tjeneste (Da Mag, 5. rk., II, s. 93).

155. *Haderslev*: SHRU, IV, nr. 1509, 1526. – Også her overtog kongen gods, således 1373 i Hejsager og Halk af Peter Friis (De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 93), desuden af en vis Peter Brun gods i Maugstrup og Ringved, samt Simmersted (De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 99), og dertil kom, at herren til Tovskov i Oksenvad sogn lovede, at hans slot skulde være »righens oppnæ slot i nødh oc i løst oc nedher skal brydhes oc ødhælægges, nar konghen aff Danmark til syær« (Der er her tale om registratørens danske tekst til oplysning om brevets indhold, refereret i De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 93). Det bør bemærkes, at det ikke lykkedes kongen af skaffe sig rådighed over Tørning vest for Haderslev (Dipl Flensb, I, s. 369; se iøvrigt: note 181).

Tønder: I anledning af kejserprocessen 1424 oplyses det, at »en vis Pfeffse« var Valdemar Atterdags høvedsmand på »castrum Lillethonder« (Dipl Flensb, I, s. 362).

Nordfrisland: Den såkaldte Cronicon Eiderostadense oplyser, at Valdemar Atterdag i 1374, ottende dagen efter kyndelmisse (9/2), brandskattede frisernes lande, fordi de i 14 år havde forholdt ham hans retmæssige afgifter (Staatsbürgerliches Magazin, IX, s. 702).

156. SHRU, IV, nr. 1473. Om fredsslutningen med panteherren i Lundtoft

gav sig i kongens vold [157]. Valdemar Atterdags herredømme strakte sig da frem til en linje nord om Flensborg og syd om Tønder, men intet som helst tyder på, at kongen har villet nøjes med denne sydgrænse for sit magtområde. Nej tværtimod! 1374 24/6 fik han af hertug Henrik overdraget retten til at indløse grevernes andel af Sønderjylland [158]. »Den kullede greves« to sønner har derfor haft al grund til at se fremtiden i møde med bange anelser.

herred, Lüder Lembek til Artoft og Søgård, hedder det: »Oc schal her Luder vam Lembek, sine brodere unde syne helpere unde Henneke Lembeke, syne brodere unde syne helpere ene gphantze stede sone hebben mit dem konyng unde mit den synen«.

Ingen kunde herefter være i tvivl om den danske konges magt, jvf. Sven Tägil: Valdemar Atterdag och Europa, s. 399: »Flensborgfreden innebar ett i alla avseenden klart nederlag för de rendsburgska grevarnas politik«.

I den pågældende fredsftale forekommer for øvrigt sætningen: »Vortmer umb de Sunderjuten, de dem hertoghen van Sleswik tohoren, de don dem hertoghen, des se em plichtich sint. Unde sint se dem konyng wes plichtig, dat don se dem konyng«.

Det er vist første gang, at benævnelsen »sønderjyder« forekommer, hvorimod landsdelsnavnet »Sønderjylland« ikke var ukendt.

157. SHRU, IV, nr. 1581. Kunigunde giver i dette brev kongen en kvittering for 100 mark, og denne handling, der foregik i Kalundborg, berettiger vel til en sådan slutning, jvf. Horst Windmann: Schleswig als Territorium, s. 129–130.

Det bør bemærkes, at Kunigunde kaldes »hertoghinne to Sleswich unde to Sunderjutlande«. De to landsnavne står ikke som synonyme, men der er tale om de to dele, som landet var splittet op i siden 1340. I selve titlen, der er føjet til Kunigundes navn, er der således udtrykt et krav på hele landsdelen, svarende til indløsningsaftalen af 1374 24/6. Som parallel kan anføres fra 1378 28/11: »Konegund, van Gottes gnaden herthoghinne tho Sleswik unde tho Iutlande« (SHRU, VI, nr. 224).

I anledning af kejserprocessen 1424 optælles følgende borge under Valdemar Atterdags herredømme: »Rex Waldemer ... habuit ... in sua potestate ... in prescripta terra Sunderjutland castra, videlicet Sunderborg, Norborg, Kekenborg, Brodeborg, Openra, Hadersle et Tunderen« (Dipl Flensb, I, s. 335). Kegborg er nu et voldsted på Kegnæs, og Brådeborg er ligeledes nu et voldsted, beliggende på Avnbøl mark i Ullerup sogn, se: Trap: Åbenrå-Sønderborg amter, s. 1195.

158. SHRU, IV, nr. 1527. Overdragelsen gælder »dat slot to Gottorpe mit allen landen, manschop, kerkleen, sloten, kopsteden, vesten, Vresen, de darto liggen«.

De to grever nævnes altid side om side, men medens Heinrich var en krigskar, der under Hundredeårskrigen ustandseligt søgte afløb for sine tilbøjeligheder på Europas forskellige slagmarker, havde Claus arvet sin faders politiske kløgt. Således havde han under den overhåndtagende trusel fra Danmarks konge søgt støtte hos den tysk-romerske kejser, og der er næppe tvivl om, at kejser Karl IVs bekræftelse af, at Gottorp-tolden tilhørte de holstenske grever, skal vurderes som et resultat af disse bestræbelser. Det er iøvrigt noget enestående, at kejsermagten beskæftigede sig med forhold nord for Ejderen, og handlingen søges da også begrundet med en påstand om, at Slesvig stift var et len under det Tyske Rige [159].

Grev Claus vidste imidlertid kun alt for vel, at der hos kejseren var såre langt fra agt til magt, men alle overvejelser af den art var blevet inderligt overflødige, da kejserbrevet omsider nåede frem. Da havde han nemlig forlængst modtaget budskabet om den evindeligt rastløse og uhyggeligt virksomme danske konges død 1375 24/10 på det ham så kære Gurre slot i Nordsjælland, og det er utvivlsomt en rigtig opfattelse af hans reaktion herpå, når Holstenerpræsten i den forbindelse fortæller: »Han priste himmelens Gud for at være blevet en så mægtig konge og fjende kvit« [160].

159. I kejserbrevet af 1375 31/10 hedder det bl.a.: »... sulchen czolle, den sie haben zu Gotdorff, gelegen in dem bischtum zu Slesswik und der von uns und dem reiche zu lehen ruret« (SHRU, IV, nr. 1584).

160. »Hic Nicolaus . . . Deum celi glorificabat, qui eum a tam potente rege et inimico suo liberabat« (Chronicon Holtzatie, auctore Presbytero Bremensi, udg. J. M. Lappenberg, Quellensammlung, I, 1862, s. 93); jvf. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 88.

Den holstenske adels indvandring

Nok havde den holstenske adel allerede i årtierne før år 1300 begyndt at skaffe sig jordegods i området mellem Slien og Ejderen, men det var dog først efter 1325, at indvandringen til Sønderjylland for alvor satte ind, og der er næppe grund til at tvivle om, at Gerhard III's og hans to sønners succesrige politik har skabt de ydre betingelser for denne indtrængen, thi det holstenske herredømme i Sønderjylland og i det øvrige Danmark fik til følge, at porten i det gamle landeværn Danevirke var blevet slået op på vid gab.

De schauenburgske grevers politiske resultater kan dog ikke alene afgive forklaringen på den bemærkelsesværdige voldsomhed, hvormed de holstenske stormænds indvandring til Sønderjylland tog fart. Også andre faktorer må have spillet en rolle. Visse særlige forhold i det danske rige må have gjort det eftertragteligt for medlemmer af den holstenske adel at vinde jord med varig bosættelse for øje, og man har her peget på det forhold, at herremændene nord for Ejderen besad deres jord som selvejere, mens de i Holsten kun havde deres godser som len [161].

Tallet på herremandsgods havde været i stadig stigen i den periode,

161. Dette synspunkt er blevet fremsat af Werner Carstens i hans afhandling *Untersuchungen zur Geschichte des Adels und des adligen Gutes* (ZSHG, 1935, s. 94): »Es gibt in Schleswig, wie allgemein in Dänemark – abgesehen von den Inhabern der grossen Fürstenlehen – keinen Lehnsadel, es gibt nur herzogliche Mannen, die gegen Leistung des Rossdienstes von ihrem Eigen von den öffentlichen Abgaben und Diensten befreit, »frige mannen« sind. In Holstein dagegen ist die Grundlage des Rossdienstes der Lehnsdienst, den die gräflichen Lehnsmannen von ihren Lehngütern in Ostholstein oder von den ihnen als Lehen überlassenen Hoheitsrechten an ihrem Eigen, besonders Gerichtsbarkeit und Zehnten, leisten. Beruht also der Rossdienst in Holstein auf dem Lehen, so in Schleswig auf der Steuerfreiheit. Es trifft nicht zu, dass der in Schleswig einwandernde holsteinische Adel dort Lehen erwirbt; er übernimmt durch Kauf, Schenkung, Pfandsetzung oder im Erbgang Eigen in Schleswig unter denselben Bedingungen, wie ihn die schleswigschen »frigen mannen« besassen«.

Sønderjylland hørte under Abel-slægten. Her som i det øvrige danske rige havde de mange ufredsår fået adskillige frie bønder til at søge beskyttelse mod overgreb, ved at de gav sig ind under en stormands værn. Retsligt betød dette, at de pågældende bønder måtte opgive deres selveje og for fremtiden nøjes med at være fæstere under herremanden. Denne overtog rent formelt deres gårde ved køb, thi derved kom hans skattefrihed også til at gælde for den nyerhvervede jord. Som fæstebonde måtte den forhenværende selvejer betale landgilde til godsejeren, men det blev på den tid anset for at være mere fordelagtigt. Statsmagten blev derimod snydt ved denne fremgangsmåde. Dens indtægter blev stærkt reduceret, en udvikling, der tjener til at forklare både den danske konges og den sønderjyske hertugs svage stilling i årene på begge sider af 1300.

Ser vi på udviklingen i løbet af 1300-årene, er der utvivlsomt al grund til at henlede opmærksomheden på, at indvandringen fandt sted inden for det åremål, der overalt i det vestlige og nordlige Europa er præget af en stor krise inden for landbruget [162]. Landbrugskrisen såvel som Den sorte Død omkring 1350 har i forbindelse med den almindelige politiske udvikling gjort det forholdsvis let for de holstenske stormænd at komme i

162. Det grundlæggende værk er her: W. Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, 1935; 2. udvidede udgave 1966: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. Se endvidere: Johan Schreiner: *Pest og Prisfall i Senmiddelalderen*. Den grundigste og omhyggeligste oversigt over problemet på dansk er Svend Gissel: *Landgilde og Udsæd*, s. 243–283; sm.: *Forskningsrapport for Danmark (Nasjonale forskningsoversikter, s. 1–71)*.

For Sønderjyllands vedkommende har C. A. Christensen skildret udviklingen ved at sammenligne Slesvig domkapitels regnskaber fra 1437 med kapitlets jordebog fra 1352 i afhandlingen *Krisen på Slesvig Domkapitels Jordegods* (*Historisk Tidsskrift*, 11. rk., VI, s. 160–244). C. A. Christensen mener ikke, at der kan tillægges pesten større betydning: »Det ville være simpelt, om man kunde forklare denne vitterlige mangel på jordbrugere med en henvisning til den sorte død. For Slesvigs vedkommende er det dog udelukket, fordi sammenligningsgrundlaget er en jordebog, affattet to år efter pesten« (anf. afh., s. 224).

Hertil er at bemærke, at visse angivelser i jordebogen fra 1352 tyder på, at der udmærket kan være tale om ældre forhold; det vil måske endda slet ikke være urimeligt at hævde, at den jordebog, der blev udarbejdet i 1352, har haft til formål at gøre op, hvilke ejendomme og afgifter, der rent faktisk tilhørte kirken. Jordebogens opgørelse i 1352 kan med andre ord have til formål at angive de krav, som kirken gjorde gældende på grundlag af ældre forhold. De danske stednavneformer i den iøv-

besiddelse af jordejendom i Sønderjylland [163]. Der har været jord nok til rådighed.

Der er utvivlsomt flere årsager til, at de holstenske stormænd har kunnet klare sig igennem kriseårene. De har for det første takket være deres udnyttelse af det gamle slaverland i Øst-Holsten og deres årelange indtægter af lejetrotjeneste både her og der været i stand til at mønstre den kapitalkraft, der har været nødvendig for at erhverve ejendom, men dertil kom, at de har foretrukket kvægopdræt i en tid, hvor det især var det agerdyrkende landbrug, der var ramt af krisen [164]. Deres forkærlighed for godsejendom i de skovrige egne i det østlige Sønderjylland (Angel, Als, Søgård), samt i de vestlige egne brede engstrøg langs med åløbene (Trøjborg, Tønder og Solvig) kunde tyde på, at de netop her har forstået at udnytte den nye driftsform, og det rimer udmærket sammen med, at der allerede i 1300-årene var en eksport i gang af slagtekvæg, og at oksedrifterne i hvert fald var en kendsgerning omkring århundredskiftet. Erik af Pommern fandt det derfor allerede ca. 1410 formålstjenligt at opkræve told af okserne ved Hærvejen nordvest for Flensborg [165]. Der er her tale om det ældste vidnesbyrd om opkrævning af en passagetold ved Hærvejen, og den er utvivlsomt foregået fra det senere så kendte toldsted i Bov.

rigt latinske tekst kan opfattes som et yderligere indicium for, at der har været et ældre forlæg, men hvis dette er tilfældet, oplyser jordebogen ikke noget om den aktuelle situation i 1352.

163. For Sønderjyllands vedkommende findes en specialundersøgelse fra Angel, Hans Joachim Kuhlmann: *Wüstungen der Landschaft Angeln* (ZSHG, 1957, s. 62–78). Hvad Holsten angår, kan der henvises til Wilhelm Koppes arbejder i ZSHG, 1951, s. 31 ff., og i det slesvig-holstenske ridderskabs festskrift, *Dat se bliven ewich tosamende ungedelt*, 1960, s. 153 ff.
164. De mange pantsættelser af jordegods i 1300-årene skal sikkert tolkes som et udslag af krisen. 1344 15/9 tales der således om, at den nye panthaver, holsteneren Marquard Swanow, kunde blive »tvunget af nød til at oplade eller pantsætte godset« (DRB, 3. rk., II, nr. 89). I overensstemmelse hermed hedder det i hertug Valdemars pantsættelsesbrev 1351 17/4 vedr. Vodder, Spandet og Arrild: »Hvis ydermere nævnte Valdemar Sappi eller hans arvinger tvunget af omstændighederne skulde blive tyngt svarlig af gæld, således at de ikke fordelagtigt kan beholde nævnte sogne, som vi har pantsat dem, så giver vi dem af ren vilje og godt hjerte tilladelse og fuldmagt til påny at pantsætte og udlægge nævnte sogne som pant« (DRB, 3. rk., III, nr. 410).
165. De holstenske grever klagede 1423 5/1 over, at kong Erik ved Niehuus

Kvægopdræt kræver mindre arbejdskraft end kornavl, og de nye herrer har derfor ved omlægningen af landbruget kunnet nøjes med de bønder, der var tilbage efter den nedgang i folketallet, der havde fundet sted. En yderligere bortvandring fra landbruget har de forstået at hindre ved at indføre livegenskabet, som de var godt kendt med fra de østlige egne af Holsten. Det er i hvert fald en kendsgerning, at der fandtes livegenskab på de sønderjyske godser [166]. Stort mere kan der vel ikke siges om forholdet mellem den holstenske adels indvandring og den senmiddelalderlige landbrugskrise, før der foreligger flere, mere tilbunds gående studier af problemet.

Nøjagtig samme udvikling foregik naturligvis også i selve kongeriget Danmark. Også hertil indvandrede der talrige holstenske og andre nordtyske adelsmænd, men de særlige politiske tilstande i Sønderjylland med de holstenske grevers tilsyneladende varige indflydelse på udviklingen har utvivlsomt fremmet lysten til at erhverve ejendom netop her [167]. Mens der længere nordpå ulmede en stadig trusel om bondeoprør, herskede der i Sønderjylland ro – den ro, som de holstenske grevers varige herredøm-

(som han havde fået herredømmet over i slutningen af 1409) havde opkrævet en told på 8 sk. pr. okse, hvilket havde medført et tab på 1.000 lødige mark for dem og deres undersåtter. Det hedder ordret i klagen: »Item sui capitanei imposuerunt nouum theoloneum injuste apud Nieheus, ita quod oportuit quemlibet vectatorem, qui juxta castrum boues duxit, dare pro quolibet boue octo solidos, in quo nos et nostros damnificat bene in m[ille] lodighe marcas« (SRD, VII, s. 283; Dipl Flensb, I, s. 308).

I den pågældende periode regnedes 1 lødig mark til 5–6 mark lübsk (jvf. E. Ladewig Petersen: Jordprisforhold i dansk senmiddelalder (Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, s. 231)), og en afgift på 8 skilling pr. okse tyder da på, at der har passeret 10–12.000 stk. kvæg årligt. Hvis disse tal holder stik, har oksehandelen og dermed den sproglige kontakt mellem nord og syd haft et meget betydeligt omfang ved 1400-årenes begyndelse. Der tales endvidere flere steder i samme klage om tyveri (vel: beslaglæggelse) af okser og heste, et yderligere vidnesbyrd om husdyrbrugets økonomiske betydning. Jvf. H. V. Gregersen: Studedrift og toldopkrævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej (Sønderjyske Årbøger, 1973, s. 5–13).

Smlgn. iøvrigt: Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede, I, s. 19 f.; s. 201 (med oplysning om okse-drift gennem Haderslev i 1455).

166. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten, s. 17–19 (med der anført litteratur).

167. Jvf. C. F. Allen: Det danske Sprog Historie i Sønderjylland, I, s. 38.

me skabte! Det er derfor meget forståeligt, at den holstenske adels bosættelse blev langt kraftigere her.

2: I enkeltheder lader den holstenske adels indvandring til Sønderjylland sig ikke mere følge. Dertil er det overleverede kildemateriale alt for spinkelt og tilfældigt. Det må således anses for givet, at langt flere holstenske stormænd har haft ejendom i Sønderjylland end dem, der lader sig påvise gennem bevarede aktstykker, og hvad vi ved om de navngivne stormænd, er i regelen ud over det blotte navn uhyre lidt. Vi hører således sjældent noget om, hvem den pågældende har erhvervet sin ejendom fra, eller på hvilke betingelser overtagelsen har fundet sted, endsiges noget om, hvor meget den omtalte ejendom har udgjort med hensyn til areal eller værdi.

En oversigt som den nedenstående over, hvad der forekommer af holstenske stormænd inden for det sønderjyske område i det korte åremål fra 1325 til 1350 må derfor ifølge sagens natur blive meget summarisk, men ikke desto mindre efterlader det anførte navnegalleri ingen tvivl om, hvilken strømretning der allerede så tidligt var blevet den fremherskende.

Holstenske stormænd i Sønderjylland 1325–1350:

- 1326 7/3 nævnes *Gottschalk Lembek* og *Konrad Wulf* som hertugelige råder (2.IX.251) [168].
- 1327 31/8 sælger og tilskøder Gerhard III *Hasse Krummendiek* Holmslen, bestående af Flækkeby, Holm, Gøteby og Aukamp syd for Sli- en »med arveret til evig tid« (2.IX.434).
- 1328 16/2 overlader biskop Johann Bokholt *Gerhard III* landsbyen Handevad med skoven (2.X.9).
- 1331 24/2 nævnes *Hartwig Reventlow* og *Claus Reventlow* som panthavere på Tørning vest for Haderslev (2.X.288).
- 1332 18/5 giver paven ridder *Otto Blixen* i Slesvig stift ret til at vælge egen skriftefader (2.X.373). Samme Otto Blixen nævnes 1330 1/10 som forsvarer af Haderslevhus (2.X.244).
- 1332 13/12 pantsætter biskop Hellebert bispetienden af landsbyerne i Siseby sogn (Svensen) til *Siegfried Sehested* (2.X.405).

168. På denne måde henvises der her for overskuelighedens skyld til Diplomatarium Danicum og oversættelsen i Danmarks Riges Breve. Tallene betegner hhv. rk., bd. og nr.

- 1335 15/8 får *Gottschalk Lembeks* sønner, *Johann, Claus, Lüder, Gottschalk, Emmeke, Marquard, Otto* og *Timme*, skænket hertugens gård i Slesvig »ved Vor Frelsers kirke imod syd« (2.XI.225).
- 1335 (u.d.) tilskøder *Timme Block* og hans brødre kanniken *Claus Gerhardsen* alt deres gods i Rinkenæs, Svansen sogn (2.XI.249).
- 1337 1/3 tilskøder *Siegfried Sehested* rendsburgeren *Otto Ployse* jordegods i Duvenstedt, Fockbek og Klein Rheide nord for Rendsburg (2.XII.12).
- 1337 22/9 nævnes *Eggert Alverstorp* som udsending for hertug *Valdemar* (2.XII.45). – 1324 19/3 havde en *Heinrich Alverstorp* skænket landsbyen *Jagel* til Skt. Johannes klosteret i Slesvig (2.IX.13).
- 1338 9/9 nævnes i forbindelse med overdragelsen af patronatsretten til Sørup kirke i Angel følgende holstenske stormænd blandt hertugens råder: *Marquard Rumohr, Iven Reventlow, Struve Rantzau, Siegfried Sehested, Marquard (v.d. Wisch) Rohrland, Marquard v.d. Wisch, Albrecht v.d. Wisch, Marquard Wulf, Wulf Pogwisch* (2.XII.108).
- 1338 8/11 pantsætter *Detlef Rütze* sit gods i Tüttendorf (syd for Gettorf) til Skt. Johannes klosteret i Slesvig (2.XII.114).
- 1339 27/12 pantsætter hertug *Valdemar* sit gods i Gammelby, Loose og Schnaap i Svansen og i Gelting, Geltingskov, Buckhagen og Lebæk, samt øen *Gath (Oehe)*, alt sammen i Angel, til *Siegfried Sehested* (2.XII.191).
- 1340 23/6 nævnes *Marquard Wulf* som panteherre på Tørning (3.I.47 +48).
- 1343 9/11 indløser *Heinrich Warendorp*, Slesvigs biskop, *Svabsted* fra *Marquard v.d. Wisch, genannt Rohrland* (3.I.380 + 381).
- 1344 22/3 pantsætter hertug *Valdemar* *Lundtoft* herred (med *Artoft* og *Søgård* gods) til *Johann* eller *Henneke Lembek* (3.II.34).
- 1344 3/5 nævnes følgende nordtyske stormænd blandt hertug *Valdemars* mænd: *Grev Ludolf von Hallermund, Struve Rantzau, Marquard Lembek, Peter Lembek, Gottschalk Witte, Raven Metzke, Tideke Kampe, Eler Rantzau, Wulf Rantzau, Riebe Rütze, Röver, Reimar Bissee (Bisticse), Marquard Bötze, Marquard Swanow, Marquard Görtze (Gjordsen)* (3.II.44).
- 1344 25/9 pantsætter hertug *Valdemar* sit gods i *Elstrup* på *Als* til *Marquard Swanow* (3.II.89).
- 1348 21/2 bekræftes i *Sønderborg* et brev af følgende stormænd: *Benedikt Ahlefeldt den yngre, Busche Westensee, Breiter Heinrich*

(*Marquard Westensee*), *Raven Metzke* og *Detlef Rütze*, samt sognepræsten i Sønderborg, *Arnold von Benzien* (3.III.4).

- 1348 26/6 pantsætter hertug Valdemar sit gods i Elstrup på Als til *Marquard Görtze* (3.III.33).
- 1348 23/10 pantsætter hertug Valdemar Rønmø, Visby sogn og Sølsted (sikkert det senere Trøjborg gods) til *Johann (Henneke) Lembek* (3.III.69).
- 1349 19/8 pantsætter den sønderjyske stormand Lage Holk gods i Flarup, Nr. Brarup sogn i Angel, til *Segebod Krummendiek* (3.III.186).
- 1350 29/9 bevidner brødrene *Hartwig* og *Dose Block*, at deres broder *Marquard Block* og hans søn *Hartwig* giver korn til et vikariat, svarende til, hvad de havde af deres gods i Gammelby nordvest for Eckernförde (3.III.326).

De anførte eksemplarer må være tilstrækkelige til at vise den holstenske adels pludselige tilstedeværelse i store dele af Sønderjylland. Landet mellem Slien og Ejderen kunde for længst anses for at være et udpræget holstensk godsejerland [169], men værre for Sønderjyllands oprindelig danske nationalitet var det, at de holstenske stormænd også havde overtaget betydelige godsområder nord for Slien. Aldeles afgørende for den fremtidige udvikling blev de holstenske stormænds udbredelse på halvøen Angel, og den fandt især sted inden for den ældre middelalders kron-godsområde, kendt fra oplysningerne i Kong Valdemars Jordebog fra 1231 [170]. De store angelske godser, Buckhagen, Gelting, Roest og Rundhof, kan alle føres tilbage til den tid, da Gerhard III havde herredømmet over disse egne [171]. Ud fra dem udviklede der sig med årene

169. Et pudsigt udtryk herfor har vi i den almindelige omtale af godserne Lindau i Angel og Lindau i Dänischwohld. Det første kaldes Dänisch Lindau og det andet Deutsch Lindau! Se iøvrigt: note 120.

170. Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær, I, s. 9, 99.

171. »Man sieht, wie schnell der Holsteinische Adel sich ausbreitete, und nachdem die Grafen von Holstein Einfluss im Herzogthum Schleswig erlangt hatten, lag ihnen sehr daran, ihre Macht hier dadurch zu befestigen, dass sie ihren Rittern und Knappen Besitzthümer verschafften. Dazu boten zunächst die an das Herzogthum abgetretenen ehemaligen Königsgüter Raum dar . . . Da haben sich denn hauptsächlich erst vier grössere Güter gebildet, nämlich Buckhagen, Gelting, Röest und Rundtoft, von welchen in späteren Zeiten wiederum andere Höfe abgelegt sind«

endnu flere godser, således at det »1. Angelske Godsdistrikt« i en langt senere tid omfattede i alt 26 godser [172].

3: Vi ved meget lidt om, på hvilken måde holstenernes overtagelse af de sønderjyske godser er foregået. Ét står imidlertid fast: alle de givne eksempler på, at der skulde have fundet kampe sted mellem indfødte og indvandrede stormænd, er hentet fra sagnet og folkevisernes verden [173], medens oplysninger af den art totalt savnes i de historiske kilder.

Tværtimod dette findes der en del vidnesbyrd om ægteskabsforbindelser mellem indfødte og indvandrede stormandsslægter, og da det hovedsageligt kun var mænd, der indvandrede fra Holsten, var det først og fremmest den indfødte adels døtre, der blev gift med holstenerne, og det vil atter sige, at den indfødte adel levede videre på spindesiden. Et kendt eksempel herpå fra engang før 1349 er Segebod Krummendieks overta-

(H. N. A. Jensen: Angeln, zunächst für die Angler historisch beschrieben, s. 209).

172. H. N. A. Jensen: Angeln, zunächst für die Angler historisch beschrieben, s. 273.

173. Sønderjyllands Historie, II, s. 42–46, omtaler en kamp mellem Claus Lembek og Valdemar Sappi, bl.a. på grundlag af sagnet om Nørrevold og Søndervold i Roost enge, Arrild sogn.

I 1353 har der under kampene mellem Valdemar Atterdag og de holstenske grever været tale om, at kongen har belejret Arnsholm, der anses for at være identisk med Nørrevold (DRB, 3. rk., IV, nr. 44), men det tyder ikke just på kamp mellem Claus Lembek og Valdemar Sappi, der var sognets panteherre (DRB, 3. rk., III, nr. 410). 1361 29/7 finder vi dem begge (sammen med Henning Podebusk) som vidner ved kongens stadfæstelse af privilegierne for Visby på Gotland (DRB, 3. rk., VI, nr. 69), og 1365 7/7 nævnes de begge som kongens mænd i anledning af hans aftale med de holstenske grever (DRB, 3. rk., VI, nr. 263). Da Claus Lembek under kongens krig med hansestæderne efter 1367 sluttede sig til de jyske stormænds oprør, var Valdemar Sappi rimeligvis død, og som hans arvinger sad der medlemmer af slægten Lille på hans godser, indtil Jon Lille 1400 24/6 overdrog sine rettigheder i Vodder, Spandet og Arrild, som han havde arvet efter sin morfader Valdemar Sappi, til drostens søn, Henneke Lembek (SHRU, VI, nr. 1635).

Lis Jacobsen broderer desuagtet videre på historien om stridighederne: »Vi behøver ikke diplomer til at fortælle, at Valdemar Sappi ikke godvillig har trukket sig tilbage fra sin borg: en endnu bevaret skanse nogle hundrede meter fra Nørrevold viser, at borgen er blevet belejret. Brandresterne på selve voldstedet viser, at den er blevet ødelagt ved brand. Brandrester på Søndervold – som den lille Johannes Munk ejede

gelse af Rundhof i Angel ved ægteskab med Peter Skrams datter [174], altimens pigens mandlige slægtninge skaffede sig jordegods i kongeriget. Og således er det nok gået med adskillige andre.

En del af de tilbageblevne medlemmer af den gamle adel er utvivlsomt sunket ned i bondestanden, måske som følge af de svigtende indtægter, der fulgte i krisens spor. Det gælder muligvis Urne-slægten fra Bolderslev i Bjolderup sogn. Siden 1300-årene kendes denne slægt kun i kongeriget [175], men på Toldsted i Nybøl ved Hærvejen sidder siden

– viser, at også den er ødelagt ved brand. Er dette sket i de hidsige stridigheder mellem Sappi'erne på den ene side og Limbek'erne med Munk'erne på den anden side? Intet diplom fortæller derom. Men Johannes Munk er forvundet fra diplomerne samtidig med Valdemar Sappi. Og så meget tør man sige, at hin tids borgherrer de lever i diplomerne – som deltagere i jordtransaktioner eller som vidner dertil – så længe de er i live. Det er derfor næppe for dristigt at slutte, at som Valdemar Sappi er blevet fordrevet fra sin borg og vel dræbt i kampen, siden han helt forsvinder, efter at Limbek'erne har overtaget hans ejendom, således har den lille borgherre på Søndervold måttet lade sit liv for fjendehånd«. (Foredrag af Lis Jacobsen: »Danmarks Middelalderbreve«, trykt: Fortid og Nutid, X, s. 241).

Smlgn.: Sønnerjyllands Historie, II, s. 102: »Hvorledes denne (holsternes) indvandring i alle enkeltheder har formet sig, og hvilke konflikter med landets indfødte adel den har givet anledning til, er vi som følge af kildernes mangelfuldhed i regelen ude af stand til at give en nøjere skildring af. Kun fra en enkelt bevaret sønderjysk fornviser falder et skarpt strejflys over disse sikkert utallige småkampe mellem de udenlandske indvandrere og landets egne børn. Visen omhandler en strid mellem den danske herremand Iver Ottesøn og hans svoger, den holstenske adelsmand Buske Westensee, der må have fundet sted ved midten af det 14. århundrede, og fejrer den danske stormands sejr over den tyske voldsmand« (Jørgen Olrik).

Som det vil ses, er det ud fra en historisk betragtning et meget tyndt bevismateriale, der føres i marken!

174. Det fremgår af Eggert Frilles overdragelse af Rundhof til Wulf v. d. Wisch 1465 6/5. Han skulde have gården »mit aller nutt, renten, upkomen und vriheiden, also Segebade Krummedyk den mid siner Husfrowen, vor Cecilien, her Peter Schramen dochter, krech« (trykt: Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, s. 93).

Se endvidere: DBL, XIII, s. 389–390 (Henry Bruun); XXII, s. 173–174 (Albert Fabritius).

175. Slægtsnavnet Urne lader sig datere til omkring 1200 på en runesten fra Bjolderup kirke: »ketil urnæ ligir hir«. Stenen findes nu på Gottorp slot. Jvf. DBL, XXIV, s. 535 (Albert Fabritius); Danmarks Runeindskrifter,

1400-årene slægten Arnkiel, der fører samme våben som Urnerne [176]. Nybøl kan anses for at være opstået som et »nyt bol« fra adelbyen Bolderslev, og det mellemliggende thorp har fået navnet Mellerup.

Ifølge sagens natur kan den slags kun blive en formodning. En kendsgerning er det imidlertid, at en stor del af den gamle sønderjyske adel forsvinder ud af landsdelens historie i netop det tidsrum, der kendetegnes af den holstenske adels indvandring, og at ikke få skaffer sig magt og anseelse i kongeriget. Der er aldrig kommet en tilfredsstillende undersøgelse af hele dette problemkompleks, og forsøg på at forklare forholdet kan derfor stort set kun blive til formodninger. Så meget kan dog siges, at det vil være komplet misvisende at operere med en langt senere tids nationalitetsbegreber. Kampen stod ikke mellem dansk og tysk. Hvad der er forekommet af stridigheder, udsprang tilsyneladende af dynastiske modsætningsforhold, og det var i den forbindelse stormændenes forhold til fyrstens person, der var afgørende for udfaldet [177].

4: Valdemar Atterdag og hans svoger, hertug Valdemar Eriksøn, kan begge sprogligt set anses for at have været tyskere, og ingen af dem nærede betænkeligheder ved at tage tyske stormænd i deres tjeneste. For hertugens vedkommende ses det af ovenanførte oversigt over holstenske stormænd i Sønderjylland 1325–1350, men for Valdemar Atterdags vedkommende var forholdet stort set det samme. Da han i 1340 gjorde sin entré i Danmark, var hans nærmeste medarbejdere en række tyskere, og han veg ikke tilbage for at overlade dem landets største embeder; marsk blev således Friedrich von Lochen, kansleren var johanniterbroderen Gebhard von Bortfeld og drosten Hasse von Wedel [178].

udg. Lis Jacobsen og Erik Moltke; Sønderjysk Månedsskrift, 1949, s. 21–23 (H. V. Gregersen).

176. Bjolderup Sogns Historie, s. 21 (H. V. Gregersen).

Se iøvrigt: Troels Dahlerup: Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder (Historisk Tidsskrift, 12. rk., IV, s. 1–43).

177. Smlgn. overenskomsten mellem Valdemar Atterdag og de holstenske grever 1353 26/7, hvor det bl.a. hedder: »Fremdeles skal alle vore – kong Valdemars – mænd, som stammer fra landet Holsten, have rådighed over deres retmæssige gods i landet Holsten, og til gengæld skal også greverne og deres mænd i vort rige have rådighed over deres retmæssige gods« (DRB, 3. rk., IV, nr. 44).

178. De tre herrer nævnes fra 1340 til hhv. 1361, 1344 og 1350. Smlgn.: Sven Tägil: Valdemar Atterdag och Europa, s. 33 ff., 73; (Politikens) Danmarks Historie, IV, s. 262 (Erik Kjersgaard).

Tydeligst og klarest kommer Valdemar Atterdags forhold til de holstenske stormænd i Danmark for dagen, når man betragter hans forbindelse med Claus Lembek, der som panthaver på Kalø ved Århus bugt havde været en af Gerhard IIIs betroede mænd. Denne mand betænkte Valdemar Atterdag sig ikke på at gøre til sin hovedsmand på Sjælland og endda til rigets drost i 1343, og Claus Lembek foretrak på sin side at slutte sig til Danmarks nye konge frem for at føre en usikker tilværelse som de holstenske grevers mand i Jylland. Gennem sine børns ægteskaber knyttedes han efterhånden nøje til de førende jyske stormandslægter [179] og deltog endog flere gange som deres ligemand, når de trådte i opposition til landets konge; i så henseende kan han ofte minde om marsk Ludvig Albrektsøn (Eberstein) på Christoffer IIs tid.

Det er måske derfor ikke så underligt, at netop denne mand i senere tider blev et yndet objekt for sagndannelsen. Ifølge Holstenerpræstens Krønike fra midten af 1400-årene skal han ved giftermål have erhvervet sig Tørning ved Haderslev, men det er nok et spørgsmål, hvor meget man kan fæste lid til denne beretning [180]. Hvad vi ved, er, at kongen i 1372 belejrede Tørning og havde medbragt blider og andre krigsmaski-

179. 1357 14/5 nævnes Claus Lembek sammen med andre som slægtning til en vis Svend Jensøns søn, Jens (DRB, 3. rk., V, nr. 33). Smlgn.: DBL, XIV, s. 354 (Henry Bruun).

180. »Dengang (d.c. på Valdemar Atterdags tid) var der i Jylland en adelig frue på borgen Tørning, som ægtede en holstener ved navn Claus Lembek. Denne frue havde som enke ved ægteskabsarv mange godser, som hun ikke kunde forsvare; derfor tog hun denne mægtige mand til ægtefælle. Da denne Claus Lembek vilde besøge sin hustrus undersåtter, fandt han, at de alle var modvillige og ringeagtede hans befalinger, endog på den måde, at de heller ikke vilde give ham herberge. Da han var kommet tilbage til sin hustru, åbenbarede han hende, hvorledes det var gået ham. Hun svarede: »Jeg er en kvinde, jeg kan berede bordet og hvad dertil hører, og det i rigelig mængde. Se til, at I skaffer et langt og bredt bord, og vend nu tilbage til Eders undersåtter med et stort følge, da skal det vise sig, hvad vi har for undersåtter. Thi ordet går, at de danske bønder ikke tager imod få, men mange er de nødt til at tage imod, når de optræder med magt!« Derfor hidførte Claus Lembek fra Holsten mange rustede svende, og da tog hans bønder imod ham« (Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, Kbh. 1903, s. 69 f. (kap. 23)).

Det kan oplyses, at Jørgen Olrik anser fortællingen for »sandsynlig« (Det danske Folks Historie, III, s. 14; Schultz' Danmarks Historie, II, s. 147; Sønderjyllands Historie, II, s. 104).

ner for at storme borgen, men måtte opgive det, da de holstenske grever kom de indesluttede til undsætning [181]. På den tid var Claus Lembek imidlertid død. Han findes sidste gang omtalt som hovedsmand på Ribarhus 1368 6/7 sammen med sine sønner, Johann (Henneke) og Wulf Lembek [182], og det er rimeligt at antage, at det var hans søn, Johann (Henneke) Lembek, der i 1372 var borgherre på Tørning. Om denne så har taget sin borg i arv efter faderen, må stå hen i det uvisse, så længe vi ikke har andet end Holstenerpræstens sagnagtige fortælling at støtte os til.

Hvorom alt end er, så viser de anførte eksempler, – og flere kunde føjes til [183] –, at Valdemar Atterdag hverken kan roses eller rises for at have ført en national kamp i moderne forstand i forholdet til de tyske stormænd, der var kommet ind i kongeriget Danmark.

5: Det samme gælder – man havde nær sagt: naturligvis! – i ikke mindre grad om hertug Valdemar Eriksøn i hans nordlige del af Sønderjylland, selv om hans handlemåde nok også skal bedømmes på baggrund af de holstenske grevers rent faktiske indflydelse på udviklingen i hans del af Sønderjylland.

Det er således utvivlsomt et resultat af Gerhard IIIs bestræbelser, når Tørning ved Haderslev i 1331 og 1340 omtales som et pant i holstenske stormænds hænder. Denne borg var jo en vigtig spærring imod nordfra kommende. Derimod må det sikkert betragtes som en selvstændig handling fra hertugens side, nemlig som en følge af hans elendige pekuniære forhold, når han i 1344 pantsatte Lundtoft herred mellem Åbenrå og Flensborg fjerde til Johann (Henneke) Lembek, ikke sønnen, men en slægtning til den ovenfor omtalte drost Claus Lembek.

Denne overdragelse blev af overordentlig betydning, fordi Artoft og

181. Fra den lübske krønikeskriver Detmar, her citeret efter: Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder, udg. Ellen Jørgensen, 1911, s. 134.

Det kan tilføjes, at der i forbindelse med kampene om Gram samme år for første gang blev anvendt krudt på sønderjysk område (J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, s. 231).

182. SHRU, IV, nr. 1269; jvf. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, s. 225 f.

183. I den store landefred i Kalundborg 1360 24/5 er blandt underskriverne følgende stormænd af tysk herkomst: Claus Lembek, Henning Podebusk (Putbus), Benedikt Ahlefeldt den ældre, Evert Moltke, Fikke Moltke, Johann Hummersbüttel, Heine Kabolt, Benedikt Ahlefeldt den yngre, Otto v. Hoo, Arnold Moltke, Carsten Kule, Lüder Lembek.

Søgård – uden tvivl det tidligere krongodsområde Klipleve [184] – rimeligvis ved samme tid eller måske endda tidligere var blevet en holstensk besiddelse. Hovedsædet for denne godsmasse er måske først da blevet flyttet fra Årtoft til Søgård, idet sidstnævnte lokalitet er blevet bygget som en befæstet gård midt i den sø, der har givet navn til stedet [185]. Efter Valdemar Atterdags død fik de holstenske grever borgherrens tilsagn om,

184. Både Årtoft og Søgård ligger i Klipleve sogn og var i senere tid på det nærmeste identisk med dette sogn, jvf. H. V. Gregersen: *Messe og Marked*, s. 8–9.

Den anden opfattelse er gjort gældende af Johan Hvidtfeldt i *Trap*, 5. udgave, X,3 (Abenrå-Sønderborg amter), s. 994, under henvisning til, at Erik Menved 1299 13/7 tilbød ærkebiskop Jens Grand bl.a. en tolvtedel af Klipleve (DRB, 2. rk., V, nr. 50). »Om det har været alle de kgl. besiddelser i denne by, ses ikke, men det er det mest nærliggende. I så fald er det kun en lille del af byen, der har tilhørt kongen, og det er derfor ikke sandsynligt, at der er nogen forb. ml. denne kgl. besiddelse og den sen. herregd. Søgård. Gden ligger jo temmelig langt fra kirkebyen«.

Hertil er at bemærke, at andelen af Klipleve indgår som en del af det krongods, der tilbydes Jens Grand. Det hedder i brevet: »Fremdeles er det fornævnte gods følgende: En ejendomsret tilkommende den Herre Konge, til . . .«, – hvorefter en række andele af forskellige godsområder opremses, således i Sønderjylland: »den tolvte del i Klipleve og det samme i Hanved, den tyvende del i Gelting, den tyvende del af Utland, den tiende del i Søderup og det samme i Alslev, den tiende del i Kropp og det samme i Nonæs [i Svansen] og den tiende del i Brønns«. Der er altså tydeligvis tale om et tilbud af andele af krongodset, hvad enten det så skyldes, at kongen på den tid ikke disponerede over mere af det oprindelige krongods de pågældende steder, eller det var, fordi han har villet undgå at overdrage ærkebispens et samlet godskompleks.

Tilbuddet blev ikke accepteret, og i 1313 måtte Erik Menved give afkald på alt sit sønderjyske krongods (se: note 50). Det tør vel antages, at den sønderjyske hertug derefter har afhændet, hvad der endnu var tilbage af krongods i Klipleve sogn, til den stormand, der måske i forvejen havde overtaget dele af det. I 1357 nævnes Søgård for første gang og kaldes da Lüder Lembeks retmæssige ejendom, mens der var tale om en fornyelse af hertugens pantsættelse af Lundtoft herred i 1344. Hele Klipleve sogn har siden den tid været en del af det adelige Søgård gods (se f.eks.: Erik Pontoppidan: *Den Danske Atlas*, VII, s. 310), d.v.s.: krongodset i Klipleve har udgjort kernen i adelsgodset Søgård, Lembekkernes og senere Ahlefeldternes ejendom, mens Lundtoft herred, hvori indgik Klipleve sogn, var deres pantelen.

185. Det middelalderlige Søgård har ligget der, hvor nu hovedvejen (E3) deler søen, se: H. V. Gregersen: *Aabenraa-Flensborg chausséen og ødelæggelsen af det gamle Søgård* (Sønderjysk Månedsskrift, 1959, s. 90–91).

at Søgård skulde være deres åbne slot [186]. Vejen til det nordlige Sønderjylland var dermed banet.

Samme Johann eller Henneke Lembek må have været en pengestærk herre, siden han i 1348 formåede at overtage endnu et pantelen af hertug Valdemar, omfattende Rømpø, Visby sogn og den tilstødende Sølsted by i Abild sogn nord for Tønder [187], en godsmasse, der må anses for at være identisk med Trøjborg gods.

I årene efter 1350 fortsatte holstenernes godserhvervelse i den nordlige del af Sønderjylland støt og roligt. 1351 8/12 fik Marquard Rütze tildømt Elsholm i Barsmark på Løjt land, samt huse og bygninger i Bolderslev, Bjolderup sogn [188]. I det samme strøg – egnen på begge sider af Abenrå – havde også en vis Ratzlev Stake forskellige ejendomme i årene før 1360. 1359 31/3 skænkede han sit gods i Øster Løgum til Løgum kloster »til frelse for sin og sin hustrus sjæle«, og året efter, 1360 1/6, forøgede hans enke denne sjælegave ved også at overlade samme kloster en iøvrigt ukendt gård Æbild i Kværs sogn [189].

Der kom også en række holstenere til Als i det her behandlede tidsrum. Overdragelse af hertugeligt gods i Elstrup, Egen sogn, nævnes et par gange [190]. 1348 26/6 overlod hertug Valdemar jordegods her som pant til en af sine væbnere, Marquard Görtze [191], hvis slægtsnavn på dansk i senere tider almindeligvis er blevet til Gjordsen og især har været knyttet

186. 1375 19/11 lovede Søgård's daværende ejer, Lüder Lembek, sammen med sine sønner Henneke, Blixte og Claus, »dat Segarden der heren Hinriches und Claus, brodere, grefen to Holsten und to Stormern, open sclod is und weren scal« (Rep Dipl. 1. rk., II, nr. 3071; SHRU, IV, nr. 1589). Brevet er udstedt i Niehuus.

Det er ganske åbenbart, at denne erklæring skal ses som et udtryk for, at holstenerne efter kongens død anså bestemmelserne i Flensborg-freden 1373 24/1 for værende ude af kraft (jvf. note 156).

187. DRB, 3. rk., III, nr. 69.

188. DRB, 3. rk., III, nr. 502.

189. DRB, 3. rk., V, nr. 203 og nr. 327.

190. Se oversigten over holstenske stormænd i Sønderjylland 1325–1350, s. 70 f.

Et indtryk af styrkeforholdet mellem indfødt dansk-sønderjysk og tilflyttet holstensk adel på Als og i Sundeved giver hertuginde Richardis's løftebrev af 1358 19/6 (DRB, 3. rk., V, nr. 132; jvf. note 145). Der anføres heri 37 medlovere, åbenbart stedlige stormænd, og af dem har antagelig 27 været indfødte, mens 10 må anses for at have været af holstensk herkomst. Som eneste ridder nævnes en mand af dansk-sønderjysk afstamning, Knud Friis.

191. DRB, 3. rk., III, nr. 33.

til Solvig gods i Hostrup sogn øst for Tønder. Her nævnes der allerede 1319 en Henneke Moltke, der 26/6 i samme år solgte sine ejendomme i Jejsing, Rørkær, Hestholm og Tidsholm [192]. Endelig kan det nævnes, at en Reimar Bissee 1370 12/8 pantsatte gods i Vester Vedsted sogn syd for Ribe [193].

6: Det må være nok på baggrund af det anførte at konstatere udviklingens gang, således som den formede sig under Abels efterkommere:

1. Efter 1260 bosatte den holstenske adel sig i området mellem Ejderen i syd og Danevirke og Slien i nord.

2. Efter 1325 overtog den holstenske adel det ene gods efter det andet i området mellem Slien og Flensborg fjord.

3. Efter Sønderjyllands deling i 1340 var der tydelige tegn på, at den nordlige del af Sønderjylland, de to sidste hertugers område mellem Flensborg fjord og Kolding fjord, nu stod for tur.

192. DRB, 2. rk., VIII, nr. 119.

193. Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 2900.

Slesvig stift mellem Lund og Avignon

I en drøftelse af den folkelige udvikling i Sønderjylland i løbet af middelalderen må det være af den allerstørste interesse at efterprøve, hvad der skete inden for gejstligheden, og i ganske særlig grad må det være betydningsfuldt at rette søgelyset mod domkapitlet i Slesvig. Det var frem for alt her, at landsdelens kulturelle miljø blev skabt. Det gjaldt i hvert fald for den del af Sønderjylland, som Slesvig-bispens embedsområde dækkede. Det fik nemlig vidtrækkende følger for udviklingen, at den nordvestlige del af Sønderjylland, der hørte til Ribe stift, havde et helt andet kulturpræg. Her var den kulturelle baggrund lige så dansk som i de kongerigske stifter.

I et glimt ses således den betydning, som man bør tillægge gejstligheden som kulturel faktor, thi med sit så godt som ubestridte monopol på skrivekunsten blev det i høj grad gejstligheden, hos hvem man fandt kandidaterne til de væsentligere stillinger inden for den verdslige administration. Gejstlighedens betydning for den udvikling, der i løbet af 1300-årene fandt sted inden for skriftsproget, lader sig derfor vanskeligt overvurdere [194].

Som tidligere påpeget var Johann Bokholt som den første holstener blevet Slesvigs biskop, og hans bispetid (1308–31), hvis sidste halvdel faldt sammen med det danske kongedømmes dybeste forfaldstid og de

194. Om dette forhold siger Peter Skautrup (ganske vist for 1200-årenes vedkommende, men stort anderledes har det vel næppe været i det efterfølgende århundrede): »Man tør nok hævde, at uden for den gejstlige stand har der kun været ganske få aktive skrivekyndige, om overhovedet nogen. Og det alene af den grund, at den gejstlige uddannelse var den eneste, der fandtes«. Specielt om domkapitlernes betydning hedder det: »I domkapitlerne fandt en ikke ringe skriftvirksomhed sted. Man afskrev bøger til biblioteket, evangeliarer og epistolarer m.m., førte fortegnelser over gaver (gavebøger, libri datici) og over døde, hvis navne skulde mindes ved tjenesten (dødebøger, nekrologier), over indgåede breve osv., førte regnskab med kirkegodset, kompilerede krøniker og annaler osv.« (Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, I, s. 196).

holstenske grevers store indflydelse i landet nord for Ejderen, betød på mange måder et vendepunkt i landsdelens kirkehistorie. Netop på hans tid fandt en række begivenheder sted, som på afgørende vis gjorde Slesvig bispestol afhængig af den verdslige magt, repræsenteret ved Gerhard III.

Der havde allerede kort tid efter Johann Bokholts tiltrædelse været til- løb til denne udvikling, idet værnepligten 1310 13/5 var blevet indskær- pet for alle bispens undersåtter på bispegodset [195], men med den verds- lige magts vækst under Gerhard III blev bispens lensforhold yderligere understreget. Det fremgår tydeligt af det forleningsbrev, som Gerhard III 1326 lod sig give af sin myndling, Valdemar Eriksøn, i dennes egen- skab af dansk konge [196]. »Alle vasaller i Slesvig *stift* skal ikke lyde og tjene nogen anden end fornævnte greve og hans rette arvinger«, hedder det her, et lensforhold, der også sidenhen er blevet bekræftet. Den tyske kirkehistoriker, Hans von Schubert, har derfor nok ret, når han henleder opmærksomheden på, at bispernes gamle lensforhold til kronen nu var blevet afløst af et lensforhold til hertugen [197], og det vil i det fore- liggende tilfælde sige: til den, der i disse år indehavde den rent faktiske hertugmagt (Gerhard III og efter ham hans to sønner).

Det har derfor utvivlsomt været en dyd af nødvendighed, når Johann Bokholt støttede Gerhard III i hans kamp mod ditmarskerne [198] og ovenikøbet måtte forpligte sig til at lade sin borg Svabsted ved Trene stå åben for greven [199], hvorimod hans bilæggelse af striden mellem Gerhard III og biskoppen af Lübeck nok snarere skal ses som et udtryk for hans kristelige iver efter at hjælpe en embedsbroder i nød [200]. Alt i alt lader efterretningerne fra Johann Bokholts embedstid os ikke i tvivl om, at han først og sidst har betragtet sig som nordtysk kirkemand. Så- ledes nævnes han atter og atter i forbindelse med gejstlige fra nordtyske stifter, og den ærkebiskop, som han uden sammenligning har haft mest at gøre med, var ærkebiskoppen af Bremen [201].

Den tråd, der forbandt Slesvig stift med ærkestiftet i Lund i Skåne var

195. DRB, 2. rk., VI, nr. 240.

196. DRB, 2. rk., IX, nr. 295 (smlgn.: note 110 og 111).

197. »Die Herzogsvasallität har die Kronvasallität abgelöst« (Hans von Schu- bert: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, I, s. 219).

198. DRB, 2. rk., IX, nr. 34–49.

199. DRB, 2. rk., VIII, nr. 457.

200. DRB, 2. rk., IX, nr. 106, 108.

201. Se således: DRB, 2. rk., IX, nr. 453; X, nr. 47, 151, 169, 240, 260. I de

med årene blevet meget tynd, og man var næsten nået til dens bristepunkt, da den pavelige kurie i slutningen af Johann Bokholts embedstid reserverede sig retten til at besætte Slesvig bispestol. Det skete ved en skrivelse, som pave Johannes XXII 1330 11/9 lod udgå fra sin residens i Avignon ved Rhone-flodens nedre løb [202], og var en handlemåde, der kendes fra mange europæiske bispedømmer på den tid. Inden århundredets udgang havde pavemagten tiltaget sig samme ret for de fleste danske stifters vedkommende [203]. Denne politik skal almindeligvis ses som et udtryk for kuriens pengegriskhed, eftersom den betød, at overdragelsen af bispeembedet skulde betales af den tiltrædende biskop, men den var tillige et bevis for, at kirken nu var mere monarkisk styret end nogensinde før [204]. Paven samlede trådene hos sig og sine nærmeste medarbejdere, mens ærkebiskoppernes stilling blev svækket, og det var naturligvis noget, der måtte blive skæbnesvangert for et grænsestift som det slesvigske. Den danske kirkes ledelse kunde ikke mere hindre, at den slesvigske gejstlighed fulgte landsdelens almindelige udvikling længere og længere bort fra dansk rigsmagt.

Det kom derfor ikke til at betyde noget i den store sammenhæng, at kuriens indgreb over for Slesvig bispestol måske nok har været dikteret af et ønske om at værne kirken mod overgreb fra Gerhard III. Visse ting i pavebrevet [205] tyder på noget sådant. Det nævnes således, at reservationen skete »af visse fornuftige grunde . . . for at skaffe Slesvig kirke en passende hyrde«, og at det skulde »være ugyldigt og magtesløst, hvis andre uanset deres myndighed med eller uden viden herom forsøger at handle anderledes i denne sag«.

Næppe havde Johann Bokholt lukket sine øjne, før det viste sig, at det havde været en veloverlagt handling af kurien at indføre den pavelige reservation. Det viste sig nemlig, at Gerhard III ønskede at få sin kødelige

anførte breve nævnes Johann Bokholt sammen med ærkebiskop Burchard af Bremen (ærkebiskop siden 1327) eller biskopperne af Lübeck, Ratzeburg, Schwerin og Verden.

På denne baggrund kan det kun virke forbavsende, at diplomernes »Johannes« for biskoppen af Slesvig overalt i oversættelsen i DRB er blevet til »bispe Jens af Slesvig«.

202. DRB, 2. rk., X, nr. 239.

203. Erik Arup: Danmarks Historie, II, s. 128.

204. Hans von Schubert: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, I, s. 234 f.; Den danske Kirkes Historie, II, s. 124 (Niels Knud Andersen).

205. DRB, 2. rk., X, nr. 239.

broder, den udvalgte biskop af Halberstadt, Gieselbrecht (Ghiselbert), gjort til biskop i Slesvig [206]. Allerede ved det blotte rygte om Johann Bokholts død havde man imidlertid i Avignon givet en scholasticus (skolemester) fra Bremen, Hellembert eller Hel[m]brecht [207], provision på embedet og ladet ham modtage bispevielsen, og 1331 10/6 kunde man udfærdige ham et brev om det tildelte embede, da Johann Bokholt i mellemtiden var afgået ved døden.

Det varede dog over et år, inden Hellembert kunde tiltræde sit embede. Så længe lykkedes det Gerhard III at holde ham ude! Men omsider blev der 1332 20/8 sluttet et forlig [208], der indsatte ham i alle hans rettigheder, imod at han erklærede sig villig til at betale greven en større pengesum for at få tilbagegivet bispedømmets borge, af hvilke der tilkom Svabsted ved Trene en væsentlig betydning. Her skulde den holstenske greve ovenikøbet afgøre, om de mure, som Johann Bokholt havde ladet opføre i sin embedsperiode, skulde nedbrydes eller ej. Endvidere måtte den ny tiltrådte biskop forpligte sig til ikke at forulempe de kanniker, der havde støttet de to brødre, Gerhard og Gieselbrecht. Således var vilkårene for Hellembert, før han kunde sætte sig til rette i sin bispestol; 1332 5/12 har han udstedt et brev fra borgen Svabsted [209].

Da denne pinlige affære skulde løses, var der ikke tale om at tilkalde gejstlige fra den danske kirkeprovins, og det må nok siges at være betegnende for situationen. I stedet udpegede kurien ærkebiskop Burchard af Bremen, samt en provst fra Avignon og en scholasticus fra Hamburg til at være den nye Slesvig-bisps værneherrer [210]. I det fjerne Avignon var man åbenbart ved at glemme, at Slesvig stift var en del af »Provincia Daciana«, den danske kirkeprovins, eller også udelukkede de daværende politiske tilstande en indgriben fra Lund.

Trods forlig og værneherrer havde Hellembert fortsat trange kår som

206. DRB, 2. rk., X, nr. 306–311, 313–315, 317, 321, 326–327, 329–330, 333, 395.

207. Hellembert er sikkert den samme som den Hel[m]brecht de Visbeke (von Fischbek), som ved brev af 1328 15/3 fik et kanonikat i Hamburg. I forligsbrevet mellem ham og greverne Gerhard og Gieselbrecht 1332 20/8 er Arnd og Arneke Fischbek hans forlovere (DRB, 2. rk., X, nr. 397); se iøvrigt: L. J. Moltesen: De Avignonske Pavers Forhold til Danmark, s. 111. – Slægten har sandsynligvis navn efter klosterbyen Fischbeck i grevskabet Schaumburg (nu i Niedersachsen).

208. DRB, 2. rk., X, nr. 380–382, 397 (forligsbrevet).

209. DRB, 2. rk., X, nr. 404.

210. DRB, 2. rk., X, nr. 382.

biskop, thi på mangfoldig vis undertrykte Gerhard III den slesvigske kirke. Det er der ikke lagt skjul på i et pavebrev af 1339 30/6 [211], der irrettesatte Hellembert, fordi han havde bøjet af over for overmagten og ladet Gieselbrecht blive sin vikar i embedet. Ganske vist lettedes bispens situation noget, da »den kullede greve« i 1340 var blevet ryddet af vejen, men det blev også nødvendigt at udpege værneherrer for hans efterfølger, den tidligere domherre i Lübeck, Heinrich Warendorp, der i 1343 modtog bispevielsen i Avignon [212]. Denne gang var det provsterne i Stade og Eutin, samt kirkens skatmester i Lübeck, der blev udpeget til at stå den slesvigske biskop bi [213]. Altså nok engang nordtyske gejstlige! Det kan vel derfor kun betegnes som en helt naturlig følge af den stedfundne udvikling, når et pavebrev 1344 22/10 omtaler en iøvrigt ukendt person som »tyskeren Hans Valdemarsøn fra Slesvig stift« [214].

Ved Heinrich Warendorps død i 1351 viste domkapitlet i Slesvig, at det var alt andet end tilfreds med den pavelige reservation, således som den var blevet praktiseret siden udstedelsen af pavebrevet 1330 11/9, og det udpegede derfor omgående en af sine egne kanniker til ny biskop. Han hed Niels (eller Claus) Brun og opnåede bispevielse hos ærkebispem i Lund [215], men fra Avignon kom der snart melding om, at pave Clemens VI havde udpeget en vis Diedrich til biskop i Slesvig. Knuden løstes først i 1354, da den nye pave, Innocens VI, annullerede sin forgængers bestemmelse og i stedet lod den forsmåede Diedrich blive biskop i Minden ved Weser-floden [216].

Ved det følgende bispevalg i 1370 var situationen nøjagtig den samme.

211. DRB, 2. rk., XII, nr. 171.

212. DRB, 3. rk., I, nr. 306–313.

213. DRB, 3. rk., II, nr. 180.

214. DD, 3. rk., II, nr. 96: »Johannes Vuldemarii Alamannus Slesuuicensis dyocesis«.

215. DD, 3. rk., III, nr. 535: »Nicolaus Brun de Dacia«. Med »Dacia« menes i et pavebrev hele den danske kirkeprovins, hvortil også Slesvig stift hørte, og ikke specielt kongeriget Danmark som modsætning til hertugdømmet Slesvig. 1346 7/8 omtaler et pavebrev analogt hermed en Walter Schmalstedt fra Danmark (Volderus Smalstede de Datia, clericus Slesuicensis diocesis) (DD, 3. rk., II, nr. 264).

At tale om dannelsen af en særlig slesvig-holstensk landskirke på den tid, således som sket er i Hans von Schubert: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, I, s. 217, 226, må nok siges at være en alt for dristig påstand.

216. DRB, 3. rk., III, nr. 550; IV, nr. 136–140.

Kurien udpegede Heinrich »Biscop«, hidtidig provst i Bremen, mens domkapitlet nok engang anså en af sine egne, kantoren Niels eller Claus Petersen (Nicolaus Petri), for at være bedre egnet. Mens vi kun tør formode, at Niels Brun har været hjemmehørende i stiftet, ved vi om Niels Petersen, at han tidligere havde været kannik i Haderslev og dertil præst ved Tyrstrup kirke i samme provsti, indtil han i 1354 fik sit virke ved stiftets hovedkirke i Slesvig [217]. Denne gang lykkedes det imidlertid ikke domkapitlet at få sin kandidatur gennemtruffet. Niels Petersen blev af kurien afspist med en udnævnelse til domherre i Lübeck, samtidig med, at han fortsat fungerede som kantor i Slesvig, hvor han kunde gå den nye bisp Heinrich til hånde. Det kunde i høj grad være nødvendigt, eftersom det var økonomiske forhold, der kom til at optage den nye biskops tid. Arhundredets store krise, kendt overalt i Vest- og Nordeuropa, er heller ikke gået sporløst hen over Slesvig stift [218], og det har måske netop været den nye biskops fortid som kuriens pengeindsamler, der har gjort ham egnet til embedet i Slesvig, thi herfra skyldtes der pavestolen betydelige summer.

Biskop Heinrich måtte imidlertid skuffe de stillede forventninger, og kun få år efter måtte han finde sig i at blive forflyttet til bispedømmet Øsel ved Estlands kyst [219]. Det betød, at bispestolen i Slesvig ved årsskiftet 1374–75 atter engang stod tom. Kantor Niels Petersens stilling i domkapitlet var ikke blevet ringere. Det forsøgte derfor igen at gøre ham til biskop, og kantoren synes denne gang at have forbedret sine chancer ved at give de holstenske grever løfte om tjeneste og rådighed over Svabsted bispeborg, men herved har han gjort regning uden vært, for Valdemar Atterdag ønskede ikke at lade denne lejlighed gå fra sig til at få kontrol med den slesvigske bispestol. Kongen støttede derfor af al magt den kandidat, som pavestolen havde udset til embedet, en franciskaner fra Hessen, Johannes Skondelev, en enkelt gang kaldt Johannes de Gudensberg [220]. Den nye biskop havde erklæret sig villig til at yde kurien en

217. DRB, 3. rk., IV, nr. 134–135.

218. C. A. Christensen: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352–1437 (Historisk Tidsskrift, 11. rk., VI, s. 161–244). Se iøvrigt: note 162.

219. ZSHG, XXXVI, s. 176–178 (Reimer Hansen); Slesvig delte Bispedømmet, s. 25 (Johanne Skovgaard).

220. Johannes Lindbæk: Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans, s. 162.

Det er ofte blevet antaget, at Johannes Skondelev var af dansk herkomst, således endnu af den slesvig-holstenske kirkehistoriker Hans von

større pengesum til gengæld for udnævnelsen, uden at vi dog ved, om den nogensinde er blevet betalt.

Johannes Skondelev findes første gang nævnt som biskop 1375 2/6 [221], men kun få måneder senere, 1375 24/10, døde Valdemar Atterdag på sit elskede Gurre slot i Nordsjælland. Ved dette dødsfald led den danske kongemagt en følelig svækkelse, og det var noget, som den nye slesvigske biskop snart fik lejlighed til at sande, da han havde søgt at skaffe sig uafhængighed af den schauenburgske greveslægt ved at binde sin skæbne til den danske konge.

2: 1300-årenes slesvigske bispehistorie har altid formået at påkalde sig interesse, fordi man i denne periode har ment at finde fortilfælde for en langt senere tids dansk-tyske nationalstrid [222]. Den voksende tyske indflydelse i Slesvig domkapitel med de mange udnævnelser af tyskere til biskopper af Slesvig har opfordret til en sådan parallelisering. Men atter engang kan der være grund til at fastslå, at man ikke uden videre kan overføre en senere tids problemstilling til en så fjern tid.

Under bisperne Johann Bokholt og Hellembert var der således flere gange tale om et modsætningsforhold til den schauenburgske greveslægt, altså mellem tyskere indbyrdes! Gerhard III var på ingen måde kirken en god søn [223]. Ikke mindst afsløres hans egenrådighed af hans be-

Schubert: »Damals (omkr. 1397) sass auf dem Schleswiger Stuhl jener Däne, der sich dann im letzten Kampf noch einmal auf die königliche Seite schlug« (Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, I, s. 227). Smlgn.: Slesvigs delte Bispedømme, s. 25 f.

221. Acta Pont Dan, I, s. 357 (nr. 736); L. J. Moltesen: De Avignonske Pavers Forhold til Danmark, s. 121; DBL, XXII, s. 132 (Vilh. la Cour).

222. Hans von Schubert siger således: »Eine im wesentlichen deutsche Volkskirche will die vereinigte schleswig-holsteinische Landeskirche werden«, og Johannes Skondelev kalder han »ein Däne« (Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, I, s. 226, 227).

Jørgen Olrik taler ganske tilsvarende om Niels Brun som en mand, der »deltog i de danske kirkemøder og danehoffer«, ligeledes kalder han Johannes Skondelev »afgjort dansksindet«, »han holdt til det sidste fast ved sit danske sindelag« (Sønderjyllands Historie, II, s. 110).

En mere velafbalanceret bedømmelse af tilstandene har Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, II, s. 8 ff. og Slesvigs delte Bispedømme, s. 23–28 (Johanne Skovgaard).

223. 1341 9/3 – efter Gerhards død – vovede biskop Hellembert sig frem med en trusel om interdikt og banlysning i tilfælde af voldelig fremfærd mod gejstlige og gejstligt gods. Om de gejstliges kår oplyser han, at »ær-

stræbelser for at skaffe sin broder Gieselbrecht adgang til Slesvig bispestol.

Kuriens krav på retten til at besætte Slesvig bispestol var i disse år et aktuelt stridspunkt, og det er på denne baggrund, at man skal bedømme domkapitlets valg af Niels Brun og dets forsøg på at skaffe kantoren Niels Petersen ind på bispestolen. Derimod er der intet, der tyder på, at domkapitlets indgriben har været et modtræk imod de mange tyskere på bispestolen.

Der er således ingen som helst tegn på, at Niels Brun har gjort forsøg på at ændre de bestående tilstande ved domkapitlet. Tværtimod var en af hans bedste støtter domprovst Otto v.d. Wisch [224], og en af de første embedshandlinger, som vi hører om, var, at han stadfæstede tre Sehested-brødres indstiftelse af et alter, som deres fader, Siegfried Sehested, havde givet til nonnernes kirke i Holm ved Slesvig by [225]. Sehestederne var en af de holstenske slægter, der i disse år havde en nøje tilknytning til domkapitlet.

I tilfældet Niels Petersen har vi set, at han lod sig afspise med indtægterne af et embede i Lübeck. Forholdene syd for Ejderen kan derfor ikke have været ham fremmede, endsige noget, som han stillede sig afvisende imod. Tilmed var forholdet det, at han som de holstenske grevers

kedegnen ved vor kirke i Slesvig, provsterne i Vidå og Ejdersted, nogle kanniker ved kirken i Slesvig og ved Vor Frue i Haderslev og mange andre præster og gejstlige i vort stift er blevet fanget, ja nogle hængt og dræbt, hvad der er grufuldt at høre« (DRB, 3. rk., I, nr. 150).

224. I det brev, hvori pave Clemens VI udnævner biskopperne Johannes af Spoleto og Johannes af Naumburg til sammen med ærkedegn Pribislav af Bilina ved Prag til at sørge for Diedrichs indsættelse som biskop af Slesvig i stedet for Niels Brun, hedder det: »I skal tugte dem, der sætter sig op herimod, med kirkens straf under udelukkelse af appel, idet om nødvendigt den verdslige arms hjælp påkaldes hertil, uanset om samme provst (Otto v. d. Wisch), dekan (der må være ment ærkediakon Arnold Niendorp) og kapitel eller hvilkesomhelst andre i fællesskab eller hver for sig skulde have fået bevilget af det apostoliske sæde, at de ikke kan lægges under interdikt eller banlyses« (DRB, 3. rk., III, nr. 535).

Ærkedegn Arnold Niendorp synes at have bøjet sig for truslen fra Avignon, idet han 1352 som provst bliver flyttet til byen Verden efter ansøgning af biskop Diedrich (DRB, 3. rk., III, nr. 550). Når det øvrige kapitel har kunnet sidde pavebrevet overhørigt, skyldes det utvivlsomt, at den i brevet nævnte »verdslige arm«, greverne Claus og Heinrich, har støttet biskop Niels Brun.

225. DRB, 3. rk., III, nr. 499.

kandidat havde givet dem løfte om tjeneste og rådighed over bispeborgen Svabsted [226].

3: Denne borg må have haft en vældig betydning, siden den atter og atter omtales i forbindelse med bispeembedet. Men også bispegodset omkring Svabsted er der grund til at henlede opmærksomheden på, thi her fandt der en tidlig indvandring sted af tyskere, således at sprogrænsen i området omkring Svabsted forskubbedes nordpå, for øvrigt det eneste sted foruden Svansen, hvor noget sådant er sket i løbet af middelalderen.

Det er Anders Bjerrums fortjeneste at have henledt opmærksomheden herpå, og han har påvist indvandringen ved hjælp af det overleverede bebyggelses- og marknavnestof [227]. Dette materiale viser, at den ældre middelalders bebyggelse i sognene Svabsted og Mildsted har været dansk, mens sognenes mindre landsbyer – Rödemis, Lehmsick, Fresendelf, Süderhöft, Hude og Wisch – skyldes en tysk indvandring eller en udflytning fra sognenes oprindelig danske landsbyer, efter at sproskiftet fra sønderjysk til plattysk havde fundet sted i løbet af 1300-årene.

De tyske bønders indvandring til Slesvig-bispens gods omkring Svabsted blev imidlertid kun et isoleret tilfælde.

4: Helt anderledes betydningsfuld blev den udvikling i tysk retning, der i det samme tidsrum fandt sted inden for domkapitlet i Slesvig. Allerede før 1325 kendes der her – som foran påvist – adskillige tyskere blandt kannikerne, men i de følgende år blev der optaget flere og flere tyskere, således at forholdet snart blev det, at hovedparten af kannikerne var af tysk herkomst.

Nu skal det indrømmes, at middelalderkirken aldrig har været mere international end den var, medens paverne residerede i Avignon. Netop på den tid florerede embedssalg, tildeling af kirkelige hverv ved pavelig »provision«, stærkere end nogensinde – altsammen forhold, der ved adskillige lejligheder kunde give sig de grelleste udslag. Det var derfor absolut ikke noget særsyn, at en tysker – eller udlænding i øvrigt – overtog et

226. SHRU, IV, nr. 1548 (1375 1/2); jvf. Slesvigs delte Bispedømme, s. 26 (Johanne Skovgaard).

227. Anders Bjerrum: Sproskiftet i Mildsted og Svavsted sogne (Namn och Bygd, 1962, s. 184–185, 191–192). Anders Bjerrum har dog nøjedes med at konstatere sproskiftet uden at sætte det i forbindelse med bispegodset.

embede inden for den danske kirke. Det kendes der flere, for ikke at sige mange eksempler på [228].

Alligevel kan man ikke uden videre sammenligne denne tendens med det, der foregik i Slesvig, thi her var der tale om, at et helt domkapitel i løbet af en menneskealder skiftede nationalitet. Hvor stærkt det tyske indslag allerede har været, inden århundredets midte var nået, vil efterstående oversigt over kanniker, der kendes fra årene 1325 til 1350, vise. Enhver vil ved et gennemsyn af denne fortegnelse kunne forvise sig om, at det danske navnestof er i klart mindretal, og en opgørelse over kannikerne for resten af århundredet vilde afgive et endnu klarere vidnesbyrd om tyskhedens styrke i det slesvigske domkapitel. Når netop tidsrummet 1325–1350 er valgt, skyldes det ønsket om at vise den situation, der forelå, mens Gerhard III herskede over Slesvig.

Slesvigske kanniker 1325–1350:

- 1325 *Heinrich Fischbek* (Hinricus de Visbeke); 2.IX.164, 284, 285; Harms 14 [229].
- 1327 *Claus Ludolfen* (Nicolaus Ludolphi) fra Lübeck; 2.IX.452, 453; Harms 15.
- 1328 *Nane Petersen* (Nanno Petri), søn af Slesvigs borgmester; 2.X.56, 57; 2.XII.67; Harms 16.
- 1329 *Eberhard von Altenfäh*r (Euerhardus de Oldenuere); 2.X.153, 154, 355; Harms 24.
- 1329 *Arnold Rode* (Arnoldus, dictus Ruffus); 2.X.168, 169; Harms 17.
- 1331 *Niels (Claus) Gerhardsen* (Nicolaus Gerardi), kaldes ærkedegn i Vidå provsti (sikkert forkert), senere provst i Vidå provsti, kannik og magister i Slesvig, blev 1350 kantor i Slesvig, byttede samme år embede med Ekhard Reventlow og blev provst på Ærø og Tåsinge; 2.X.305, 321; 2.XI.249; 3.III. 252; Harms 223, 232b, 261c.

228. Et af de grælleste eksempler har Erik Kjersgaard meddelt i (Politikens) Danmarks Historie, IV, s. 348 ff.

At tyske kirkemænd også kunde trives ved kongerigske kirker og klostre, fremgår f.eks. af lübeckeren Johann von Altenfährs testamente fra 1314 3/6, ifølge hvilket Detlef fra Ålborg og nonnen Mechtilde fra samme by nævnes blandt de begunstigede (DRB, 2. rk., VII, nr. 156).

229. For overskuelighedens skyld henvises der på denne måde til Diplomatarium Danicum og oversættelsen i Danmarks Riges Breve, samt til Klaus Harms: *Das Domkapitel zu Schleswig*, s. 129–156: Anhang (med domkapitlets medlemmer efter nr.).

- 1331 *Hermann Hermannsen* (Hermannus Hermanni) fra Xanten am Niederrhein; 2.X.327, 328; Harms 18.
- 1331 *Hermann* (Hermannus), nævnes 1324 som provst i Barved syssel og igen 1331; 2.IX.106; 2.X.355; Harms 250.
- 1332 *Jens* (*Johann*, Johannes), provst i Ejdersted; 2.X.355; Harms 268.
- 1332 *Odinkar Petersen* (Othenkarus Petri); 2.X.355; Harms 19.
- 1332 *Iver Bundesen* (Iwarus Bondysun), nævnes også 1338 (Iuarus Bundessun), da han får overdraget patronatsretten til Sørup kirke i Angel til det præbende, han sidder inde med som kannik i Slesvig; 2.X.355; 2.XII.108; Harms 20.
- 1332 *Christian Maltesen* (Christernus Maltoni), bliver ifølge et pavebrev fra Avignon kannik i Slesvig, skønt han i forvejen har sognekirken i Læk; 2.X.374 (måske identisk med den kannik Christian, der nævnes et par måneder før; 2.X.355); Harms 21 + 23.
- 1332 *Claus Sehested* (Nicolaus de Sestede), har tidligere været kannik i Ribe, magister, 1343–1350 domprovst, deltog 1345 i kirkemødet i Helsingborg; 2.X.376; 3.I.381; 3.II.153; 3.III.251; Harms 22, 207a.
- 1333 *Marquard v. Bokholt* (Marquardus de Bocholt), hidtil kannik og skatmester i Slesvig, får kanonikat i Lübeck, muligvis slægtning til biskop Johann Bokholt; 2.XI.73, 305; Harms 240.
- 1336 *Bernhard v. Zweringen* (Bernardus de Zweringhen); 2.XI.318, 319; Harms 26.
- 1342 *Jacob Muldvarp* (Jacobus Talpa), fra Lintrup, kannik i Ribe, død 1342 som kannik i Slesvig; nævnt i Ribes nekrologium (Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie, I, s. 56).
- 1343 *Hermann v. Stein* (Hermannus de Lapide); 3.I.325, 326; Harms 32.
- 1343 *Lorenz v. Bokholt* (Laurentius de Bocholt); 3.I.361, 362; Harms 33.
- 1343 *Herman v.d. Mølen* (Hermannus, dictus de Molendino); 3.I.364, 365; vel næppe identisk med den Hermann, der var provst i Barved syssel (se under: 1331), skønt kan kaldes kannik i Slesvig og ærkedegn i Barved syssel (sidstnævnte embede eksisterede ikke).
- 1343 *Niels Brun* (Nicolaus Brunonis), den senere biskop; 3.I.381; Harms 30.
- 1343 *Heinrich Vogt* (Hinricus Aduocati), blev 1350 provst i Vidå; er ikke – som fejlagtigt antydnet i DRBs personregister – identisk med Valdemar Atterdags protonotar; hans brødre var Detlev, Meinrich Vogt og Johann Morneweg; 3.I.381; 3.III.253, 455; Harms 29.
- 1343 *Otto v.d. Wisch* (Otto de Wisk), 1351–57 domprovst; 3.I.381; Harms 31.

- 1345 *Anselm fra København* (Ancelmus de Hafnis), nævnes allerede 1319 som kannik i Slesvig, stadfæstes 1350 af paven som provst i Slesvig (ikke som domprovst, men som provst i et af stiftets provstier); 2.VIII.122; 3.III.187; 3.III.251; Harms 208, 232a; se: note 97.
- 1346 *Meinrich Morneweg* (Meynricus, dictus Morneweth), tidligere kannik i Dorpat, Estland; uden tvivl identisk med Heinrich Vogts broder; 3.II.262, 263; 3.III.455; Harms 34.
- 1347 *Jacob*, sognepræst ved Skt. Peters kirke (domkirken); *Wicbold*, sognepræst ved Trinitatis kirke; allerede nævnt 1332; *Bertold*, sognepræst ved Skt. Marie kirke; *Marquard Block*, sognepræst ved Skt. Nikolai kirke; alle fire slesvigske præster omtales i 3.II.330.
- 1348 *Claus Reventlow* (Nicholaus Reuentlo); 3.III.72, 73; Harms 35.
- 1340 *Ekhard Reventlow* (Echardus de Reuenclo), provst på Ærø og Tåsinge, byttede 1350 embede med Niels Gerhardsen (se under: 1331), blev 1357 domprovst efter Otto v.d. Wisch; 3.III.276–279; 3.V.13, 14; Harms 209, 232b.
- c.1350 *Jens Hviding* (Ioannes Hwiting), ærkedegn i Slesvig, død på pilgrimsrejse i anledning af jubelåret 1350; 3.III.376; Harms 225 (her navneformen: Johannes Heentig).

Rent naturligt vil spørgsmålet melde sig, hvorledes det har kunnet gå til, at så mange tyskere fandt vej ind i det slesvigske domkapitel. En væsentlig forudsætning herfor er nok at finde i den politiske udvikling, der i 1326 skaffede den schauenburgske greveslægt det faktiske herredømme over stiftsbyen Slesvig, men der er samtidig grund til at fremhæve de særlige tilstande, der udviklede sig i Slesvig, efter at kurien havde reserveret sig retten til at besætte bispeembedet. En meget stor del af kannikerne synes at have fundet vej ind i domkapitlet takket være pavelig magtfuldkommenhed. Helt uden rivninger er det ikke gået. Forfatteren af de slesvigske bispers annaler, Johann Adolf Cypræus, ved at berette om flere kompetencestridigheder mellem biskop og domkapitel [230], og et af

230. Johann Adolf Cypræus: *Annales Episcoporum Slesvicensium*, Köln 1634, s. 208 f., jvf. Klaus Harms: *Das Domkapitel zu Schleswig*, s. 7.

Allerede i 1305 havde der hersket en lignende uenighed mellem biskop og provster, se: Cypræus, anf. værk, s. 131; jvf. Andrea Boockmann: *Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig*, s. 43, 45.

stridsemnerne har været retningslinjerne for udnævnelsen af nye medlemmer af domkapitlet. Snart efter fandt kannikerne imidlertid ind i kapitlet ved hjælp af kurien [231]. Det har utvivlsomt været økonomisk indbringende at blive kannik, og derfor noget, som ansøgerne nok har villet ofre noget for. Dette gjaldt naturligvis ikke mindst for prælatembedernes vedkommende, hvortil man regnede stillinger som domprovst, ærkedegn og kantor [232]. Det kan derfor ikke undre, at man også finder adskillige adelige blandt domkapitlets medlemmer [233]. I årene 1343–50 var således Claus Sehested domprovst, og i den følgende tid træffes der stadig flere adelige i prælatembederne [234].

De mange adelige navne blandt domkapitlets medlemmer tyder på en ret nær forbindelse til den schauenburgske greveslægt. Det var tilmed ofte slægtninge til de holstenske grevers våbenføre mænd, der var medlemmer af domkapitlet. På denne baggrund forstår man bedre, at der ved flere lejligheder kan konstateres et samarbejde mellem greverne Claus og Heinrich og det slesvigske domkapitel.

231. Klaus Harms: *Das Domkapitel zu Schleswig*, s. 8, 60, 65.

232. Klaus Harms: *Das Domkapitel zu Schleswig*, s. 14 ff., 55 f., 61 f., 67 f., 71 f., 78 f., 84, 116 f.

233. Klaus Harms har udarbejdet en statistisk oversigt for årene 1242–1542, der i procentsats giver følgende sikre tal på de adelige med vedføjede usikre tal (en følge af manglende patronymika): 1242–1342: 23–24 % (52 %), 1343–1442: 23 % (47 %), 1443–1542: 24 % (46 %), se: *Das Domkapitel zu Schleswig*, s. 28.

234. Inden for den her behandlede periode gælder det om følgende domprovster: 1351 Otto v. d. Wisch (DRB, 3. rk., III, nr. 523, 531) og efter dennes død i 1357 Ekhard Reventlow (DRB, 3. rk., V, nr. 13, 14). Inden århundredets udgang nævnes endnu 1386 Detlev Buchwald (Bookwolt), se: *Rep Dipl*, II, nr. 3564.

Sønderjyllands kulturelle opdeling

Det blev tidligt erkendt af kirkens mænd, at det var af den største betydning at have et skolevæsen, der kunde give den opvoksede præstestand de fornødne forudsætninger for at kunne bestride de gejstlige embedspligter, og der er næppe tvivl om, at middelalderkirkens bestemmelser herom, således som de blev udformet af den 3. Lateran-synode i 1179 og indskærpet og stadfæstet af pave Innocens III på den 4. Lateran-synode i 1215, også er blevet bragt til udførelse på vore breddegrader [235]. Ifølge de omtalte bestemmelser skulde der ved enhver domkirke findes et præbende for en lærer, således at han vederlagsfrit kunde undervise de hertil knyttede gejstlige, samt fattige skolarer iøvrigt. Samme pligt påhvilede også kirker med kollegiatkapitler. Her behøvede læreren dog ikke nødvendigvis at blive aflønnet med et kannikeembede, men man kunde nøjes med at yde ham et honorar.

Disse bestemmelser er inden for det sønderjyske område blevet praktiseret i de to stiftsbyer Ribe og Slesvig, hvor der begge steder opstod katedral- eller domskoler i tilknytning til domkapitlerne, men bestemmelserne om kollegiatkapitlernes forhold har tillige været aktuel for Haderslevs vedkommende. Haderslevs bykirke, Vor Frue eller Skt. Marie kirke, blev nemlig tidligt en filial af domkirken i stiftsbyen Slesvig, en såkaldt kollegiatkirke, et forhold, som man inden for Danmarks rige ellers kun træffer på Sjælland, hvor Vor Frue kirke i København var kollegiatkirke til domkirken i Roskilde.

Det er uvist, hvor tidligt Vor Frue kirke i Haderslev har fået denne rang [236], men det hertil knyttede kapitel findes første gang nævnt i

235. Heinrich Julius Kaemmel: *Geschichte des Deutschen Schulwesens*, s. 123; Bjørn Korerup: *Ribe Katedralskoles Historie*, I, s. 12–13.

236. I 1318 nævnes det, »at provsterne i Barved syssel i umindelige tider har udøvet den fulde gejstlige myndighed over kanniker i Haderslev ligesom over alle præster og gejstlige i nævnte provsti« (DRB, 2. rk., VIII, nr. 74). Dette udtryk, »ab annis, quorum recordatio non est mortalium«, indebærer, at kollegiatkapitlet i Haderslev må være meget gammelt; det

1273 [237], og i 1309 stadfæstede Johann Bokholt og domkapitlet i Slesvig de rettigheder, som kollegiatkapitlet i Haderslev havde [238]. I forhold til domkapitlet i Slesvig var kollegiatkapitlets funktioner begrænsede, men måske netop derfor kunde det i særlig grad lægge sig efter den til kapitlet knyttede prædike- og undervisningsvirksomhed. Der er i hvert fald ingen grund til at tvivle om, at der også i Haderslev udviklede sig et skolevæsen i tilknytning til kapitlet.

Den lærde skoles sprog var latinen, og dette forhold hænger nøje sammen med den plads, som latinen indtog som kirkens almindelige sprog og dermed i datidens kulturelle liv i det hele taget [239]. Det lærde skolevæsen så det som et hovedformål at bibringe eleverne et grundigt kendskab til dette sprog, og dette har man inden for det sønderjyske område haft mulighed for at skaffe sig ved de skoler, der var knyttet til kapitlerne i Ribe, Slesvig og Haderslev, men hertil kommer, at der sikkert også er foregået latinundervisning ved landsdelens klostre.

2: Latinen fik imidlertid ikke lov til at bevare sit monopol som skriftsprog. Ind i 1300-årene finder man eksempler på, at nationalsproget foretrækkes frem for latinen, et forhold, som man kan konstatere i Sønderjylland såvel som i det øvrige danske og nordtyske sprogområde [240]. I

stammer fra Hieronymus Cypræus: *Chronicon episcoporum Slesvicensium* (E. J.v. Westphalen: *Monumenta Inedita*, III, sp. 247).

237. DRB, 2. rk., II, nr. 219, hvor der omtales en kantor i Haderslev.

238. Kollegiatkapitlets statuter findes trykt i oversættelse i DRB, 2. rk., VII, nr. 178, og af K. J. Jensen: *Haderslev Marie kirke 1247–1527* (Slesvig delte Bispedømme, s. 257–260).

239. Bjørn Kornerup: *Ribe Katedralskoles Historie*, I, s. 118 ff.

240. Det ældste holstenske brev på plattysk stammer fra 1312 (Karl N. Bock: *Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen Herzogtum Schleswig*, s. 31).

Peter Skautrup udtaler sig sålydende om overgangen fra latin til et nationalsprog: »For diplomsproget var forholdet dette, at man kan skelne mellem en sydlig gruppe lande, hvor latinen helt havde overtaget, og hvor nationalsprogene til noget forskellig tid i de forskellige lande først måtte kæmpe sig frem, og en nord-vestlig gruppe, hvor nationalsprogene fra den ældste tid brugtes side om side med latinen som diplomsprog. Mellem disse to grupper, men med fast forbindelse mod syd, lå Danmark - Sverige. I nabolandet mod syd, Tyskland, er det ældste i original bevarede tyske diplom fra 25/7 1240, i landene mod nord og vest, England og Norge, kender vi derimod diplomer skrevne på nationalsprogene fra overleveringens ældste tider. 3/6 1343 træffer vi det første svenskskrev-

lande som England og Norge havde nationalsproget evnet at holde sig som skriftsprog jævnsides med latinen selv i de tider, hvor kirkens internationale sprog var blevet enerådende over det meste af det romersk-katolske Europa, men inden for det øvrige germanske sprogområde havde nationalsprogene haft meget vanskeligt ved at bevare en plads ved siden af latinen.

For det danske sprog lykkedes det bedst at hævde sig som lovgivningens sprog. Herom vidner for Sønderjyllands vedkommende Flensborgs og Haderslevs danske bylovgivning fra omkring år 1300 [241], men i alle skriftlige udfærdigelser i form af breve og diplomer herskede latinen suverænt.

Heri skete der nu en afgørende ændring i 1300-årene. Og denne ændring hænger utvivlsomt sammen med, at der på den tid også må være gennemført en begrænset undervisning i nationalsproget, hvad enten den så har fundet sted i de forhåndenværende gejstlige skoler eller i særlige byskoler, der antagelig ligeledes har været ledet af gejstlige. Kun ad den vej lader det sig forklare, at der har fundet en vis normalisering sted med hensyn til ortografi og sætningsbygning inden for såvel det danske som det plattyske skriftsprog [242].

På baggrund af hele den politiske udvikling med den deraf følgende tyske indflydelse inden for adel og gejstlighed blev det i den største del af Sønderjylland det plattyske – middelnedertyske – sprog, der erstattede latinen, da overgangen fra latin til et nationalsprog også her blev en kendsgerning. Det første udtryk for et farvel til latinen er hertug Valdemars pantsættelsesbrev af 1325 12/4 af området mellem Slien og Ejderen til grev Johann III [243], men da dette brev (eller rettere: disse breve, da begge parter har bekræftet aftalen) er udstedt i Kiel i Holsten, er

ne brev. Med Jens Dues opladelsesbrev af 1371 blev Danmark det sidste land, hvor nationalsproget vandt frem som diplomsprog« (Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, II, s. 29).

241. Se: note 73.

242. I byen Kiel åbnedes der således en skole i 1320 (Heinrich Julius Kaemmel: *Geschichte des Deutschen Schulwesens*, s. 66). Under henvisning til de middelalderlige krøniker, retsbøger og opbyggelsesskrifter konstaterer samme forfatter: »so nöthigt uns dies Alles immerhin zu einem anerkennenden Urtheile über den Unterricht, der bei solchen Leistungen vorausgesetzt werden muss« (anf. værk, s. 176).

Smlgn. iøvrigt: note 194.

243. DD, 2. rk., IX, nr. 182, 183 (smlgn.: note 53).

det vel rimeligst at antage, at det er udfærdiget af en skriver med tilknytning til den holstenske greve.

I den sønderjyske hertugs kancelli benyttede man sig påfaldende længe af latin, og ophavsmanden herfor er sikkert Ribe-kanniken Hågen (Håkon), der indtil 1350 13/10 findes nævnt som kapellan, klerk og justitiar hos hertug Valdemar [244]. Først i 1340 dukker der igen plattyske breve op, som hertugen har tegnet sig for, men de er udfærdiget i Lübeck, så ej heller i disse tilfælde er der grund til at antage, at det er en hertugelig skriver, der har affattet teksten. Det første sønderjyske brev, udstedt inden for det sønderjyske område, er dateret: Sønderborg 1344 3/5, og det vedrører en erklæring fra hertug Valdemar i anledning af fredsaftalen mellem Valdemar Atterdag og de holstenske grever [245]. Også her kan det som følge af den politiske situation være vanskeligt at afgøre, hvem af de høje herrer der har skaffet skriveren.

Forholdet var nemlig det, at ikke blot de holstenske grever, men at også Danmarks konge foretrak at benytte det plattyske sprog. Man bør her betænke, at Valdemar Atterdag under sin opvækst befandt sig i Tyskland og derfor havde det plattyske sprog som sit egentlige modersmål, og som tidligere anført var hans nærmeste medarbejdere tyske [246]. Derfor måtte det danske sprog også kæmpe for sin ret i selve kongeriget Danmark, hvor det plattyske sprog på mangfoldige måder bredte sig som følge af indvandrerens store tal og den kulturelle overlegenhed på tysk side. Sproghistorikeren Peter Skautrup har med rette gjort opmærksom på, at Danmark i en overgangsperiode – groft regnet fra 1325 til 1425 – var godt på vej til at blive tvesproget, hvad diplomer og breve m.v. angår [247].

3: Der hersker almindelig enighed om, at det har været gejstligheden, der leverede kancelliernes skrivere, og derfor kan der vanskeligt tillægges kapitlernes skoler for stor betydning, når der er tale om et områdes skriftsprog.

Domkapitlet i Slesvig var som omtalt nøje knyttet til den schauenburgske greveslægt, og der kan derfor kun være al mulig grund til at formo-

244. DD, 3. rk., III, nr. 332: »teste domino Haquino sacerdote iusticiario nostro presidente«.

245. 1340: DD, 3. rk., I, nr. 10, 11, 36, 48. – 1344: DD, 3. rk., II, nr. 44.

246. Se: note 176.

247. Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie, II, s. 31.

de, at en del af kannikerne har gjort tjeneste i grevernes kancelli [248], skønt der savnes direkte og sikre vidnesbyrd herom fra den her behandlede tid. Derimod nævnes allerede 1243 en slesvigsk kannik som notar hos hertug Abel, men ellers er det først under processen mellem Erik af Pommern og grev Heinrich, at vi har sikre vidnesbyrd om kannikernes funktion i så henseende [249]. At et sådant tjenesteforhold har fundet sted, synes imidlertid at fremgå af det slesvigske domkapitels statuter, hvor der er optalt tilfælde, som berettiger kannikerne til at forsømme residensen i Slesvig. Noget sådant var bl.a. tilladt, når de fungerede som biskoppens kanslere eller havde taget tjeneste hos Danmarks konge eller hos hertugen af Slesvig [250]. Allerede Valdemar Sejr havde skaffet sig en sådan tilladelse i 1238 hos pave Gregor IX, men efter den danske kongemagts fald under Christoffer II blev det udelukkende de slesvigske hertuger, der fik gavn af denne tilladelse [251], og da de hollandske grever havde herredømmet over bispebyen, måtte det rent naturligt blive dem, der høstede fordelene af at have denne arbejdskraft til rådighed.

Ser vi på det slesvigske domkapitels sammensætning, såvidt vi er i stand til at oplyse det for kvartsekelet fra 1325 til 1350, kan der ikke herske tvivl om, at det plattyske sprog allerede så tidligt har været de fleste kannikers modersmål, og der var tilmed tale om en udvikling, der i de følgende år gik klart i favør af det tyske. Ved år 1375 må det derfor være berettiget at anse Slesvig domkapitel for at have været et så godt som aldeles rent tysk foretagende. Skulde dets kanniker udtrykke sig på folkesproget, vilde det naturlige sprog for dem være det plattyske sprog,

248. 1332 20/8 udfærdigedes det plattyske forligsbrev mellem brødrene Gerhard III og Gieselbrecht og den slesvigske biskop Hellembert. Ridderne Otto af Kiel, Marquard v. d. Wisch (Rohrland), Arnd v. Fischbek, samt væbneren Arneke Fischbek, var mæglere (DD, 2. rk., X, nr. 397; smlgn.: note 205). Det er vel rimeligt at antage, at et sådant brev er blevet udfærdiget af en af de slesvigske kanniker.
249. Klaus Harms: *Das Domkapitel zu Schleswig*, s. 36–37.
250. *Constitutiones capituli Slesvicensis*, § 19 (trykt: Klaus Harms: *Das Domkapitel zu Schleswig*, s. 164).
251. Som allerede anført i fortegnelsen over slesvigske kanniker i tidsrummet 1325–50 er der ingen rimelig grund til at antage, at kanniken Heinrich Vogt, nævnt 1343, skulde være identisk med Valdemar Atterdags protonotar af samme navn, nævnt 1349 som kannik i Verden, ærkedegn i Sottrum, samt sognepræst i Stege. Den slesvigske kannik, der var fra Lübeck, blev 1350 provst i Vidå.

og i skriftlige udfærdigelser vilde de anvende den norm for sproget, som siden århundredets midte var gængs og gæv overalt i det hanseatiske Nordtyskland.

4: I denne forbindelse er det imidlertid af betydning at gøre opmærksom på, at de slesvigske kannikers indflydelse ikke nåede ud over hele Sønderjylland. I gejstlig henseende var Sønderjylland delt mellem tre stifter, og dertil kom, at Slesvig stifts nordligste provsti, Barved syssel, indtog en særstilling.

Hele den nordvestlige del – fra Tønder til Ribe og indbefattet Løgum kloster – hørte under Ribe bispestol, og her gik den kulturelle udvikling ad ganske andre baner. Middelalderen igennem var Ribe stift fast forankret som en del af den danske kirkeprovins. I alle henseender – folkeligt, sprogligt, kulturelt – var Ribe stift i bund og grund dansk, og der kan ikke på noget tidspunkt konstateres en forskel mellem dette stifts nørre- og sønderjyske område.

For danskhedens skæbne i de sønderjyske dele af Ribe stift skulde det blive af uvurderlig betydning, at både biskop og domkapitel siden 1200-årene ejede jordegods i disse egne. I årenes løb udvidedes disse besiddelser, og 1361 9/1 overlod hertug Valdemar alle sine og hertugdømmets rettigheder i Møgeltønder sogn til Ribe bispestol [252]. Dermed var grunden lagt til De kongerigske Enklaver, hvis nationale udvikling kom til at gå i dansk retning.

Også på øen Als, hvor gejstligheden hørte under Odense-bispens myndighedsområde, kom udviklingen til at gå i dansk retning. Selv om der her – som tidligere oplyst – kan påvises en hel del indvandring af holstensk adel i 1300-årene i tilknytning til hertughoffet i Sønderborg, forblev befolkningens kulturelle præg uforandret dansk.

5: Mere bemærkelsesværdigt er det, at det haderslevske kollegiatkapitels embedsområde – skønt det hørte til Slesvig stift – fortrinsvis blev forsynet med præster, der havde det danske skriftsprog som kultursprog nr. 2 (efter latinen). Dette forhold var utvivlsomt en følge af de særlige rettigheder, som kollegiatkapitlet havde fået tildelt, og som havde betydning for det provsti, hvori kollegiatkapitlets kanniker havde deres virkeområde, det såkaldte Barved syssels provsti, Præpositura Barwithsysæl.

Dette provstis nordgrænse fulgte Kolding fjords sydlige kyst og fortsatte

syd om Kolding by til Skodborg ved Kongeåen (eller Skodborg å, som åen dengang hed). Imod syd nåede provstiet til og med Øster Løgum sogn i Sønder Rangstrup herred [253]. Mens grænsen imod nord og syd fulgte gamle skel, har man med god grund fremhævet provstiets ejendommelige afgrænsning imod vest, en provsti- og samtidig stiftsgrænse, der har holdt sig helt op til 1864 og igen har været holdt i hævd siden genforeningen. Ved den faldt Hærvejen vest for Haderslev inden for Slesvig-bispens embedsomsråde fra Skodborg til Øster Løgum – og altså også inden for sysselprovstens –, mens sognene vest for den store færdselsåre udgjorde en del af det udstrakte Tørning len under Ribe stift [254].

253. Som en del af det oprindelige Rangstrup herred kan der ikke være tvivl om, at Øster Løgum sogn hørte til Barved syssels provsti. Samme opfattelse havde allerede H. N. A. Jensen, der i afhandlingen *Bispedømmet Slesvigs gamle Omfang* siger: »Til Præpositura Barwithssyssel hørte af Søndre-Rangstrup-Herred Øster-Lygum Sogn, som i gamle Registre snart regnes til Gram-Herred, snart til Riis-Herred« (*Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1849, s. 352). I sin *Kirchliche Statistik*, s. 276, underbygger H. N. A. Jensen Øster Løgums gejstlige tilhørsforhold i middelalderen ved at anføre, at provsten i Haderslev, Tjelluf Ulfson, i 1474 dømte i en sag i Øster Løgum; jvf. *Rep Dan*, 2. rk., II, nr. 3515.

På denne baggrund forekommer placeringen af Øster Løgum i Slesvig-bispens jordebog mindre betydningsfuld. Udgaven i *Quellensammlung*, VI, er ikke alt for pålidelig. *Katedraticumsafgiften* for »Lugum« er således i E. J. v. Westphalen: *Monumenta Inedita*, IV, sp. 3143, anført under Barved syssel, mens den i *Quellensammlung*, VI, s. 260, nævnes under Rise herred, og dette kan naturligvis ikke være rigtigt, da Øster Løgum sogn er en del af Sønder Rangstrup herred.

Der er utvivlsomt sket en ændring i Øster Løgum sogns kirkelige tilhørsforhold efter oprettelsen af Åbenrå provsti, ligesom sognets verdslige tilhørsforhold blev ændret ved oprettelsen af Åbenrå amt, der kom til at bestå af Rise og Sønder Rangstrup herred.

254. Hugo Matthiessen: *Hærvejen*, 3. udg., s. 12.

Hugo Matthiessen har ikke været opmærksom på, at der i nærheden af det store nord-sydgående færdselsstrøg har ligget et par kirker, Nybøl (syd for Vojens) og Arvad (mellem Over og Neder Jerstal), som oprindeligt hørte til Barved syssels provsti. Disse kirker forsvandt som følge af den senmiddelalderlige befolkningskrise, og en del af det område, der var blevet øde, blev senere bebygget vestfra. Som følge heraf ligger Nybøl kirke idag på Lilholts mark i Skrydstrup sogn, og Arvad ligger på Neder Jerstals mark under Bevtoft sogn. Ribe stift er således kommet til at strække sig længere imod øst, end det oprindeligt har været tilfældet (H. V. Gregersen: *Forsvundne kirker langs med Hærvejen gennem Nordslesvig* (*Sønderjysk Månedsskrift*, 1974, s. 237–247)).

Barved syssels provsti – eller Haderslev provsti, som det senere kom til at hedde – kom på mangfoldige måder til at udgøre et autonomt område inden for Slesvig stift med hensyn til kulturelle forhold [255], og denne særstilling findes i og for sig allerede fremhævet i kollegiatkapitlets statuter fra 1309, hvor det hedder, at »enhver, der er født i Barved syssels provsti og bliver forfremmet til præst, skal gøre tjeneste i Haderslev kor i to år« [256].

6: Denne bestemmelse er meget oplysende med hensyn til, hvorledes en egns præster i almindelighed rekruteredes, thi nøjagtig den samme bestemmelse indeholdes i det slesvigske domkapitels statuter fra 1352. Også her hedder det, at alle, der ønskede at blive indviet til præster i Slesvig stift, måtte tilbringe to år i domkirkens kor for at blive uddannet til deres fremtidige virke [257]. Med Slesvig stift er der i dette tilfælde givetvis kun tale om den del af stiftet, der styredes fra Slesvig, nemlig hele området fra Løjt sogn i nord og sydpå til Ejderen. Ellers vilde kollegiatkapitlets statuter jo ikke give nogensomhelst mening.

Eggen omkring selve stiftsstad, samt al land mellem Slien og Ejderen (»inter Slyam et Eidoram«) og Nørre og Sønder Gøs herreder udgjorde domprovstens embedsområde under navn af »Præpositura Major«, men derudover havde domprovsten i senmiddelalderen også Ellum syssels provsti, omfattende Kær, Slogs, Lundtoft og Rise herreder, samt Sundved. Ærkedegnens område, »Archidiaconatus«, omfattede området mellem Vis herred (med Bov som nordligste sogn) og ned til Slien, mens kantoren blev afspist med provstiet Strand (de nordfrisiske øer undtagen Sild), et område, der var blevet stærkt medtaget som følge af de store stormfloder i 1300-årene. Samme skæbne led også de to andre frisiske provstier, Vidå og Ejdersted; de blev begge ledet af provster med residens i Slesvig. Hele denne del af stiftet vil i det følgende blive omtalt under fællesbetegnelsen »det slesvigske domkapitels embedsområde« til forskel fra kollegiatkapitlets område, Barved syssels provsti, bestående af sognene mellem Genner bugt og Kolding fjord.

7: Der er næppe tvivl om, at største delen af den jævne sognegejstlighed har nøjedes med den foreskrevne uddannelse ved det stedlige kapitels ho-

255. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Psalmesang, s. 14.

256. Se: note 238.

257. Constitutiones capituli Slesvicensis, § 38 (trykt: Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schleswig, s. 167); smlgn.: Klaus Harms: anf. værk, s. 44–45.

vedkirke og sikkert er blevet inden for det kapitelsområde, hvori man var hjemmehørende. Men da uddannelsesvilkårene ved domkapitlet i Slesvig var helt andre end dem, der blev budt i Haderslev, endside i Ribe og Odense, så fremtrådte ikke blot stiftsgrænserne, men også grænsen mellem Barved syssels provsti og den øvrige del af Slesvig stift som et kulturelt skel. Det er en udvikling, der er kommet gradvist; den er foregået i takt med fortydskningen af det slesvigske domkapitel og har med årene præget hovedparten af de præster, der virkede i den del af Sønderjylland, der ligger syd for en linje nord om Løjt og Ravsted og syd om Møgeltønder.

Uddannelsesårene i Slesvig betød naturligvis ikke, at de præster, der var hjemmehørende i stiftets danske eller frisiske egne, glemte deres hjemlige mål. Det har tværtimod styrket dem i deres daglige gerning, at de var i stand til at gøre sig forståelige på almuens sønderjyske eller frisiske dialekt. Det må heller ikke glemmes, at uddannelsessproget ved Slesvig domkapitel såvel som ved tilsvarende institutioner inden for den romersk-katolske kristenhed fortsat var latinen. Det er først og fremmest dette sprog, der kan betegnes som det egentlige kultursprog, men var der tale om at føre et nationalsprog i pennen, var det lige så naturligt det plattyske – middelnedertyske – sprog, der anvendtes, for det var gængs og gæv hos alle, der betød noget i stiftsstaden. Med andre ord: det plattyske skriftsprog og ikke det danske blev kultursproget (ved siden af latinen) for alle de sønderjyder og frisere fra det slesvigske domkapitels område, der fra omkring midten af 1300-årene søgte en videregående uddannelse [258].

Det plattyske sprogs stilling som tillært kultursprog giver tillige forklaringen på, hvorfor det sprog, der nutildags tales i egnene nord for den gamle sproggrænse ved Danevirke, så tydeligt adskiller sig fra de plattyske dialekter, der tales længere mod syd. Når der ses bort fra alt det,

258. Nogle hermed samstemmende tanker har allerede kirkehistorikeren Carsten Petersen gjort sig: »Fra en tidlig Tid var utvivlsomt Kapitlets Medlemmer for største Delen Mænd af tysk Dannelse og Afstamning, og Skolen lededes i Samklang hermed. Her fik Præster og Degne fra Stiftet deres Undervisning og deres aandelige Præg og gik senere ud for at blive Folkets Lærere og Opdragere. Mange af disse Personer kunde være af dansk Slægt, og dansk Omgangssprog kunde godt være raadende helt ned til Slesvig By, men netop det Forhold, som endnu kendes, at en gennemgaaende dansktalende Befolkning benytter sig af tysk Skriftsprog, kan godt have sin første Grund i, at Stiftets aandelige Midtpunkt med Landets eneste lærde Skole kom under afgjort tysk Indflydelse« (Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 6).

som sprogforskere har kaldt det danske substrat [259], er de oprindeligt dansktalende egne plattyske talesprog afledt af det plattyske – middelnedertyske – skriftsprog, således som det udformedes ved midten af 1300-årene [260].

8: Sprogforskerne har utvivlsomt ret, når de tillægger det lübske kancelli en så overordentlig stor betydning for udformningen af et ensartet plattysk skriftsprog, et sprog, der ikke betragtedes som en dialekt i forhold til det højtyske, men som et eget tysk sprog, simpelthen som »du-desch« [261]. Det var dette hanseatiske sprog, der gik sin sejrsgang overalt i Nordeuropa og Østersø-området, hvor det stedse hyppigere afløste latinen som mellemfolkeligt skriftsprog.

Tyskhedens kulturelle overmagt fik også varige følger for det danske sprogs vedkommende, først og fremmest i form af en kolossal vinding i ordforråd og udtryksform. Det danske sprog optog en masse låneord fra plattysk, ligesom oprindeligt danske ordformer nu kunde omdannes ved hjælp af præfixer såvel som suffixer [262]. Man kan vel derfor hævde, at intet fremmed sprog har haft en indflydelse på det danske sprog, der tilnærmelsesvis står mål med den, som det plattyske udøvede i årene fra 1350 til 1500.

Men denne påvirkning, hvor stærk den end har været, kunne ikke føre til noget sprogskifte. Det var nemlig i første række kun i byerne og hos landets fornemste stænder, at kendskabet til plattysk var almindeligt. Den altovervejende del af befolkningen modtog derimod ingen direkte påvirkning af det fremmede. I disse kredse nøjedes man med at stifte be-

259. Jvf. Karl Nielsen Bock: *Niederdeutsch auf dänischem Substrat*, 1933.

260. Smlgn.: Otto Schütt: *Flensburgs Sprache*: »Mehr und mehr reichten also Schriftsprache und gesprochene Sprache einander die Hand, und solange das Niederdeutsche noch nicht vom Hochdeutschen bedroht war, kann man wohl mit einer kleinen Einschränkung behaupten, dass Schriftsprache und Umgangssprache übereinstimmten« (*Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch*, 1921, s. 46.)

261. Karl Nielsen Bock: *Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen Herzogtum Schleswig*, s. 21: »Mit anderen Worten: die mnd. Schriftsprache Schlesiens trägt die Merkmale der hansischen Verkehrssprache, die überwiegend durch die Lübecker Kanzlei geprägt wird«. Se endvidere: samme værk, s. 24, med citat af A. Lübber; samt A. C. Højbjerg Christensen: *Studier over Lybæks Kancellisprog fra ca. 1300–1470*, s. 19 ff.

262. Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, II, s. 81–120. Blandt præfixerne kan fremhæves: an-, be-, for-; af suffixerne: -eri, -hed.

kendskab med plattyske sprog-elementer, således som de kom til udtryk i form af låneord og nye ordafledninger.

Selv om kendskabet til det plattyske sprog er blevet styrket som følge af den indvandring, der fandt sted af tyske købmænd og håndværkere, har det danske befolkningselement altid udgjort et klart flertal i alle kongerigske byer. Intetsteds – hverken her eller i vore nordiske nabolande – har der derfor været tilløb til et sprogskifte til fordel for det overmægtige plattyske sprog.

Stort set var forholdet så nogenlunde det samme overalt i Sønderjylland nord for den gamle sprogrænse, og det kan derfor ikke være tilstrækkeligt at forklare sprogskiftet i den sydlige halvdel af Sønderjylland som et resultat af en vedvarende udstråling fra byerne [263]. Det er nemlig sædvanligvis ikke byerne, der påvirker oplandets sprog, men i regelen er det tværtimod det omvendte, der sker. Det er så at sige en del af byens natur at modtage tilflyttere, og disse vil altid fortrinsvis komme fra det stedlige opland. Uden et opland med tilflyttere vilde en by ganske simpelt dø.

9: Årsagen til det sprogskifte, der efter mange århundreders forløb fandt sted i den sydlige halvdel af Sønderjylland, har været en helt anden: den skal først og fremmest søges i det plattyske sprogs egenmægtige stilling som kultursproget, efter at latinen var kommet på retur. Takket være det uddannelsesmonopol, som den slesvigske domkapitelsgejstlighed nød godt af inden for sit embedsområde, fandtes der i disse egne ikke noget alternativ i form af det danske kultur- og skriftsprog. Herved beredtes – åndelig talt – jordbunden for det sprogskifte, som først blev totalt mange hundrede år senere.

De færdiguddannede præster har taget kendskabet til det plattyske sprog med sig ud i alle afkroge af det slesvigske domkapitels område, – landet syd for linjen Løjt – Ravsted – Hostrup. Dengang som nu var det præstens fornemste opgave at bringe bud om det kristne evangelium. Det

263. Denne årsag til sprogskiftet er blevet fremhævet af Karl Nielsen Bock: *Niederdeutsch auf dänischem Substrat*, s. 212; samme: *Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen Herzogtum Schleswig*, s. 20; samt i: *Sydslesvig gennem Tiderne*, s. 609, hvor det hedder: »Byerne – især Slesvig og Kappel, i mindre Grad Flensborg – blev med Tiden til nedertyske Sprog- og Kulturcentre, der i deres Egen-skab af Samfærdselspladser i sproglig Henseende har virket »udstraalende« paa deres danske Opland. En lignende Rolle kom Husum, der meget tidlig er blevet fortystet, til at spille i de frisiske Egne«.

skete søndag efter søndag i kirkens gudstjeneste ved messe og prædiken, og det skete på søgnedage ved husbesøg, ved sygeseng og dødsleje. Præsten var med i den enkeltes liv fra vugge til grav. Præsten var også sognets eneste lærde mand og tillige ofte den eneste, der havde set lidt mere af verden end den snævraste hjemstavn. Almindeligvis var han en af landets egne børn og kunde tale landets mål så godt som nogen. Folk havde derfor tillid til ham og gik til ham, når der var problemer ud over det dagligdags. Han repræsenterede alt det, der lå ud over dagen og vejen. Han mestrede kirkens hellige sprog, og fra sine uddannelsesår ved domkapitlet i Slesvig magtede han også at bevæge sig på det plattyske sprog, der for den sønderjysk- eller frisisktalende almuesmand havde fået et vist skær af fornemhed, fordi stormændene og de fremmede købmænd tog det i deres mund.

Men i præstens mund fik det plattyske sprog samtidig et skær af helighed [264]. Det er nu engang således, at dialekten svigter totalt, når noget helligt skal udtrykkes. Det vilde således virke helt forkert at bede Fadervor på dialekt, og denne følelse har næppe været svagere hos middelalderkirkens troende. For dem var gudstjenesten først og fremmest en kult, et menneskeligt forsøg på at nærme sig Gud, hvorunder man gav det hellige mæle i bestemte ord og vendinger. Det er på denne baggrund, at man skal forstå latinens stilling som middelalderkirkens hellige sprog. Men præsten kunde i sit embedsvirke ikke nøjes med det for menigmand så uforståelige latin. I prædiken og under sjælesorg har han været nødsaget til at give det hellige et sprogligt udtryk, der kunde opfattes af den sønderjysk- eller frisisktalende almuesmand. Når dialekten ikke slog til, har han i en sådan situation måttet tage sit eget kultursprog, det plattyske sprog, til hjælp.

264. Smlgn.: Hans Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang, s. 33: »Et særligt Kirkesprog – som adskiller sig fra Landets eget Sprog, eller bestaar af en arkaisk Form af samme – er ikke et ukendt Fænomen. Velkendt er ogsaa, at Lægfolk ønsker at beholde disse særlige Sprog, fordi de evner at hæve Gudstjenesten og Mødet med det hellige op i den sacrale Sfære for derved netop at fremhæve det kultiske og det numinøse, det som her er det egentlige. Den rituelle Formel og det liturgiske Sprog er derfor i Besiddelse af en uhyre Stabilitet selv der, hvor det ikke bliver forstaaet«.

De her anførte betragtninger over plattyskens stilling i det danske og frisiske sprogområde i Sønderjylland kunde også jævnføres med det danske sprogs stilling som kultursproget i Norge og på Færøerne i tiden efter reformationen.

10: For nordfrisernes nationale kultur blev det plattyske sprogs dominans simpelthen katastrofal [265]. Den kom til at betyde, at der middelalderen igennem end ikke blev gjort det ringeste forsøg på at skabe et eget frisisk skriftsprog på grundlag af de dialekter, der taltes. Tilsyneladende har der ikke været noget behov for at slippe af med det plattyske sprog, men det er også muligt, at de store stormflodskatastrofer, af hvilke den største og mest omfattende var den såkaldte »grote Mandrenke« i 1362, har været medvirkende til, at et sådant kulturelt initiativ måtte anses for håbløst. Det første forsøg, der er gjort på at bringe frisiske tekster i trykken, hidrører fra præsten på Nordstrand, Anton Heimreich, kendt som forfatter til »Nord-Fresische Chronik« fra 1666.

11: Hele den her skildrede udvikling var ved år 1375 endnu kun i sin vorden, og det var ganske usikkert, om den vilde få lov til at fortsætte. Både politisk og kirkeligt var der endnu mulighed for en vending til gunst for det danske sprog. Men ét står fast: i de egne af Sønderjylland, hvor den – generation efter generation – fik lov til at vokse sig stærk og fast, var den en forudsætning for plattyskens sluttelige sejr.

265. »Das Nordfriesische ist nicht Schrift- und Literatursprache geworden. Um die Mitte des 14. Jahrhunderts, als die niederdeutschen Stämme unter Führung der Hansa eine ungeheure kulturelle und politische Kraftentfaltung erlebten und ihre Sprache als Schriftsprache ebenbürtig an die Seite des Hochdeutschen trat, wurde mit dem Herzogtum Schleswig auch Nordfriesland in diese grosse geistige Bewegung hineingezogen. Die friesischen Dialekte blieben als Volkssprache zwar in voller Kraft bestehen, aber über ihnen stand als Sprache der Regierung, der Gebildeten, der Kirche und endlich auch der Schule das Niederdeutsche« (Julius Tedsen: Die nordfriesische Sprache (Die Nordfriesischen Inseln, udg. Henry Koehn, s. 129)).

IV.

1375-1440

Hovedtræk af den politiske udvikling

De holstenske grever var ikke sene til at udnytte den kendelige svækkelse af den danske rigsmagt, som var blevet den umiddelbare følge af Valdemar Atterdags død. I løbet af ganske kort tid lykkedes det dem at sætte sig i besiddelse af så godt som hele Sønderjylland, og ved en aftale af 1376 21/1 med hertug Albrecht af Mecklenburg, der som søn af Valdemar Atterdags ældste datter gjorde krav på den danske trone, opnåede de dennes betingelsesløse anerkendelse af deres herredømme i Sønderjylland [266].

Dermed var en udvikling sat i gang, der nemt kunde have ført til, at Sønderjylland var blevet et schauenburgsk arveland uden tilknytning til det danske rige [267]. Men snart skulde det vise sig, at holstenerne havde gjort regning med forkert vært. Det danske rigsråd ønskede ikke at have et medlem af den mecklenburgske familie på tronen, men foretrak i stedet Oluf, den søn, som Valdemar Atterdags yngste datter Margrethe havde i sit ægteskab med den norske konge, Håkon VI, og til hans formynder anerkendte man den afdøde konges datter.

I det følgende tiår var forholdet mellem den danske kongemagt og de holstenske grever uden større forviklinger. Hele Sønderjylland – inklusive Als [268] og Haderslevhus [269], samt friserne på vestkysten [270] –

266. SHRU, VI, nr. 8. Det hedder heri om omfanget af overdragelsen: »dat ghanzte hertochrike to Jütlande, mit Alsen und mit Langhlande unde mit alle den ølanden und mit alle den Fresen und mit alle den stücken und guden, wor de belegghen sin, de jo to dem hertochrike ghehort hebben«; – »quitt, ledich und loos« erklæredes alle de breve og rettigheder, som kong Valdemar havde skaffet sig inden for hertugdømmet.

267. Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, s. 55.

268. Ved Valdemar Atterdags død var Henning Meinstorp høvedsmand på de alsiske borge, men han skal – i henhold til, hvad der blev hævdet under kejserprocessen i 1424 – imod al ære have solgt slottene såvel som øen til greverne Heinrich og Claus (Dipl Flensb, I, s. 362). Jvf. rigshofmester Anders Jacobsøn Lunges vidneforklaring: »Et eciam insulam Alsen cum suis pertinencijs et castris tribus et vno a parte Jucie Australis, quod

var i de holstenske herrers rent faktiske besiddelse, uden at der dog var truffet en statsretlig ordning af denne tingenes tilstand.

Det blev først tilfældet, da Margrethe – efter at have tilbagevundet de skånske slotte fra hanseaterne – forberedte mecklenburgernes fordrivelse fra Sverige. Sønnen Oluf var i 1385 blevet erklæret for myndig med 15-års alderen, og dette har utvivlsomt givet Margrethe en mere uafhængig stilling over for rigsrådet. I hvert fald mærker man fra nu af langt mere til hendes personlige indgriben i landets politik, og et af vidnesbyrdene herom er forsoningsmødet i Nyborg med de holstenske grever i august 1386.

Gammel og barnløs mødte her grev Claus som den eneste tilbageblevne af Gerhard IIIs sønner, og det blev derfor grev Heinrichs søn, Gerhard VI, der på onkelens og sine brødres vegne optrådte som talsmand for den rendsburgske gren af den schauenburgske slægt.

Hvad der i enkeltheder blev aftalt og fandt sted under mødet i Nyborg, kendes kun fra den samtidige lübske og holstenske tradition, thi hvor

uocatur Brodeburg (d.e. Brådeborg), dicti comites tenent per vim, quia quidam nomine Heningus Meyenstorp post obitum regis Waldemarj contra uolumptatem regis et regni tradidit ad manus ipsorum comitum« (Dipl Flensb, I, s. 366). Også i Karl IVs stævningsbrev af 1377 12/9 nævnes Henning Meinstorp som borgherre til »Sunderburg, Norreburg, Brodeburg et Kegheburg« (Da Mag, 4. rk., V, s. 72). Jvf. note 157.

269. Allerede 1372 27/11 nævnes væbneren Henneke Krummendiek i Haderslev, »Henneke Crummedyke, anders geheten Wittekop« (Rep Dipl, II, nr. 2990). Han var da den sønderjyske hertugs mand og forblev loyal i dennes forhold til Valdemar Atterdag. Endnu 1377 15/7 forpligtede han sig til at holde Haderslevhus, således at det ikke blev til skade for kong Oluf (SHRU, VI, nr. 122). Kort efter er imidlertid også Haderslev kommet under de holstenske grevers herredømme, uden at vi ved noget nøjere herom, jvf. dog: Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 72 (kap. 23).
270. Bøking herred sydvest for Tønder hyldede 1377 7/1 de to holstenske grever (SHRU, VI, nr. 89).

Om Tønders tilhørsforhold hersker der nogen uklarhed. Valdemar Atterdags høvedsmand Peffse synes hurtigt at være blevet afløst af Johann (Henneke) Lembek og senere af en pommersk adelsmand, Claus von Emeren (Da Mag, 4. rk., V, s. 72), men kort efter 1377 må holstenerne selv have overtaget magten her. 1383 2/3 opholdt grev Adolf sig i Tønder (Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, s. 21, med der anførte henvisninger.). Jvf. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 72 (kap. 23).

mærkeligt det end lyder, synes mødets resultat ikke at være blevet skriftligt udformet i et dokument. I hvert fald var forholdet det, at hverken holstenerne eller danskerne så sig i stand til at fremlægge breve om begivenheden, da det en menneskealder senere blev aktuelt at klarlægge baggrunden for holstenernes herredømme i Sønderjylland [271]. Det kan måske skyldes, at de to parter ikke har været alt for ivrige efter at binde sig ud i al fremtid til den forhåndenværende politiske situation. Dette har nok ikke mindst været et tungtvejende argument for den danske kongemagt. Fra unionsmødet i Kalmar en halv snes år senere kendes en lignende situation, hvor det åbenbart heller ikke har været i den danske kongemagts interesse at få det politiske forhold mellem de nordiske lande indbyrdes alt for nøje fastslået.

Den afgørende paragraf i aftalen med de holstenske grever, således som den opsummeres af den lübske kronist Detmar, gik ud på, at holstenerne skulde besidde hertugdømmet Slesvig arveligt fra barn til barn og deraf gøre riget mandskab og tjeneste [272]; af den holstenske grevelslægt skulde der stadig kun være én, som var regerende herre og hertug i Slesvig. Begge parter skulde aldrig føre krig mod hinanden; opstod der uenighed, skulde danskerne vælge to af det holstenske råd, holstenerne to af rigsrådet, og disse fire skulde da stifte forlig eller – om de ikke kunde det – vælge en opmand til afsigelse af en endelig kendelse. Tranekær slot på Langeland, som siges egentlig at høre til hertugdømmet, skulde kongen af Danmark besidde i tre år, og til gengæld skulde holstenerne i det samme tidsrum have de kongelige frisere; siden skulde der træffes endelig bestemmelse herom. Mod fjender skulde den ene hjælpe den anden, og mod røvere skulde der holdes landefred både til lands og til vands.

271. Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, I, s. 130, samt s. 464, note 108.

I det følgende står fremstillingen i stor gæld til Kr. Erslevs værk om de to danske regenter.

272. »De holsten heren scholden besitten dat hertochdom to Sleswik, kindeskint to ervende, unde dar scolden se manschop unde denst van don deme rike« (Die Chroniken der deutschen Städte, etc., etc., Lübeck, I, s. 596).

Smlgn. iøvrigt: Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, I, s. 129–130, samt s. 391, hvor Erslev konkluderer: »Slesvig blev af selve Danmarks Konge paa en højtidelig Rigsforsamling anerkjendt som Fanelen, arveligt i den schauenburgske Slægt, og den tyske Indflydelse i Sønderjylland, der allerede faktisk var saa dybt grundfæstet, fik derved en Retsgrund, der syntes uomtvistelig«.

Medens man i Lübeck nøje har interesseret sig for de vilkår, hvorunder aftalen blev truffet, er det mere det ydre handlingsforløb, der har interesseret Holstenerpræsten [273]. Ifølge dennes fremstilling skal dronningen have indledt mødet med at forlige sig med den gamle grev Claus. Det fik sit ydre udtryk ved, at hun valgte ham til sin fader og fremover altid kaldte ham således [274]. Derefter forlenede hun Gerhard VI og hans arvinger med hele Sønderjylland »til evig tid«. Det skete på Nyborg slot i overværelse af en stor forsamling af prælater og adelsmænd fra både Danmark og Holsten og foregik ved, at lensfanen blev sænket, medens Gerhard VI bøjede knæ for kong Oluf og hans moder og svor lydighed for sig og sine efterkommere. Gerhard VI havde dermed fået lovmæssig ret til at føre titelen »hertug af Slesvig« ved siden af sin holstenske grevetitel, og der er ingen tvivl om, at han med sit nye våbenskjold, der viste de to slesvigske løver side om side med det holstenske nældeblad, har villet fastslå, at landet Slesvig-Holsten nu var blevet en realitet.

Imidlertid er der grund til at fremhæve, at begge de tyske krønikeskivere er enige om, at forliget med holstenerne var et udtryk for dronning Margrethes »snedige« politik. »Dette magede hun med stor klogskab [275]!« For den danske dronning betød forliget nemlig, at hun fik hænderne fri til at skaffe sig herredømmet over Sverige, og som datter af Valdemar Atterdag har hun næppe været blind for, at aftaler både kan sluttes og brydes. Hvad fremtiden gemte i sit skød, kunde ingen vide.

Så længe Gerhard VI levede, synes forholdet mellem den dansk-nordiske kongemagt og holstenerne at have været det bedst tænkelige [276]. Det var derfor kun et naturligt udtryk for den bestående situation, når hertug-greven ydede sin lenshyldest for Sønderjyllands vedkommende, da den nye tronfølger, Erik af Pommern, var blevet konge i 1396 (Oluf var allerede død i 1387). Højtideligheden fandt sted i Assens, og det er atter engang betegnende for forholdet, at der ikke blev aftalt nogetsomhelst

273. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 90 f. (kap. 28).

274. »Det må både have ærgret og moret Valdemar Atterdag i hans himmel; dette var virkelig *hans* datter!« hedder det herom i Erik Kjersgaards kommentar i (Politikens) Danmarks Historie, IV, s. 413.

275. »Dit schickede se mit groter kloecheit«, hedder det i Detmars indledning til omtalen af året 1386.

276. Således blev der 1392 12/7 i Vordingborg sluttet en overenskomst om gensidig hjælp, hvori der ikke var tale om lenspligten (SHRU, VI, nr. 1039).

om lensforpligtelsernes omfang. Fra holstensk side hævdede man senere, at der kun skulde ydes krigshjælp mod sold [277]. Margrethe har muligvis bøjet sig for denne opfattelse, fordi den samtidig indebar, at man så fra dansk side kunde hævde, at der ikke havde fundet nogen egentlig lenshyldning sted; f.eks. var lensfanen ikke blevet overrakt.

Den givne lejlighed til en afgørende omlægning af den danske kongemagts sønderjyske politik forelå ved Gerhard VIs død 1404 4/8 ved Süderhamme under et krigstog mod ditmarskerne. Han efterlod sig foruden enken Elisabeth af Braunschweig-Lüneburg tre umyndige sønner [278], og det måtte da synes rimeligt, at hans broder Heinrich, der var biskop af Osnabrück, overtog formyndereskabet, men forholdet mellem de to brødre havde været det dårligst tænkelige, og Gerhard VI havde ovenikøbet før sin død frabedt sig broderens formynderskab. Intet var da naturligere, end at enkehertuginde Elisabeth modtog dronning Margrethes tilbud om, at Danmarks konge, Erik af Pommern, kunde påtage sig at være formynder. Elisabeth var netop blevet udsat for et angreb fra sin svoger biskoppen, hvem det lykkedes at sætte sig fast i Holsten. Også de ledende i hendes formynderregering – blandt hvilke Erich Krummendiek til Rundhof (Runtoft) var den mest fremtrædende – anbefalede at tage imod dronning Margrethes tilbud [279].

Det var den gunstigst tænkelige lejlighed for en tilbagevinding af Sønderjylland, der her bød sig for den danske kongemagt, og i løbet af de følgende år var dronning Margrethe derfor ivrigt optaget af at skaffe sig større og større indflydelse i det gamle grænseland. Hun fulgte her den vej, som hendes fader havde anvist under arbejdet på at samle det danske rige, idet hun lidt efter lidt skaffede sig hertugdømmets slotte i pant og lokkede adelen til sig ved rige gaver.

277. Urkundensammling, II, s. 377, med en erklæring fra Roskildes og Slesvigs bisper og nogle stormænd. Det siges heri, at »here koning Erik unde de synen dat gherne geseen hadden«, men at modparten havde sagt, at de »wolden dat vorscrevene hertichrike van ... unsem heren koning Erike to lene nicht entfangen unde ock syne man unde denere nicht dar aff werden, unde wolden syne man unde denere nicht werden, ane he moste en ghelt dar vore wissen unde gheven« etc.

278. Sønnen Heinrich var 7 år gl., Adolf 3 år, og den yngste, Gerhard, fødtes først efter faderens død. Af hans to døtre blev den ene i sit ægteskab med Diedrich af Oldenburg moder til Christian I.

279. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 108 (kap. 33); jvf. Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, I, s. 394.

Tønder slot med omkringliggende herreder og hovedparten af Nordfrisland blev således pantsat af enkehertuginde til dronningen, der benyttede lejligheden til at vinde Erich Krummendiek for sin politik ved at gøre ham til borgherre her; i denne egenskab og med titelen Sønderjyllands drost findes han nævnt 1406 21/7 [280]. På østkysten indløste hun Haderslevhus fra enken efter Heinrich Ahlefeldt, der havde haft denne borg i pant fra Gerhard VI [281]. Heinrich Ahlefeldt var blandt de faldne i Gerhard VIs uheldige felttog mod ditmarskerne i 1404, og det samme gjaldt Henneke Lembek til Tørning og Trøjborg m.m. Det blev derfor i 1407 dronning Margrethe muligt at afkøbe hans søn, Claus Lembek, Trøjborg, som hun snart efter skænkede til Ribe bispestol [282]. På lignende måde havde hun 1406 21/7 overdraget godset Grødersby ved Slien til Slesvig domkirke [283], og nogle dage senere, 1406 31/7, havde biskop Johannes Skondelev, der i årenes løb havde haft adskillige genvordigheder med de holstenske stormænd, overladt hende bispestolens to borge, Svabsted ved Trene og Stubbe på Svansen, for et tidsrum af seks år mod en årlig pengeydelse på 300 mark lübsk [284]. Det betød, at den dansk-nordiske dronnings magt et par steder nåede helt frem til Holstens grænse, medens enkehertuginde ud over sit hovedslot Gottorp kun havde rådighed over Sønderborg og Flensborg (Åbenrå var nemlig pantsat til hertug Erich af Sachsen-Lauenburg). Lembekkerne, der herskede over Artoft-Søgård, Tørning og Gram med tilliggende herreder, d.v.s. næsten hele det nordslesvigske midterland, havde tilmed i forbindelse med salget af Trøjborg ydet Danmarks »fuldmyndige frue og husbond« deres hyldest.

Det var tydeligt, at den danske kongemagt stilede efter også at få resten af hertugdømmet indlemmet i sin magtsfære, og under disse bestræbelser stod nu Flensborg for tur. Enkehertuginde Elisabeth så sig i efteråret 1409 pludselig stillet over for et pengekrav på 11.400 mark lübsk,

280. Chr. L. E. v. Stemann: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig*, III, s. 32 f. (nr. 24).

281. 1410 16/11 udstedte kong Erik et gældsbevis til »der erliken vrouwen Lenen, de hern Henrikes wiif van Aneuelde« (Rep Dipl, III, nr. 5124); smlgn. iøvrigt: Chr. L. E. v. Stemann & A. L. J. Michelsen: *Nachricht von den Schleswigischen Aemtern und Amtmännern* (ZSHG, 1878, s. 158 f.).

282. De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 15–16; J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, I, s. 267–269.

283. Chr. L. E. v. Stemann: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig*, III, s. 32–34 (nr. 24, 25).

284. *Dipl Flensb*, I, s. 507–511 (nr. 124); *Da Mag*, 5. rk., II, s. 86.

som dronning Margrethe og hendes arving, Erik af Pommern, påstod, at hun var dem skyldig på grund af en række plyndringer, der var overgået nogle af deres mænd og dertil også »Vrow Helene van Hadersleuen«, Heinrich Ahlefeldts enke, for hvem Erik af Pommern var blevet indsat som væрге. Skønt enkehertuginde i sin nød forligede sig med svogeren i Holsten, biskop Heinrich af Osnabrück, måtte hun bøje sig for kravet og udlevere Flensborg med borgen Niehuus som pant for beløbet [285]. Hele det holstenske herredømme syntes dermed undergangen nær. Holstenerpræsten påstår endog, at dronning Margrethe var lige på nippet til også at skaffe sig herredømmet over Gottorp [286]. Såvidt kom det dog ikke.

I løbet af vinteren 1409–10 begyndte holstenerne at samle sig til modstand. Den første, der fik det at føle, var biskop Johannes Skondelev, der af holstenerne blev anset for at være deres fjende. Han blev overfaldet i Flensborg og som fange ført sydpå; derefter rettedes der angreb på de to borge, som bispen havde overladt Danmarks konge. Stubbe blev hurtigt indtaget, medens Svabsted først overgav sig efter nogle måneders belejring [287]. Dermed var de kongelige støttepunkter i den allersydligste del af Sønderjylland blevet elimineret.

Nok engang stod da Flensborg for tur. Enkehertuginde meddelte, at hun nu så sig i stand til at indløse byen for de 11.400 mark, som den sammen med Niehuus var blevet pantsat for, men dronning Margrethe og Erik af Pommern nægtede at modtage indløsningen, da opsigelsesfristen ikke var blevet overholdt. Holstenerne tilkaldte derefter hjælp fra slægtens overhoved, grev Adolf af Schauenburg ved Weser-floden, og Erik af Pommerns svar herpå blev åben krig. Han satte sig hurtigt i besiddelse af Als og Ærø, men hans hærførere, der skulde sikre ham herredømmet over friserne, led 1410 12/8 et afgørende nederlag ved Eggebæk i midterlandet syd for Flensborg. »Denne sejr gav altid sidenefter holstenerne et fri-

285. Dipl Flensb, I, s. 161–167 (nr. 47–49); Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 109 f. (kap. 34). Det kan med føje antages, at den pågældende dame er enken efter Heinrich Ahlefeldt, der til sin død i 1404 havde Haderslevhus med tilliggende herreder i pant (smlgn.: Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, I, s. 394, 396). Helene Ahlefeldt var datter af Claus Rönnow til Ejsbøl umiddelbart vest for Haderslev, se: Henrik Fangel: Det middelalderlige Ejsbøl (Sønderjyske Årbøger, 1969, s. 110). Se også: note 341, 342.

286. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude s. 112 (kap. 35).

287. Dipl Flensb, I, s. 168–169 (nr. 50).

modigt hjerte til at kæmpe mod de danske, thi én holstener vejede i slaget op mod fem danskere [288]!»

Kort tid efter nåede de kæmpende parter til enighed om en våbenhvile [289]. En voldgiftsdomstol, som dronning Margrethe selv blev medlem af, skulde afgøre striden. Den bestemte, at de to parter indtil videre skulde beholde deres erobringer, enkehertuginde Elisabeth bispeborgene Svabsted og Stubbe og kong Erik øerne Als og Ærø. Med hensyn til Flensborg, som havde været stridens egentlige genstand, skulde der afholdes et nyt møde i maj 1411. Inden dette møde kom i stand, lykkedes det 1411 20/1 dronning Margrethe at erhverve Åbenrå med tilhørende herreder og birkerne Varnæs, Søderup og Alslev ved at udlåne 3.000 mark lübsk, uindløselige i fem år, til den stedlige panthaver, hertug Erich af Sachsen-Lauenburg [290].

Men Margrethe ønskede flere resultater og det helst omgående. Det til maj berammede møde fik hun allerede afholdt i slutningen af marts 1411 i Kolding, og dets resultat blev helt og holdent i overensstemmelse med hendes ønsker: holstenerne skulde tilbagegive Johannes Skondelev, der deltog i mødet som en af den danske konges råder, hans to bispeborge, og først derefter skulde kong Erik give slip på Als og Ærø. Tønder slot, hvis fogderi dengang imod syd nåede helt ned til Ejderen [291], skulde Margrethe beholde i hele den tid, som pantebrevet derpå medgav, og for Flensborgs vedkommende måtte enkehertuginde opgive sin ret til at indløse det, før der var gået fem år. Skulde det blive nødvendigt at gøre brug af voldgiftsdomstolen, da blev det betonet, at den skulde dømme efter dansk ret, og kunde man ikke nå til et resultat, da skulde sagen indankes for den tysk-romerske konge (senere kejser), Sigismund, Erik af Pommerns slægtning og ven [292]. Det er værd at

288. »Hic triumphus dedit postmodum semper cor magnanime contra Danos Holtzatis ad pugnandum. Nam vnus Holtzatensis fuit in bello bene contra Danos quinque« (Chronicon Holtzatie, auctore Presbytero Bremensi, udg. J. M. Lappenberg, Quellensammlung, 1862, s. 117); jvf. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 115. Smlgn.: E. Daenell i ZSHG, 1902, s. 274, 401–402.

289. Dipl Flensb, I, s. 170–174 (nr. 51, 52).

290. Dipl Flensb, I, s. 176–180 (nr. 55, 56).

291. »Dat slot Lutteken Tunderen mit der vogedie, also mit Tundersherde, mit Slockesherde, mit Hodersherde, mit Kerreherde, mit Horsbuherde, mit Bokingeherde, mit Wirkesherde, mit B[eltringeherde], mit Pylwyrmingeherde, mit Osterherdeføør, vnde mit Tzilt, vnde mit Eyderstede, Euerkesschip vnde mit Vtholme« (Dipl Flensb, I, s. 182 (nr. 57)).

bemærke, at bestemmelserne fra mødet i Kolding 1411 24/3–27/3 afstak retningslinjerne for den fremgangsmåde, som den danske regering søgte at anvende ved løsningen af de efterfølgende års mange stridigheder, men det bør samtidig bemærkes, at holstenerne fra begyndelsen af nægtede at gå ind på de aftalte vilkår. Frem for alt var danskernes herredømme over Flensborg dem en torn i øjet, og da dronning Margrethe påbegyndte opførelsen af en stærk borg på banken nordvest for Skt. Marie kirken i Flensborg, reagerede holstenerne omgående.

Efter omslaget i enkehertugindeholdning til den dansk-nordiske dronnings og hendes tronfølgers politik stod drosten Erich Krummendiek som leder af den nye kurs, og ved et natligt overfald i 1412 lykkedes det ham at erobre Flensborg [293]. Den danske besætning holdt sig imidlertid i skanserne på »Bjerget« oven over byen, og selv om begge parter skaffede sig forstærkning, nåede man ikke videre.

Dronning Margrethe prøvede da endnu engang – sin sædvane tro – at vinde ved fred, hvad hun ikke kunde opnå ved krig, og fik indkaldt til en forhandling i umiddelbar nærhed af den omstridte by, og dette møde skulde afsluttes med en voldgiftskendelse. Som opmand fik hun udpeget hertug Ulrich af Mecklenburg, der året før havde modtaget en dansk årsold, og han udtalte, at »Bjerget« ved Flensborg lå uden for byens jurisdiktion, og følgelig var der ikke foretaget en befæstning af Flensborg i strid med Kolding-aftalerne [294]. Holstenerne nægtede at anerkende denne kendelse, men måtte indtil videre opgive deres sag i Flensborg, og 1412 24/10 – få dage før sin død – havde dronning Margrethe den personlige glæde og tilfredsstillelse at modtage borgernes hyldningsed på kong Eriks og det danske riges vegne [295]. Fiktionen om pantelen og lignende tidsbestemte ordninger var da forlængst forladt. Nu var der udelukkende tale om flensborgernes forhold til Danmarks konge og rige [296].

292. Dipl Flensb, I, s. 181–194 (nr. 57–59).

293. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 115 (kap. 35).

294. Dipl Flensb, I, s. 197–203 (nr. 62–63).

295. Dipl Flensb, I, s. 203–204 (nr. 64). Det hedder bl.a. i det danskskrevne brev, at borgmestre og rådmænd og hele menigheden i Flensborg »ware kære nathighe herræ koning Erik oc dronning Marghrete oc righet aff Danmark all tiidh trolike ok wæl at menæ oc at thiæne, ok wi scule oc wele fornempde wort herschapp oc righet aff Danmark wæl thiænæ och menæ, oc all tiidh trolike j thet fornempde wort herscapps och righes thiæneste bliue« etc.

296. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 46 (Hans-Friedrich Schütt).

Denne opfattelse af problemstillingen blev i de følgende år konsekvent fastholdt af Erik af Pommern for hele Sønderjyllands vedkommende. De væsentlige elementer i striden om det gamle grænseland var for ham den danske konges og det danske riges rettigheder. Ved at blive kongens fjender havde schauenburgerne »forbrudt alt, hvad de havde af riget«. Det er en opfattelse, der allerede i 1410 findes fremført i nogle klagepunkter [297], og det er denne opfattelse, der kommer til udtryk i danehoffets dom i Nyborg i juli 1413.

Holstenernes afvisning af voldgiftskendelsen i 1412 medførte, at kong Erik lod striden indanke for danehoffet, de danske stormænds forsamling. Ganske vist havde danehoffet på den tid forlængst overlevet sig selv, men kongen ønskede ikke desto mindre at benytte forsamlingen som rigets øverste retsinstitution. Og den dom, der her blev fældet, var helt og holdent i overensstemmelse med kong Eriks opfattelse: hans modpart havde ført avindskjold mod riget og havde derved forbrudt al ret til hertugdømmet, der følgelig var hjemfaldet til kongen og kronen [298]. Kong Erik kunde være tilfreds. Hans ret var hævdet, og det lykkedes ham ydermere i 1415 på kirkemødet i Konstanz ved Bodensøen at få sin kejserlige fætter, Sigismund, til at stadfæste dommen.

Men samtidig kunde han ikke være i tvivl om, at modparten ikke agtede at respektere dommen, og efter udløbet af de fem år, der i sin tid var blevet aftalt på mødet i Kolding, sendte han i 1416 sit fejdebrev til den unge hertug-greve Heinrich, der altimens var blevet myndig [299].

Dermed var kampen om Sønderjylland nu for alvor blevet en kendsgerning, og meget tydede på, at Danmarks konge vilde blive den overlegne part i den forestående holmgang, og det er betegnende for situationen, at adskillige af hertugdømmets stormænd med Erich Krummendiek i spidsen trådte over på kongens side.

Hovedhjørnестenen i kong Eriks herredømme i Sønderjylland var »Bjerget« ved Flensborg, der var blevet udbygget til en stærk borg, medens Jens Due var høvedsmand; som følge heraf kaldte menigmand snart stedet »Duborg« [300]. Fra denne udgangsposition lykkedes det ham i

297. Dipl Flensb, I, s. 168 (nr. 50): »... vorbroken hebben, wes se van deme rike hebben«.

298. Dipl Flensb, I, s. 218–219 (nr. 66). Jvf. Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, II, s. 9–13; Sønderjyllands Historie, II, s. 62 ff. (Jørgen Olrik).

299. Da Mag, 5. rk., II, s. 107. Smlgn.: E. Daenell: Die Hansestädte und der Krieg um Schleswig (ZSHG, 1902, s. 289).

1417 – efter et forgæves forsøg året før – at indtage Slesvig ad søvejen, men Gottorp slot var det ham ikke muligt at trænge ind i. Denne faste borg forblev i schauenburgerne værge, således som den havde været det i de næsten hundrede år, der var gået siden 1325. Derimod skaffede kong Erik sig herredømmet over Fehmarn, således at han beherskede så godt som hele Sønderjyllands østkyst, når lige undtages Gottorp slot [301].

Derimod stod kongens sag ikke nær så godt i de vestlige egne. Erich Krummendiek var nok engang blevet kongelig høvedsmand på Tønder slot, men i løbet af 1417 lykkedes det schauenburgerne at gøre sig til herrer her, og afgørende herfor var nordfrisernes tilslutning til holstenerne. »De vilde hellere være under holstenerne end under danskerne«, hedder det i en samtidig lübsk fremstilling af kampene [302]. Det skyldtes ikke mindst, at holstenerne havde støttet friserne i deres vægring ved at svare Danmarks konge skat [303].

I de følgende år bølgede kampene frem og tilbage, afbrudt nogle gange af fredsmøder, blandt hvilke især forhandlingerne i 1421 blev skelsættende, idet de to parters standpunkter ved den lejlighed blev trukket skarpt op. Over for holstenernes påstand om, at de havde hævde på deres rettigheder i Sønderjylland, fordi de havde haft hertugdømmet i deres værge i så mange år, svarede den danske konges voldgiftsmand, at der efter dansk ret overhovedet ikke kendtes noget, der hed arvelen, og følgelig var det på forhånd udelukket, at Sønderjylland kunde være de holstenske grevers arvelen [304]. Parterne stod således så fjernt som muligt fra hinanden i opfattelsen af retsspørgsmålet, men til trods herfor blev der dog

300. Vilh. la Cour: Duborg (Sønderjysk Månedsskrift, 1971, s. 235–236).

301. Poul Kürstein: Gottorp slot (Sønderjyske Arbøger, 1960, s. 101).

302. »Men to deme lesten grepen de Vresen enen moet, wente se wolden lever wesen under den Holsten, wen under den Denen« (Hermann Korners beretning, trykt: Die Chroniken der deutschen Städte, etc., etc., Lübeck, III, s. 367).

303. Antislesvigholstenske Fragmenter, XIV, s. 42.

304. Antislesvigholstenske Fragmenter, XIV, s. 32–66; Dipl Flensb, I, s. 260–292 (nr. 76–78).

Det danske standpunkt havde følgende formulering: »To dem ersten, also se scriuen van deme hertuchdome to Sleswiik myt siner tobehoringe, wo dat scole ere vederlike erueleen wesen, dar segge wij nen to, vnde willen dat afweren, als vns to rechte boret, na Denscheme rechte, na seggende vnser schedesheren, dat se newedder leen edder vederlike erue hebben an Sunder Jutlande edder anders wor jn Dennemarken, vnde moghen dat ok myt vnseme Denschen rechte wol openbarliken bewisen,

opnået enighed om, at kejser Sigismund skulde betragtes som opmand i striden.

Alt stod således endnu hen i det uvisse, selv om det ikke lod sig nægte, at kong Eriks sag stod svagere end før. Dertil bidrog ikke mindst den opsigelse af huldskab og troskab, som Claus Lembek til Tørning, en sønnesøn af Valdemar Atterdags drost af samme navn, endnu samme år tilsendte ham [305]. Det har man åbenbart også indset i kongens lejr, thi der blev først gjort et forgæves forsøg på at erobre Tønder [306], og dernæst blev Tørning udsat for en omhyggelig tilrettelagt belejring, hvis spor endnu ses i voldstederne fra et par modborge, som kongens hær lod bygge [307]. Det lykkedes imidlertid holstenerne at sende Claus Lembek hjælp ad Hærvejen, hvor de danske ifølge et gammelt vers »led et fandens bad« ved Immervad i 1422 [308].

Snart greb storpolitiske forhold ind i krigens gang. Hansestæderne havde længe været en usikker faktor for den danske krigsførelse, men foreløbigt betød det mere, at Sigismund vilde have fred overalt i det Tyske Rige, fordi de hussitiske hære fra Böhmen truede med at oversvømme store dele af hans land. Over for denne stormflod ønskede han at rejse en fælles tysk rigshær, og derfor var det ham magtpåliggende at få standset holstenernes krig mod Danmarks konge. Som sin personlige udsending sendte han derfor fyrst Heinrich, kaldt Rumpold, af Gross Glogau i Schlesien via Lübeck til Flensborg, og begge steder var det hans opgave at få parterne til at gå med til en fred. Resultatet af den kejserlige mæglingsaktion blev, at de to stridende parter 1423 1/1 erklærede sig rede til at anerkende Rumpolds fuldmagt til at fælde dom i sagen, samt at denne havde ret til at henvise striden til Sigismunds personlige afgørelse. Indtil man var nået så vidt, skulde der herske våbenstilstand. Landets indbyggere skulde have lov til at færdes frit overalt på vej og stræde og forrette

dat jn Dennemarken neen erueleen gheit edder myt rechte ghaen mach to eruelene, noch van konyngen edder heren edder ghestliken personen edder van jummande« (Antislesvigholstenske Fragmenter, XIII, s. 92; Dipl Flensb, I, s. 260).

305. A. D. Jørgensen: Klavs Lembeks Frafald 1421 (Da Mag, 5. rk., II, s. 108–119).

306. Die Chroniken der deutschen Städte, etc., etc., Lübeck, III, s. 367 (Hermann Korner's beretning). Jvf. Ludvig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, s. 22–23.

307. Sønderjyllands Historie, II, s. 73 (Jørgen Olrik).

308. Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, II, s. 68; Hugo Matthiessen: Hærvejen, 11. opl., s. 87.

deres købmandsskab som i fredstider. Specielt fremhævedes status quo med hensyn til den militære situation ved Tørning [309].

Kun få måneder efter sin mægling døde Rumpold, og sagens videre forløb måtte derefter overgives i Sigismunds hænder. Han lod et par italienske jurister undersøge stridsspørgsmålet, og det utal af sider, som akterne fylder i Jacob Langebeks trykte udgave [310], vidner om deres flid og udholdenhed i arbejdet. Men trods al juristeriet stod parternes standpunkt fast og forblev i overensstemmelse med, hvad der var blevet præciseret i 1421. 1424 28/6 kunde kejseren omsider fælde sin dom i sagen i sin residens i Buda, den vestlige del af Budapest, som tyskerne i middelalderen kaldte Ofen, og kejserdommen blev helt og holdent en tilslutning til det danske standpunkt: hele Sønderjylland tilhørte kong Erik og Danmarks rige, medens der ikke tilkom de holstenske grever nogen form for lensrettigheder [311]. Og derved blev det til trods for et holstensk forsøg på at appellere til paven [312].

Kong Erik synes at have troet, at alt nu var i den skønneste orden. Han tog på pilgrimsfærd til det Hellige Land og besøgte på hjemvejen sin kejserlige fætter, men snart måtte han erfare, at holstenerne ikke havde i sinde at bøje sig for kejseren. Værre var det, at han i sit overmod også havde udæsket hansestæderne, således at de fra 1426 stod på holstenernes side [313]. Det betød, at de ved flere lejligheder kunde lade deres flåde gribe ind til støtte for de holstenske operationer til lands. Det

309. »Auch sollen vnd mogen der obgenanten herren herren, mann vnd stede, burger vnd gebure, geistlich vnd wertlich, vnd aller beider teiler inwone-re kegen eyinander uff straszzen vnd wegen wanderen, faren, reiten vnd gehen, vnd yre kaufmanschatz vnd gescheffte kegen eyinander velich vnd sicher furen, triben vnd tragen . . . Auch sal das slos Dorningen vnd die bolwergken, die dauor gebuwet sein kegen eyinander, also blieben stan bisz uff das recht des auszsprochs . . .« (Antislesvigholstenske Fragmenter, XIV, s. 114–115).
310. Jacob Langebek (& P. F. Suhm): *Scriptores Rerum Danicarum*, VII, 1792, s. 263–455. – Et supplerende aktstykke er dertil udgivet af Kr. Erslev (Da Mag, 5. rk., IV, s. 347–352).
311. Kejserdommen findes trykt: O. S. Rydberg: *Sveriges Traktater*, III, s. 81–85 (nr. 457); SRD, VII, s. 397–399. Smlgn.: *Holstenerpræstens Krønike* (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 141–145 (kap. 44).
312. SRD, VII, s. 426–455; *Holstenerpræstens Krønike* (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 145 (kap. 45).
313. Aftalen om et forbund mellem hansestæderne Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund, Hamburg og Lüneburg og de holstenske grever er dateret 1426 27/9 (Urkundenbuch der Stadt Lübeck, VI, nr. 767).

var tilfældet i 1426 i Slesvig, som kong Erik helt måtte rømme, og året efter oplevede Flensborg en lignende belejring fra såvel søsiden som fra landjorden. Dette angreb blev dog afslået af den derværende danske besætning. Under disse kampe mistede holstenerne deres førstemand, hertug Heinrich, og derefter måtte hertug Adolf overtage ledelsen som den næstældste af brødrene [314].

I løbet af 1428 gjorde hertug Adolf et stort plyndringstog op i Nørrejylland, medens hansestæderne var mindre heldige med deres angreb på København. Der bredte sig derfor hos disse et ønske om at få mæglet fred, og deres forligsmand, hertug Wilhelm af Braunschweig-Lüneburg, foreslog den danske konge, at han efter indhentet samtykke hos Sigismund skulde forlene de holstenske grever med såvel hertugdømmet Slesvig som med grevskabet Holsten, en plan, der kan siges at pege frem mod den ordning, der blev truffet i 1460 [315]. Det viste sig imidlertid hurtigt, at der ikke lod sig noget opnå ad den vej, og hansestæderne foretrak da at holde sig ude af krigen mod til gengæld at yde øget støtte til den holstenske krigsførelse. Således hvervede de i 1429 hertug Wilhelm af Braunschweig-Lüneburg til at gøre et indfald i kong Eriks del af Sønderjylland, og det resulterede efter en fireugers belejring i erobringen af Abenrå med Brunlund slot [316].

Året 1430 var atter optaget af fredsforhandlinger, der ikke mindst var blevet foranlediget af kejser Sigismunds iver efter at forene alle tyskere til kamp mod de böhmiske hussiter. Tilsyneladende fjøede hansestæderne sig efter det kejserlige ønske, men da den danske konge, der netop i 1429 havde påtvunget dem og andre sejlende Øresunds-tolden, stillede dem

314. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 146–148 (kap. 45). Smlgn.: E. Daenell i ZSHG, 1902, s. 332, 417.
315. Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, II, s. 241–248; Sønderjyllands Historie, II, s. 80–81 (Jørgen Orlík).
316. »Also quam desulve hertich Wilhelm by unser lesten vrowen dage in dat land to Holsten mit veer hundred wapen ... unde bestalleden dat stedecken Oppenra unde ok syn slod, Brunlunte genomet; dar legen se vorc by veer weken unde stormeden beyde stad unde slod, unde wunnen se in dat leste alle beyde. Do bemanneden se beyde, stad unde slod, unde buweden sunderliken dat slod unde vesteden dat mit haketwerke unde graven vor de denen« (Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar (med kronisten Rufus's optegnelser for årene 1400–1430), udg. F. H. Grautoff, II, s. 569). Smlgn.: Abenrå bykrønikes skildring, citeret: Abenrå Bys Historie, I, s. 54–55 (H. V. Gregersen).

over for andre krav, udbad de sig betænkningstid til det følgende år, og altimens ydede de virksom hjælp til holstenerne i Sønderjylland.

Denne gang – i 1431 – gjaldt kampene Flensborg, for med besiddelsen af denne by stod og faldt kong Eriks hele magtstilling i Sønderjylland. Det stod derfor på forhånd holstenerne helt klart, at krigen kun kunde vindes, dersom det lykkedes dem at vinde herredømmet over denne by og slottet Duborg. Allerede dengang var der en dyb sandhed i de ord, som en af Christian II's mænd, Wulf Pogwisch, i 1523 sendte sin konge: »Eders Nådes hus ved Flensborg er en nøgle til hertugdømmet [317]!«

At det imidlertid ikke var nogen let sag at erobre Flensborg, havde holstenerne til gavn måttet erfare under deres forsøg derpå i 1427, og de greb derfor denne gang til et andet middel, idet de skaffede sig kontakt med den »5. kolonne« af tilhængere, som de havde haft inden for byens mure helt siden 1412. Medens en stor del af borgerskabet var til gudstjeneste palmesøndag den 25. marts, sørgede nogle sammensvorne under anførsel af holstenernes håndgangne mand i byen, Curd up der Lucht, for, at en forsyningsvogn, der skulde passere Friesisches Tor – en af Flensborgs byporte –, kørte fast midt i den åbne portindkørsel. Der blev i en fart givet tegn til nogle af hertug Adolfs mænd, som havde holdt sig skjult i nærheden. De benyttede sig af den givne lejlighed til at strømme ind i byen, og efter nogle gadekampe med den kongeligtsindede del af borgerskabet havde holstenerne ved dette kup skaffet sig magten i byen [318].

Men Duborg var endnu i kongens faste værge, og først efter flere måneders ihærdigt arbejde med at afskære denne borg fra landsiden og efter et heldigt gennemført forsøg på at spærre Flensborg fjord, lykkedes det holstenerne med hanseaternes hjælp at opnå deres hensigt. 1431 7/9 måtte Duborgs to danske befalingsmænd, Morten Jenssøn Gyrsting og Børglum-bispen Gert Gyldenstjerne, overgive sig mod fri afmarch for besætningen.

Dermed var der vendt et betydningsfuldt blad i Sønderjyllands historie, og året 1431 er derved fremfor noget andet blevet et skæbneår. Det vil næppe være helt galt at hævde, at Flensborgs fald den 7. september 1431

317. »Ederss Nades hwss till Flænsborg ære en lygill till hartigdomett« (Dipl. Flensb., II, s. 171 (nr. 332); jvf. Sønderjyllands Historie, II, s. 226 (Vilh. la Cour)). – Endnu den dag i dag bruges på sønderjysk ordet »løchel« om nøgle.

318. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 50 (Hans-Friedrich Schütt) – med der anførte henvisninger.

kun overskygges af én eneste, endnu mere katastrofal begivenhed i det danske folks historie, nemlig Christian IVs nederlag ved Lutter am Barrenberg den 17. august 1626. I dette år blev en udvikling sat i gang, der førte til tabet af de skånske landsdele. På samme måde med Flensborgs fald: det, der hændte i Flensborg palmesøndag den 25. marts 1431, kan tages som et forvarsel om, hvad der blev følgen af kong Eriks politiske fallit. Ligesom Curd up der Lucht og hans sammensvorne holdt Friserporten åben for holstenerne, således betød Flensborgs fald, at der fra nu af var slået en port op på vid gab for tyskhedens fremtrængen. Flensborgs fald i 1431 fik til følge, at den sydlige del af det gamle danske grænseland folkeligt set gik tabt. Det er en kendsgerning, der er blevet tilstrækkelig tydeligt bekræftet af den historiske udvikling gennem det halve årtusind, der er forløbet siden hin skæbnesvangre palmesøndag i 1431.

For de to kæmpende parter betød afgørelsen om Flensborgs fremtid, at der nu var stemning for at få bilagt stridighederne. Et flere måneders fredsmøde i Horsens fik 1432 22/8 til resultat [319], at der skulde være en femårig våbenhvile, og dermed var kong Eriks mangeårige kamp for Sønderjylland i virkeligheden endt, selv om der ikke var sluttet en endelig fred. Ønsket om at nå så vidt fremmedes imidlertid af udviklingen i unionslandet Sverige med væbneren Engelbrekt Engelbrektssons bondeoprør i Dalarna, og på et møde i Vordingborg i 1435 blev omsider vilkårene for fred endeligt aftalt. Danmarks konge lovede grev Adolf, der var den eneste tilbageblevne af Gerhard VI's tre sønner, efter at også hans broder Gerhard var død i 1433, at han skulde forblive i en rolig besiddelse af den del af Sønderjylland, som han havde herredømmet over, medens kongen forbeholdt sig det område, der endnu ikke var blevet ham afvundet. Ifølge fredsbrevet af 1435 15/7 drejede det sig om Haderslev og Ærø, samt Føhr's vesterland og List på den nordligste spids af Sild. De to områder på de nordfrisiske øer var sammen med de øvrige kongerigske enklaver blevet lagt ind under Ribe [320].

Men dermed var målet ikke fuldt. Kong Erik af Danmark, Norge og

319. Hanserecesse, 2. Abt., I, s. 87–88, 94 (nr. 135–136, 140), jvf. Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, II, s. 271–272.

320. »Vurder umme Hadersleve und Erre und Westerherde uppe Vor und Lest up Tzilt, de ergen. unse Ohme Greve Alff nicht in weren hefft nu tor tyd, de wille wy . . . uns beholden« (Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts, III, s. 51–55 (nr. 36). Smlgn.: rigsrådets erklæring 1435 22/6 (Da Mag, 5. rk., IV, s. 362–363).

Sverige havde i 1436 taget ophold på Gotland, hvorfra han indledte en art kongelig strejke over for sine rigers stormandsforsamlinger, først og fremmest det danske rigsråd. Svaret på denne optræden blev stormændenes virke for at få kongeslægtens nærmeste mandlige arving, Christoffer af Bayern, til at overtage styret, og 1440 9/4 var man nået så vidt, at han kunde lade sig hylde på landstinget i Viborg [321].

Christoffer IIIs første kongegerning blev hans møde med hertug-greve Adolf i Kolding 1440 30/4 et par uger efter hyldningen i Viborg. Adolf VIII svor ved denne lejlighed kongen troskab som lensmand og fik til gengæld brev på, at hans hertugdømme strakte sig fra Kolding bro og Kongeåen til Levensau og Ejderen, og at han skulde besidde landet som et arvelen for sig og sine arvinger [322].

Dermed havde Adolf VIII opnået anerkendelse som retmæssig og fuldt lovlig hertug af Sønderjylland; et nyt statslegeme havde taget form: for første gang i historien var der skabt et udelt Slesvig-Holsten.

321. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, II, s. 40–43.

322. F. C. Jensen & D. H. Hegewisch: Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, s. 5–13 (nr. 2).

Hertugdømmets stormænd mellem to herrer

Senmiddelalderen var adelens store tid. Herremændene med deres svende var den eneste krigsduelige stand, og de søgte efter bedste evne at stadfæste deres magt ved at befæste deres gårde med voldanlæg og bolværk eller ved at ombygge dem med stærke mure og stentårne, som det kunde blive svært for en angriber at få bugt med. Tidens krige blev derfor i første række en kamp for at få herredømmet over de befæstede pladser i landet, og for en fyrste gjaldt det frem for noget andet om at have trofaste mænd som høvedsmænd på landets borge. Den, der beherskede borge, havde også magten i landet.

Det er derfor helt i overensstemmelse med tidens sædvane, når et land opgøres i borge og befæstede steder, således som det flere gange skete, når der i procesakterne forud for kejserdommen i 1424 var tale om Sønderjylland. I Slesvig-bispen Heinrich von dem Sees vidnesbyrd oplyses om hertugdømmet, at det strækker sig fra Levensau (ved Kiel) til Kolding bro, at det i sit våbenskjold fører to gule leoparder i et blått felt, og at det omfatter borgen Gottorp, byen Slesvig, byen Flensborg, borgen Niehuus, borgen og byen Åbenrå, borgen og byen Haderslev, landet Als med dets borge, borgen i Tønder og andet i Sønderjylland såsom Dänischwohld og en række frisiske herreder, samt et utal af øer og andet tilbehør. Andre procesindlæg nævner desuden udtrykkeligt Sønderborg og Nordborg, samt Eckernförde, og dertil Ærø og Ejdersted [323].

323. *Heinrich von dem See*: »Primo videlicet, quod territorium a flumine Leuingesowe incipiens et vsque ad pontem Coldinghen terminans, vbi regnum Dacie incipit, a tanto tempore, quod memoria hominum in contrarium non existit, fuit et est specialis ducatus vocatus communiter et appellatus ducatus Sleswicensis siue Jucie, habens arma specialia et distincta videlicet duos leopardos flavos in campo glauco, ac continens inter cetera in se castrum Gottorpe, ciuitatem Sleszwicensem, opidum Flensburgh, castrum Nyehus, castrum Oppenra cum opido, castrum Hadersleue cum opido, terram Alsen cum castris suis, castrum Tunderen et alia in Jucia Australi cum Nemore Danico et multis prouincijs Frisonicis,

På en måde kan man sige, at landsdelen var opdelt i en række enkeltområder, grupperet omkring en af de nævnte hovedborge. Som forholdene havde artet sig indtil 1375, tilhørte de sydlige borge de schauenburgske grever, medens det under den sidste sønderjyske hertug af Abels slægt var lykkedes Valdemar Atterdag i løbet af årene 1373 til 1375 at skaffe sig kontrollen over borgene i den nordlige halvdel af landet. Høvedsmændene Peffse i Tønder og Spiker i Åbenrå omtales begge i aktmaterialet i forbindelse med kejserdommen i 1424 med betegnelsen »en vis« [324], og det kunde måske tyde på, at de pågældende har været et par af kongens landsknægtførere uden tilknytning til den kreds af stormænd, der ellers sad som høvedsmænd på landets borge. Derimod var Henning Meinstorp, der af kongen havde fået overladt de alsiske borge, Sønderborg, Nordborg og Kegborg, samt Brådeborg i Sundeved, af holstensk adel, men hans overgang til de schauenburgske grever betegnes tydeligt nok som et forræderi [325]. Hans handlemåde er åbenbart blevet opfattet som et brud på den troskabspligt, som en stormand var sin fyrste skyldig.

Blandt de sydlige borge var Gottorp uafbrudt i holstenernes besiddelse helt siden 1325, og Niehuus var blevet bygget af dem som et nordligt værn for Flensborg, kort efter at Sønderjylland i 1340 var blevet delt mellem greverne og de sønderjyske hertuger af Abels æt, og det var denne opdeling af landet, som det ikke lykkedes Valdemar Atterdag at få gjort ende på inden sin død, skønt han 1374 24/6 af hertug Valdemarsøn havde fået overdraget retten til at indløse den sydlige del af Sønderjylland [326].

que dicuntur proprie herden, et cum nonnullis insulis alijs et omnibus eorum attinencijs . . .« (Dipl Flensb, I, s. 354).

Fra den holstenske by *Neustadt* hedder det: »Dat slot Gottorpe myd den steden Sleswijk vnde Ekerenvorde, dat slot Nygehus myd der stad Vlenborch, dat slot vnde stad Openra, dat slot vnde stad Hadersleue, dat slot vnde stad Lutteke Tunderen, dat land tho Alsen myd den sloten Sunderborch vnde Norborch, dat slot vnde land vppe Erre, dat land Eyderstede myd anderen Vreschen herden, vnde anderen velen ghoderen vnde thobehorynghen . . .« (Dipl Flensb, I, s. 358).

Det bør bemærkes, at Dipl Flensb har overtaget fejlskrivningen »blauos« fra SRD, VII, s. 350, i stedet for »flavos«, gul, eller evt. for »blancos«, hvid.

324. Dipl Flensb, I, s. 369; smlgn.: note 153 og 155.

325. Dipl Flensb, I, s. 366; smlgn.: note 157 og 268.

326. SHRU, IV, nr. 1527.

2: Når det efter kongens pludselige død så forbavsende hurtigt lykkedes de holstenske grever at få fodfæste i den nordlige del af Sønderjylland, skyldtes det nok ikke mindst den støtte, som de modtog fra hovedparten af landets indvandrede stormænd. Lüder Lembeks erklæring af 1375 19/11 om at holde Søgård som grevernes åbne slot er et tydeligt bevis herfor [327]. Den betød, at vejen til det nordlige Sønderjylland var banet for dem.

Andre medlemmer af denne familie sluttede sig ligeledes til greverne. Det gælder først og fremmest den mægtige Johann eller Henneke Lembek til Tørning, der nævnes 1376 22/1 som en af de stormænd, der fulgte de holstenske grever i deres støtte til hertug Albrecht af Mecklenburgs krav på den danske trone [328]. Henneke Lembek omtales ved denne lejlighed som høvedsmand på Riberhus, som hans fader, drosten Claus Lembek, tidligere havde haft i sit værn [329]. Samme år var Henneke Lembek også en tid borgherre i Tønder [330], og alt tyder på, at han samtidig kom i besiddelse af Trøjborg, efter at hans navne, en søn af Lüder Lembek til Søgård, var afgået ved døden [331].

Som hertugelig-grevelig slesvig-holstensk og kongelig dansk lensmand på én gang indtog Henneke Lembek en rent ud sagt enestående position i området på begge sider af Kongeåen. I Nørrejylland fik han i løbet af nogle år også hele Varde syssel i pant, og da pantetiden udløb i 1399, overdrog dronning Margrethe ham det »på tro og love«, således at han kun skulde udlevere det, når det forlangtes [332]. I det samme tiår havde hertug Gerhard VI overladt ham hele Gram herred i pant, således at Henneke Lembek derefter havde en række borge tværs over landsdelen: Tørning, Gram, Jels og Riberhus, samt dertil Trøjborg og rimeligvis også

327. SHRU, IV, nr. 1589; smlgn.: note 186.

328. SHRU, VI, nr. 11; Da Mag, 4. rk., V, s. 63; smlgn.: note 266.

329. SHRU, IV, nr. 1269; smlgn.: note 182.

330. I et beskyttelsesbrev til Løgum kloster af 1376 1/9 omtales »Hennichinus Nicholai, dictus Lymbech« som borgherre i Tønder (SRD, VIII, s. 234–235; SHRU, VI, nr. 57). Smlgn.: note 270.

331. I hvert fald så hans søn, Claus Lembek, sig i stand til at sælge Trøjborg til dronning Margrethe i 1407, nogle år efter hans død, se: note 282.

332. ». . . dat ik dat vorscreuen slot Wardhe vnde Wardhesusel, vnde ogh dat slot vnde de stad Ripe myt den lenen, de dar nw tho lighen in rechten truwen vnde louen innen hebbe van deme vorscreuen mynen Heren deme Koninghen vnde myner Vrowen der Koninghinnen« (P. F. Suhm: Historie af Danmark, XIV, s. 658–659).

Skodborghus [333]. Ingen kunde derfor være i tvivl om denne stormands rent faktiske magt, men det må betegnes som en uretfærdighed imod hans eftermæle, når man har villet pådutte ham en svingende kurs i hans forhold til den danske kongemagt og de slesvig-holstenske landsherrer [334]. Intet tyder på, at han ikke skulde have været loyal over for begge parter. Som høvedsmand på Riberhus var det hans skyldighed at titulere dronning Margrethe »min Frue« [335], og som hertug-grevens mand fulgte han denne i felttoget imod ditmarskerne i 1404 og måtte bøde med sit liv for sin troskab imod sin landsherre »sønden å« [336].

3: Blandt de flere hundrede adelsmænd fra hertugdømmet Slesvig og grevskabet Holsten, der måtte lade livet i slaget ved Süderhamme 1404 4/8 sammen med deres landsherre, var også de to brødre, Heinrich og

333. *Gram herred*: SHRU, VI, nr. 1108; jvf. Chr. L. E. v. Stemann: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts*, III, s. 25 (nr. 17).

Jels nævnes 1403 13/7 i forbindelse med en forhøjelse af pantesummen, »de he vorbuwen scal an deme hove to Jörttze« (Stemann, *anf. værk*, III, s. 31 (nr. 23)).

Skodborghus: I Karl IV's stævningsbrev af 1377 12/9 stævnes samme person, en vis Rokit, som herre til »castra Rypen, Schotenburg et Vaart« (Da Mag, 4. rk., V, s. 72), og da Skodborghus ligger i Malt herred, der hørte til Varde syssel, har Henneke Lembek uden tvivl også haft denne borg i sin besiddelse.

Det bør tilføjes, at han også ejede *Skinkelsborg* i Stenderup sogn syd for Kolding fjord (De ældste danske Archivregistraturer, I, s. 2). Dertil kommer, at der i et brev af 1412 3/2 omtales, at Christiern Frellesøn – den senere danske rigsråd Eggert Frilles fader – havde overdraget Henneke Lembek pantebreve på *Roager, Vodder* og *Vester Vedsted sogne* (Chr. L. E. v. Stemann: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig*, III, s. 36–37 (nr. 28)).

334. Således: Th. Becker i tidsskriftet *Orion*, 1839, s. 129 ff.; J. Kinch i *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, I, s. 236 f., 249 f.; Henry Bruun i *DBL*, XIV, s. 355 f.

335. Således: »Domina mea« (SHRU, IV, nr. 742), »myne Vrow« (P. F. Suhm: *Historie af Danmark*, XIV, s. 658; jvf. note 332).

336. *Holstenerpræstens Krønike* (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 104 (kap. 31). Når Henneke Lembek her kaldes »bellicosus et victoriosus contra regem Dacie« (J. M. Lappenbergs udgave af originalteksten, s. 108), er der tale om en hentydning til samme forfatters farverige skildring i kap. 26 af Henneke Lembeks forsvar af Tørrning mod Valdemar Atterdag i 1372.

Smlgn.: note 181.

Claus Ahlefeldt – næst efter Henneke Lembek de mægtigste stormænd i den nordlige del af Sønderjylland [337].

Deres farfar, Benedikt Ahlefeldt, var kommet til Danmark fra Holsten som en af grev Johann IIIs riddere og var blevet i landet efter 1340, da han sluttede sig til Valdemar Atterdag. Hans søn af samme navn findes adskillige gange nævnt blandt den danske konges råder, men under stormandsopstanden imod kongen 1368 gjorde han fælles sag med kongens modstandere [338]. Ganske vist var han blandt de stormænd, der 1373 24/1 opnåede forlig med kongen [339], men han synes i de følgende år at have foretrukket at blive i hertugdømmet.

1374 19/6 overtog Benedikt Ahlefeldt grev Adolf VIIIs pantegæld i Haderslev [340], og det er måske ad den vej, at hans søn, Heinrich Ahlefeldt, er blevet borgherre her efter Henneke Krummendiek (Wittkop), uden at vi dog nærmere ved, hvorledes det er gået til. Derimod ved vi, at Heinrich Ahlefeldt ved sit ægteskab var knyttet til en af egnens mest fremtrædende borgherrer, Claus Rönnow (Kerl) til Ejsbøl [341]. Hans hustru, Helene Ahlefeldt, født Rönnow, overlevede ham i mange år [342].

Broderen Claus Ahlefeldt var ligeledes ved ægteskab blevet knyttet til den fornemste adel i det nordlige Sønderjylland, idet hans hustru, Anna Pogwisch, var en datterdatter af Johann (eller Henneke) Lembek til Trøjborg, efter hvem han arvede Søgård [343], som slægten Ahlefeldt derefter havde i eje indtil år 1725 [344]. Gennem sin moder, Benedikt Ahle-

337. Med rette kan det spørgsmål rejses: hvorfor var Henneke Lembek ikke ridder, men kun væbner? Med hensyn til rigdom, alder og anciennitet, samt krigsduelighed (han faldt i slaget 1404!) kunde han fuldt ud måle sig med Ahlefeldterne. Forklaringen kan kun være den, at et ridderskab medførte en personlig binding til én bestemt fyrste, og når Henneke Lembek forblev væbner, må det skyldes, at han stod i et tjenesteforhold til to sider: den danske kongemagt og de schauenburgske grever.

338. Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, I, s. 31 ff., 37 ff.

339. SHRU, IV, nr. 1473; smlgn.: note 156.

340. SHRU, IV, nr. 1526.

341. Danm Ad Årb, 1929, II, s. 30; Henrik Fangel: Det middelalderlige Ejsbøl (Sønderjyske Årbøger, 1969, s. 107).

342. 1428 18/11 konfirmerede hendes broder et skøde på noget gods, hun havde bortgivet i Seest vest for Kolding (Dipl Coll Can Had, s. 71). Smlgn.: note 285.

343. Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie, I, s. 45; Danm Ad Årb, 1929, II, s. 29.

344. H. V. Gregersen: Messe og Marked, s. 9.

feldts hustru Catharina, der var en datter af drosten Claus Lembek, har han kunnet forene egne arvekrav med sin hustrus og har derfor 1398 12/3 nærmest været selvskreven som panteherre over Lundtoft herred mellem Abenrå og Flensborg fjerne. Ovenikøbet fik han løfte om, at herredet ikke vilde blive indløst i hans levetid [345]. Efter hans død i 1404 levede Anna Ahlefeldt, født Pogwisch, i mange år som frue til Søgård, hvor hendes optræden gav anledning til adskillige klager fra Erik af Pommerns side [346]. Der er derfor ikke tvivl om, på hvis side hun har stået under kampene mellem Danmarks konge og de slesvig-holstenske hertug-grever.

4: Det er ud fra vort kendskab til de fremtrædende medlemmer af slægterne Lembek og Ahlefeldt indlysende, i hvor høj grad disse stormænd har øvet indflydelse på den politiske og dermed også den folkelige udvikling i det nordlige Sønderjylland [347]. Stillet over for en sådan konstellation af indbyrdes slægtskab, af godssamling og politisk-administrativ magt med støtte i landsdelens vigtigste borge har den indfødte dansk-sønderjyske adel ikke haft mange muligheder for at gøre sig gældende. Vi kan derfor kun fastslå, at den udvikling, der havde ført til den holstenske adels overtagelse af hovedparten af godserne i den sydlige del af Sønderjylland i årene fra 1325 til 1350, nu også ved århundredskiftet var ved at være fuldbyrdet i landet mellem Flensborg og Kolding fjerne.

Den politiske udvikling, der havde fundet sted i årene siden 1375, og som var blevet stadfæstet af den danske kongemagt ved forleningen i 1386, har kun kunnet understrege det tyske elements betydning. Det var nemlig ikke alene gennem privat godserhvervelse, at de holstenske stormænd havde vundet fodfæste i landsdelen, men det var i høj grad også sket i kraft af deres stilling som lokale repræsentanter for landets administration.

En udmærket oversigt over hertugdømmet Slesvigs adel ved århundredskiftet har vi takket være det dokument, der 1397 6/10 blev udstedt på

345. SHRU, VI, nr. 1417, 1418; Trap: Danmark, 5. udg., Abenrå-Sønderborg amter, s. 994 (Johan Hvidtfeldt).

346. Kong Eriks Klageskrift fra Septbr. 1409 (Da Mag, 5. rk., II, s. 85 f., 92); holstenernes modklage 1423 5/1 (Dipl Flensb, I, s. 321).

347. Jvf. J. Kinch: »Det er ikke urimeligt, at Henneke Limbeks lange Bestyrelse af Lenet har bidraget til at skaffe det tyske Sprog det Indpas, som det i den første Halvdel af det 15de Arhundrede i temmelig høj Grad fik her i Byen« (Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, s. 251).

Urnehoved landsting i forbindelse med hertuginde Elisabeth af Mecklenburgs overdragelse af sine rettigheder til Gerhard VI efter sin fader, den gamle grev Claus's død [348]. Det har åbenbart været en handling, som hertug-greven har ønsket at forlene med al mulig glans og højtid. Derfor var det gamle tingsted blevet valgt til mødeplads, og alt og alle af stand og stilling inden for hertugdømmet var kaldt sammen for at være vidne ved den højtidelige handling [349]. Der var abbederne fra landets to store klostre, Løgum og Ryd kloster, domherrer og kapitelsmedlemmer fra Slesvig, Ribe og Haderslev, rådsmedlemmerne fra de to største byer, Slesvig og Flensborg, og dertil en enkelt repræsentant fra Sønderborg på Als, men betegnende for den sociale situation savnedes der repræsentanter for bondestanden.

Til gengæld var landets fornemste stand, adelen, rigt repræsenteret. 9 riddere og 26 mænd af væbnerstanden var mødt frem for på deres landsherres vegne at medbesegle overdragelsen. Ingen kunde være i tvivl om, at de 35 navngivne stormænd var landets førende mænd i 1397. I en undersøgelse af Sønderjyllands politiske og folkelige udvikling i årene omkring 1400 må det derfor være af interesse at forsøge en nærmere identifikation af de fremmødte [350].

Sønderjyllands stormænd, forsamlet på Urnehoved 1397 6/10:

Riddere:

Benedikt Ahlefeldt (den ældre); havde haft omfattende besiddelser i kongeriget, hvoraf han i tidens løb afhændede de fleste; hans godsbesiddelser i hertugdømmet er derimod ukendt (Louis Bobé: *Slægten Ahlefeldts Historie*, I, s. 37–43; *Danm Ad Arb*, 1929, II, s. 28; *DBL*, I s. 159–160).

Henning Kötelberg; findes nævnt 1376 (*Rep Dipl*, 1. rk., II, nr. 3082); *Berta Kötelberg*, nævnt 1409 (*Da Mag*, 5. rk., II, s. 86), var måske hans enke; han har i så fald ejet jord i Svansen.

348. *SHRU*, VI, nr. 1361–1363.

349. Hertug Erich af Sachsen-Lauenburgs arveafkald havde 1393 18/10 fundet sted i forbindelse med et lignende opbud, uden at de tilstedeværendes navne dog er blevet optegnet, men til gengæld hedder det: »uppe disse lantstinge in der jeghenwardicheit des drosten des hertichrikes to Sleswyk unde der menen Sunderjuten, de darsulves to der tid do weren« (*SHRU*, VI, nr. 1091).

350. For beredvillig hjælp hertil, især for den dansk-sønderjyske adels vedkommende, skylder jeg adjunkt, cand. mag. Henrik Fangel en stor tak.

- Claus Rönnow*, med tilnavnet *Kerl*; til Ejsbøl, høvedsmand på Ærø (Sønderjyske Årbøger, 1969, s. 106–108).
- Claus Ahlefeldt*; til Søgård, panteherre i Lundtoft herred (se foran i dette kapitel).
- Heinrich Ahlefeldt*; høvedsmand på Haderslevhus med Haderslev og Tyrstrup herreder (se foran i dette kapitel).
- Wulf Pogwisch* (den yngre); til Grødersby, som hans søn 1406 solgte til dronning Margrethe (Stemann: *Gesch. d. öffentl. u. Privat-Rechts*, III, s. 32 (nr. 24)).
- Johannes Thomesøn*; af slægten Lindenov; har sandsynligvis ejet Fovslet i Tyrstrup herred, høvedsmand på Koldinghus (Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 3765).
- Wulf Marschalk*; sikkert Gerhard VI's marsk, iøvrigt ukendt. (I 1393 var drosten *Johann von Thienen* til stede ved skødningen på Urnehoved, men 1397 2/2 nævnes han som død i forbindelse med svigersønnen *Erich Krummendieks* overtagelse af gods i Ny herred i Angel (SHRU, VI, nr. 1295, 1297). I 1404 nævnes *Heinrich von Siggem* som marsk).
- Benedikt Ahlefeldt* (den yngre); søn af ovennævnte Benedikt Ahlefeldt og broder til Claus og Heinrich Ahlefeldt; hans godsbesiddelse er ukendt.

Væbnere:

- Henneke Lembek*; til Tørning m.m., høvedsmand på Riberhus (se foran i dette kapitel).
- Esbern Tagesøn*; af slægten Emmiksen; hans ejendom i Sønderjylland er ukendt, men han har antagelig haft gods i Lø og Slogs herreder (Henrik Fangel: *Slægten Emmiksen og dens gods* (Sønderjyske Årbøger, 1972, s. 11–12)).
- Marquard Wulf*; ukendt.
- Otto Snafs* [351]; antagelig beslægtet med Urne-familien; Christian Erikssøn Urne pantsatte ham 1400 18/5 gods i Hviding herred syd for Ribe (Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 4343; SHRU, VI, nr. 1625); selv pantsatte han i 1411 gårde i Bolderslev og Mellerup, Bjolderup sogn, Urne-slægtens oprindelige hjemegn (Rep Dipl, 1. rk., II, nr.

351. Urkundenbuch, II, s. 386, 387, 389, har fejlagtigt »Svafs«; SHRU, VI, nr. 1361–1363, ligeledes fejlagtigt »Suaf«. Ifølge velvillig meddelelse fra DDs redaktør, cand. mag. Herluf Nielsen, læses der uden vaklen: Snafs.

5173s; Bjolderup Sogns Historie, s. 18 f.).

Henneke Rantzau; var bosiddende i omegnen af Tønder; 1389 afstod han jord i Højer mark og i Sølsted, Hostrup sogn, til Løgum kloster (SHRU, VI, nr. 834), og i 1403 bortskødede han jord i Hostrup mark (Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 4585).

Hartwig Sehested; ejede jord i det sydligste Angel; 1406 solgte hans sønner jordegods i Grødersby ved Slien (Stemann: Gesch. d. öffentl. u. Privat-Rechts, III, s. 34 (nr. 26)).

Bonde Claussøn; efter våbenskjoldet at dømmes af Egern-Friis'erne. Bunde Clawessone nævnes desuden 1400 6/12 og ca. 1430 (Dipl Flensb, I, s. 42, 255); ejede antagelig Brådeborg i Ullerup sogn (Trap: Danmark, 5. udg., Abenrå-Sønderborg amter, s. 1194).

Lüder Storm; ejede landsbyen Skaleby (Schaalby), Kaleby sogn, Angel, hvor slægten findes nævnt 1361 (SHRU, IV, nr. 940) og 1464 (ZSHG, 1876, tillæg s. 119–120).

Erich Krummendiek; ejede Rundhof (Runtoft), som hans fader havde erhvervet ved sit ægteskab med Peter Skrams datter (jvf. note 174); nævnes 1406 første gang som drost, et embede, som hans svigerfader, Johann von Thienen, havde haft (DBL, XIII, s. 389–390) (se i øvrigt senere i dette kapitel).

Wulf von der Wisch; ukendt.

Peter Eriksøn; af slægten Sappi; hans fader var Erik Abelsøn Rind og farbroder Valdemar Sappi; han ejede Solvig i Hostrup sogn (Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 3752, 3756, 3786, 4017; Danm Ad Arb, 1914, s. 397).

Thomas Sture; hans slægt er knyttet til Als; endnu 1470 ejedes Gammelgård, Ketting sogn, af en Thomas Sture; den her nævntes ejendom er ukendt (Danm Ad Arb, 1920, s. 522).

Splid Ejsøn (Eghesson); omtales i forbindelse med jordhandel på Ribegnen (Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 4799, 5046); det nævnes 1421 23/5, at han havde haft gods i Tønder fogedi (Dipl Flensb, I, s. 266).

Marquard Sture; antagelig en nær slægtning af Thomas Sture (Danm Ad Arb, 1920, s. 522).

Borchard Krummendiek; næppe i nær slægt med Erich Krummendiek; sluttede sig 1421 til Claus Lembek (Da Mag, 5. rk., II, s. 119).

Blix Sehested; måske identisk med den Blix Sehested, der 1351 nævnes som søn af Marquard Sehested til Hütten (SHRU, IV, nr. 467).

Gosche Godendorp; nævnes ofte sammen med Henneke Lembek; måske en af hans fogeder (således: SHRU, VI, nr. 1562, 1617).

- Claus Daa (Doo)*; af slægten Daa fra Als (Danm Ad Arb, 1944, s. 3 ff.; DBL, V, s. 479 (Albert Fabritius)).
- Peter Uke (Uck)*; slægten har navn efter kirkebyen Uge i Lundtoft herred; nævnes desuden 1400 og 1413. Slægten ejede bl.a. Skovbølgård i Felsted sogn syd for Åbenrå fjord (Danm Ad Arb, 1940, s. 155–158 (Louis Bobé); Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft f. Nordschleswig, 1961, s. 9–12 (Henning v. Rumohr)).
- Reimer Sehested*; rimeligvis til Maasleben, Siseby sogn, Svansen (Danm Ad Arb, 1940, s. 110).
- Iver Diderikssøn*; har våbenskjold med skaktavlet bjælke ligesom Rosenkrantzerne fra Kogsbøl, Emmerlev sogn.
- Claus Stamp*; antagelig søn af Eler Stamp, hvis enke 1381 solgte Holmslen syd for Slien til grev Heinrich (Stemann: Gesch. d. öffentl. u. Privat-Rechts, III, s. 23–24 (nr. 25)).
- Gosche Tedinghusen*; modtog 1411 gods i Bjolderup sogn af Otto Snafs (se ovenfor); hans enke bortskødede 1414 gods i Vilstrup sogn på Haderslev Næs (Dipl Coll Can Had, s. 71).
- Marquard Tedinghusen*; broder til ovennævnte; muligvis en af Henneke Lembeks fogeder; hans gods i øvrigt ukendt.
- Lage Nielssøn*; var 1389 27/4 og 1396 18/3 vidne på hhv. Skast og Kalslund herredsting, 1398 9/8 og 3/12 besegler han til vitterlighed med borgere i Ribe (Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 3695, 4034, 4205, 4234); har antagelig – ligesom Christiern Frellesøn, Eggert Frilles fader, – været bosat i Ribe by (J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, s. 285).
- Henrik Sønnekesøn*; antagelig fra Tirsland, da han 1400 2/3 kalder kirken her sin sognekirke (SHRU, VI, nr. 1604).

Det vil af ovenstående oversigt fremgå, at der er tale om et bredt udsnit af Sønderjyllands stormandsstand, og selv om en del af de tilstedeværende på Urnehoved i 1397 kun vanskeligt lader sig identificere, kan alle egne af landet anses for at have været repræsenteret. Hovedparten af stormændene er tydeligvis medlemmer af de familier, der var kommet ind fra Holsten, men det fremgår også klart af navnestoffet, at en god tredjedel af de fremmødte tilhørte den gamle dansk-sønderjyske adel, selv om det må påpeges, at kun én af dem, Johannes Thomesøn (Lindenov), tilhørte ridderstanden.

Det er imidlertid værd at lægge mærke til, at de to nationaliteter optræder side om side som repræsentanter for hertugdømmet Sønderjyllands

– eller som man nu oftere og oftere sagde: [352] Slesvigs – stormandsstand. Der gøres tydeligvis ikke forskel på de to parter, og overhovedet intet tyder på, at det nationale skulde have delt dem i to lejre. Derimod er der klart nok tale om en social placering af de enkelte medlemmer under opstillingen af navnegalleriet. Ridderne nævnes først, derefter væbnerne, og blandt de sidste måtte Henneke Lembek uden diskussion placeres som nr. 1. Interessant er det imidlertid, at et medlem af Emmiksen-slægten [353] derefter nævnes som nr. 2, og at Erich Krummendiek endnu i sine unge år har måttet nøjes med en forholdsvis beskedne placering.

Erich Krummendieks moder var – som tidligere anført [354] – af den sønderjyske slægt Skram, og han er således fremgået af et nationalt blandet ægteskab. Af sådanne kendes der flere fra tiden før år 1400 [355], og i den følgende tid kom der stadig flere til. Det nationale tilhørsforhold har øjensynligt ikke været til hinder for en sådan udvikling. Derimod var social stand og stilling i allerhøjeste grad en forudsætning for, at et ægteskab kom i stand [356]. Man kan derfor betragte Sønderjyllands stormandsstand som en socialt afgrænset klasse, der trods oprindelig forskel-

352. De to landsnavne kan ikke uden videre opfattes som synonyme (se: note 157). Endnu i brevene af 1397 6/10 skelnes der – omend med nogen vaklen – mellem de to landsnavne. Det hedder således hver gang: »op deme landesdinghe to Vrenhouede in Sunderjutlande« (SHRU, VI, side 940, 942, 943), ligeledes: »dat gantze hertichrike tu Sleswik unde tho Sunderjutlande« (SHRU, VI, side 942, 944), men samtidig også: »dat vørbenomede hertichrike tu Sleswik« (SHRU, VI, side 944); i ét af de tre Urnehoved-breve hedder det imidlertid blot: »in deme hertichrike tu Sleswik« (SHRU, VI, side 941). – Se endvidere: nederst i note 156.

Smlgn.: August Sach: *Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung*, I, s. 1–8, hvor der redegøres for navngivningen, uden at forfatteren dog er opmærksom på, at der i den ældste brug af »Slesvig« er tale om den del af landet, som beherskedes af de holstenske grever.

353. Henrik Fangel: *Slægten Emmiksen og dens gods (Sønderjyske Arbøger, 1972, s. 12–13)*.

354. Se: note 174.

355. Johann (Henneke) Lembek (den ældre) til Trøjborg var således gift med en datter af Jacob Roost (af slægten Skram), se: DRB, 3. rk., IV, nr. 215. – Smlgn. iøvrigt: note 174, 179.

356. Nøjagtigt det samme kommer i virkeligheden til udtryk, når Esbern Tagesøns datter (af slægten Emmiksen) 1439 6/11 nævnes som priorinde for Skt. Hans klostret i Slesvig. De øvrige konventualinder tilhørte de indvandrede slægter, og der kan således slet ikke være tvivl om, at priorindens daglige omgangssprog har været plattysk (ZSHG, 1876, tillæg s. 118).

ligartet herkomst alt i alt har været homogen ved udgangen af 1300-årene.

5: Som medlemmer af Gerhard VIs råd indtog en snæver kreds inden for ridderstanden en særstilling, og disse stormænd må nok regnes for hertugdømmets fornemste. Det var Benedikt Ahlefeldt (den ældre) og hans sønner Claus og Heinrich Ahlefeldt, samt Claus Rönnow (Kerl). De nævnes flere gange som vidner ved officielle handlinger, der foregik uden for hertugdømmet Slesvigs enemærker [357].

Uden tvivl har den ældre Benedikt Ahlefeldt haft den mest fremtrædende position inden for Sønderjyllands stormandsstand, og hertil har vel ikke mindst også hans udstrakte familieforbindelser medvirket, idet han – som tidligere omtalt – både gennem sin hustru og sin søn Claus var knyttet til de godsrige Lembekker, og gennem sin søn Heinrich desuden til Claus Rönnow. Slægtskabets nære bånd har således omsluttet kredsen omkring Gerhard VI.

Det hertugelig-grevelige råd har været et udtryk for den statsretlige forbindelse mellem Sønderjylland og Holsten, et resultat af Gerhard VIs succesrige politik i årene 1386 til 1404. Det har været en art forløber for det senere slesvig-holstenske ridderskab, men det bør fremhæves, at der endnu på den tid ud over tilknytningen til regentens person ikke fandtes anden forbindelse mellem de to landes stormænd end den, der skyldtes eventuelle familieforhold. Ud over sådanne rent personlige forhold er det ikke muligt at påvise et fællesskab mellem de to landes stormænd [358].

357. Følgende eksempler kan anføres: Plön 1390 12/3 (SHRU, VI, nr. 869), kun Benedikt Ahlefeldt; Kiel 1390 13/4 (SHRU, VI, nr. 874–875), kun Benedikt og Claus Ahlefeldt; Kiel 1390 17/4 (SHRU, VI, nr. 877), alle undtagen Claus Rönnow; Vordingborg 1392 12/7 (SHRU, VI, nr. 1039), alle undtagen Claus Ahlefeldt; Bornhöved 1397 28/8 (SHRU, VI, nr. 1345–1346), alle fire til stede.

1397 28/8 udstedte desuden en række riddere og væbnere fra Slesvig og Holsten (blandt ridderne: Claus Rönnow og Heinrich Ahlefeldt, blandt væbnerne: Erich Krummendiek) i Plön et vidnesbyrd om den afdøde grev Claus's datters rettigheder »in dem gantzen hertichrike Sleswik un in den landen tu Holsten, Störmeren un to Vemerem« (SHRU, VI, nr. 1347). I dette tilfælde er der således tale om et fællesanliggende for de to lande.

358. Werner Carstens udtaler ganske vist følgende om mødet i Bornhöved 1397 28/8: »1397 tritt der Adel der Rendsburger Grafen in Holstein und Schleswig zum ersten Male als Einheit handelnd auf; das ist die Geburtsstunde der schleswig-holsteinischen Ritterschaft« (ZSHG, 1931, s. 263).

Den kreds af stormænd, der i 1397 var til stede på Urnehoved, repræsenterede udelukkende landet Slesvig og har udgjort kernen af dette lands adel – den fra Holsten indvandrede såvel som den indfødte dansk-sønderjyske adel.

På samme måde forholdt det sig med grevskabet Holstens stormænd. De varetog de interesser, der vedrørte deres eget land, et forhold, der kom tydeligt til udtryk, da de tre grevebrødre, Heinrich, Adolf og Gerhard, 1422 24/6 måtte anerkende, at landet Holstens våbenføre mænd ikke havde pligt til på egen bekostning at støtte deres landsherrer uden for landets grænser, heller ikke ud over grænsen »til Danmarks side længere end til Levensau!« [359]. Der var således tydeligt nok ikke tale om en samhörighed mellem de to landes adel; et slesvig-holstensk ridderskab eksisterede endnu ikke. Det var ene og alene i kraft af fyrstens person, at der var blevet skabt et fællesskab, og Gerhard VI's død på slagmarken ved Süderhamme 1404 4/8 var derfor intet mindre end en katastrofe for den statsdannelse, der havde været ved at tage form.

6: Et helt nyt slægtled måtte gribe til for at redde stumperne, og blandt dem blev Erich Krummendiek til Rundhof den ledende skikkelse. Efter sin svigerfader, Johann von Thienen, havde han arvet embedet som Sønderjyllands drost [360], og sammen med en række andre stormænd fra hertugdømmet – Otto Sehested, Sievert Dosenrode, Otto v.d. Knoop, Tönne Rönnow, Eler Rönnow og Lorenz Heesten [361] – ledede han formynderstyrelsen for enkehertuginde Elisabeth og hendes tre mindreårige sønner, Heinrich, Adolf og Gerhard.

I den politiske situation, der opstod umiddelbart efter 1404, da biskop Heinrich af Osnabrück bemægtigede sig Holsten, måtte det være formynderstyrelsens fornemste opgave at redde det udelte Sønderjylland; man

Det skulde dog alt for snart vise sig, at mødets udtalelse om, at »de manschup unghedelet unde unghetweyghet bliven«, foreløbigt måtte betegnes som et ideal, hvis virkeliggørelse måtte overlades til fremtiden.

359. »... dat vnse bederuen manne in dem lande to Holsten, vnnd alle Inwoner dessuluen landes vns edder vnser eruen nenes denstes offte volghe plich-tich sin to donde, bi eren eghenen kosten, vorder also vppe de lantschede to des landes nod to Holsten, sunderghes na Dennemarkes syden nicht vorder also wente vp de Leuengens owe« (F. C. Jensen & D. H. Hege-wisch: *Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft*, s. 1–2 (nr. 1)).

360. Som sådan nævnes han første gang 1406 21/7, se: note 280.

361. *Dipl Flensb*, I, s. 212, 213, 214, 219 (nr. 66).

måtte for enhver pris undgå den deling af landet, som man kendte fra årene 1340 til 1375. Derfor var den støtte, som dronning Margrethe ydede, mere end velkommen. Hun forstrakte den betrængte enkehertuginde med pengemidler og modtog til gengæld visse slotte og borge i pant, men så længe hun udnævnte enkehertugindeens mænd til at være høvedsmænd på disse borge – som f.eks. Erich Krummendiek på Tønder slot [362] –, var der ingen fare for, at landets enhed af den grund skulde blive brudt. At den dansk-nordiske dronning i 1406 sikrede sig de to bispeborge, Stubbe og Svabsted, for et tidsrum af seks år [363], var nok – som nævnt – et varsel om videregående hensigter, men indtil videre betød overtagelsen også, at der var skabt et yderligere værn mod grev Heinrich, Gerhard VIs broder, der havde overtaget Holsten. Af lutter fromhed – således så det ud! – havde dronningen nogle dage før overdraget Grødersby ved Slien til Slesvig domkirke, for at midlerne herfra kunde benyttes til kirkens udbygning [364]. Det var en god gerning, som enkehertuginde ikke kunde undslå sig for at give sin fulde støtte [365].

Bruddet mellem enkehertugindeens formynderstyrelse og den dansk-nordiske kongemagt kom først, da det ret uforblommede krav på Flensborg med Niehuus blev rejst. Da var det blevet klart for alle, at den danske rigsmagt pønsede på at inddrage hertugdømmet. Reaktionen blev derfor meget voldsom, og det var formynderstyrelsens leder, Erich Krummendiek, der stillede sig i spidsen for krigen mod Danmark [366]. Den uund-

362. Se: note 280.

363. Se: note 284.

364. »also schotede se dat vort dem Erliken Manne, Hern Hinrike van dem Zee, Dom Praweste unde Bumestere der erbenomeden Domkerken, tho truwer Hant tho dem Buwe dersulven Domkerken tho Schlesswig, darby tho blivende tho ewigen Tiden tho rechtem Erve« (Chr. L. E. v. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, s. 32 (nr. 24)).

365. Enkehertugindeens brev herom er udstedt i Ribe 1406 30/7. Det er helt i overensstemmelse med formynderstyrelsens politik, når Elisabeth har givet afkald på titlen: grevinde af Holsten; hun nøjes med at kalde sig »Hertochynne to Sleswich« (Chr. L. E. v. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, s. 33–34 (nr. 25)). Først da striden med den dansk-nordiske kongemagt er en kendsgerning, tilføjes også titlen »Greuinne to Holsten«, således i Kolding-aftalerne i 1411 (Dipl Flensb, I, s. 181, 186, 193; jvf. note 292).

366. 1409 21/9 nævnes Erich Krummendiek som enkehertugindeens mand sammen med Otto Sehested, Lorenz Heesten, Wulf Pogwisch, Henneke Stake og Detlef Ahlefeldt. – Lorenz Heesten havde indtil da haft Niehuus i pant

gældige politiske følge af kampene blev imidlertid genoptagelsen af forbindelsen mellem Sønderjylland og Holsten. Drømmen om et særligt slesvigsk hertugdømme mellem Holsten og Danmark var dermed bristet.

Efter Erich Krummendieks forgæves forsøg i 1412 på at fordrive dronning Margrethes styrker fra Flensborg måtte det stå ham klart, at man fremover måtte regne med Sønderjyllands deling mellem den dansk-nordiske kongemagt og den schauenburgske grevelægt, og delingen var netop det, som han og hans venner havde villet undgå for enhver pris. Det gjorde derfor et dybt indtryk på ham og hans ligesindede, da danehoffet i 1413 forkyndte, at hele hertugdømmet var hjemfaldet til Danmarks riges krone [367]. Den danske konge krævede hele landet mellem Kongeåen og Ejderen, hvorimod de holstenske grevebrødre hævdede, at de alle tre havde arvekrav på hertugdømmet, da den unge grev Heinrich i 1414 blev erklæret myndig. Følgelig kunde man regne med en deling af Sønderjylland mellem de mandlige arvinger af schauenburgsk herkomst, dersom det skulde falde i deres lod at blive herrer i landet. Intet kunde være Erich Krummendiek og hans ligesindede mere vederstyggeligt, og deres svar blev ganske utvetydigt: de trådte over på den dansk-nordiske konges side. Af de indvandrede stormænd drejede det sig foruden Erich Krummendiek om Otto v.d. Knoop, brødrene Eler og Tönne Rönnow, Marquard og Claus v.d. Wisch, samt Reimer Sehested [368]. Kun hos Erik af Pommern kunde de forvente at finde Sønderjylland bevaret som en enhed [369]!

(Dipl Flensb, I, s. 161–164 (nr. 47)).

367. I danehoffets dom er enkehertugindeens råder nævnt ved navn (Dipl Flensb, I, s. 206–221 (nr. 66)); jvf. note 298.

368. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 116 (kap. 36); Da Mag, 5. rk., II, s. 106, 107 (med kongens klagepunkter); Antislesvigholstenske Fragmenter, XIV, s. 118–119 (det jyske vidne om Sønderjyllands samhörighed med Danmark 1421).

369. Jvf. Erik Arup: Danmarks Historie, II, s. 192: »Disse slesvigske adelsmænd blev kongeligsindede paa betingelse af, at kongens politik vedblev at være Ejder-politik, at have det hele Slesvigs erhvervelse for kongeriget som maal«.

Werner Carstens, der ellers er ivrig for at betone en »slesvig-holstensk« holdning hos stormændene allerede under Gerhard VI, skriver som forklaring på denne (efter hans opfattelse) »Preisgabe der von ihnen so lange vertretenen Schleswig-Holstein-Politik« følgende: »Es war einmal das Urteil des Nyborger Prozesses, das das Herzogtum Schleswig dem König Erich zusprach. Sie fühlten sich als Schleswiger und wollten beim Herzogtum bleiben. Dazu trat aber auch die schon berührte Wendung der

I de følgende år identificerede Erich Krummendiek sig i den grad med kong Eriks politik, at han med føje er blevet betegnet som den egentlige drivkraft i krigen mod holstenerne [370]. Senest 1417 blev han optaget i det danske rigsråd, han fik det rige Ålholm len på Lolland, og i 1424 nævnes han med titlen hofmester [371]. Fra 1420'erne findes en lang række breve bevaret, der umiskendeligt vidner om, at han har været den førende kraft blandt kong Eriks råder. Ingen kunde være i tvivl om, at han blankt afviste enhver tanke om at gå på kompromis med holstenerne. »Han og Benedikt Pogwisch kendte alt for vel disse holstenerne; de vilde aldrig nøjes med, hvad de havde; de var som en håndfuld hvepse: lod man dem flyve, så vilde de straks fare løs på én [372]!«

Den dansk-nordiske konges sønderjyske politik kom i allerhøjeste grad til at vedrøre Erich Krummendiaks personlige velfærd. I kampene omkring Flensborg i 1431 havde han været den ledende i det forgæves forsøg på at undsætte byen, og dens fald blev også hans skæbne, idet holstenerne ødelagde hans gård Rundhof [373], og dens jordtilliggende blev beslaglagt af Adolf VIII. At hertug-grevens had til Erich Krummendiek var stærkt og indgroet, blev der givet et tydeligt udtryk for i fredsmødet i

damaligen Schauenburger Politik. Erich Krummendiek und seine schleswischen Anhänger waren die Vorkämpfer der »Ungeteiltheit«, insbesondere hatten sie 1397 die jüngeren Brüder Graf Gerhards aus Schleswig ferngehalten und 1404 Graf Heinrich den Eintritt nach Schleswig mit Erfolg verwehrt. Und nun, 1414, verkündeten die Söhne Herzog Gerhards zum ersten Male, dass sie alle Erbansprüche erhoben. So wird das Verhalten der Schleswig-Gruppe wohl verständlich« (ZSHG, 1951, s. 42).

370. DBL, XIII, s. 389–390 (Kr. Erslev, Henry Bruun).

371. »Magister curiae . . . regalis« (SRD, VII, s. 311).

372. »Her Erik: he unde her Benedictus kanden de Holsten wol, se en konen sik bynnen landes nicht bergen, se weren also ein hand vul hornen, wan men de vlegen lete, se wolden en vort antasten« (Hanserecesse, (1. Abt.), VIII, s. 540 (nr. 843, pkt. 31)).

Benedikt Pogwisch træffes allerede 1408 i kong Eriks tjeneste; han døde 1432 som lensmand på Ålands-øerne (DBL, XVIII, s. 441).

373. »Ok in kort hiir na tögen se vor dat Nyehus unde vor den Runthof unde wunnen se beyde unde breken se beyde to der erden« (Die Chroniken der deutschen Städte, etc., etc., Lübeck, III, s. 407 (Hermann Korners beretning)).

Niehuus forsvandt altså også i 1431 og blev ikke senere genopført således som Rundhof.

Horsens 1432 22/8 [374]. Hertug Adolf erklærede sig her villig til at udsone sig med sine modstandere inden for den sønderjyske stormandsstand. Specielt nævnes Eler Rönnow; blandt dem, der på den tid endnu var i live af Erich Krummendiaks kreds, var han den eneste med gods i Sønderjylland. Han bevarede til sin død Ejsbøl ved Haderslev [375]. Derimod vilde hertugen ikke inddrage Erich Krummendiak i den almindelige udsoning. Han skulde selv søge at komme til forlig med holstenerne, men såvidt kom det aldrig [376]. Hans rolle i Sønderjylland var udspillet, og der er ikke tvivl om, at han i sine sidste år har betragtet sig som dansk adelsmand [377]. Under navnet Krummedige har flere af hans efterkommere indskrevet deres navne hæderfuldt i den danske (og norske) historie [378]. Selv døde Erik Krummedige i 1439 under et ophold i Lübeck, altså netop på den tid, da kong Erik måtte give op over for det danske rigsråd.

7: Blandt alle de sønderjyske stormænd var der kun én, der ragede op ved siden af Erich Krummendiak, og det var Claus Lembek til Tørning. Allerede under aftalerne i Kolding i 1411 nævnes de to som hinandens jævnbyrdige, idet de begge udpegedes til at være opmænd for de to parter: Claus Lembek for dronning Margrethe og Erik af Pommern og Erich Krummendiak for enkehertuginde Elisabeth [379]. På den tid var de to stormænd imidlertid forlængst kendt for at være bitre fjender, og der har måske været tale om et modsætningsforhold, der har haft sit udspring i en

374. Se: note 319.

375. Sønderjyske Årbøger, 1969, s. 126 (Henrik Fangel).

376. Hanserecesse, 2. Abt., I, s. 94 (nr. 140); jvf. note 319.

377. I det danske rigsråds erklæring 1435 22/6 i forbindelse med Vordingborg-freden nævnes Erik Krummedige først blandt ridderne (Da Mag, 5. rk., II, s. 362; ligeledes i: Hanserecesse, 2. Abt., I, s. 403 (nr. 454)).

378. Danm Ad Arb, 1900, s. 217–238; DBL, XIII, s. 387–388 (Albert Fabritius).

Af hans børn blev tre døtre gift i Sverige med svenske stormænd og to i Danmark med danske stormænd, og sønnen Hartvig Krummedige blev den danske konges høvedsmand i Norge. Dennes søn igen var Henrik Krummedige. Se iøvrigt: DBL, XIII, s. 391–393; E. Ladewig Petersen: Henrik Krummedige og Norge (Historisk Tidsskrift, 12. rk., III, s. 1–82).

379. »Weret dat de schedeslude des nicht eendregen konden, so scal her Erik Krummedik vnde Clawes Leembeke ouerlude dar to wesen« (Dipl Flensb, I, s. 183 (nr. 57), jvf. note 291).

familiestrid [380]. Som kongens mand havde Claus Lembek udplyndret nogle af Erich Krummendiaks undergivne på Tønder-egnen [381], og han havde ligeledes gjort et forgæves forsøg på at tage enkehertugindeens slot Sønderborg [382]. I striden med holstenerne stod han således fuldt og helt på den dansk-nordiske kongemagts side.

Endnu i 1413 nævnes Claus Lembek i danehofdommen som en af kongens mænd [383], men snart fik piben en anden lyd. I de nordlige egne af Sønderjylland havde kong Erik indsat sine egne amtmænd, og hovedparten af disse var stormænd fra kongeriget. I Haderslev nævnes Niels Agesøn eller Aggesøn, i Flensborg Morten Jenssøn Gyrsting og Henrik Knudsøn, og desuden nævnes Peder Lykke til Stadsgård, uden at det nærmere kan påvises, hvor han har haft sit virke [384]. Det er meget vel tænkeligt, at disse »landsfremmede« stormænd har været en hovedårsag til Claus Lembeks brud med kongen. I hvert fald gav de snart anledning til, at Claus Lembek følte sig dybt forurettet. Mange af hans fæstere på hans strøgods ud over store dele af landsdelen var atter og atter blevet ofre for voldshandlinger fra disse mænds side; en enkelt gang nævnes tillige Erich Krummendiek som gerningsmand til et sligt overfald [385].

Snart følte han, at kongen vilde ham til livs. Hvad han tidligere havde modtaget som len og pant – Sild og Føhr, samt (vistnok efter svigerfaderen Johan Skarpenberg) Salling i Nørrejylland – blev ham frataget, og kongen havde endda fremsat den påstand, at han ikke var Henneke

380. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 109 (kap. 34). – Visse forhold i Flensborg tyder på en sådan familiestrid, se senere.

381. Dipl Flensb, I, s. 309 (nr. 79).

382. Dipl Flensb, I, s. 310 (nr. 79).

383. »Nicolaus Lembeke et Petrus Wke, seruitores nostrj« (Dipl Flensb, I, s. 215 (nr. 66)). Den sidst nævnte er antagelig identisk med den Peter Uke, der var til stede på Urnehoved 1397 6/10.

384. Da Mag, 5. rk., II, s. 111, 113, 114, 115. – Desuden nævnes Otto v. d. Knoop i 1419 som amtmænd over Åbenrå (O. S. Rydberg: Sveriges Traktater, III, s. 41).

Efter Flensborgs fald i 1431 anvendes i et brev udtrykket »alsz de Denen dat sulve slodt, stadt, herde mit eren tobehøringen hebbem besetten«; med »danskerne« må der her være ment folk fra kongeriget (Urkundensammling, IV, s. 388).

385. A. D. Jørgensen: Klavs Lembeks Frafald 1421 (Da Mag, 5. rk., II, s. 108–119, specielt s. 110 ff.).

Lembeks søn, en personlig krænkelser, der muligvis kan gå tilbage til Erich Krummendiéks kendskab til hans familieforhold. Hvad der ivotrigt ligger bag ved bruddet med kongen, ligger hen i det uvisse, men hans personlige fjende Erich Krummendiéks partiskifte til fordel for kong Erik har næppe bedret klimaet.

I 1421 kom bruddet. Den 5. april lod kong Erik Claus Lembek stævne for sig ved to af sine væbnere, en handling, der dels foregik på Gram herredsting (hvortil Tørning hørte) og dels ud for brofjælen til hans borg Tørning [386]. Denne stævning gav anledning til, at Claus Lembek udfærdigede et brev mod kongen med klage over den behandling, som han havde været udsat for, og den fremlagde han under de fredsforhandlinger, der en måneds tid senere, 1421 22/5, fandt sted ved Fehmarnsund [387]. Kongens svar kom aldeles omgående – 1421 24/5 – i form af en ny stævning de samme to steder som før; denne gang, foruden af et par væbnere, fremsat af nogle rådmænd fra Kolding [388]. Claus Lembek opsagde derefter kong Erik huldskab og troskab og sluttede sig nøje til de holstenske grever, og disse sidste var ikke sene til at modtage den mægtige stormand med åbne arme. 1421 8/6 pantsatte de ham for livstid – formedelst 3.500 lübske mark – Gram, Hviding, Frøs og Kalslund herreder [389]. Foreløbigt var dette brev, udstedt som det var i Kiel, vel kun at betragte som en ren og skær papirgave, men udviklingen skulde snart føre til, at brevet fik reelt indhold. Ved dette brev blev det store, sammenhængende område skabt, der – ganske vist med tilføjelse af Nørre Rangstrup herred – langt op i tiden kom til at gå under navn af Tørning len.

Kong Erik og hans mænd pønsede naturligvis frem for alt på at komme den frafaldne stormand til livs, og da der 1421 17/11 kom en vidtløftig skriftlig klage med nøje angivelse af den adfærd, kong Erik og hans mænd havde udvist over for ham [390], var alle broer brudt af, og de lübske forhandlere, der 1421 12/12–23/12 havde søgt at bringe striden til

386. »Then Løwerdaw næst æfther quasimodo geniti søndaw (d.e. 1421 5/4) ware wy innæn firæ stockæ pa Gramhered thing och stæuende Clawes Lembek, Hennekessen, . . . och samme daw for hans brofiæl til Thørninge« (Da Mag, 5. rk., II, s. 109).

387. Da Mag, 5. rk., II, s. 117–119.

388. Da Mag, 5. rk., II, s. 109–110.

389. Chr. L. E. v. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, s. 38–40 (nr. 30).

390. Da Mag, 5. rk., II, s. 110–117.

ophør på et møde i Flensborg, så sig hurtigt i stand til at rapportere hjem, at kong Erik stræbte ham efter livet [391].

Nok opnåede Claus Lembek som følge af våbenstilstandens forlængelse en frist på et års tid, men da kampene igen blussede op, var det kong Eriks faste vilje at erobre Tørning, og sporene af de to modborge, som han der lod opføre, vidner endnu i vor tid klart og tydeligt om, at han ingen anstrengelse skyede for at blive sin modstander kvit [392], og det var kun holstenernes undsætning af Tørning, der reddede den selvrådige stormand [393]. Fra nu af og til sin død ca. 1426 kunde Claus Lembek forblive i uhindret besiddelse af sin borg. 1428 14/8 blev hans udstrakte ejendom af de holstenske grever overdraget til hans svoger (eller måske snarere: hans svigersøn) Heinrich Ahlefeldt [394], en søn af Heinrich og Claus Ahlefeldts broder Benedikt, der – som alle Ahlefeldter – i de mange krigsår havde stået last og brast med schauenburgerne.

8: Med Flensborgs fald i 1431 var de kongeligtsindede stormænds skæbne besejlet. Deres drøm om et udelt rige til Ejderen var bristet. De holstenske grevers sejr over den tilsyneladende så mægtige dansk-nordiske kongemagt gav de stormænd medhold, der havde arbejdet for et udelt Slesvig-Holsten, og da Adolf VIII siden 1433 var den eneste af Gerhard VI's sønner, der var i live, kunde de se fremtiden i møde med fortrøstning.

Stormændene i Sønderjylland havde således al grund til at støtte Adolf VIII, men flere af dem havde også forstået at lade sig belønne for den ydede støtte. En række bevarede breve herom fra årene umiddelbart før Flensborgs fald er i så henseende oplysende:

1428 23/4 modtog Claus v.d. Wisch løfte om erstatning for tab, som han kunde komme til at lide på sit gods Gelting som følge af krigen.

1428 3/6 modtog Benedikt Ahlefeldt til Søgård, en søn af Claus Ahlefeldt, løfte om hjælp til at genvinde Søgård, dersom denne borg skulde blive frataget ham af Danmarks konge, eller en erstatning på 8.000 mark lübsk.

391. Hanserecesse, (1. Abt.), VII, s. 248, 250 (nr. 409, 415).

392. Se: note 307.

393. Se: note 308.

394. Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, s. 40–42 (nr. 31); Urkundensammlung, IV, s. 112–115 (nr. 74).

1428 14/8 fik Heinrich Ahlefeldt til Tørning overdraget Gram. Hviding, Frøs og Kalslund herreder som pantelen for sig og sine arvinger.

1430 20/8 modtog væbneren Eggert v.d. Herberge løfte om 20 mark i årlig rente af Nørre Gøs herred på grund af tjenester, som han havde ydet eller vilde komme til at yde.

1431 14/2 fik Claus v. Koden brev på Melletgård og landsbyen Mellet i Svenstrup sogn på Als for to år og derefter 200 mark lübsk.

1431 4/3 modtog Hartwig Reventlow for en sum af 1400 mark lübsk løfte om 140 mark i årlig rente af Tønder len.

1431 12/3 fik Otto Pogwisch brev på Eckernförde by, samt Borreby mølle og nogle bønder i Svansen for en pantesum af 1700 mark lübsk [395].

Adolf VIIIs forhold til stormændene står i skærende modsætning til den danske konges. I Danmark blev kommunikationen mellem rigets adel og kongemagten stedse ringere, og til sidst endte det med et åbent brud mellem de to parter. Det danske rigsråd overtog selv ansvaret for landets styre, og offentlig polemik blev parternes eneste kontakt. Med en egen overbevisningskraft gav kong Erik igen på de anklager, som rigsrådet havde rejst [396]. Hans afskedsskrivelse af 1439 25/7 er formet som et opgør for åbent tæppe, og de høje herrer fik heri råt for usødet:

»Er det Jer om at gøre at høre sandheden, hvorfor Sverige, Norge og Sønderjylland er skilt fra Danmark, og vil I ikke tage det uvilligt op, så vil Vi skrive det: Det skyldes Jeres store overvælde og uredelighed, så at I ingen lader nyde ret og skel; det er for Jeres utroskabs, overdådigheds og umilde gerrigheds skyld«. Man havde sagt om ham, at han havde indkaldt »tyske og udenlandske« mænd« og givet dem borge og len, men til sådan snak vilde han svare: »De, som har borttinget fra kronen Haderslev, Ærø, Flensborg, Tønder, Stubbe, Svabsted og hele Sønderjylland til de herrer, som nu har det i hænde, de har haft langt større lyst til fremmede herrer end Vi, thi disse herrer er og har været rigets naturlige fjender fra arilds tid, som I tidt og mange gange selv mundtligt har

395. Urkundensammling, IV, s. 309 (nr. 191); s. 310 (nr. 192); s. 112 (nr. 74), jvf. note 393; s. 386 (nr. 281); s. 387 (nr. 282); s. 115 (nr. 75); s. 116 (nr. 76).

396. Rigsrådets opregning af klagepunkter mod kong Erik 1439 6/7 er udsendt fra Lübeck på plattysk (Aktstykker vedr. Erik af Pommerns Afsættelse som Konge af Danmark, udg. Anna Hude, s. 12–21). Jvf. Aksel E. Christensen: Erik af Pommerns danske kongemagt (Scandia, XXI, 1951–52, s. 44–60; spec. s. 46–48).

sagt Os; dem må I holde for udenlandske herrer og ikke dem, som Vi har overgivet slotte til Vort og rigets bedste og tjeneste!« [397]

Kong Eriks afskedsskrivelse fortæller om kongens trang til at øve ret og skel ikke alene mod andre, men også mod sig selv, og den vidner om den vældige magt, der var koncentreret i stormændenes hænder. Men dertil er den en bedømmelse af den politik, der havde været ført over for nabolandene, og i den her foreliggende fremstilling er det af størst interesse at se, hvad der siges om forholdet til »de fremmede herrer«.

Begrebet »fremmede herrer« skal givetvis ikke opfattes som udtryk for en dansk-tysk nationalstrid i det 19. århundredes forstand. Hvad det danske rigsråd opponerede imod, var det forhold, at landets borge og slotte blev givet til medlemmer af andre stormandskorporationer [398], og man går næppe helt galt ved at antage, at der i denne forbindelse også sigtes til den sønderjyske stormandsgruppe, der med Erik Krummedige i spidsen havde ydet aktiv støtte til kong Eriks kamp mod holstenerne. Men da denne gruppe fuldt og helt gik ind for kongens Ejder-grænsepolitik, kunde kongen med god samvittighed give svar på tiltale og klart tilbagevise denne beskyldning; han havde nemlig været langt mere tilbageholdende med at give borge og slotte til »tyske og udenlandske mænd« end sine

397. »Wille gy nu de warde weten, worumme Sweden, Norweghen unde Sundrejutland syn gescheden van Denmarken, unde dat nicht vor unwillen nemen, so wille wy juw dat vele warafftigher schryuen, . . . de yt juwe grote ouerwelve unde unredelichey, so dat gy nemende steden noch lyk edder recht, ok umme juwe untroweschopp, ouerdadycheyt unde juwe unmylden ghyrycheyt willen . . . Dede hebben wech gedegedinget unde van der kronen gebracht Hadersleue, Erre, Flensborgh, Tunder, Stubbe, Swauestede unde alle Sundrejutland to der heren hende, de dat nu in der were hebben; den hefft vele groter lust gewesen to vromeden heren wenne uns, unde de heren syn unde hebben gewesen des rykes naturlyke vyende van oltlinges tid, also gy vakene unde vele uns suluen ok muntliken gesecht hebben, unde dar umme moghe gy de holden vor udlendesche heren unde nicht den, wy hebben geantwordet slote to unseme unde des rikes beste unde denste« (Aktstykker vedr. Erik af Pommerns Afsættelse, s. 27, 29).

Oversættelsen er tillempet efter A. D. Jørgensen: Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie, 8. opl., s. 102.

398. Rigsrådet hævdede i brevet til kong Erik 1439 23/6, at det var en gammel ret, »thet engen thytzsk eller utlendszk man scal haue righens land eller slot i wære eller oc noghrelthis ware i righens hemelige strenge radh, uden alteneste inlendszke danske men« (Aktstykker vedr. Erik af Pommerns Afsættelse, s. 8).

forgængere på den danske trone [399]. Derimod havde det danske rigsråds medlemmer straks været parat til »at borttinge fra kronen« Haderslev og Ærø, da deres »umilde gerrighed« havde ført til det jyske bondeoprør [400].

9: Kong Eriks brev ændrede naturligvis intet i begivenhedsforløbet, og det danske rigsråd fastholdt fremover kravet om eneretten til at besætte landets højeste embeder. Det har utvivlsomt for stormændene været et anliggende, der lå dem meget på sinde, og vi har jo allerede set, at Claus Lembeks frafald fra kong Erik kan opfattes som udtryk for en klar afstandtagen fra kongens overdragelse af sønderjyske slotte og borge til stormænd fra kongeriget. For en mand som Claus Lembek og for hans slægtninge – og blandt disse ikke mindst Ahlefeldterne – måtte det være en naturlig konsekvens af en mere end hundredårig udvikling, at Sønderjyllands slotte og borge skulde være i hænderne på landsdelens egen adel, hvis fornemste repræsentanter tilhørte de slægter, der var indvandret syd fra – fra Holsten. Efter Adolf VIIIs sluttelige sejr var intet derfor naturligere end at opfatte stormandskorporationerne fra Sønderjylland og Holsten som en enhed, thi først med den holstenske sejr over den danske kongemagt var det statsretlige grundlag for det slesvig-holstenske ridderkab i orden [401].

399. Kr. Erslev når under sin opregning af Erik af Pommerns slotshøvedsmænd til følgende resultat: »Ser man bort fra den Gruppe Holstenere, som gik over til ham og som han med god Grund lønnede med Slotte og Len, findes der blandt hans Lensmænd i Danmark knap en eneste, som der er Grund til at anse for indkaldt af ham . . . Af de Holstenere, der var traadt i Kong Eriks Tjeneste, er Erik Krummedige forlenet med Aalholm paa Laaland; Eler Rønnov sidder højt oppe i Jylland paa Lundenes, medens hans Broder Tønne er blevet i Sønderjylland og har Ærø i Len; Otto van Knope er Kongens Høvedsmand paa Aabenraa. Af sikker tysk Herkomst er ellers kun en eneste, Hr. Vicke von Vitzen, der sad inde med de to sjællandske Gaarde Højstrup og Abrahamstrup; han tilhørte en stor mecklenburgsk Slægt . . .« (Kr. Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, II, s. 134–136).

400. »Sidhen hyllethe een stoor deel aff almughen [i Jutland] herrene aff Holtzsten, for huilkit righit hauer nu mist Hadhersleff og Erre« (Aktstykker vedr. Erik af Pommerns Afsættelse, s. 10.). I rigsrådets traktat med hertug Adolf af 1439 2/7 måtte sidstnævnte forpligte sig til ikke at støtte bondeoprøret i Nørrejylland (F. H. Jahn: Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, s. 509–511).

401. Skal derfor Werner Carstens's tese om mødet i Bornhöved 1397 28/8

Denne stormandskorporations vigtigste og fornemste politiske mål blev fremover at hævde og bevare forbindelsen mellem Slesvig og Holsten under én hersker. Aldrig mere måtte det komme så vidt, at stormændene skulde komme i indbyrdes strid om de to landes samhörighed og om, hvem der var deres retsmæssige herre, og frem for alt måtte der aldrig mere komme en krig ud af dette spørgsmål. Målet var et udelt Slesvig-Holsten i fredelig sameksistens med kongeriget Danmark.

som »die Geburtsstunde der schleswig-holsteinischen Ritterschaft« stå ved magt, så må der tilføjes, at ridderskabet først trådte ind i sin handlekraftige manddomsalder i tiden mellem Flensborgs fald i 1431 og forleeningen i Kolding i 1440. Jvf. note 357.

Selve ordet »Ritterschaft« anvendes første gang i den tysk-romerske kong Albrechts højtytske skrivelse af 1439 24/8 om Adolf VIIIs udnævnelse til ridder af lindormen (Chr. L. E. v. Stemmann: Geschichte des öffentl. und Privat-Rechts, III, s. 61 (nr. 41).

Slesvigs delte bispedømme

Johannes Skondelevs bispeperiode blev den mest dramatiske i Slesvig stifts historie. Straks ved sin tiltrædelse stødte han på modstand, da domkapitlet havde en anden kandidat til bispestolen, nemlig Niels (eller Claus) Petersen, og det var udelukkende takket være en kraftig understøttelse fra Valdemar Atterdags side, at det lykkedes ham at overtage sin plads som Slesvigs biskop, og kuriens tilslutning hertil lykkedes det ham at opnå ved at give løfte om store udbetalinger ud over de ordinære afgifter [402].

Johannes Skondelev var på mange måder en typisk repræsentant for sin tids højere gejstlighed. Fra sine studieår i Avignon, Metz og vistnok også Paris var han fuldt fortrolig med kirkeretten og med de krav til indtægter, som den pavelige administration stillede, og det var derfor helt naturligt, at han blev udnævnt til pavelig nuntius og kollektor med pligt til at inddrive en 5 procents afgift af alle gejstlige indtægter i den danske kirkeprovins. Som sådan nævnes han i årene 1382 og 1383 [403], altså umiddelbart efter, at paven igen residerede i Rom.

Johannes Skondelev havde ved sin udnævnelse i udpræget grad været den danske konges kandidat til Slesvig bispestol, og Valdemar Atterdags pludselige død nogle få måneder efter hans tiltrædelse berøvede ham derfor hurtigt enhver støtte fra den verdslige arm. Han måtte da søge hjælp hos kirkens mænd og fik den i form af et par pavelige værnebrev [404], men det er nok et spørgsmål, hvor meget de har betydet i hans daglige forhold til de holstenske grever og til hans pro-schauenburgske domkapitel i Slesvig.

At han fremdeles søgte støtte hos den danske kongemagt, synes at fremgå af et brev af 1386 1/5, hvori kong Oluf (på sin moder, dronning

402. Acta Pont Dan, I, s. 357 (nr. 736); jvf. note 221.

403. Acta Pont Dan, II, s. 7, 8 ff., 14 ff., 17 ff. (nr. 772, 773, 776, 777); jvf. SHRU, VI, nr. 406, 428, 430, 455, 460, 487.

404. Acta Pont Dan, I, s. 358, 361 (nr. 742, 747); SHRU, VI, nr. 4.

Margrethes vegne) lovede Slesvig domkapitels gods og fæstere frihed for den verdslige magt [405]. Det var imidlertid på den tid de holstenske grever, der repræsenterede denne magt, en kendsgerning, der tilmed noget senere i nævnte år blev legaliseret af den danske kongemagt ved fredsmødet i Nyborg [406]. Denne statsakt fik dybtgående konsekvenser for Johannes Skondelevs personlige stilling, og det er nok ikke blot at anse for en dyd af nødvendighed, men også som et vidnesbyrd om romerkirkens forunderlige evne til at tilpasse sig bestående politiske tilstande, når han i et brev af 1389 8/9 lovede Gerhard VI troskab og bistand i hans egenskab af hertug af Sønderjylland [407].

Forholdet til den nye verdslige herre bekræftedes yderligere 1399 14/3 ved en traktat mellem Gerhard VI og det slesvigske domkapitel [408]. Nok er der vel ingen tvivl om, at den drivende kraft ved udarbejdelsen af denne har været domprovst Heinrich von dem See [409], men allerede 1399 8/4 opnåede også Johannes Skondelev en hertugelig anerkendelse af alle sine rettigheder [410].

Med Gerhard VIs død i 1404 opstod der en helt ny politisk situation, og den fik også konsekvenser for forholdene i Slesvig bispedømme. Johannes Skondelev havde aldrig glemt, at hans stift var en del af den danske kirkeprovins, og han var derfor ikke sen til at yde sit bidrag til støtte for den dansk-nordiske kongemagt, da det blev tydeligt, at den stræbte efter at skaffe sig indflydelse i hertugdømmet Sønderjylland. I 1406 overlod han derfor dronning Margrethe de to bispeborge, Svabsted

405. SHRU, VI, nr. 642.

406. Jvf. note 271–275.

Johannes Skondelev har utvivlsomt været til stede, idet han 1386 28/7 udstedte et brev fra Nyborg (SHRU, VI, nr. 658).

407. SHRU, VI, nr. 830; Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, s. 24–25 (nr. 16).

408. SHRU, VI, nr. 1506.

Til stede var følgende »radgheven unses heren«: ridderne Benedikt Ahlefeldt den ældre, Sievert Dosenrode, Wulf Pogwisch den yngre, samt brødrene Claus, Heinrich og Benedikt Ahlefeldt, dertil hertugens kappellan Claus Becker, der var sognepræst ved Marie kirken i Flensborg, fogeden på Gottorp Eggert Kule, samt væbnerne Borchard Krummendiek, Wulf Pogwisch og Tönne Rönnow. Som det ses, er alle rådgiverne slesvigere, da der er tale om et rent slesvigsk anliggende.

Jvf. noterne 358 og 401.

409. Heinrich von dem See nævnes som domprovst siden 1394 (Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schleswig, s. 141 (nr. 212); DBL, XXI, s. 524).

410. SHRU, VI, nr. 1516.

og Stubbe, for et tidsrum af seks år mod en årlig pengeydelse [411]. Med denne overdragelse var den dansk-nordiske dronnings magt rykket så langt sydpå, at der ikke kunde være tvivl om, at det var hendes agt at skaffe sig overhøjheden over hele hertugdømmet. Der var derfor med denne aftale lagt op til en ny strid om det gamle grænseland.

I vinteren 1409–1410 kom bruddet mellem holstenerne og Danmark, og det var da karakteristisk, at holstenerne aldeles omgående rettede deres angreb mod de to bispeborge, som det lykkedes dem at erobre. Deres følelser over for den kongeligtsindede biskop kom åbent frem, da nogle stormænd i 1410 overfaldt ham i Flensborg og førte ham som fange sydpå. Ridderne Tönne Rönnow, Wulf Pogwisch og Lorenz Heesten skal have været de ledende i denne aktion [412], der naturligvis ikke ændrede noget omhelst i den almindelige politiske udvikling. Under de påfølgende forhandlinger lykkedes det ret snart dronning Margrethe at få Johannes Skondelev frigivet, men denne hændelse har nok én gang for alle gjort ham det klart, at hans forhold til holstenerne nu var blevet ødelagt for stedse, og alt tyder på, at han ikke mere genså sin stiftsby Slesvig. I hvert fald siden danehoffet i 1413 optræder han altid i den dansk-nordiske konges omgivelser, men under de forhåndenværende stridigheder betød hans virke som en af den danske konges rigsråder, at den del af stiftet, der beherskedes af holstenerne, var uden biskop i resten af Johannes Skondelevs levetid. Det er derfor allerede på den tid berettiget at tale om Slesvigs delte bispedømme.

2: I forhold til sit domkapitel stod Johannes Skondelev så godt som helt isoleret. Kun én af dets medlemmer gjorde fælles sag med ham, og det var ærkedegnen Erich Dosenrode. Denne mand tilhørte en af Sønderjyllands stormandsslægter af holstensk herkomst, hvis øvrige medlemmer, så

411. Se: note 284.

412. Dipl Flensb, I, s. 168–169 (nr. 50) med kong Eriks klage; Acta Pont Dan, II, s. 213 (nr. 1155) med pavens stævning af 1410 12/12 mod Slesvig-bispens fjender, der findes noteret navn for navn. 1411 26/3 udstyredes en abbed i Mecklenburg med fuldmagt til at straffe de skyldige, om fornødent med interdikt (Acta Pont Dan, II, nr. 1160–1161). Heri rettes anklagen imod enkehertuginde Elisabeth og hendes søn, grev Heinrich, samt alle de riddere og væbnere, der støttede hende (cum nonnullis eorum complicibus). Dette tyder på, at kong Erik har søgt at drage politisk fordel af overfaldet. Det svarer til, at holstenernes behandling af Johannes Skondelev fordømmes i danehoffets dom (Dipl Flensb, I, s. 214 f. (nr. 66)).

vidt vi er i stand til at følge dem, alle støttede schauenburgernes sag [413]. I sine yngre år havde han forsøgt at skaffe sig provsteembedet i Thy i Nordjylland, men havde måttet give afkald herpå som følge af Børglum-bispens modstand [414]. Derimod lykkedes det ham 1409 11/11 at få udvirket en pavelig udnævnelse til ærkedegn i Slesvig med ret til, foreløbigt for tre år, samtidig at varetage sognepræsteembedet i Ullerup i Sundeved [415]. Om han i den forbindelse er blevet opfattet som bispens kandidat på bekostning af en eller anden af det slesvigske domkaptels kanniker, står hen i det uvisse, men i 1411 – altså umiddelbart efter bruddet mellem biskop Johannes Skondelev og holstenerne – nævnes i hvert fald en helt anden som ærkedegn, nemlig den slesvigske kannik Johann Hauschildt, og tilmed samtidig som en af enkehertuginde Elisabeths råder [416]. Han var dengang ikke ny blandt råderne, thi han findes også i 1404 – nogle få måneder før Gerhard VI's død – anført som vidne sammen med hertugens kapellan og notarius Claus Becker [417].

Johann Hauschildts politiske placering kan der således slet ikke herseke tvivl om, og det er derfor nok med rette, når hans navn også forekommer i kong Eriks klageskrift mod holstenerne fra 1413 under opremsningen af alle de forurettelser, der var begået fra holstensk side [418]. Klageskriftet anfører ikke blot overgrebene mod biskop Johan-

413. Danm Ad Arb, 1943, II, s. 33–36. Smlgn.: note 361.

414. Acta Pont Dan, II, s. 167 (nr. 1053).

415. Acta Pont Dan, II, s. 203 (nr. 1136).

416. Dipl Flensb, I, s. 185 (nr. 57).

Der er her tale om forligsmødet i Kolding 1411 24/3 (jvf. note 291), hvor »Johan Howeschild, archidyaken to Sleswik« nævnes sammen med 8 riddere og 2 væbnere, »de der vorbenn. hertoghinnen vnde des vorbenn. greue Hinrikes rad vnde man sind«. Året efter, 1412 5/3, nævnes »Johannes Howschild, Archidiaconus ecclesiae slesvicensis« (J. F. Noodt: Erläuterung zur Civil-, Kirchen- und Gelehrten-Historie, I, s. 448–454).

417. Dipl Flensb, I, s. 158 (nr. 43). Det hedder her: »Dar tho tuegen aver wehren her Johann Howschildt, domher tho Schleszwig, her Niclas Becker, karchher tho unse leven frowen tho Flendsborch, unse notarius«, hvorefter to verdslige stormænd nævnes. For øvrigt findes Johann Hauschildt allerede 1397 15/6 nævnt som gejstligt vidne sammen med Heinrich von dem See (SHRU, VI, nr. 1322).

418. Da Mag, 5. rk., II, s. 98. Striden drejede sig om Grødersby, som dronning Margrethe i 1406 havde overdraget Slesvig domkirke, jvf. noterne 283 og 363. Denne besiddelse havde »her Tunne Runnow, her Hinrik van deme Zee, prouest to Sleswig, unde her Johan Howeschildt mit welde unde mit wolde genomen van her Erike«.

nes Skondelev, men også, hvad Erich Dosenrode havde været udsat for, og blandt dem, der havde forulempet den kongeligtsindede ærkedegn, nævnes to gejstlige ved navn, nemlig ingen ringere end domprovst Heinrich v.d. See og den – i den holstensk beherskede del af stiftet – fungerende ærkedegn Johann Hauschildt [419].

Alle de anførte eksempler levner ikke tvivl om, at den politiske kamp om herredømmet over Sønderjylland også medførte en dyb og ulægelig splittelse af gejstligheden i det slesvigske domkapitel, og Johannes Skondelev måtte derfor søge sit virkefelt uden for stiftet. Han blev af den dansk-nordiske konge udsendt i forskellige diplomatiske missioner. Hos kejser Sigismund udvirkede han dennes bekræftelse af danehoffets dom, og i 1415 deltog han sammen med Ribe-bispen Peder Lykke i kirkemødet i Konstanz. Her nød han en betydelig agtelse og blev bl.a. medlem af den kommission, der dømte den tjekkiske reformator Jan Hus til bålet.

Men alt dette formåede ikke at overskygge den kendsgerning, at han var hjemløs i sit eget stift, og i 1418 gjorde han derfor et forgæves forsøg på at blive udnævnt til biskop af Kammin i Pommern. Hans skæbne forblev imidlertid bundet til den dansk-nordiske konges, og 1421 4/8 udførte han sin sidste embedshandling ved som en af repræsentanterne for den sønderjyske befolkning at undertegne det nørre- og sønderjyske vidnesbyrd om Sønderjyllands tilhørsforhold til Danmarks krone [420]. Få dage efter, 1421 17/8, udåndede han, men trods krigshandlingerne fandt han alligevel en grav i sin domkirke [421].

3: Næppe var efterretningen om deres biskops død nået til Slesvig, før domkapitlet fik travlt med at vælge ny biskop. For enhver pris vilde man undgå en gentagelse af begivenhederne i 1375, og det lykkedes derfor

419. Det kan hertil føjes, at Johann Adolf Cypræus i sin *Annales Episcoporum Slesvicensium* (s. 351) også nævner Johann Hauschildt blandt bisp Johannes Skondelevs avindsmænd under sin oprensning af de skyldige i overfaldet i Flensborg. Cypræus følger her tydeligvis oprensningen i den pavelige stævning, men i denne forekommer Johann Hauschildt ikke, se: *Acta Pont Dan*, II, s. 213 (nr. 1155) og note 411.

420. *Antislesvigholstenske Fragmenter*, XIII, s. 118–122.

Det er betegnende, at Johannes Skondelevs navn nævnes først blandt bispene (»Wi, Johan, van Godes gnaden vnde des Romeschen stoles, bishop to Sleswiik«), ligesom Erich Krummendiek nævnes først af alle halvøens riddere.

421. DBL, XXII, s. 132–134 (Vilh. la Cour); *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein: Dom zu Schleswig*, 1966, s. 505.

domkapitlet i løbet af et par måneder – 1421 17/12 – at skaffe sig kuriens godkendelse af deres valg af domprovst Heinrich v.d. See til biskop. Ovenikøbet fik den nye biskop tilladelse til at lade sig indvie af en anden biskop end ærkebispens i Lund, og samtidig godkendte kurien valget af Claus Sachow til ny domprovst [422]. Det gjaldt øjensynligt om at stille myndighederne i Danmark – de kirkelige såvel som de verdslige – over for fuldbyrdede kendsgerninger.

Kong Erik har heller ikke været tilfreds med denne udvikling og har åbenbart gjort indsigelse i Rom, thi her søgte man at mildne følgerne af det hastige og – politisk set – ensidige bispevalg ved 1424 1/4 – som det hedder – efter kongens ønske at udnævne Erich Dosenrode til koadjutor for biskop Heinrich v.d. See, og som begrundelse herfor anføres, at bispen var blind og alderdomssvækket [423]. Det var ærkebispens i Lund og bispen i Odense, der blev udpeget til at overdrage ærkedegnen dette embede; Slesvigs biskop og det slesvigske domkapitel var ikke på nogen måde indblandet, noget der ellers vilde have været skik og brug ved en sådan ekstraordinær udnævnelse [424].

I praksis har koadjutorembedet betydet, at Erich Dosenrode med kuriens velsignelse kunde udøve de biskoppelige rettigheder i den nordlige del af Slesvig stift, der som følge af de politiske forhold lå uden for Heinrich v.d. Sees rækkevidde. Sådanne rettigheder havde han også haft tidligere, nemlig, når Johannes Skondelev var forhindret i at udøve dem på grund af sine mange rejser, men dengang var det sket med biskoppens fulde tilslutning og samtykke. Hvor længe Erich Dosenrode har virket i sit nye embede, vides ikke, men han må anses for død i 1431, da Flensborg blev erobret af holstenerne [425]. På den tid var hans embede også blevet illusorisk, eftersom stiftets enhed da atter var blevet en kendsgerning.

4: En af de gange, Erich Dosenrode har virket som bispens stedfortræder, var, da Andreas Jacobsen, en kannik fra Slesvig, 1415 13/1 fik

422. Acta Pont Dan, II, s. 328, 329 (nr. 1385, 1387, 1388).

423. Acta Pont Dan, II, s. 353 (nr. 1431). Jvf. Slesvigs delte Bispedømme, s. 28 (Johanne Skovgaard).

424. Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schleswig, s. 108, 109.

425. Han findes opført som død i Vor Frue kirkes købmandsgilde i Flensborg umiddelbart før Bertel Aktorp, der anses for at være død i 1431: »Her Erik Dozenrode, dat en Got gnedich sy« (C. Nyrop: Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer, I, s. 607).

overdraget provstiet Vidå [426]. Dette provsti, der omfattede Horsbøl og Bøking herreder samt øen Sild, lå i overgangsbæltet mellem kong Eriks og de holstenske herrers del af Sønderjylland, og udviklingen her afspejler derfor med al ønskelig tydelighed striden mellem de to parter, således som den greb ind på gejstlighedens gebet. Det viste sig, da Andreas Jacobsen i 1423 resignerede af egen fri vilje. Hans embede blev da overladt Ribe-kanniken Palle Daa [427], men inden et år var omme, udvirkedes der sydfra en anden udnævnelse til dette embede, som hævdedes stadig at være vakant efter Andreas Jacobsen, og kandidaten herfra var den slesvigske kannik Heinrich Piltz [428]. Der er med andre ord helt tydeligt tale om en dobbeltbesættelse af provsteembedet i Vidå, og den lader sig kun forklare ud fra de fortvivlede politiske forhold. Uoverensstemmelsen endte med, at det blev den mest velstående af de to, der beholdt embedet, thi det har nok hjulpet meget til sagen, at Palle Daa, der var af sønderjysk stormandsslægt, 1439 24/4 – efter at den politiske strid havde lagt sig – formåede at overdrage Slesvig-bispen Provstegård (muligvis identisk med Ballegård) i Blans i Ullerup sogn [429].

5: Det politiske skisma inden for den slesvigske gejstlighed måtte næsten naturmødvendigt få de mest indgribende og dybtgående følger for tilstandene i kollegiatkapitlet i Haderslev. Som følge af dette kapitels danske kulturpræg havde dets gejstlige en hel anderledes positiv forhåndsindstilling til den dansk-nordiske kongemagt, og hvad der i forvejen kan have eksisteret af rivalisering mellem hovedkapitlet i Slesvig og annekset i Haderslev, er rimeligvis blevet yderligere accentueret af det politiske modsætningsforhold mellem nord og syd.

Netop i årene umiddelbart efter århundredskiftet var kollegiatkapitlets stilling blevet styrket som følge af en ret anselig tilgang af kapital. 1401 12/3 havde det af Gerhard VI fået bekræftet sin frihed med hensyn til

426. Erich Dosenrode kaldes i den anledning »canonicus Slesvicensis vicarius in spiritualibus generalis Johannis episcopi Slesvicensis« (Acta Pont Dan, II, s. 240 (nr. 1209)). Han nævnes også som generalvikar 1415 3/9 (Staatsbürgerliches Magazin, VIII, s. 655). Jvf. Troels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen, s. 200.

427. Acta Pont Dan, II, s. 343 (nr. 1410).

428. Acta Pont Dan, II, s. 352 (nr. 1429).

429. Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts, III, s. 60–61 (nr. 40); J. P. Trap: Danmark, Åbenrå-Sønderborg amter, s. 1187, 1194 (P. Kr. Iversen).

skatter og afgifter [430], og i årene, der fulgte, blev denne skatte- og afgiftsfrihed af stedse større betydning. Ikke mindst vejede det tungt til, at kollegiatkapitlet i løbet af et kortere åremål fik overladt indtægterne af en række af omegnens kirker. I 1406 – eller har det måske snarere været nogle år senere? – overdrog biskop Johannes Skondelev kollegiatkapitlet indtægterne af kirkerne i Moltrup, Bjerning, Åstrup og Grarup [431], og 1410 15/5 fulgte enkehertuginde Elisabeths overdragelse af Øsby kirke [432], en donation, som det efter bruddet mellem Danmarks konge og enkehertuginde lykkedes kapitlet at få bekræftet af kong Erik 1414 1/2 [433]. Godt et års tid efter, 1415 21/7, tog kong Erik Vor Frue kirke i Haderslev og det ganske kapitel med kantor og kanniker i sit værn og sikrede dem alle mod enhver form for beskatning og »anden besværelse« [434].

Den dansk-nordiske konges velvillige bevågenhed over for det haderslevske kapitel blev i de selvsamme år fulgt op af en række donatorer, der var hjemmehørende på Haderslev-egnen.

430. Dipl Coll Can Had, nr. 4.

431. »1406 fik Capitelet af Biskop Johannes Capella S. Crisogoni in Moltrup, S. Petri in Ostorp, S. Nicolai in Gradorp & S. Petri in Beringh« (Pontoppidan: Den Danske Atlas, VII, s. 127). Som sætningen er formet, er der ingen tvivl om, at udgiveren af Pontoppidans Atlas har haft et ældre forlæg at gå efter, men det bør bemærkes, at trykfejl såvel som sjsuskefejl forekommer i dette ellers så fortræffelige værk. Der skulde således have stået »Berningh« i stedet for »Beringh«, jvf. Claus Wulfs bekræftelsesbrev fra 1473, hvor der står »Birningh« (Rep Dipl, 2. rk., II, nr. 3376). Det vil derfor næppe være helt hen i vejret at antage, at overdragelsen retteligt skulde have været placeret i tiden efter bruddet mellem kongemagten og enkehertuginde og hendes kreds i 1410. Er denne antagelse rigtig, kan der være tale om, at 1406 er en fejl for 1411 eller 1416, alt eftersom der har været anvendt romertal (XI læst som VI) eller en skriftlig form (sextus decimus, der som følge af en lapsus fra afskriverens side er blevet gengivet ved sextus).

432. Dipl Coll Can Had, nr. 6.

433. Dipl Coll Can Had, nr. 8, samt nr. 9 (biskoppens bekræftelse af april 1414). – Når kong Eriks overdragelse i Johs. v. Schröder: Hertugdømmet Slesvigs Topographi, dansk udgave 1854 (ikke i den tyske udgave 1837), henlægges til 1404, må der i dette tilfælde være tale om en oplagt trykfejl, thi i 1404 tilkom der ikke kong Erik nogensomhelst ret til at udstede et privilegium i hertugdømmet Sønderjylland.

434. Dipl Coll Can Had, nr. 11. – Dette privilegiebrev er udstedt i Flensborg på dansk.

Det drejer sig om følgende:

- 1413 6/9: Anders Jensen Stangberg (Andreas Tangæbiørth), der bortgav kapitlet sin ejendom Bejerholm, Halk sogn, og en gård i Fjelstrup (Dipl Coll Can Had, nr. 7 (samt nr. 14)).
- 1417 4/10: Claus Lembek på Tørning, der udstedte et skøde til kapitlet på strøgods i Haderslev herred (Dipl Coll Can Had, nr. 12).
- 1421 2/2: Hans og Peter Röver, der bortskødede kapitlet tre gårde i Hejsager på Haderslev Næs (Dipl Coll Can Had, nr. 15, 18).
- 1422 29/9: Jep Iversen Stavervkov, der overdrog kapitlet Medsted, Halk sogn, med tilliggende (Dipl Coll Can Had, nr. 16, 17).
- 1429 8/9: Niels Thomesen og hustru, der bortgav kapitlet jordejendom i Oksbøl og Fredsted, Gl. Haderslev sogn (Dipl Coll Can Had, nr. 19).
- 1436 2/7: Godske Eriksen og Iver Petersen, der gav kapitlet skøde på en gård i Sverdrup, Øsby sogn, og en gård i Stendet, en nu forsvundet landsby i Astrup sogn (Dipl Coll Can Had, nr. 20).
- 1439 1/9: Nis Vognsens enke, der afhændede kapitlet en gård i Hejsager, Halk sogn (Dipl Coll Can Had, nr. 21).
- 1440 17/7: Henneke Lembek, Hartwigs søn, der gav kapitlet skøde på to gårde i Åstorp, Taps sogn, og en gård i Grønninghoved, Vejstrup sogn (Dipl Coll Can Had, nr. 22).

Hele tre gange nævnes det direkte, hvad der var meningen med denne pludselig så overvældende godsoverdragelse: den skulde bruges til ombygningen af Vor Frue kirke i Haderslev! Det siges i 1413 i Anders Stangbergs donation, atter 1420 29/5 i det tingsvidne, som kanniken Niels Ulfesen modtog på Tyrstrup herredsting som bekræftelse af Anders Stangbergs donation i 1413, og det gentages i anledning af Nis Thomesens overdragelse af jordejendom i 1429 [435], og der er således al grund til at henlægge tidspunktet for påbegyndelsen af Haderslev bykirkes ombygning i sengotisk stil til årene umiddelbart efter 1420 [436].

435. 1413: »ad fabricam«; 1420: »tel war frwe kyrkens bygning i Hatherslef«; 1429: »tel wor frwe kyrke bygninge j hatherslef« (Dipl Coll Can Had, nr. 7, 14, 19).
436. Werner Güttel anslår byggeperioden til årene 1421–1440 (Die Marienkirche zu Hadersleben, s. 28–31); samstemmende hermed regnes i det danske kirkeværk bygningsarbejdet afsluttet o. 1440, og andetsteds i samme værk tales der om kirkens gotiske ombygning o. 1430 (Danmarks Kirker, Sønderjylland, Haderslev Amt, s. 49 (Kirsten Weber Andersen), 65 (Aage Roussell)).

Allerede Gerhard VIs privilegiebrev af 1401 12/3 tyder på, at der havde været planer fremme om at få kirken udvidet, men hvad der skete med hensyn til byggeriet i løbet af årene 1420–1440 har utvivlsomt overgået alt, hvad man havde drømt om i årene omkring århundredskiftet. Der er næppe tvivl om, at det er de politiske forhold, at det er situationen med det delte slesvigske bispedømme, der har udløst de højtflyvende byggeplaner. Mændene bag byggeprojektet havde besluttet sig for at skabe en rigtig katedral. Den deling af stiftet, der havde været en kendsgerning i den halve snes år, der var gået siden bruddet mellem kong Erik og hollænderne i 1410, skulde udnyttes til at skabe et selvstændigt Haderslev stift.

De ledende gejstlige i Haderslev, blandt hvilke der nok er særlig grund til at fremhæve kantoren Tue Petersen og kanniken Niels Ulfen [437], har utvivlsomt stræbt efter at gøre deres kapitel helt uafhængigt af domkapitlet i Slesvig, og det er rimeligvis på denne baggrund, at man skal bedømme omtalen af »domkirken« i Haderslev i det jyske indlæg af 1421 4/8 til brug for kejserprocessen. Der tales heri om »domkirkerne i Slesvig, Ribe og Haderslev« [438], og da Slesvig stifts biskop, Johannes Skondelev, i dette dokument findes anført som vidne, tilmed som den allerførste af vidnerne [439], kan der ikke være tale om en tilfældig eller skødesløs anvendelse af glosen »domkirke«. Vor Frue til Haderslev var virkelig en domkirke i disse år.

Efter Johannes Skondelevs død i 1421 var løsrivelsestanken blevet endnu mere oplagt, eftersom det slesvigske domkapitel egenmægtigt havde gjort Heinrich von dem See til stiftets biskop, en mand, der som følge af sit politiske tilhørsforhold var ganske uantagelig for Danmarks kirkelige og verdslige myndigheder. Da valget imidlertid ikke lod sig omstøde,

437. Kantor Tue Petersen (Two Petri) findes nævnt 1419 (Dipl Coll Can Had, nr. 13), Niels Ulfen (Niels Wulfssen) 1420 (Dipl Coll Can Had, nr. 14).

Kantoren var kollegiatkapitlets ledende mand i Haderslev, idet Barved syssels provst som regel residerede i Slesvig. Hans embede beklædtes oftest af en tysker. I 1427 omtales Tilemann Kerkhoff som død; Heinrich v. d. See fik da udnævnt Diedrich Düvel til ny provst for Barved syssel (Acta Pont Dan, II, s. 400 (nr. 1534)).

Om Niels Ulfens særlige stilling, se: note 440.

438. »De dome to Sleswiik, to Ripe vnde to Hadersleff« (Antislesvigholstenske Fragmenter, XIII, s. 120.

439. Se: note 420.

besluttede ærkebispens i Lund at gribe ind ved 1423 28/6 at udpege to gejstlige til at overtage administrationen af de biskoppelige indtægter fra kongens del af Slesvig stift. Det blev den haderslevske kannik Niels Ulf- sen og den flensborgske præst Peter Riggelsen, med andre ord: en repræ- sentant for Haderslev kollegiatkapitels område (Barved syssels provsti) og en repræsentant for den del af det slesvigske domkapitelsområde, der be- herskedes af kongen [440]. Heinrich von dem See var dermed udelukket fra al indflydelse i den nordlige del af sit stift. Stiftet var sprængt!

6: Det var selvsagt en uholdbar situation, og der er sandsynligvis blevet ført adskillige forhandlinger mellem Lund og Rom og mellem Slesvig og Rom. Nok engang måtte det for romerkirkens mænd være målet at nå frem til en ordning, der kunde løse op for vanskelighederne, og det er på denne baggrund, at man skal bedømme kuriens udnævnelse af Erich Do- senrode til Slesvig-bispens koadjutor i overensstemmelse med kong Eriks ønske [441]. Ærkebispens arrangement med de to gejstlige fra Flensborg og Haderslev måtte derefter aflyses, hvilket skete i et brev, udsendt fra København 1426 13/4 [442], og det betød, at man nok engang kunde notere en forbigåelse af ærkebispens i Lund. Kurien rettede sig ikke efter ærkebispens arrangement, men imødekom kong Eriks ønske og opret- holdt derved udadtil skindet af stiftets enhed.

Også efter biskop Heinrich von dem Sees død i 1429 blev ærkestolens kompetence klart forbigået. Det var da atter engang en af prælaterne fra Slesvig, der sprang til, nemlig Johann Hauschildts efterfølger som ærke- degn i Slesvig, Claus Wulf fra Rendsburg, der ved kuriens magtfuldkom- menhed opnåede anerkendelse som biskop af Slesvig. Ligesom sin for- gænger fik han tilladelse til selv at vælge en biskop til at indvie sig til det nye embede [443].

Om den nye biskops politiske tilknytning til schauenburgerne kunde der

440. »... sub manibus honorabilium virorum dominorum Nicolai Wlfardi, canonici Hadhersleffnensis, et Petri Rigolphi, presbiteri in Flensburgh« (Dipl Flensb, I, s. 378 (nr. 94); jvf. Fragmentum Historiæ Slesvicensis (E. J. v. Westphalen: Monumenta Inedita, III, s. 308–309, som fejlagtigt har Figolphi for Rigolphi)).

441. Se: note 423.

442. Dipl Flensb, I, s. 378–379 (nr. 94).

443. Acta Pont Dan, II, s. 412–413, 415–417 (nr. 1554–1556, 1559–1561, 1565). Jvf. Slesvigs delte Bispedømme, s. 28–31 (Johanne Skovgaard); DBL, XXVI, s. 331–332 (Henry Bruun).

ikke herske den mindste tvivl, et forhold, der blev soleklart for alle, da han 1430 14/2 erklærede bispeborgen i Svabsted for hertugerne Adolfs og Gerhards åbne slot, så længe krigen varede [444]. Som holstener betragtede han danskerne, d.v.s. indbyggerne i kongeriget Danmark, som sit lands fjender.

Det var derfor særdeles velbegrunder, når kong Erik 1434 8/5 indsendte en klage over biskop Claus i Slesvig til konciliet i Basel. Kongen anmodede konciliet om at støtte hans sag hos paven, fordi kuriens anerkendelse af Slesvig-bispen havde været et indgreb i hans patronatsret [445]. Men på det tidspunkt var kong Eriks sag forlængst tabt. Siden nederlaget i Flensborg i 1431 var det blevet klart for alle, og fredsaftalerne i Horsens 1432 og Vordingborg 1435 kunde kun yderligere understrege denne kendsgerning.

7: Claus Wulf, der opfattede sig som hertug Adolf VIIIs råd og vassal [446], var ikke sen til at drage fordel af den nye politiske situation; den skulde blandt andet udnyttes til atter at skabe respekt i Haderslev for Slesvigs biskop og domkapitel. Med den for ham særegne energi og beslutsomhed rejste han, lige så snart forholdene tillod det, til Haderslev for at gøre en ende på den separatisme, der i de lange krigsår havde vokset sig stærk i kollegiatkapitlet. En ny provst, Eggert Wyncke [447], blev i 1435 indsat som leder af Barved syssels provsti, og det har vel næppe heller været en ren tilfældighed, at Haderslev kollegiatkapitel i slutningen af 1434 var blevet udvidet med et par tyske kanniker, Johannes Scheppler fra Ratibor i Breslau stift og Conrad Conradi fra Bremen stift [448].

444. »Wy Nicolaus bisschop tho Schleszwich loben, dat der hilligen kercken schlott Schwaffstede schall hertogen Alves unnd hertogenn Gerdes tho Schleszwich opene schlott wesenn in krighe . . . Och schole wy hebben enen gudenn man, de den hertoghen vor unns unnde mit unns loue, dat van den vorschreuen schlate en van der Denen wegen, de wile dat disze kriegh is twiszchen dem konige van Dennemarcken unnd unnsen herrn vorschreuen, neen schade schulle scheen« (Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 6432).

445. Acta Pont Dan, III, s. 66 (nr. 1725).

446. H. v. Schubert: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, I, s. 229.

447. Reimer Hansen & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung, VI), s. 101. – I et pavebrev kaldes han Bernhard Wineke (Acta Pont Dan, III, s. 162 (nr. 1927)).

448. Acta Pont Dan, III, s. 68–69 (nr. 1734, 1735).

Biskop Claus Wulf satte alle sejl til for at få genskabt stiftets enhed, og han har derfor kun med blandede følelser kunnet se på de omfattende byggearbejder, der var i gang i Vor Frue kirke i Haderslev. Tanken om en katedral i stiftets nordligste provsti var fuldstændig på tværs af, hvad han tilsigtede, og det er derfor utvivlsomt ham, der har krævet byggeriet standset. Lykkeligvis var det gotiske højkor allerede da færdigbygget, og det var ligeledes nødvendigt at fuldføre det igangværende arbejde med midtskibets forhøjelse ud fra det gotiske korsskæringshvælv, men dermed måtte det også være slut; planen om at forhøje korsarmene måtte opgives [449].

Trods bispens indgriben havde bygherrerne alt i alt nået deres hensigt. Det var lykkedes dem at bibringe kirken et umiskendeligt katedralpræg. Med sit gotiske højkor imponerer Vor Frue til Haderslev ikke alene ved sin dristige østgavl; også buernes fine form og pillernes smukke profile-ringer gør den til noget enestående, ja »hæver den – som Aage Roussell har sagt det – til førsterang blandt Danmarks gotiske bygninger« [450].

Baggrunden for igangsætningen af byggeriet havde været tidens modsætningsforhold mellem nord og syd, men da man tog fat, valgte man helt naturligt at bygge i tidens almindeligt udbredte stilart, således som den var kendt på vore breddegrader, og man fulgte derfor den hanseatiske gotiks skema. Ved sin ydre form er kirken derved blevet et minde om den vældige kulturpåvirkning, som alle de nordiske lande, men ikke mindst Sønderjylland, på den tid var udsat for fra det plattysktalende Nordtyskland.

Ved sin optræden i Haderslev havde Claus Wulf grebet afgørende ind over for en udvikling, der måtte være ham vederstyggelig. Tanken om en deling af bispedømmet måtte én gang for alle manes i jorden, og han har heri kunnet regne med Adolf VIIIs fulde støtte, da Haderslev by og amt i 1440 blev en del af det nyskabte Slesvig-Holsten. Dermed var Slesvig bispestols rettigheder i Haderslev sikret, og Claus Wulf har da ønsket at fortælle indbyggerne i Haderslev – præsteskab såvel som lægfolk –, at Slesvigs biskop var kommet til deres by for at blive. Han lod derfor en stenbygget bispegård opføre i nærheden af Vor Frue kirke [451], på det

449. »Die beabsichtigte und schon vorbereitete Überhöhung des Querschiffes unterblieb, und der Umbau des Langhauses geschah mit einfacheren Mitteln als der des Chores« (Werner Güttel: Die Marienkirche zu Hadersleben, s. 31).

450. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Haderslev Amt, s. 101.

451. Herom hedder det i Slesvig-bispens jordebog fra 1462: »Primo in opido

hjørne, hvor navnene Bispegade og Bispebro [452] endnu i vor tid minder om hans og hans efterfølgeres residens, når de opholdt sig i den nordligste del af deres stift.

I sandhed: Slesvig bispedømmes enhed var atter genoprettet!

Hadersleue habet dominus episcopus Slessuicensis curiam episcopalem lapideam cum aliis edificiis, que dominus Nicolaus episcopus predictus omnia a solo edificari fecit« (Reimer Hansen & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung, VI), s. 244); jvf. P. Lorentzen: Die Marienkirche zu Hadersleben (ZSHG, 1890, s. 18).

452. Begge gadenavne er meget gamle. 1591 nævnes i Haderslev hospitalsregister: »in dess Bischops strathen«; 1632 hedder det i nogle regnskaber: »paa Bisbro« (Sønderjyske Stednavne, Haderslev Amt, s. 2).

Det danske kultursprogs retræte

I middelalderens stænderdelte samfund udgjorde borgere og bønder det store tavse flertal. Det indebar imidlertid ikke, at magthaverne overhovedet ikke interesserede sig for folkets brede masse. Dertil var købstædernes økonomiske betydning alt for stor, og uroen inden for landbefolkningen i årene efter 1400 førte også naturligt til, at myndighederne fik henledt deres opmærksomhed på bondestandens kår.

I den første del af det her behandlede tidsrum herskede der megen usikkerhed med hensyn til landets fremtid. Det var i disse år i regelen de holstenske krigsherrer, der bestemte udviklingens gang, og det er da også på denne baggrund, at man skal bedømme det løfte om værn, som grev Adolf VII 1383 2/3 gav klosteret i Løgum [453], og munkene tog klogeligt imod den støtte, der bød sig.

Med lensoverdragelsen i 1386 blev der imidlertid skabt rene linjer, og det måtte fra nu af for schauenburgerne være en selvfølgelig interesse at søge deres herredømme stabiliseret. Det er nok under denne synsvinkel, at man skal se den række privilegietildelinger og -bekræftelser, der i disse år blev udstedt til hertugdømmets købstæder. Allerede 1386 28/9 havde Tønder fået sine tidligere privilegier bekræftet af Adolf VII [454], og 1395 13/3 lovede Gerhard VI at værne om byen Slesvigs hævdvundne friheder [455]. Nok så interessant er imidlertid Gerhard VI's handlemåde over for Haderslev og Flensborg, hvorhos det skal bemærkes, at vi ikke har bevaret vidnesbyrd om lignende handlinger over for Åbenrå og Sønderborg, al den stund kildemateriale herom savnes. Fra Haderslev er der derimod bevaret et privilegiebrev af 1397 10/2, der ikke alene sagde god for byens ældre rettigheder, men desuden fik borgerne tildelt et yderligere privilegium på græsning i Erlevs, Vandlings og Marstrups mar-

453. SHRU, VI, nr. 458.

454. SHRU, VI, nr. 663.

455. SHRU, VI, nr. 1178.

ker [456]. Noget tilsvarende var tilfældet for Flensborgs vedkommende. Her blev privilegiebekræftelsen udstedt 1398 10/8 og omfattede tillige overladelsen af skoven Rude til byens borgere [457]. Flensborg var altimens også blevet møntsted, og det tjener til oplysning om den politiske situation, at de prægede mønter var forsynet med det holstenske nældeblad og de slesvigske løver [458] – atter engang et vidnesbyrd om det tilløb til en slesvig-holstensk statsdannelse, der spores i årene 1386–1404.

Der synes ikke at kunne være tvivl om hensigten med Gerhard VI's handlemåde over for Haderslev og Flensborg. Han har ønsket at knytte de nordlige dele af hertugdømmet nøje sammen med de dele, som schauenburgerne gennem så mange år havde hersket over. Men som følge af hans pludselige død ændredes de politiske forhold totalt.

2: I de mange krigsår var først og fremmest Flensborg et stridens æble. Lige fra bruddet i 1409–10 mellem den dansk-nordiske kongemagt og enkehertuginde Elisabeth og indtil Flensborgs fald i 1431 var denne by i rampelyset for de politiske begivenheder, og fra begge sider gjordes der de hæderligste anstrengelser for at vinde borgernes gunst. Intet sted i Sønderjylland er man derfor så godt i stand til at fornemme den jævne mands følelser og stemninger under stridighederne som i Flensborg. Det er så helt tydeligt, at byens borgerskab har været delt i to partier, et kongeligt danskindstillet og et, der holdt med schauenburgerne, og meget tyder på, at modsætningsforholdet ovenikøbet har ført til åben slægtsfejde inden for det stedlige patriciat [459].

På Gerhard VI's tid havde Peter Jul (af sønderjysk stormandsslægt) været Flensborgs borgmester, og efter ham blev hans svigersøn, Sievert Krook (Krog), borgmester. Han var død før 1406, og en søn, Lasse Sieverts (Laurencius Sivardi) havde efterfulgt ham. Men i 1406 var han blevet dræbt af et medlem af slægten Aktorp (Achtrup), og denne slægts overhoved, Peter Aktorp, overtog derefter den myrdedes embede. Den

456. SHRU, VI, nr. 1298.

457. SHRU, VI, nr. 1458, 1459.

458. Christian Lange: Sammlung schleswig-holsteinischer Münzen und Medaillen, I, s. 2–3; Erwin Nöbbe: Flensborg som Møntsted (Numismatisk Fornings Medlemsblad, 1930).

459. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 44–51, med tilhørende noteapparat (Hans-Friedrich Schütt); Otto Schütt: Der Stadt Flensburg olde Willkoer, s. 87–88.

myrdede stod i slægtskabsforhold til Erich Krummendiek [460], medens en hel del tyder på, at Claus Lembek havde forbindelse med Aktorperne. Iver Petersen Jul, en søn af borgmester Peter Jul, var gift med en Lembek [461], og alt tyder samtidig på, at Aktorperne og Julerne var i slægt med hinanden; Jul-slægten besad således jordegods i Agtrup vest for Flensborg [462], hvor Aktorperne kom fra efter navnet at dømmme.

Det kan naturligvis alt sammen kun blive til vage antydninger, men så meget står fast, at borgmester Peter Aktorp ca. 1409 måtte finde sig i at blive arresteret af enkehertugindeens mænd, blandt hvilke Erich Krummendiek var den ledende [463], og at Claus Lembek og Peter Aktorp stod på venskabelig fod med hverandre [464]. Efter arrestationen synes herredømmet i byen at være overgivet til et medlem af Sievert Krooks efterslægt, og det forklarer, at Holstenerpræsten, der ved at berette om fjendskabet mellem Erich Krummendiek og Claus Lembek [465], også fortæller, at Flensborgs råd og menighed hele tre gange advarede imod at overgive byen til Danmarks konge og dronning [466].

Under det danske herredømme i årene efter 1411 var Peter Aktorp atter byens borgmester [467], og han var i denne egenskab med til at udstede flensborgernes hyldningsbrev til kong Erik og dronning Margrethe [468]. Kun et par år senere blev han imidlertid offer for blodhæven, idet den myrdede Lasse Sieverts' søn og svigersøn, Lüder Lassen og Curd up der Lucht, slog ham ihjel [469].

460. Det synes at fremgå af et gældsnav af 1400 6/12 (Dipl Flensb, I, s. 157–158 (nr. 42)).
461. »Wy, Yvar Jwl, wæpnere, ok Berta, Tymme Lembeks dotter, fornempdæ Yvar Jwls husfru . . .« (Dipl Flensb, I, s. 204–206 (nr. 65)).
462. SHRU, VI, nr. 1430, 1650; Dipl Flensb, I, s. 93.
463. Se: note 366.
464. Herom hedder det i kong Eriks klagebrev: »Item heft de hertoghinne laten vangen Peter Aktorppen, . . . koninginnen Margarethen knecht . . . Item so dede myn vrow de koninginnen Margarete Peter Aktorppen hundert lub. mr., de scholde he betalet hebben Clawese Lembeken van erer weghene« (Dipl Flensb, I, s. 344 (nr. 80); jvf. Da Mag, 5. rk., II, s. 91).
465. Jvf. note 380.
466. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude, s. 111 (kap. 34).
467. Han nævnes i denne egenskab 1411 28/7 som medudsteder af en kvittering for dronning Margrethe sammen med den danske ridder Morten Jenssøn Gyrsting (Dipl Flensb, I, s. 195 (nr. 60)).
468. Se: note 295.

Nærmere enkeltheder om de uhyggelige tildragelser kendes ikke, men den tanke er blevet fremsat, at de har haft betydning for Erich Krummendiéks overgang til den kongelige side i striden. I årene, der fulgte, samarbejdede han med de nye kongetro borgmestre, først Bertel, siden Henrik Aktorp. Slægten fra Agtrup beholdt således embedet, så længe den dansk-nordiske konge havde indflydelse i Flensborg. Snart kunde blodhævn kræve et nyt offer, idet »Unge Sievert«, formodentlig en sønnesøn af Sievert Krook, måtte undgælde i 1420, men det er også det sidste drab, vi hører om i denne sammenhæng [470].

Lasse Sieverts' svigersøn, Curd up der Lucht, er formodentlig identisk med den Curd Mertens, der i 1412 var blevet beskyldt for forræderi imod det danske styre, men havde opnået at blive frikendt ved bytinget [471]. Som navnet antyder, er han nok en sydfra tilvandret [472], men ikke des mindre lykkedes det ham at spille en afgørende rolle i de følgende års kampe. I forbindelse med kuppet palmesøndag 1431 nævnes han som den ledende på holstenernes side [473], men det fortæller utvivlsomt en hel del om hans personlige habitus, at han ikke kom i betragtning som borgmester. Hertil udnævntes i 1431 Magnus Hayeson og Nis Berntson [474], og på Duborg sad som Adolf VIIIs mænd Heinrich Rixtorp og Henning von dem Hagen [475].

3: Begivenhederne i 1431 blev aldeles afgørende for Flensborgs folkelige udvikling. I årene under Erik af Pommerns herredømme kom det danske skriftsprog atter til ære og værdighed, og der er ingen tvivl om, at det har været en ganske bevidst handling, når man i disse år gik over til at benytte det danske sprog, efter at plattysken i så mange år havde været eneherskende med latinen som eneste rival. Det skal dog straks tilføjes, at der kun kendes fem breve, udstedt i Flensborg på dansk, og ser man nøjere på dem, kan der i hvert enkelt tilfælde gives en forklaring på, hvorfor man har benyttet sig af det danske skriftsprog.

469. C. Nyrop: Danmarks gamle Gilde- og Lavsskraaer, I, s. 606.

470. Smlgn.: Otto Schütt: Der Stadt Flensburg olde Wilkoer, s. 87–88; Flensborg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 48.

471. Dipl Flensb, I, s. 195–197 (nr. 61).

472. A. Wolff: Flensburg's Belagerung im Jahre 1431 (ZSHG, 1891, s. 243); Chr. Voigt: Flensburg. Ein Heimatbuch (A. Wolff), s. 214.

473. Se: note 318.

474. Dipl Flensb, I, s. 387–389 (nr. 101).

475. Dipl Flensb, I, s. 386–387 (nr. 100).

Det ældste og i den her nævnte forbindelse mest afslørende brev på dansk er flensborgernes hyldningsbrev af 1412 24/10 [476]. Der er i dette tilfælde tale om et klart brud på traditionen, når byens vise mænd anvendte det danske sprog, men tanken har vel været yderligere at udtrykke byens samhörighed med Danmark. Denne Danmarks by skulde være dansk på ny!

Det følgende brev på dansk vedrører Iver Petersen Juls og hans hustrus tilskødning af deres gård nord for Flensborg (antagelig ved Duborg) til Danmarks dronning, og det stammer fra den følgende dag [477]. Også i dette tilfælde er der tale om en handling, der har haft officiel karakter, hvortil man har anvendt det danske skriftsprog.

Det samme gælder Erik af Pommerns stadfæstelse af Flensborgs privilegier af 1413 14/9 [478]. Det vidner ligesom de to andre om, at den skriftlige kontakt mellem kongemagten og bystyret og byens ledende mænd er foregået på dansk, og det kan som nævnt ikke have været nogen tilfældighed.

De to sidste af de bevarede danskskrevne breve kan derimod ikke tages til indtægt for et kulturelt fremstød i Flensborg til fordel for danskheden [479]. Nok er de udstedt i byen, men i begge tilfælde drejer det sig om anliggender, der vedrører personer fra kongeriget Danmark, og for dem har det naturligvis været en selvfølge at anvende hjemlandets sprog. Det ene brev vedrører et forlig af 1413 10/9 mellem den nørrejske væbner Peder Hase af Vellum, Håsum sogn (vest for Skive), og en vis Nis Hvas [480], og det andet indeholder en anmodning af 1415 21/1 til Ar-

476. Se: note 295.

477. Se: note 461.

478. Dipl Flensb, I, s. 225–226 (nr. 68).

Kong Eriks privilegium til kollegiatkapitlet i Haderslev af 1415 21/7 (se: note 434) er ligeledes udstedt i Flensborg på dansk og må nok bedømmes som et bevidst udtryk for det danske styres ønske om at styrke det danske kultursprogs stilling.

479. Smlgn.: Otto Schütt: Die Geschichte der Schriftsprache im ehemaligen Amt und in der Stadt Flensburg bis 1650, s. 13, hvor der – sikkert med rette – formodes, at det er en skriver fra det kongelige kancelli, der har været pennefører ved udfærdigelsen af de danske breve. Flensborg har på den tid næppe selv haft en skriver, der evnede at forme det danske sprog. Ved at antage en udefrakommende skriver, gives der tillige en forklaring på, at der kun kendes danske breve fra så få år (1412–15). Den pågældende skriver har da sandsynligvis atter forladt byen.

480. Dipl Flensb, I, s. 227 (nr. 69).

hus by fra Flensborgs forsvarer, ridderen Jens Due, om at sende tredive væbnede mænd til hjælp [481].

Det er i virkeligheden alt, hvad der findes af vidnesbyrd om dansk som kultursprog i Flensborg efter år 1400! Siden stadsrettens affattelse på dansk omkring 1300 (senest 1314) [482] foreligger der kun ganske enkelte vidnesbyrd om det danske sprogs anvendelse som skriftsprog. Det drejer sig om den bevarede tekst af Skt. Knudsgildets skrå, som hidrører fra ca. 1200 [483], endvidere om »byens gamle vilkår«, nogle retsregler i tilknytning til den danske stadsret, der dateres til 2. halvdel af det 14. århundrede, men som nu kun kendes i en plattysk oversættelse fra det følgende århundrede [484], og som det allersidste spor af byens gamle danske skriftsprog må anføres en gammel, nu forlængst forsvunden skødebog [485]. De anførte eksempler viser, at den danske skriftsprogstradition har holdt sig et godt stykke ind i 1300-årene – og vel at mærke først og fremmest inden for retsvæsenet –, men ved århundredets udgang var dansk helt gået af brug ved skriftlige udfærdigelser, og det plattyske sprog havde overtaget dets plads.

Dermed er der naturligvis intet sagt om talesproget. En meget stor del af byens indvånere benyttede sig stadig af dansk tale i den sønderjyske dialekts dragt, det var nu engang deres naturlige sprog, og der er derfor ingen tvivl om, at de danske breve fra 1412 er blevet forstået af de fleste flensborgere, men samtidig kan det konstateres, at også det plattyske talesprog forlængst havde fået varigt fodfæste i byen ved år 1400 [486]. Det var ikke længere blot de sydfra tilvandrede, der benyttede sig af plattysk tale. Den toneangivende del af borgerskabet foretrak at tale dette sprog, når der opstod et behov for at forlade dialekten. Det var for dem

481. Dipl Flensb, I, s. 227–228 (nr. 70).

482. Se: note 76.

483. Se: note 78.

484. Byens gamle vilkår findes udgivet og kommenteret af Otto Schütt: *Der Stadt Flensburg olde Willkoer*.

485. Det er Flensborgs byskriver, Georg zur Beke, der i midten af 1500-årene har nævnt den gamle skødebog i en marginalnote i et register: »So secht dat denske Schoteboek« (Otto Schütt: *Der Stadt Flensburg olde Willkoer*, s. 27, note 57; Hans-Friedrich Schütt: *Flensburger Stadtrecht*, s. 131, 196, note 8). Selve bevisstedet har ikke kunnet findes (velvillig meddelelse fra Stadtarchivar Hans-Friedrich Schütt).

486. Otto Schütt: *Die Geschichte der Schriftsprache im ehemaligen Amt und in der Stadt Flensburg bis 1650*, s. 10; *Flensborg Bys Historie*, I, s. 100 (Karl Nielsen Bock).

det fornemme sprog, kultursproget, i modsætning til dialekten, og det er netop dette, der er det besynderlige for den sproglige situation i Flensborg – og inden for hele det slesvigske domkapitels område – [487], at der til dialekten, til folkets sprog, svarede et fremmed kultursprog; det forudsætter, at det danske kultursprogs retræte fra den sydligste del af Sønderjylland må anses for at have været en fuldbyrdet kendsgerning ved år 1400.

At det plattyske sprog allerede da var blevet Flensborgs øvrighedsprog, fremgår af tingsvidnet af 1412 15/6 [488] og i øvrigt af alle andre bevarede rådsdokumenter fra 1400-årene (med undtagelse af de to danske breve af 1412 24/10 og 25/10) [489]. Samtidig fortæller gengivelsen af ordvekslingen på bytinget 1412 15/6, at man her har talt plattysk, og at dette ikke skyldes en tilfældig gengivelse af talesproget, fremgår af en oplysning om, at den kongeligtsindede borgmester Bertel Aktorp aflagde sit vidnesbyrd om Sønderjyllands tilhørsforhold til Danmark på (plat)tysk, hvorefter det blev oversat til latin til brug for kejserprocessens jurister [490]. Borgmesteren har rimeligvis været fuldt fortrolig med den sønderjyske dialekt, men ved sin optræden som officiel personlighed faldt det ham helt naturligt at udtrykke sig på plattysk. Vi har her et eksempel på, hvorledes det gik til, at det plattyske skriftsprog også blev borgernes talesprog. »Mehr und mehr reichten sie einander die Hand«, har Otto Schütt så træffende sagt [491].

4: Arsagen til sprogskiftet i det sydslesvigske område skal ikke søges i en indvandring sydfra. Nok har en sådan fundet sted, men den har aldrig tilnærmelsesvis været af et så stort omfang, at den hjemmehørende befolkning derved kom i mindretal, selv om det må indrømmes, at bedømmelsesgrundlaget er yderst spinkelt. Det eneste holdepunkt, man har, er det overleverede personnavnestof, og det kan jo være helt tilfældigt. Kun fra

487. Jvf. note 258, 260.

488. Se: note 471.

489. Se: note 295, 461.

490. »Egregius vir Bertoldus Achdorp, proconsul opidi Flensborg regni Dacie, testis productus, citatus et juratus, ut supra ex actis apparet, et diligenter interrogatus et examinatus per dictum dominum commissarium ad interpretationem predictorum interpretum de Theotunico in Latinum, quod Latinum eciam competenter intelligebat, dixit« etc. (Dipl Flensb, II, s. 371 (nr. 91)).

491. Se: note 260.

Flensborg kendes der et mere repræsentativt navnestof, der hidrører fra byens jordebog i 1436 [492] og fra forskellige medlemsfortegnelser fra byens gilder [493]. Dette materiale er flere gange blevet underkastet en prøvelse ud fra et nationalt kriterium, og i den forbindelse er der især grund til at fremhæve den metode, som Troels Fink har anvendt [494].

Naturligvis er der mange usikkerhedsmomenter at tage stilling til ved bedømmelsen af et sådant personnavnestof, og Troels Fink har derfor indledningsvis fundet det nødvendigt at fremhæve alle de forbehold, som har måttet tages. Indvandrere kan f.eks. akklimatisere sig og antage stedets navneskik, hvorved sporene af en indvandring hurtigt fortaber sig. Der kan også være tale om modesvingninger med hensyn til navnegivning, som både danske og tyske har fulgt, og endelig er der det store navnestof af bibelsk herkomst, som har været fælles for begge parter.

For at nå frem til et navnestof af ensartet type har Troels Fink fundet det rigtigst at udskille 24 forekommende kvindenavne, samt navnene på de i øvrigt ret fåtallige gejstlige, og hans arbejdsgrundlag bliver derefter i alt 218 personnavne. Af disse er 106 -sen-navne, 47 erhvervsnavne og 33 andre neutrale navne, medens det kun er muligt uden vaklen at opfatte 8 som danske, 2 som frisiske og 22 som tyske. De mange -sen-navne betragtes ikke uden videre som danske, ligesom erhvervsnavnene i deres plattyske form heller ikke uden videre kan regnes for tyske. Først

492. Dipl Flensb, I, s. 418–447 (nr. 108).

493. Dipl Flensb, I, s. 109 ff. (nr. 30): Skt. Gertrudsgilde 1428–45; Dipl Flensb, I, s. 233 ff. (nr. 74): Vor Frue købmandsgilde 1420–1500; Dipl Flensb, I, s. 389 ff. (nr. 102): Hellig Legems gilde 1473–1500.

494. Troels Fink: Flensborgs borgerskab i det 15. aarhundrede (Til Knud Fabricius 13. August 1945, s. 13–29).

Før denne afhandling er navnestoffet blevet bedømt af A. Sach, der ved en oprensning af navnene i *Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung*, III, s. 246–248, skønner, at højst en fjerdedel af navnene er af tysk oprindelse. I sin afhandling *Bestand und Zusammenfassung der Flensburger Bevölkerung um 1436* (*Die Heimat*, 1935, s. 329–337) har Fritz Graef givet jordebogen 1436 en nøjere bearbejdelse, men delvis på et fejlagtigt grundlag, idet han har regnet navne på -sen for tyske og på -son for danske, og den slags forskel i stavemåde i et middelalderligt aktstykke må selvsagt betegnes som ganske tilfældig. Det var derfor, Troels Fink tog emnet op til fornyet undersøgelse, og hans resultat er siden blevet refereret af Johan Hvidtfeldt i *Sønderjyske Arbøger*, 1950, s. 196–197, ligesom Erich Hoffmann alt i alt har tilsluttet sig det og også benytter hans metode i sin bog *Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig*.

ved at inddrage fornavnene i den samlede vurdering er det muligt at slutte noget om herkomsten. Alligevel bliver der en uopløselig rest tilbage, som placeres som »neutrale«. Da friserne alt i alt følger den danske skik med -sen-navne har det ikke været muligt at udskille denne folkegruppe fra den danske, skønt den – som Troels Fink fremhæver – utvivlsomt har støttet det nedertyske sprog i byen.

Ved at gøre stillingen op i procent først på grundlag af efternavnene alene og dernæst under hensyntagen til den »neutrale« gruppes fornavne, når Troels Fink frem til følgende tal for 1436-jordebogens personnavnestof:

dansk-frisisk:	53,2 ‰	64,2 ‰
tysk:	10,6 ‰	24,3 ‰
»neutralt«:	36,2 ‰	11,5 ‰

Erich Hoffmann når i sin undersøgelse af det samme spørgsmål frem til et arbejdsgrundlag på 215 navne og søger trods de anførte vanskeligheder at udskille det frisiske navnestof fra det danske [495]. Hans resultat bliver derefter for efternavnene alene og dernæst under hensyntagen til fornavnene følgende:

dansk:	31,2 ‰	} 44,6 ‰	40 ‰	} 54,4 ‰
frisisk:	13,4 ‰		14,4 ‰	
tysk:	26 ‰		30,6 ‰	
usikre:	30 ‰		15 ‰	

Selv om det ved en sammenligning vil ses, at der er nogen afstand mellem de to tabeller, mener Erich Hoffmann ikke desto mindre, at den er så lille, at der godt kan være enighed om, at det tyske element har udgjort ca. 25 ‰ af borgerskabet og i hvert fald ikke nævneværdigt har overskredet 30 ‰ grænsen.

Dermed drages der imidlertid en alt for vidtgående slutning. Man må huske på, at der er tale om et talmateriale på kun 218 (hhv. 215) borgernavne i jordebogen 1436. Disse personer repræsenterer udelukkende de toneangivende lag inden for Flensborgs mure, men ikke byens befolkning i sin helhed. Det arbejdende folks store, navnløse skare, småårsfolk, daglejere og tyende, findes ikke repræsenteret i det forhåndenværende materiale. Alle disse mennesker har uden tvivl været af hjemlig dansk

495. Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig, s. 118. – Både Troels Finks og Erich Hoffmanns resultater refereres i Gerhard Kraack: Das Gildewesen der Stadt Flensburg, s. 76–78, 190.

herkomst [496], hvad enten de var barnefødt i byen eller var flyttet ind fra de omkringliggende sogne. Det tilflyttede tyske element har derfor procentuelt været langt mindre, end navnestoffet fra jordebogen i 1436 udviser, og på ingen måde talstærkt nok til at betinge et sprogskifte. Det viser nok en gang, at årsagen til dette ikke skal søges i en indvandring, men i den forhåndenværende kulturelle situation, der igen var en følge af landsdelens politiske tilstande. Netop set på denne baggrund blev kong Eriks nederlag i Flensborg i 1431 så skæbnesvangert for en fremtidig udvikling i dansk retning.

5: I samtiden synes man ikke at have været i tvivl om den afgørende omstilling, der måtte blive en følge af de schauenburgske grevers politiske succes. Flensborgs ledende mænd måtte nu se det som en hovedopgave at skaffe sig et godt forhold til de nye magthavere. De har været helt klare over, at deres by fra nu af måtte regnes for en integrerende del af schauenburgernes slesvig-holstenske stat; det var her, øvrighedsmagten fremover befandt sig.

Ud fra denne indstilling måtte det være et mål i sig selv at få bekræftet byens gamle privilegier og statutter, og det er utvivlsomt for at fremme dette anliggende, at en vis Eggert Aktorp (Achterup) i 1431 påtog sig at udarbejde en plattysk oversættelse af Flensborgs gamle stadsret. Det er den gottorpske kildeudgiver fra første halvdel af 1700-årene, Ernst Joachim v. Westphalen, der oplyser dette, men der er ingen grund til at betvivle hans udsagn. Både årstallet 1431 og navnet Aktorp styrker tilliden til hans oplysning [497].

I den her givne forbindelse må der tillægges Westphalens oplysning megen opmærksomhed, thi den gør det klart, at den bratte og målbevidste overgang til plattysk øvrighedssprog, som kan konstateres i forbindelse med schauenburgernes overtagelse af herredømmet, ikke skyldes et de-

496. Flensborg Bys Historie, I, s. 95–96 (Johan Hvidtfeldt); Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 54 (Hans-Friedrich Schütt).

497. »In foliis XXXI. membranaceis consignato, qui an. 1431 curantibus Senatu & civibus Flensburgensibus exaratus est ab Eggerto Achteruppe, oblatus ipsis Ducibus Adolpho & Gerhardo« (E. J. v. Westphalen: Monumenta Inedita, IV, sp. 1898).

Eggert Aktorp er ellers ikke kendt; som hans navn antyder, har han nok været i slægt med Flensborgs kongetro borgmestre, uden at han dog derfor behøver at have engageret sig så meget i politik, at han blev draget med i sine frænders fald.

kret fra de nye magthavere, men den fandt tværtimod sted som følge af et initiativ fra byens egen øvrighed. Ved at fremlægge deres bys gamle stadsret i et for schauenburgerne lettere tilgængeligt sprog er det gået hurtigere med at få bekræftet de privilegier og statutter, som byens retsorden og dens forhold til omverdenen hvilede på.

De stillede forventninger blev da også omgående indfriet. Endnu inden årets udgang – 1431 31/12 – udstedte Adolf VIII og hans dengang endnu levende broder Gerhard en stadfæstelse af alle de rettigheder, som flensborgerne havde haft under hertugerne af Abels stamme og under det schauenburgske grevhus [498]. I dokumentets ordvalg er der tydeligvis tale om en påberåbelse af en historisk ret, der i sidste instans hviler på »Constitutio Valdemariana« fra 1326. Flensborgerne har skullet bringes til erkendelse af, at hertugerne Adolf og Gerhard af det schauenburgske hus var et fuldgældigt alternativ til det danske styre under dronning Margrethe og kong Erik. Efter de nye magthaveres opfattelse var Flensborgs indlemmelse i Danmarks rige en handling i strid med den historiske udvikling [499].

Hvad der i øvrigt i de følgende år forekommer af dokumenter i Flensborg, hvad enten det drejer sig om jordebogen i 1436, om lavsskråer, tingsvidner og breve, så er alt udstedt på plattysk, og den politiske, kulturelle og folkelige udvikling følger fra nu af i Flensborg de samme retningslinjer som i de sydligere liggende byer og egne. Under sin retræte havde det danske kultursprog i 1431 måttet rømme Flensborg-egnen, og det vil derfor være naturligt at se på udviklingen i den nordlige halvdel af Sønderjylland.

498. Adolf VIII og hans broder Gerhard meddeler »dem rade vnde der meenheit vnser stad Vlensborgh alle de vriiheit vnde statuta, de se gehat, bruket vnde beseten hebben vnder den tiiden Eriikes vnde Woldemares, wandages hertoghen to Iutlande, vnde na hebben beseten vnder den tiiden vnser elder vaders greuen Hinrikes, vnde vnser vedderen greuen Claweses, vnde vnder den tiiden hertoghen Gherdes, vnser leuen vaders, hertoghen to Sleswiick, greuen to Holsten, to Stormeren vnde to Schowenborgh« (Danmarks gamle Købstadlovgivning (Sønderjylland), I, s. 195–196).

I Dipl. Flensb., I, s. 383–384 (nr. 98) er aktstykket opført med det forkerte årstal 1430; denne fejldatering er desværre gentaget i den tyske byhistorie, Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 53.

499. Vedr. »Constitutio Valdemariana«, se: note 108, 109; vedr. Flensborgs indlemmelse i Danmark, se: note 295 (»rihet aff Danmark«), 296, 490 (»Flensborg regni Dacie«).

6: Herfra kendes der et enkelt vidnesbyrd om en målbevidst politik for at få et ordnet forhold til Adolf VIII, og det er bekræftelsen af Tønders privilegier 1436 6/12. Hertugen udtrykte ovenikøbet ved den lejlighed en tak for byens trofasthed og velgerning imod ham og hans forfædre [500].

Fra Åbenrå og Sønderborg kendes der ikke lignende privilegietilsagn, men det kan skyldes, at disse byers arkiver fra middelalderen kun er bevaret i meget ringe grad [501]. Derimod eksisterer der en plattysk oversættelse af Åbenrås stadsret, byens såkaldte skrå fra 1335 [502], og man går næppe fejl ved at antage, at denne oversættelse er foretaget som følge af det schauenburgske herredømme i denne by efter freden i Vordingborg 1435. Ved den lejlighed er plattysk blevet øvrighedens sprog i Åbenrå, ligesom det efter 1440 også blev tilfældet for Haderslevs vedkommende [503].

7: Ud fra de anførte eksempler kan der ikke være tvivl om, at schauenburgernes sejr i Flensborg og den danske kongemagts deraf følgende rømning af de nordlige dele af Sønderjylland har betydet en vældig styrkelse af det plattyske sprogs stilling i det gamle grænseland. Der er flere gange talt om den udbredelse, som det plattyske allerede havde haft i årene før den tid, og vi har henvist til Peter Skautrups ord om, at Danmark i tidsrummet 1325–1425 var godt på vej til at blive tvesproget, hvad diplomer og breve angår [504]. Et af de mest talende udtryk for, hvor rigtig denne bedømmelse af den sproglige situation er, har vi i det bevismateriale, som kong Erik i 1421 lod indsamle for at godtgøre Sønderjyllands tilhørsforhold til Danmark. Man henviste heri til landsdelens danske folkesprog, til stednavnes og runestenes vidnesbyrd om landets nationalitet

500. E. J. v. Westphalen: *Monumenta Inedita*, IV, s. 3224, hvor det bl.a. hedder: »dat Wy umme Truwe und Wolldaht, da desülven unse Bulüde und Inwahner tho Lütcken Tundern by unsen Vorfahren und unsen Landen und Lüden in Vortyden gedahn hebben«; Ludwig Andresen: *Geschichte der Stadt Tondern*, s. 24.

501. For Sønderborgs vedkommende kendes der dog et privilegiebrev af 1437 25/2 til byens spedalske (*Urkundensammlung*, IV, s. 24 (nr. 14)), og det er jo på sin vis også et vidnesbyrd om Adolf VIIIs aktivitet som denne bys herre.

502. *Danmarks gamle Købstadlovgivning*, I, s. 251 ff.; *Åbenrå Bys Historie*, I, s. 56 (H. V. Gregersen).

503. Se herom note 546–551.

504. Se: note 247.

og til Jyske Lovs gyldighed over helc den jyske halvø fra Skagen til Ejdere, og man fremhævede, at alle gamle privilegier og friheder ene skyldtes Danmarks konger. Vi har her en klar og utvetydig dansk tale, men det er karakteristisk for det sproglige og kulturelle klima, at det vidnesbyrd, som blev aflagt af nørre- og sønderjyder i fællesskab og udsendt fra den kongelige by Ribe, var affattet på plattysk, mens skåningernes brev er på dansk og sjællændernes på latin [505].

8: I de følgende år, i årene efter ca. 1425, blev det mere og mere tydeligt, at det danske sprog atter var under fremrykning som det foretrukne sprog i diplomer og breve i selve kongeriget Danmark, men Sønderjylland fik hverken lod eller del i denne udvikling. Her betød Adolf VIIIs herredømme, at plattysk så godt som fuldstændigt udelukkede det danske sprog fra skriftlige udfærdigelser. Bedst holdt det danske sig i de dele af landet, der hørte under Ribe og Odense stift, samt i Barved syssels provsti, men det bevarede også stort set en plads som udfærdigelsesproget på herredstingene i landdistrikterne mellem Åbenrå og Tønder.

I hele området fra Flensborg og sydpå var det danske kultursprogs retræte derimod total i årene efter 1431. Befolkningen ned til Sli-Danevirke-Trene-linjen benyttede sig fortsat i daglig tale af dansk-sønderjysk

505. De tre danske landes (eller retsområdets) vidnesbyrd om Sønderjyllands forhold til Danmarks rige fra 1421 findes trykt: Antislesvigholstenske Fragmenter, XIII, s. 110–122 (skåningernes af 1421 28/6: s. 110 ff.; sjællændernes af 1421 2/7: s. 114 ff.; nørre- og sønderjydernes af 1421 4/8: s. 118 ff.).

I det sidste hedder det bl.a.: »To deme eersten, so heft dyt vorscreuene Sunder-Jutland vnde de inwonere des suluen landes, also wol als to Nort-Jutlande, Densch recht, vnde hebben dat ye ghehat soddar der tiid, dat dat Densche recht ghesettet wart. Dat andere, dat alle olde priuilegia vnde vrigheyde, de de godes husere hebben, edder we se heft, also tom ersten de dome to Sleswiik, to Ripe vnde to Hadersleff, vnde alle clostere vnde alle stede in deme suluen lande beleghen, dar se to deme ersten mede bevrighet vnde bestedighet synt, de hebben alle koninghe des vorscreuene rikes wtghegheuen unde beseghelt. Item dat drudde, so wet man de schede wol tusschen deme lande to Holsten vnde deme suluen vorscreuene lande, vnde de sulue schede schedet dat rike to Dennemarken vnde dat land to Holsten. Item dat veerde, so ys de ghemeneste sprake noch huden imme daghe Densch in deme vorscreuene Sunder-Jutlande also wol also in Nortjutlande« (Antislesvigholstenske Fragmenter, XIII, s. 120; C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, I, s. 24).

eller frisisk, men dens kultursprog var nu uomstridt og uanfægtet blevet plattysk [506]. Og det blev af afgørende betydning, at denne udvikling fik lov til at fortsætte århundred efter århundred, thi herved skabtes forudsætningerne for det sprogskifte, der i løbet af det 19. århundrede gjorde Sydslesvig til et tysktalende land.

I Nordslesvig var den sprogligt-kulturelle situation derimod en helt anden. Her var det trods schauenburgernes sejr endnu uafklaret, om det skulde lykkes det plattyske sprog at blive enerådende i kraft af dets stilling som den slesvig-holstenske stats øvrighedssprog. Den fortsatte skilddring af plattyskens udbredelse i Sønderjylland vil derfor først og fremmest koncentrere sig om denne del af landet.

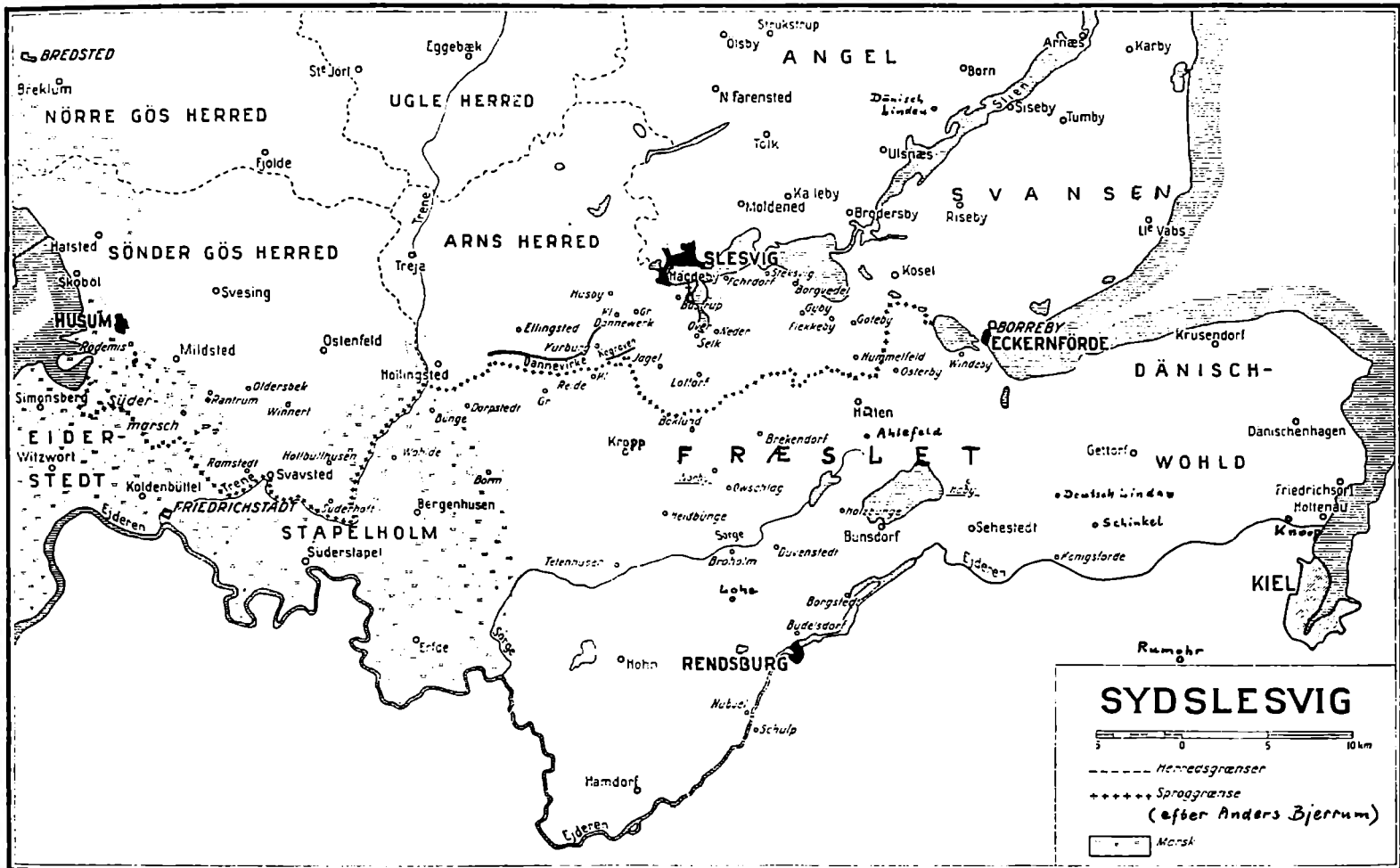
506. Hvor vanskeligt det end er, fristes man uvilkårligt til at drage sammenligninger. For den ældre tids vedkommende vil det da være naturligt at tænke på f.eks. de masuriske egne af Østpreussen eller på visse dele af Bagpommern og Øvreschlesien, men man kan også tænke på Luxembourg i vor egen tid. Her taler befolkningen en moselfrankisk-tysk dialekt, men dens kultursprog er fransk. Flere lignende eksempler kan anføres: Norge 1536–1814, Bretagne, Højskotland etc.

Den sydligste del af Sydslesvig er det gamle grænseområde mellem danskere og sachsere. Imod vest nåede nordfriserne frem til Ejderen, og imod øst strakte den slaviske (vendiske) bosættelse sig frem til Kieler Förde. Området mellem danskere og sachsere var ved vor histories begyndelse et så godt som ubeboet ingenmandsland.

I forbindelse med en afhandling om det danske sprogs sydgrænse i Sønderjyske Årbøger 1944 har stedsnavneforskeren Anders Bjerrum tegnet hosstående kort. Mod vest er sydgrænsen for Sønder Gøs og Arns herreder indtegnet som sprogrænse, og længst mod øst, hvor bebyggelsen hovedsageligt tilhører vikingetiden, er Kosel sogns sydgrænse valgt, fordi der syd, men ikke nord for denne grænse findes tyske landsbynavne. Som nordligste tyske -dorp-by har Anders Bjerrum udpeget Kochendorf umiddelbart vest for Windebyer Noor. Hvad der findes af sikre danske landsbynavne syd for denne grænse er understreget med en ubrudt linje, mens de mindre sikre er forsynet med en stiplede linje.

Området mellem Danevirke og Ejderen blev i begyndelsen af middelalderen hovedsageligt befolket af holstenske bønder, således som det fremgår af omtalen af 420 »hove« i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. I løbet af middelalderen trængte den tyske bosættelse to steder frem nord for den indtegnede sprogrænse, nemlig imod vest i Svabsted-Mildsted-området og imod øst i området op til Slien, således at det danske sprog efterhånden måtte vige fra halvøen Svansen.

Kortet viser også beliggenheden af en række landsbyer, hvis navne sidenhen blev båret af nogle af de kendteste adelslægter.

Udsnit af Johannes Mejers kort over hertugdømmet Slesvig fra 1650 med de middelalderlige grænser for den kirkelige opdeling af landet indtegnet.

Hele det vestlige Nordslesvig fra Tønder til Kongeåen var en del af Ribe stift, der dengang havde den vestlige Limfjord som nordgrænse. I 1564 kom de tre sogne, Bedsted, Hellevad og Egvad, fra Ribe stift til Slesvig stift. Øerne Als og Ærø (der ikke ses) hørte til Odense stift.

Slesvig stift omfattede hele det nuværende Sydslesvig, samt den sydlige og østlige del af Nordslesvig helt op til Kolding fjord og var opdelt i en række præpositurer eller provstier.

Det nordligste af disse, Barved syssel, indtog en særstilling, idet det i hvert fald siden 1273 havde sit eget kollegiatkapitel i Haderslev. På dette provstis vestgrænse langs med Hærvejen gik et par sogne tabt i løbet af middelalderen (den stiplede afgrænsning). Provstiets sydligste sogn var Øster Løgum i Sønder Rangstrup herred.

Den øvrige del af stiftet fra Løjt nord for Abenrå og sydpå til Ejderen blev styret fra Slesvig. Domprovsten havde det sydlige grænseområde til Holsten, »Præpositura Major«, samt Ellum syssels provsti, mens største parten af Isted syssel var overladt ærkedegnen og derfor gerne benævntes »Archidiaconatus«.

Når der fandtes hele tre provstier på den sydslesvigske vestkyst, nemlig Ejdersted, Strand og Vidå provstier, skyldes det utvivlsomt de vanskelige samfærdselsforhold.

BARWITH

SYSSSEL

M A R R

NELLUM SYSSSEL

THAA

ARCHIDIACONATUS

STRAND

PREPOSITURA MAJOR

NORTSTRANDT

STRAND

Anden del:

*Sønderjylland fra Skelbæk og Flensborg fjord
til Kongeå og Kolding fjord.*

V.

1440-1523.

Hertug og ridderskab

I 1440 havde Adolf VIII, hertug til Slesvig og greve til Holsten, Stormarn og Schauenburg [507], nået sit mål. Efter sin årelange, udholdende kamp mod Danmarks konge kunde han omsider høste frugterne af den afgørende sejr, som han og hans mænd i 1431 havde vundet ved Flensborg. Landet Slesvig-Holsten var blevet en realitet, og det har siden 1440 været et begreb, som vore naboer mod syd ikke har kunnet opgive som politisk ideal. Det var schauenburgernes drøm helt siden Gerhard den Stores dage, der nu var virkeliggjort. Gennem 400 år måtte Danmarks konger og deres regeringer tage hensyn til eksistensen af dette land og det – vel at mærke! – også i alle de mange år, da den danske helstats grænser nåede frem til Elben. Ved Sønderjyllands og Holstens samhörighed i et fælles administrationsområde fra Kongeåen til Elben var der skabt et helt nyt statslegeme, det var en ny europæisk territorialstat, der havde set lyset: landet Slesvig-Holsten [508].

Der er derfor i en fremstilling af det plattyske sprogs stilling i grænselandet Sønderjylland ikke mere grund til at følge den politiske udvikling i dens hovedtræk, thi den var fra nu af afklaret med hensyn til den kulturelle situation. Fremover fandtes der ingen hindringer af statslig eller politisk art, der var i stand til at gøre det plattyske sprog rangen stridig som

507. »Van Godes gnaden wy Alff, hertoghe to Sleswick, greve to Holsten, Stormaren vnd to Schouwenborg« etc. (brev af 1440 6/12, Dipl Flensb, I, s. 503 (nr. 123)).

508. Først i de sidste godt og vel hundrede år, efter begivenhederne i 1864, 1866 og 1871 med Tysklands samling under preussisk ledelse, er der sket en afgørende ændring i dette forhold, og det er en kendsgerning, som end ikke dannelsen af det vesttyske forbundsland Schleswig-Holstein har kunnet dølgge. Danmarks nabo mod syd hedder nu Bundesrepublik Deutschland, og Slesvig-Holsten syd for Skelbækken indgår som en integrerende del af denne politiske enhed, lige så vel som Nordslesvig siden 1920 under betegnelsen De sønderjyske Landsdele eller Sønderjyllands Amtskommune udgør en uadskillelig del af kongeriget Danmark.

landet Slesvig-Holstens øvrighedssprog, og da det plattyske sprog omkring år 1600 måtte vige som kultursprog og finde sig i at blive reduceret til en dialekt, var det det højtyske sprog, der overtog dets rolle.

Den slesvig-holstenske stat minder i mangt og meget om det Burgunder-rige, der netop havde taget form i de selvsamme år. Ved freden i Arras i 1435 havde hertug Philip den Gode af Burgund opnået den franske konges anerkendelse af sit riges uafhængighed, et rige, der omfattede en række lande på begge sider af grænsen mellem Frankrig og Tyskland lige fra Zuider-søen til Jura-bjergene. På samme måde forholdt det sig med Slesvig-Holsten. Det var en statsdannelse, der strakte sig tværs over den gamle dansk-tyske rigsgrænse ved Ejderen og indesluttede lande af helt forskellig historisk og etnisk oprindelse.

Men i middelalderen spillede slige skel kun en underordnet rolle. Langt tungere vejede det, at adelen, samfundets ledende stand, nu var slesvig-holstensk i bogstaveligste forstand. De plattysktalende stormænd knyttede de forskellige dele af Adolf VIII's rige sammen til en enhed på nøjagtig samme måde, som burgunderhertugens fransktalende riddere udgjorde det forbindende led mellem de langt mere forskelligartede landsdele, som middelalderens Burgund bestod af [509].

Det er på denne baggrund, at man skal bedømme det slesvig-holstenske ridderskabs betydning som statsbærende og statsbevarende kraft, og det kan i den forbindelse være nyttigt at foretage en sammenligning med rigsrådets stilling i Danmark. Hverken i Danmark eller i Slesvig og Holsten var et stormandsråd noget nyt og ukendt, men omkring midten af 1400-årene antog rådet karakter af en fast institution, der tiltog sig ret til at handle på statens vegne, når fyrstemagten var svækket eller sat ud af kraft [510]. Begivenhederne i Kalmar 1436 viser dette helt tydeligt for de nordiske landes vedkommende [511], men i Slesvig og Holsten

509. »Das thiois, die Sprache der Mehrzahl ihrer Untertanen, gilt den burgundischen Herzögen meistens nur als ein bäuerisches und lächerliches Patois ... Sprachgrenzen spielten damals in der Politik noch keine Rolle, und Fragen von Minderheiten gab es nicht« (J. Huizinga: *Burgund. Eine Krise des Romanisch-Germanischen Verhältnisses*. *Historische Zeitschrift*, 1933, s. 9, 11). – Med »thiois« menes theodisca lingua, det tyske – her specielt det nederlandske – sprog.

510. Noget sådant var allerede tilfældet i Danmark i visse perioder før den tid, således under Valdemar Atterdags krig med hanseaterne i årene 1368–70 og i kong Olufs tid 1375–87 (Aksel E. Christensen: *Kongemagt og Aristokrati*, 1945, s. 224, 226–229).

511. Erik Arup: *Danmarks Historie*, II, s. 205–207.

formede udviklingen sig i virkeligheden efter et lignende mønster.

I 1422 havde Holstens stormænd stillet deres betingelser for at yde støtte til grevebrødrenes krig uden for grevskabets enemærker [512], men da Adolf og hans brødre viste, at de var i stand til at betale for modtagen hjælp [513], udeblev støtten ikke fra stormændene i Holsten til kampene mod Danmarks konge. Det er derfor under Adolf VIII og hans brødre berettiget at tale om et slesvig-holstensk ridderskab [514], fremgået af hertugtro slesvigske stormænd i forening med medlemmer af den holstenske adel. Efter sejren i Flensborg 1431 var de kongetro slesvigske stormænds politiske fallit blevet soleklar; medlemmerne af slægterne Krummedige og Rønnow forlod deres hjemland [515], og de tilbageblevne slesvigske stormænd var fra nu af at finde blandt hertug Adolfs mænd.

Der hersker almindelig enighed om Adolf VIIIs personlige dygtighed og retlinede karakter og om hans evne til at samarbejde med de mænd, der omgav ham. Hele hans regeringstid kendetegnes i virkeligheden af et positivt samvirke mellem hertugen og hans ridderskab, og det var derfor en selvfølge, at han indhentede rådets samtykke til officielle handlinger af større vigtighed. Det gjaldt således pantsættelsen af Gram, Hviding, Frøs og Kalslund herreder 1428 14/8 til Heinrich Ahlefeldt, endvidere bekræftelsen af byen Flensborgs privilegier 1431 31/12, samt den fornyede pantsættelse af de ovennævnte herreder til Heinrich Ahlefeldts to sønner, Hans og Benedikt Ahlefeldt. I alle disse tilfælde fremhæves det, at hertugens brev er udstedt »efter råd og i overensstemmelse med hans tro rådgivere« [516].

For hertug såvel som for ridderskab måtte det være et mål i sig selv at søge at bevare det opnåede resultat af de mange års kampe, og her trængte et spørgsmål sig på, som kunde forårsage utryghed med hensyn

512. Se: note 359.

513. Se: note 395.

514. »Voll ausgebildet hat sich anscheinend dieser schleswig-holsteinische Rat in der Zeit Adolfs VIII« (Alexander Scharff: Die Wahl von Ripen und das Vorbild des Nordens. Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 49).

515. Se: noterne 375–378.

516. 1428: »mit endrchtigeme rade, willen unnde vulbordt alle der jennen, der vulbordt hir to nodt is«; 1431: »na rade unde vulbort unser truwen radgheven«; 1445: »na rade unde willen unszer truwen radtgever« (Urkundensammlung, IV, s. 112 (nr. 74), jvf. note 394, 395; s. 21 (nr. 11), jvf. note 497; s. 123 (nr. 79). – Smlgn.: Alexander Scharff: Die Wahl von Ripen und das Vorbild des Nordens. Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 49.

til fremtiden, og det var arvespørgsmålet, thi i sine to ægteskaber forblev hertug Adolf barnløs.

Hans nærmeste kødelige slægtninge var søsteren Heilwigs [517] børn, de tre grevesønner fra Oldenburg, Christian, Gerhard og Moritz [518], men da ridderskabet ikke ønskede de holstenske delinger gentaget [519], kunde der kun blive tale om en af dem som Adolf VIIIs efterfølger og blandt dem den ældste som den mest naturlige.

Med Christoffer IIIs uventede død i Danmark i 1448 var der også for Slesvig-Holsten opstået en helt ny situation. Det danske rigsråd henvendte sig nemlig til Adolf VIII med tilbud om kronen, men han afslog. Han følte sig for gammel, sagde han (han var 47 år!). Måske har han og hans ridderskab frygtet, at rigsrådet havde den bagtanke derved ad dynastisk vej at genvinde alt det tabte [520]. Vi ved det ikke, men Adolf VIII pegede i stedet på sin ældste søstersøn, grev Christian af Oldenburg, den mand, som han og hans ridderskab havde tænkt sig som hans arving, og dette forslag gik det danske rigsråd ind på. Har rigsrådet mon da alligevel drømt om at genvinde det tabte? Vi ved det ikke.

Derimod er det fuldt oplyst, at den unge grev Christian inden sin afrejse fra Gottorp måtte afgive løfte om at ville overholde den såkaldte »Constitutio Valdemariana« fra 1326, og det er vel – ikke mindst i betragtning af det nære samvirke mellem hertugen og hans råder – ikke usandsynligt, at det er det slesvig-holstenske ridderskab, der har stået bag ved dette ønske [521]. Hvorom alt er, efterkom Christian ønsket inden

517. Se: note 278.

518. De tre arvinger omtales i hans anden hustrus livgedingsbrev, der ifølge Werner Carstens (ZSHG, 1931, s. 235) må stamme fra årene 1444–47 (kun datoen 31/10 findes anført) (Urkundensammlng, IV, s. 395–398 (nr. 296)).

519. I mange år havde grevskabet Holsten været delt mellem tre grene af det schauenburgske hus, den rendsburgske, den plönske og den pinnebergske linje, men i 1390 døde det sidste mandlige medlem af den plönske linje, og stormændene fra hans område havde da hyldet de to rendsburgere, den gamle grev Claus og Gerhard VI (jvf. note 357), hvilket den plönske greves efterlevende datter anerkendte 1390 12/3. Dermed var Holsten blevet så nogenlunde samlet, og det var stormændene fra det rendsburgske og det plönske område, der havde været fælles om kampene mod Danmarks konge.

520. ZSHG, 1931, s. 232 (Werner Carstens).

521. ZSHG, 1931, s. 236–238, med Werner Carstens's referat af den diskussion, der har været ført i denne sag.

sin afrejse, og han har sikkert afgivet sit løfte uden det danske rigsråds vidende [522]. Han lovede jo heri at »hertugdømmet Sønderjylland ikke måtte forenes eller sammenlægges med Danmarks rige og krone, således at den samme hersker over begge« [523], men det har måske nok så meget været ham et personligt løfte, som han gav sin morbroder, hvem han skyldte så meget.

1448 1/9 var forhandlingerne mellem den unge greve og de danske rigsråder så langt fremme, at de kunde mødes i hertug Adolfs by Haderslev for at besegle den nye konges håndfæstning, der indeholdt de vilkår, på hvilke han kunde blive valgt til konge. I al korthed sagt forpligtede Christian I sig heri til at overlade rigets styrelse til rigsrådet. Der måtte ikke foretages vigtigere regeringsforanstaltninger, uden at det skete i overensstemmelse med rigsrådet, og det blev fastslået, at Danmark var et frit valgrige.

Det var alt sammen bestemmelser, der måtte virke tiltalende for stormænd, og de har vel næppe kunnet undgå at give de tilstedeværende af hertug Adolfs mænd stof til eftertanke. Sammen med hertugen skulde de være medbeseglere for Christian I. I alt tolv var mødt. Det var foruden bisp Claus Wulf fra Slesvig de tre riddere Hans Ahlefeldt, Joachim Breide og Otto Sehested og otte væbnere, nemlig Breide Rantzau, Hans Pogwisch, Jürgen v. Qualen, Joachim Kuren, Gosche Ahlefeldt, Wulf v.d. Wisch, Benedikt Ahlefeldt (Benedikts søn) og Otto Split [524].

Tolv år senere – i 1460 – havde fem af de nævnte slesvig-holstenske stormænd atter lejlighed til at mødes til en forhandling med danske rigsråder.

522. Historisk Tidsskrift, 6. rk., VI, s. 234 (Kr. Erslev); ZSHG, 1931, s. 238 (Werner Carstens).

523. Jvf. noterne 108, 109.

524. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, udg. C. F. Wegener, II, s. 44–45.

Unionen mellem Danmark og Slesvig-Holsten

Ved hertug Adolfs død 1459 4/12 var arvespørgsmålet endnu uafklaret, og det hertugelige råd, bestående af Slesvigs biskop, Claus Wulf, og en række fremtrædende medlemmer af det slesvig-holstenske ridderskab, måtte i denne situation overtage styret i den stat, som det var lykkedes at få dannet under den afdødes ledelse. Det påhvilede med andre ord de hertugelige råder at sørge for en ny landsherre, der kunde være fælles for de to landsdele, som Slesvig-Holsten bestod af, og det var en opgave, som rådets medlemmer og det øvrige aristokrati måtte være direkte interesseret i at finde den rette løsning på, thi deres sociale, økonomiske og politiske magtstilling beroede først og fremmest på forbindelsen mellem landene nord og syd for Ejderen.

Et par vejledende møder om dette spørgsmål blev afholdt i Neumünster og i Rendsburg i de to første måneder af det nye år, og her meldte sig to parter med hver deres arvekrav, først repræsentanter for den pinnebergske gren af det schauenburgske hus og dernæst grev Gerhard som repræsentant for den afdøde hertugs tre søstersønner. Det sidste møde sluttede med en vedtagelse om, at man kun vilde vælge én fyrste, og at man inden afgørelsen vilde mødes med kong Christian I i Ribe i begyndelsen af marts [525]. Skal man tro den lübske rådskrønike var det derefter tanken, at Christian I sammen med sine brødre skulde mødes i Lübeck med den pinnebergske greve for sammen med Holstens råd (i Lübeck mentes der utvivlsomt hermed: Slesvig-Holstens råd) at finde frem til, hvem der havde størst ret til at blive Adolf VIIIs efterfølger [526].

525. Gottfried Ernst Hoffmann: Das Ripener Privileg vom 5. März 1460 und die »Tapfere Verbesserung« vom 4. April 1460 (Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 22–23).

526. »Unde dar scholde komen de konyng myt den synen unde dergheleik de greve van Scouwenborch unde ok de rad van Holsten, unde dar scholden se van beyden syden vorclaren ere recht; unde we dat beste recht hadde, de scholden bliven by deme lande« (Die Chroniken der deutschen Städte, etc., etc., Lübeck, IV, s. 269).

Det aftalte møde i Lübeck blev imidlertid overflødig, da der straks i Ribe på den første mødedag, 1460 2/3, opnåedes enighed om at vælge Christian I til hertug af Slesvig og greve af Holsten, og denne beslutning faldt det i den slesvigske biskops lod at kundgøre med høj røst for alt folket fra byens rådhus [527]. Der er næppe tvivl om, at der bør tillægges denne mand, bisp Claus Wulf, den afdøde hertugs nære medarbejder, en meget stor andel i, at der så hurtigt kunde skabes en fælles stemning for at vælge Danmarks konge, den afdødes ældste søstersøn, til herre over de to lande Slesvig og Holsten.

Hvorledes forhandlingerne mellem kong Christian og de danske og slesvig-holstenske råder er forløbet, lader sig ikke mere oplyse; vi kan kun konstatere, at man forbavsende hurtigt er nået til et resultat, idet man allerede 1460 5/3, altså kun tre dage efter kongens udråbelse til hertug af Slesvig og greve af Holsten, havde det store privilegium færdigt, som den nye landsherre gav sine undersåtter: prælaterne, ridderskabet, byerne og »indbyggerne«, hvormed man vel forstod landbefolkningen. Det betones heri til indledning, at de havde valgt ham »til deres herre ikke som en konge af Danmark, men som deres herre over disse forannævnte lande« [528].

Derefter anføres en række løfter, som landenes nye herre tilstår sine undersåtter i overensstemmelse med hævdunden sædvane. De gælder landefreden, kirkens værn, rettens håndhævelse og garanti for alle tidligere givne privilegier og friheder. Under omtalen af købstæderne nævnes tre fra hvert af de to lande, nemlig hhv. Slesvig, Flensborg og Haderslev, samt Kiel, Itzehoe og Rendsburg, hvortil kommer Hamburg, der på den tid ansås for at være en fristad under schauenburgerne beskyttelse. Men også lübeckerne fik løfte om beskyttelse af deres handel, således som det havde været tilfældet »under salig onkel Adolf«, og det har selvfølgelig været en bestemmelse, der har skullet kølne denne hansestads interesse for den pinnebergske linje af det schauenburgske hus.

527. »... unde densulven kor opembarde luder stempne de bisschop van Sleswiik van deme rathuse to Ripen vor allesweme unde sede, dat de rad van Holsten umme des besten willen eres landes hadden ghekoren vor enen hertoghen to Sleswiik unde enen graven to Holsten eren gnedighen hern konyngh Cristiern van Dennemarken« (Die Chroniken der deutschen Städte, etc., etc., Lübeck, IV, s. 269).

528. »... vor eren heren nicht also eneme koninge to Dennemarken, men also ereme heren desser vorgeschreven lande« (Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 26).

Efter opremsningen af privilegierne, der uvilkårligt leder tanken hen på tilsvarende bestemmelser i danske håndfæstninger, bliver spørgsmålet om valget atter taget op. Privilegiet får derved en noget ujævn disposition, der giver det præg af at være et hastværksarbejde [529]. Det nye afsnit indledes med, at Christian erkender, at han til trods for, at han er nærmeste arving sammen med sine brødre Gerhard og Moritz efter sin salig onkel, er blevet valgt til landenes herre »ikke som en konge af Danmark, men på grund af den gunst, som disse landes indbyggere har til vor person« [530].

Gentagelsen viser, hvor stor vægt man lagde på at få det frie valg fastslået. Det var valget, der gjorde Christians ubestridelige arveret effektiv, og det fremhæves ovenikøbet, at denne ret til at vælge også skal gælde efter hans død. Da skulde indbyggerne have ret til frit at vælge, hvem de vilde af hans sønner eller – hvis der ingen sønner var – af hans rette arvinger, og vel at mærke kun én af dem til herre over landene. Denne påberåbelse af valgretten er i virkeligheden noget nyt og hidtil uset, i strid med al hidtidig retsoverlevering, men i god overensstemmelse med de nordiske rigsrådets kongevalg [531].

De følgende bestemmelser vedrører hovedsageligt landenes indre forhold og har kun mindre interesse i den her foreliggende forbindelse. Et par enkelte skal dog fremhæves. Det gælder forsikringen om, at »lande-

529. Smlgn.: Gottfried Ernst Hoffmann i *Dat se bliven ewich tosamende ungedelt*, s. 23.

530. »... nicht also eyn koningh to Dennemarken, men umme gunst, de de inwonere desser lande to unser personen hebben« (*Dat se bliven ewich tosamende ungedelt*, s. 27).

531. Vilh. la Cour: »Unægtelig var det er meget dristigt Skridt, man derved gjorde, for ingen Tradition og ingen Overenskomst gav Ridderskabet nogen som helst Valgret« (*Sønderjyllands Historie*, II, s. 164); Alexander Scharff: »Zu wählen – wie oft wird in den volkstümlichen Darstellungen unserer Landesgeschichte mit leichter Hand hinweggegangen über diesen unerhört revolutionären Anspruch, der in krassem Gegensatz stand zu aller Rechtsüberlieferung, aber im Einklang war mit dem erstrebten Vorbild, der Führerstellung des schwedischen und dänischen Reichsrates und ihres Königswahlrechtes. Das Vorbild des Nordens hat 1460 die Aktionen der Ritterschaft (oder vielmehr des in den »Räten« verkörperten politisch führenden Grossadels) und ihre Verhandlungen in Ripen bestimmt« (*ZSHG*, 1955, s. 158 (endvidere s. 161–162, 165, 167–168); Alexander Scharff: *Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte*, s. 47–48 (endvidere s. 50–51, 54–55, 56–57)).

nes fælles råder« [532] skulde tages med på råd i tilfælde af, at der blev indledt krig, og at de ikke var forpligtet til at yde hjælp uden for »disse lande« [532], altså en art genspejling af den holstenske adels krav fra 1422 [533], samt den kraftige understregning af de to landes samhörighed, der findes i den bekendte sætning: »at de skal forblive evigt udelt sammen«.

Denne sidste sætning forekommer først ret sent og tilmed på en ret tilfældig plads i privilegiet, nemlig i afsnittet om landenes administration ved hjælp af en slesvigsk drost og en holstensk marsk, der begge skulde være indfødte mænd. Midt i denne fremstilling giver Christian I løfte om at ville holde begge lande ved god fred, hvorefter det hedder: »unde dat se bliven ewich tosamende ungedelt« [534]. Der er her helt tydeligt tale om et indskud, der må være foretaget under selve forhandlingerne, og sætningen skal derfor bedømmes som et udtryk for, hvor meget det har ligget de slesvig-holstenske råder på sinde at få fastslået de to landes udelighed og uadskillelighed; det har for hele deres økonomiske stilling betydet noget særdeles væsentligt. Den afdøde hertug havde nemlig overladt dem største delen af landenes len i pant som tak for den krigshjælp, de havde ydet ham. I 1460 gjaldt dette alle slesvigske len med undtagelse af Gottorp og måske Sønderborg, og af de holstenske len var kun Segeberg og måske Steinburg frie [535].

2: Med Ribe-privilegiet af 1460 5/3 havde Slesvig-Holstens ledende mænd opnået et betydeligt resultat. Nok havde de måttet give afkald på »Constitutio Valdemariana«, bestemmelsen om, at ingen enkelt mand samtidig måtte herske i Danmark og i landet »sønden å«, men de havde på alle tænkelige måder sikret sig imod de ulemper, som de frygtede vilde opstå som følge heraf. Det var lykkedes dem at opnå anerkendelse hos Danmarks konge og rigsråd af hertug Adolfs slesvig-holstenske statsdannelse, således at den administrative enhed, der var blevet skabt i løbet af årene 1431 til 1440, ikke blev sprængt som følge af arvespørgsmålet.

Sytten danske råder havde sammen med Danmarks konge bekræftet

532. »... na rade unde vulborde unde willen der menen redere desser lande«; »... nicht plichtich wesen, uns to volgende, denen edder hulpe don buten dessen landen« (Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 28).

533. Jvf. note 359.

534. Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 30.

535. Erik Arup: Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne (Historisk Tidsskrift, 7. rk., IV, s. 337).

de givne tilsagn, men af de slesvig-holstenske stormænd nævnes kun biskop Claus Wulf i forbindelse med udråbelsen af kongen til landsherre over Slesvig og Holsten. Det skyldes naturligvis, at privilegiet ensidigt blev givet af Danmarks konge til hans nye undersåtter i hertugdømmet og grevskabet. Som et udtryk for den tilstræbte statslige ligeberettigelse må det imidlertid antages, at der har været et tilsvarende antal repræsentanter i Ribe på Slesvigs og Holstens vegne, og navnene på dem synes at fremgå af det kautionsbrev, der blev udstedt i Ribe 1460 4/3, altså mens forhandlingerne om privilegiet fandt sted.

Det drejer sig foruden Claus Wulf om følgende [536]:

Joachim Breide; formodentlig ejer af Hesel i Ulsnæs sogn, Angel, sikkert den ældste af råderne.

Gosche Ahlefeldt; ejede Bossee med gods i Westensee og Nortorf, en tid amtmand i Flensborg.

Wulf v.d. Wisch; ejede gods i Svansen, amtmand først i Tønder, senere i Haderslev.

Hartwig Split; ejede gods ved Kiel, amtmand på Sønderborg.

Benedikt Ahlefeldt; ejede Tørning, panteherre til Tørning len, amtmand over bispegodset Svabsted.

Hartwig Schinkel; ejede gods i Angel, en tid amtmand i Flensborg.

Heinrich Reventlow; ejede gods i Angel eller Svansen, en tid amtmand i Flensborg, senere i Tielenburg.

Henning Pogwisch; ejede Farve i Hohenstein sogn, senere amtmand i Tønder, derefter landflygtig efter kongelig-hertugelig dom.

Henneke Wahlstorf; ejede gods i Holsten, forvaltede fogderiet Hanerau, en tid amtmand i Flensborg.

Claus Ahlefeldt; ejede Søgård i Klipleve sogn, panteherre over Lundtoft herred.

Claus Ahlefeldt; Johann Ahlefeldts søn, ejede senere Maasleben i Siseby sogn, amtmand i Tønder.

Hartwig Reventlow; ejede Schmoel i Giekau sogn (nær ved Hohwacht).

Jürgen v. Qualen; ukendt.

Hartwig Buchwald; ejede Lensahn syd for Oldenburg in Holstein.

Otto Split; ejede Roest i Kappel sogn, amtmand på Gottorp.

Joachim Buchwald; ejede Rethwisch ved Preetz.

536. Urkundensammlung, IV, s. 474–475; Hans Harald Hennings: Die Wähler von Ripen. Der schleswig-holsteinische Rat um 1460 (Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 65–100).

Det ses straks, at der ikke findes en eneste stormand af gammel sønderjysk herkomst blandt de optegnede navne. Alle de tilstedeværende slesvig-holstenere tilhørte en homogen klasse med plattysk modersmål, men om hovedparten af kautionisterne kan det fastslås, at de på en eller anden måde havde tilknytning til hertugdømmet Slesvigs administration, enten som amtmænd eller som panteherrer over Tørning len og Lundtoft herred [537].

Aristokratiets indflydelse på den indre udvikling i Slesvig-Holsten blev ydermere understreget i den såkaldte »Tapre Forbedring« af 1460 4/4, der indeholder en række mindre væsentlige tilføjelser til Ribe-privilegiet fra måneden før. I stedet for de der omtalte embeder som drost og marsk skulde der i tilfælde af kongens fravær udnævnes et kollegium, bestående af bisperne fra Lübeck og Slesvig, samt »fem gode mænd« fra Holsten og »fem gode mænd« fra Slesvig [538].

Det slesvig-holstenske ridderskabs medlemmer har haft al grund til at være tilfredse med deres nye landsherre. I ét og alt havde han føjet sig efter deres ønske. Han var i lige så høj grad deres mand, som han var det danske rigsråds. Det var derfor med rette, at man i Ribe-brevet havde betonet, at man valgte ham på grund af den gunst, som man havde til hans person [539].

Inden for det danske rigsråd har man haft samme grund til at være tilfreds med det opnåede resultat. Christian I havde haft mulighed for på ny at rejse arvespørgsmålet over for holstenerne. Han kunde have krævet Sønderjylland tilbage som hjemfaldent len, men enhver med kendskab til de politiske realiteter måtte i så fald indkalkulere en lang og med hensyn til udfaldet ganske usikker krig.

Men til alt held var Christian I ikke en ny Erik af Pommern. Han var tilfreds med de kår, der var blevet ham beskåret, og det var da heller ikke så helt lidt, thi siden Knud den Stores tid havde ingen dansk konge udøvet herredømme over så stort et område, som det var faldet i hans lod at blive herre over. Ganske vist lykkedes det ham ikke at bevare

537. »Wir sind über die Organisation der schleswigschen Lokalverwaltung in dieser Zeit nur unzureichend orientiert. Aber es scheint, als seien in Rippen mit Ausnahme des Amtes Apenrade, über dessen Verwaltung um 1460 gar nichts bekannt ist, alle grossen landesherrlichen Vogteien Schleswigs durch ihre Inhaber vertreten gewesen« (H. H. Hennings i Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 79).

538. Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, s. 37–39.

539. Jvf. note 530.

Sverige (med Finland) længere end i den korte periode fra 1457 til 1464, men i forholdet mellem Danmark og Slesvig-Holsten, de to lande, der i så mange år havde ført en bitter og opslidende krig, blev Christians person af den allerstørste betydning. Han var herre over begge stater uden på nogen måde at foretrække den ene part frem for den anden. I sin person knyttede Christian I de to stater og deres ledende mænd sammen til en union, og hans personlige egenskaber har næppe været så helt ringe, siden han var i stand til at give begrebet »konge-hertug« i arv til sine efterkommere, den oldenburgske fyrsteslægt, lige til dens mandslinje uddøde i 1863.

3: I årene efter den lange og opslidende krig var der skabt et tillidsforhold mellem de to staters ledende mænd, som blev af uvurderlig betydning. Det er utvivlsomt på denne baggrund, at det danske rigsråd i 1448 tilbød hertug Adolf VIII Danmarks krone, og det var derfor kun naturligt, at der var enighed om, at arrangementet fra Ribe i 1460 også skulde vare ved efter Christian Is død. Et vidnesbyrd herom er unionsbrevet fra Kolding 1466 20/5. Heri enedes repræsentanterne for de to stater under forsæde af deres fælles landsherre at slutte »en evig, venskabelig fred« ved at anerkende alle forudgåede vedtægter og beslutninger de to stater imellem. I tilfælde af Christian Is død skulde kongesønnen Hans gøres til herre over de to stater på betingelse af, at han vilde bekræfte alle de privilegier, breve og friheder, der var givet de to stater, »riget« såvel som »landene«. Hvis Christian I efterlod sig flere børn eller – i tilfælde af Hans' død – slet ingen børn, skulde tolv befuldmægtigede råder fra kongeriget Danmark og tolv fra hertugdømmet Slesvig og landene Holsten og Stormarn senest fire måneder efter dødsfaldet mødes i Kolding for »endrægtigt at kåre én herre eller i stedet overveje, om det vilde være bedre og nyttigere for riget og landene og deres indbyggere, at hvert rige og land havde sin egen herre«, men det skulde vel at mærke ske med den anden parts fuldkomne samtykke. En sådan ordning måtte ikke føre til fremtidige krige. De nye herrer havde pligt til at holde fred med hinanden, og skulde der alligevel opstå en fejde mellem dem, skulde herrernes råder »undervise« dem om at opgive alle krigeriske anslag. Alt efter behov skulde der med jævne mellemrum afholdes møder i Kolding mellem de to landes råder for at afgøre eventuelle tvistigheder, og dersom råderne fra Norge og Sverige måtte ønske at deltage i sådanne møder, skulde det stå dem frit, såfremt de fortsat vilde hylde Christian I som deres herre [540].

Klarere og tydeligere kunde staten Slesvig-Holstens fuldstændige ligeberettigelse med kongeriget Danmark og de to øvrige nordiske riger vel ikke udtrykkes, og det var samtidig aristokratiets ønske om at bevare freden mellem de to stater på grundlag af status quo, der her kom til orde. Lige så fuldt som det slesvig-holstenske ridderskab ved at påtage sig store økonomiske ofre havde vist sig villig til at bevare den ordening, der var blevet skabt i Ribe i 1460 [541], lige så fuldt støttede Danmarks rigsråd ønsket om at bevare freden mellem de to lande på grundlag af Ribe-aftalen.

Det er ikke her stedet at bringe en indgående skildring af den statslige udvikling mellem kongeriget Danmark og hertugdømmerne – den almindelige betegnelse for landene mellem Kongeåen og Elben, efter at Christian I under et besøg hos kejser Friedrich III i 1474 havde fået ophøjet grevskaberne Holsten og Stormarn, samt det endnu selvstændige landskab Ditmarsken til hertugdømmet Holsten. Kun skal det påpeges, at personalunionen mellem de to stater efterhånden omdannedes til en realunion. Danmark (med Norge) og Slesvig-Holsten indgik i en uopløselig enhed. Endnu i tiåret for Ribe-aftalen kunde ridderskabet 1470 9/10 udstede et

540. Urkundensammling, IV, s. 76–79, hvor de citerede steder lyder: »Wurden ock der broder meer, edder de sulve juncher Hans vorstorve, so scholen unde willen twelffe vulmechtige redere des rikes Dennemargken unde twelffe des hertogdomes to Sleszwiig unde der lande Holsten und Stormaren der sulven lande vulmechtich bynnen veer manten dar negest volgende tho Koldinge to samende komen, hiir sulvest enen heren endrachtigen to kesende edder hiir tor stede furder over to wegende, offt beter unde nutsamer vor de vorgescreven rike unde lande unde ere inwoner sy, dat yslick rike unde landt synen heren hebbe besunderen; unde wes de vorgen. XXIII des rikes unde der lande redere vulmechtich hiir endrachtliken werden beslutende, schall gantzerdinge bii vuller macht bliven; och dat nene des rikes edder der lande redere vorgen. jenigen heren upnemen edder kesen scholen sunder des anderen rikes edder lande redere endracht unde vulbordt . . . Offt denne jenich desser vorgescreven rikes unde lande here mit deme anderen synen landen manschopp unde inwoneren jenigen krich unde veyde anslan unde dessen fruntliken degedingen unde ewigeme vrede under ogen gan wolde, scholen des heren redere, de de veyde anslan will, eren heren underwisen, dat he sodane veyde neddersla unde aff do« etc.

541. Erik Arup: Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne (Historisk Tidsskrift, 7. rk., IV, s. 317–388, 399–489); Werner Carstens: Die Wahl König Christians I. von Dänemark zum Herzog von Schleswig und Grafen von Holstein i.J. 1460 (ZSHG, 1931, s. 231–264).

brev i Segeberg, hvori Christian I sluttede forbund med Lübeck og Hamburg »ikke som konge, men som hertug af Slesvig, greve til Holsten og Stormarn« [542], men en vending af den art døde i virkeligheden snart hen. I Christian Is senere år var den utænkelig. Den var forlængst gået af brug, da han i 1481 lukkede sine øjne. Ved den lejlighed tørnede de to standpunkter, valget og arveret, sammen, og det blev i den følgende tid kongemagtens krav på arveret, der sejrede. Om det så var landenes deling mellem arveberettigede inden for kongeslægten, så måtte ridderskabet tage det med i købet.

Kun i en udpræget krisesituation som den, det danske rigsråd kom ud for efter Frederik Is død i 1533, blev mindet om aftalerne i 1460 og 1466 atter levende, og det lykkedes det slesvig-holstenske ridderskabs ledende mænd at få aftalt en ny unionstraktat mellem Danmark og Slesvig-Holsten 1533 1/7 [543]. Det var nok engang aristokratiet, der handlede på de to staters vegne, men da de følgende år viste, at kongemagten var i en stadig vækst, blev den indgåede aftale i virkeligheden kun en episode i forholdet mellem kongeriget og hertugdømmerne. Dertil kom, at hertugdømmerne var og blev den svagere partner i forbindelsen med kongerigerne Danmark og Norge.

Selv på denne baggrund er det imidlertid vigtigt at fastslå, at den statsretlige ordening, som var blevet skabt under Adolf VIII, og som det i 1460 var lykkedes ridderskabet at få godkendt, stort set fortsatte uantastet og det til trods for alle de delinger, som hertugdømmerne i tidens løb blev udsat for. Ingen af delingerne satte et skel ved Ejderen, og ingen af dem medførte en ændring af den kulturelle situation, der var skabt under Adolf VIII.

Det nøje samvirke mellem hertug og ridderskab i årene på begge sider af 1440 fik tværtimod vidtrækkende følger for den kulturelle udvikling i det gamle danske grænseland Sønderjylland. Som en del af det fælles administrationsområde, som Sønderjylland eller hertugdømmet Slesvig sammen med Holsten udgjorde fra 1440 til 1850, blev den sædvane fastholdt, at hele det sønderjyske område blev styret på tysk uden hensyn til, at ho-

542. »... nicht also eyn koningk, men also eyn hertog to Sleszwigk, greve to Holsten unde Stormaren« (Urkundensammlung, IV, s. 314).

543. Regesta Dipl, I, nr. 8194; Jensen & Hegewisch: Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, s. 114–139 (med forkert årstal 1523!); den ratificerede traktat af 1533 5/12 (L. Laursen: Danmark-Norges Traktater, I, s. 152–171).

vedparten af befolkningen talte sin danske dialekt og dertil i visse egne frisiske dialekter. Der opstod ad den vej en ganske særlig kulturel situation, som nødvendigvis måtte få dybtgående konsekvenser for grænse-landets befolkning.

Den plattyske administration og dens virkninger i Nordslesvig

Den umiddelbare virkning af begivenhederne i 1431, 1435 og 1440 blev indførelsen af plattysk som administrations- og øvrighedssprog overalt i Sønderjylland. For Sydslesvigs vedkommende var dette ikke noget nyt. Her var der blot tale om fortsættelsen af en tradition, der havde rødder tilbage til Gerhard IIIs tid, og som var blevet fortsat under hans to sønner, Claus og Heinrich, men i Nordslesvig medførte den nye politiske situation i virkeligheden en radikal ændring af de sproglige tilstande. I enkeltheder kan det ofte være vanskeligt at finde kildemæssigt belæg for denne udvikling, men om retningen, den fulgte, kan der ikke herske tvivl.

Bedst ses dette for købstædernes vedkommende. Det er allerede nævnt, at Tønder – ene af alle Nordslesvigs købstæder – sandsynligvis aldrig har haft en periode med brug af dansk ved officielle udfærdigelser, et forhold, der må tilskrives byens lübske stadsret fra 1243 [544]. For Sønderborgs vedkommende tier kildematerialet totalt, men der er grund til at formode, at udviklingen her er gået parallelt med den, der kendes fra Åbenrå og Haderslev. Hvad Åbenrå angår, er kildematerialet til belysning af denne udvikling ganske vist yderst sparsomt, men det må dog anses for givet, at det er som følge af indførelsen af det plattyske administrationsprog ved hertug Adolfs overtagelse af denne by, at det omkring 1435 blev nødvendigt at få udarbejdet en oversættelse af stadsretten [545].

Noget ganske tilsvarende gør sig gældende for Haderslevs vedkommende. Indtil 1440 havde borgmester og råd benyttet sig af det danske sprog ved skriftlige udfærdigelser, men efter dette år overtog plattysk det danske sprogs plads. Haderslevs borgmester i 1440, Peter Iversen, nævnes i dette embede i 1422 i et dansk brev [546], men 1440 17/7 forekommer hans navn i et plattysk brev, udstedt til kollegiatkapitlet af Henneke

544. Jvf. note 85, 86.

545. Jvf. note 502, 503.

546. Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 5968.

Lembek, Hartwigs søn [547]. Det svarer helt og holdent til, at det første bevarede rådsdokument fra hertug Adolfs tid er udstedt på plattysk 1444 4/4 [548]. Der kan således slet ikke herske tvivl om, at der har været tale om en bevidst anvendelse af plattysk som øvrighedssprog.

På samme tid begyndte også kollegiatkapitlet i Haderslev at gøre brug af det plattyske sprog, selv om gejstligheden i al almindelighed foretrak latinen. De første plattyske breve i kapitlets nu tabte brevbog [549] stammer fra 1440 17/7 og 1443 4/8 [550], og fra tiden efter 1440 kendes i det hele kun tre breve på dansk (fra 1451 28/4, 1464 5/5 og 1465 26/3) [551]. Man bør imidlertid ved bedømmelsen af disse breve være opmærksom på, at det med hensyn til de to første fra 1451 og 1464 i begge tilfælde drejer sig om stadfæstelse af ældre breve, som har foreligget i dansk affattelse; ved stadfæstelsen har man da simpelthen fulgt de oprindelige breves ordlyd. Kapitelsbogens sidste danske brev er affattet af selve kapitlet, men det er både forståeligt og rimeligt, at man har skrevet dansk i dette tilfælde, hvor det drejer sig om et skøde på en gård i Tjæreborg (ved Esbjerg) til den nørrejske stormand Ludvig Nielsen Rosenkrands. I alle andre tilfælde har Haderslev kollegiatkapitel fulgt den verdslige øvrigheds eksempel og skrevet plattysk, når det ikke drejede sig om interne kirkelige forhold.

I 1440 var også Ærø kommet under hertug Adolfs herredømme [552], og det er derfor helt og fuldt i overensstemmelse med de herskende administrative tilstande, at der fra Ærø landsting er bevaret et tingsvidne, udstedt 1442 23/6 på plattysk [553]. Hertug Adolf og hans mænd har således ikke undset sig for at udbrede det plattyske administrations- og øvrighedssprog til de yderste egne af deres slesvig-holstenske statsdan-

547. Dipl Coll Can Had, nr. 22.

»Vielleicht das Überraschendste: seit 1440 werden die Register des Haderslebener Kapitels regelmässig niederdeutsch geführt« (Hans v. Schubert: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, I, s. 226).

548. »Wy borgermestere unde raad der stad Hadersleue bekennen, dat vor uns synt ghewesen vor deme sittenden stole des rades 2 erbare lude« etc. (Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 7415).

549. Om denne se: Rep Dipl, 1. rk., IV, side 53–54.

550. Dipl Coll Can Had, nr. 22, 25.

551. Dipl Coll Can Had, nr. 27, 37, 41.

552. Jvf. note 322, 400.

553. Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, s. 63–64 (nr. 43).

nelse, og det vidner om et særdeles målbevidst arbejde for at konsolidere den nyoprettede stat.

2: Et ejendommeligt vidnesbyrd om den hertugelige administrations målbevidste virke på et helt andet felt er de mange fribreve til fremtrædende medlemmer af bondestanden, der kendes fra området mellem Flensborg, Abenrå og Tønder, samt fra de frisiske egne. Muligvis har der også foreligget fribreve fra andre egne af Nordslesvig, idet især Haderslev-egnen er rig på de såkaldte frigårde [554], der i flere tilfælde må antages at være rester af middelalderligt adelsgods, der ikke har formået at overleve det 14. århundredes agrarkrise [555].

Hertug Adolf og hans rådgivere har åbenbart forstået betydningen af at knytte bønderne på de store gårde til sig ved at give dem fribreve af forskelligt indhold, og det skete vel at mærke samtidig med, at der var bondeoprør i visse egne af Nørrejylland. Når det derfor i Erik af Pommerns klage over det danske rigsråds afståelse af Haderslev og Ærø siges, at en stor del af almuen i Nørrejylland havde hyldet de holstenske herrer [556], skyldes det måske, at hertug Adolfs interesse for bønderne har været kendt af nørrejyderne. Det blev i hvert fald af stor betydning for den fremtidige folkelige udvikling, at der fandtes en række hertugtro bønder på de store gårde i den sydlige del af Nordslesvig. De gamle håndskrevne privilegiebreve på plattysk – eller i det mindste senere tiders bekræftelse af dem – lå hengemt på disse gårde som kostbare klenodier; de har givet deres ejermænd en varig sympati for det hertugelige og det tyske [557].

Fribreve fra hertug Adolfs tid:

1430 9/6: Borgmester Magnus Hayeson i Flensborg, at hans datter og hendes børn må besidde hans gods lige så frit, som han selv havde

554. E. Juhler: Frigaardene i Haderslev Herred (Sønderjysk Månedsskrift, 18. årgang, s. 152–160); i J. P. Trap: Danmark, 5. udg., X (Haderslev Amt, Abenrå-Sønderborg Amter, Tønder Amt) har P. Kr. Iversen skrevet afsnittene om sognenes store gårde; i Bjolderup Sogns Historie og i bogen Bov Sogn har hhv. H. V. Gregersen og Carl Langholz/R. P. Sørensen skrevet om de pågældende sognes frigårde.

555. Jvf. note 175, 176.

556. Jvf. note 400.

557. H. V. Gregersen: Den nationalpolitiske udvikling i grænseegnene i historisk belysning (Sønderjysk Månedsskrift, 1966, s. 384).

- brugt det (Urkundensammling, IV, nr. 280).
- 1433 5/1: Bunde Asmussen, at han for livstid har frihed for alle personlige afgifter, samt for afgifter af det sted, som han bebor uden for Flensborg i Husby herred (Urk., IV, nr. 284).
- 1433 2/2: »Lange« Nissen får Langballegård i Grumtoft (Grundhof) sogn i Angel frit for sig og sin hustru Ingeborg (Urk., IV, nr. 285).
- 1436 30/4: »Unge« Leve i Nordfrisland får for sig og sine arvinger sine ejendomme lige så frit, som andre frie mænd har deres (Urk., IV, nr. 234).
- 1437 u.d.: Bo Petersen får for livstid overladt Højergård i Højer sogn mod årligt at betale 1 tønde smør og 1½ læst havre, leveret på Tønderhus (Urk., IV, nr. 292).
- 1437 u.d.: Christian (Kersten) i Nolde, Burkal sogn, at han ligeledes (d.v.s. som den foranstående) skal besidde sin ejendom uden afgift eller hoveri mod årligt at betale 2 tønner honning eller to tønner smør (Urk., IV, nr. 293).
- 1438 u.d.: Jes Bonssen Paieson får sit af Heinrich Rixtorp købte gods i Øster Snatebøl i Kær herred frit for tjenester mod årligt at give ½ tønne smør til Flensborg eller til Tønder (Urk., IV, nr. 235).
- 1438 u.d.: Nis Nommensen og hans arvinger i Vester Snatebøl, Kær herred, skal ligeledes have sin ejendom frit mod årligt at give 1½ tønne smør (Urk., IV, nr. 236).
- 1440 8/7: Christian Lauersen (uden stedsangivelse) får sin ejendom lige så frit, som hans fader havde den, mod at yde frimandstjeneste med harnisk og heste, til landets og folkets behov (Urk., IV, nr. 237).
- 1441 24/2: Godsk Laurensen og hans arvinger får sin gård i Albøl, Steyrup sogn i Angel, frit til evig tid (Urk., IV, nr. 238).
- 1443 31/3: Paye Brunkerssen og hans børn får Poppenbøl, Højer herred, frit mod ½ tønne smør til slottet i Tønder (Urk., IV, nr. 294).
- 1443 15/7: Boye Oksen og Hune Petersen og deres arvinger får Husumtoftmark, Højer sogn, mod årligt at give 1½ tønne smør til Tønder (Urk., IV, nr. 239).
- 1443 15/7: Ludde Bonssen og hans arvinger får »Aneveldemarck« mod årligt at give ½ tønne smør til Tønder (Urk., IV, nr. 240).
- 1444 21/5: Jens Petersen, Marten Jonssen og Boye Redlefsen får marken i Rudbøl, Højer herred, mod årligt at give 1 tønne smør til Tønder (Urk., IV, nr. 241).
- 1445 24/8: Boye Ebbesen får Hestholm i Tønder landsogn frit for al ho-

- veri mod en årlig afgift på 1^{1/2} tønde smør til Tønder (Urk., IV, nr. 242).
- 1445 24/8: Esbern Matthiesen og hans arvinger får Dyrhus i Tønder landsogn mod årligt at give 1^{1/2} tønde smør til Tønder (Urk., IV, nr. 243).
- 1445 24/8: Marten Matthiesen og hans arvinger får Frestrup, Bylderup sogn, mod årligt at give 1 tønde smør til Tønder (Urk., IV, nr. 244).
- 1446 28/5: Henning og Claus Kock, borgere i Flensborg, får Undevad, Grumtoft sogn, frit at bruge for sig og deres arvinger (Urk., IV, nr. 246).
- 1449 31/10: Sønneke Brodersen og Troels Rossen får Gørresmark, Tønder landsogn, mod at give 1^{1/2} tønde smør til Tønder (Urk., IV, nr. 82).
- 1450 4/10: Jes Petersen og hans arvinger får deres del af Ubjerg mod 40 mark lübsk (Urk., IV, nr. 247).
- 1450 18/10: Anders Sønnekesen, herredsfoged i Kær herred, og hans arvinger får sin ejendom i Klægsbøl frit mod at gøre tjeneste som andre frie mænd (Urk., IV, nr. 476).
- 1450 20/12: Peter Eriksen og hans søn Jes Petersen og deres arvinger får deres gård i Bredevad, Bylderup sogn, frit mod årligt at give 1^{1/2} tønde smør og 2 mark i tjenestepenge (Urk., IV, nr. 251).
- 1450 20/12: Jes Nielsen får to gårde i Rebbøl, Bjolderup sogn, Slogs herred, frit mod årligt at give 2 tønner smør til Tønder (Urk., IV, nr. 252).
- 1451 10/2: Matthies Christensen – hvorfra oplyses ikke – skal have sine ejendomme frit (Urk., IV, nr. 477).
- 1451 28/3: Asser og hans arvinger i Tved, Tønder landsogn, får ejendommen frit mod betaling af 24 mark lübsk og en årlig afgift på 1 tønde smør (Urk., IV, nr. 254).
- 1452 22/2: Jens Christensen og hans arvinger får ejendommen »Uppedemesande« i Klægsbøl sogn frit mod årligt at give 1 tønde smør til Tønder (Urk., IV, nr. 255).
- 1452 22/2: Jens Jepsen og hans arvinger skal have deres gård i Klægsbøl frit mod årligt at give 1 tønde smør (Urk., IV, nr. 256).
- 1452 22/2?: Jes Bundesen og hans arvinger skal have deres gård i Bolderslev, Bjolderup sogn, frit mod årligt at give 1 tønde honning til Flensborg (Urk., IV, nr. 257).
- 1453 9/8: Bunde Bundesen og hans arvinger i Sæd, Ubjerg sogn, får

deres ejendom frit mod en betaling af 20 mark lübsk (Urk., IV, nr. 258).

1453 ? : Peter Tortsen får sin ejendom i Bylderup frit mod en årlig afgift på 1 tønne smør (Urk., IV, nr. 327).

1454 20/8: Peter Stot og sønnen Jes får gården Ertebjerg i Tandslet sogn på Als frit i deres levetid mod at give 8 tønner korn om året (Urk., IV, nr. 303).

1455 7/9: Peter Eriksen og hans arvinger får en gård på Heds mark i Bylderup sogn frit mod årligt at betale 3 mark penning til Tønder (Urk., IV, 259).

3: De mange fribreve fortæller, at det plattyske sprog i form af skriftlige udfærdigelser også har fået en plads i landdistrikterne, og de påbudte årlige leverancer til slottene medførte vel tillige en vis sproglig kontakt på plattysk. Det må atter føre til en overvejelse af, hvor udbredt kendskabet til plattysk kan have været hos menigmand, og ind i en sådan drøftelse kommer da helt naturligt en bedømmelse af det plattyske sprogs anvendelse ved udstedelsen af tingsvidner på de sønderjyske herredsting. Det kan næppe undre, at tyske forskere har været de ledende i denne diskussion, og af dem har både August Sach og Ludwig Andresen ment, at man på grundlag af de mange plattyske vidneudstedelser kan slutte et endog meget udbredt kendskab til plattysk og det – vel at mærke – også i Nordslesvig [558].

Et nøjere studium af de enkelte tingsvidner vil imidlertid snart vise, at man næppe kan drage så vidtgående slutninger. Det anvendte brevsprog har i store dele af Sønderjylland ikke uden videre svaret til det faktiske rettergangssprog, i hvert fald slet ikke i Nordslesvig. Selve forhandlingerne på tingene er uden tvivl foregået på egnens mål, på sønderjysk, og det er først, når resultatet af forhandlingerne skulde nedskrives, at man er gået over til det mere højtidelige skriftsprog, til enten det danske eller det

558. August Sach: *Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung*, III, s. 319 ff.; Ludwig Andresen: *Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins des Heimdeuschturns im »Schiefen Viereck« in Nordschleswig* (*Deutsche Hefte für Volksforschung*, 1933, s. 208–220; 1934, s. 41–58); *Von den Wurzeln des Heimdeuschturns im »Schiefen Viereck«* (*Der Schleswig-Holsteiner*, 1934, s. 233–240); *Die Entwicklung des deutschen Volkstums in Schleswig in der Zeit von 1544–1721* (*Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 1937, s. 71–94).

plattyske skriftsprog. Tingets skrivekyndige, der vel oftest har været den stedlige præst, har fået til opgave at formulere rettens afgørelse, og herunder har det utvivlsomt betydet en del, at man som regel gjorde brug af visse sproglige vendinger, der så nogenlunde gentog sig fra gang til gang, og som derved vandt en vis hævd hos tilhørerne, således at de har kunnet forstå meningen med det uvante skriftsprog.

Med hensyn til plattysken har vel kun få af tingets ledende mænd forstået en affattelse i dette sprog til fuldkommenhed, men de øvrige tilstedeværende har været tilfredse, når bare en enkelt eller et par stykker sagde god for en stedfunden formulering. En mands ord stod til troende; sådan var tidens opfattelse.

Men dermed er det spørgsmål ikke besvaret, hvorfor man allerede i årene før 1440 har benyttet sig af det plattyske sprog i et landdistrikt, hvor en dansk dialekt rådede. Årsagen hertil kan ikke, når der ses bort fra Gerhard VI's tid (1386–1404), have været den, at plattysk var blevet øvrighedens sprog [559]. Meget snarere er forholdet det, at de impliceredes stand og stilling har været af afgørende betydning. Til adelige skrev man i regelen plattysk og til gejstligheden i Ribe dansk, eventuelt latin.

Det bevarede materiale fra middelalderens herredsting er selvsagt præget af megen tilfældighed. Når der således findes særligt mange tingsvidner fra Hviding herred, skyldes det først og fremmest den omhu, som domkapitlet i Ribe har udvist for at opbevare beviserne på dets adkomst og rettighed til en række ejendomme i dette herred. Som regel er brevene fra Hviding herred udfærdiget på dansk, men pudsigt nok findes der også en del på latin, således fra 1393 24/3, 1394 25/9, 1398 7/1 og 1400 22/3 [560]. Det gamle lovsprog er her gengivet i latinsk dragt; 1398 indledes der således: »Tota communitas in Hwiding H. noverint universi, quod« etc. (. . . kundgør for alle, som), og de andre gange hedder det, at man er forsamlet »in placito Hwiding H.«, middelalderlatinens betegnelse for et tingsted. Men alt i alt er brevstoffet fra Hviding herred dansk, og det er som nævnt frem for alt Ribe domkapitel, som vi kan takke for vort kendskab til det. Kirkens mænd forstod at tage vare på kirkens gods og dens anliggender i øvrigt!

559. I en anmeldelse af Ludvig Andresen har Johanne Skovgaard for en senere tid hævdet: »En væsentlig Grund til det tyske Retssprogs Ekspansionskraft har sikkert været Hensynet til de tysksprogede Appellinstanser« (Historisk Tidsskrift, 10. rk., IV, s. 487).

560. Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 3891, 3948, 4179, 4334.

Kun et enkelt aktstykke bryder denne sproglige monotoni. Det er et tingsvidne fra 1400 18/5, der oplyser, at et medlem af Urne-slægten («Kersten Erycks, de Vrne heten is») pantsætter jordegods i Hviding herred til Otto Snafs [561]. Denne iøjnefaldende undtagelse fra regelen ved Hviding herredsting kan tages som et udtryk for, at adelen foretrak det plattyske sprog ved retsgyldige udfærdigelser, og det er med hensyn til det anførte eksempel tillige karakteristisk, at også adelen af hjemlig rod benyttede sig af plattysk retssprog. Om det så var nord for Kongeåen, respekterede man på herredstingene de slesvigske og holstenske stormænds ønske om at gøre brug af plattysk. Det var tilfældet m.h.t. Henneke Lembek 1392 6/6 på Malt herredsting og Gottschalk Porsfeld 1408 3/5 på Andst herredsting [562].

Det var derfor helt i overensstemmelse med en allerede hævdvunden praksis, når hertug Adolfs drost, Heinrich Rixtorp, 1437 3/4 kundgjorde »to Rapstede, dar ik zath in gerichte«, at ridder Otto Snafs havde bortskødet jord til Lüder Gjordsen (Ghortzen) [563]. Det var medlemmer af adelen, der bevidnede afståelsen (Wulf Rixtorp, Benedikt Ahlefeld, Detlefs søn, m.fl.), mens det øvrige tingfolk fra Slogs herred nok har overværet handlingen i behørig afstand.

Ganske tilsvarende hertil lyder der også en plattysk røst fra Tyrstrup herredsting 1444 8/12. Heinrich Ahlefeldts sønner, Hans og Benedikt Ahlefeldt til Tørning, solgte da Brændkær mark »in deme kerspel to Dalby in Tystorp herde« til væbneren Heinrich Tedinghusen [564]. Ved den lejlighed var det nok engang et par adelige, der oprådte som vidner, nemlig Sievert Heesten og Emmik Esbernsen (af slægten Emmiksen), men der var også repræsentanter for Tyrstrup herreds bønder til stede, thi 1452 4/7 vidnede 24 navngivne dannemænd, at »de saae og hørde, at

561. Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 4343.

562. Rep Dipl, 1. rk., II, nr. 3855; III, nr. 4965. – Jvf. J. Kinchs betragtninger om Henneke Lembeks betydning for plattyskens udbredelse til Ribe (note 347).

563. Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 6868.

Året efter, 1438 3/11, var samme Lüder Gjordsen (Lydder Gyrdh) til stede på Hviding herredsting i egenskab af foged på Tørning, men herfra blev der udstedt et dansk tingsvidne; der var nemlig denne gang tale om en strid mellem Ribe domkapitel, repræsenteret ved tre domherre, og en navngiven bonde om retten til Søndergård i Kjærbølling, Rejsby sogn, som præsten i Højer, hr. Jens Lagesøn, i 1419 havde tilskødet Ribe domkapitel (Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 6415, 6497, 6976).

564. Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 7455.

Hans von Eneult skødede Henrich Tedinghuse al den Rettighed, som han og hans Broder arvede i Brendkiers Mark efter deres Fader« [565].

De to tingsvidner fra Tyrstrup herred fortæller noget om den sproglige situation på et nordslesvigsk herredsting i slutningen af middelalderen. Den dansk-sønderjyske tingalmue har i 1444 overværet nogle tyske stormænds jordhandel. De har opfattet og forstået, hvad der foregik, lokaliteten, hvorom den pågældende sag drejede sig, har været dem velkendt, og de har ikke været i tvivl om det retlige indhold af det plattyske overdragelsesbrev, som stormændene havde fået udstedt som resultat af tingforhandlingen. De var derfor i 1452 i stand til at bevidne overdragelsens retsgyldighed, men tingsvidnet herom blev udstedt på dansk, deres eget sprog, som de også benyttede som skriftsprog, da Tyrstrup herred jo var en del af Barved syssels provsti, hvor dansk ubestridt bevarede sin stilling som det stedlige kultursprog.

Det danske sprog havde også forrangen i herrederne i nærheden af stiftsbyen Ribe, og det var derfor en ren undtagelse, når jordhandelen i 1400 mellem Christian Eriksøn Urne og Otto Snafs resulterede i et plattysk tingsvidne, udstedt på Hviding herredsting [566].

I den sydligste del af Ribe stift, i Lø, Tønder og Højer herreder, var retssproget derimod langt mere blandet, og det samme gælder om herrederne i den nordligste del af det slesvigske domkapitels embedsområde, først og fremmest Slogs og Rise herreder, af hvilke Slogs herred tegner sig for forholdsvis mange tingsvidner fra middelalderens slutning.

Lundtoft herred er derimod fuldstændig tavs med hensyn til tingsvidner. Her var Ahlefeldternes jordegods tilsyneladende uanfægtet af krav fra anden side, eller også har godsherrerne til Artoft og Søgård været så mægtige, at de uden videre negligerede et herredsting og dets vedtægter. I hvert fald er der herfra intet materiale bevaret.

Og i Sundeved er der fra Nybøl herredsting kun bevaret tre tingsvidner fra senmiddelalderen (fra 1425 6/12, 1452 15/6 og 1502 16/5) [567]. De er alle plattyske og vedrører dels en drabssag, begået af en adelig, og dels er der tale om præstejord i Broager. Valget af udfærdigelsesprog er i begge tilfælde forståeligt, idet stormændenes kultursprog på den tid var plattysk, og det samme gjaldt gejstligheden i et sogn, der hørte til Slesvig domkapitels embedsområde.

565. Rep Dipl, 2. rk., I, nr. 147.

566. Jvf. note 561.

567. ZSHG, 1873, s. 101; 104–105; Rep Dipl, 2. rk., V, nr. 9606.

Hvad Als angår, er der herfra kun bevaret et par enkelte tingsvidner fra senmiddelalderen, fra 1495 31/3 og 1502 28/9. Selv om hovedparten af øen hørte under Odense stift, er også disse på plattysk, men det kan næppe undre, da det første handler om en sag, som Sønderborgs borgmester, Hans Becker, førte for Sønderherreds ting, og det andet vedrører en strid, som en lokal stormand havde om jordegods i Sjellerup, Egen sogn, og blandt hans vidner nævnes Hans Johanssen, »amptman tho Sunderborch« [568].

Den ringe kildefrekvens fra Sundeved og Als i forhold til materialet fra Slogs herred må advare mod, at der drages for vidtgående generelle konklusioner med hensyn til valget af udfærdigelsesprog for tingsvidner fra herred til herred [569]. Det må antages, at der også hyppigt er forekommet danskskrevne tingsvidner fra Sundeved og Als, men de er blot ikke blevet bevaret for senmiddelalderens vedkommende. Derimod er der næppe grund til at tvivle om, at de sydslesvigske herreder udelukkende har anvendt plattysk som udfærdigelsesprog for tingsvidner, i hvert fald siden det danske nederlag i Flensborg i 1431.

Samtlige tingsteder i det sydlige Nordslesvig – lige fra Højer herredsting til »landstinget« på Als – må efter det anførte antages at have anvendt snart dansk, snart plattysk ved udfærdigelsen af tingsvidner. Righoldigst foreligger materialet fra Tønder-Løgumkloster-egnen, d.v.s. fra herrederne på begge sider af skellet mellem Ribe og Slesvig stifter, og det skyldes især en række transaktioner, hvori dels munkene i Løgum kloster var impliceret, og dels lokale stormænd, først og fremmest medlemmer af Gjordsen-slægten på Solvig i Hostrup sogn, Slogs herred.

Takket være dette materiale har vi en mulighed for at forstå, hvorfor enten dansk eller plattysk findes benyttet ved udfærdigelsen af et tingsvidne, og der lader sig da aftegne en række karakteristiske træk i stedfunden praksis. For klosterbrødrene i Løgum synes det at have været mest naturligt at have skøderne på dansk; de hørte jo under Ribe stift. Således var forholdet i hvert fald frem til omkring år 1500. På den tid var klosteret kommet til at høre under hertug Frederiks del af Sønderjylland (siden delingen i 1490). Om dette forhold har haft nogen direkte indvirk-

568. 1495 21/8: LA. Pergamentsamlingen; 1502 28/9: Rep Dipl, 2. rk., V, nr. 9695.

569. Det må derfor anses for betænkeligt ud fra et så spinkelt kildemateriale at fremstille et kort over »nedertysk retssprog ved herredstingene«, således som det er gjort i det iøvrigt så fortrinlige værk, Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie, II, s. 164.

ning på udviklingen i plattysk retning, kan naturligvis ikke siges. Årsagen til overgangen til det plattyske skriftsprog kan vel også søges i interne forhold. Netop omkring år 1500 skiftede klosteret et par gange abbed [570]. En kendsgerning er det imidlertid, at klosterbrødre synes at have foretrukket plattysk ved udfærdigelsen af breve i årene umiddelbart før reformationen. Indtil år 1500 havde det danske skriftsprog lige så klart forrang.

For stormændene har det øjensynligt været helt selvfølgelig at gøre brug af plattysk som skriftsprog. Hvor der derfor var tale om en ejendomsoverdragelse mellem Løgum kloster og en af egnens adelsmænd, har det næppe været ualmindeligt, at skødet blev udstedt på både dansk og plattysk. Der var med andre ord tale om en dobbeltudfærdigelse, således at hver af de to parter kunde opbevare skødet i det sprog, som det faldt dem naturligt at have det i.

Nu kendes tingsvidner fra senmiddelalderen af gode grunde normalt kun fra et af de implicerede parter arkiver, og som følge heraf kommer den sprogdragt, som vedkommende aktstykke er blevet iklædt, meget ofte til at bero på fundstedet. Stammer et tingsvidne fra tiden før år 1500 fra Løgum-bogen, er det i regelen affattet på dansk, men har det været hjemmehørende i Solvig godsarkiv, kan man være så godt som sikker på, at det foreligger i en plattysk udfærdigelse.

Kun i et par enkelte tilfælde har vi bevaret tingsvidner i dobbeltudfærdigelse, og i begge tilfælde stammer tingsvidnerne fra 1491, det ene fra Tønder herredsting og det andet fra Slogs herredsting. 1491 2/5 overdrog ridder Hans Ahlefeldt jordegods i Abild sogn, Tønder herred, til abbed Claus i Løgum kloster, og et par dage senere, 1491 4/5, betænkte samme riddersmand klosteret med Vibbølgård i Tinglev sogn, Slogs herred [571].

570. M. Mackeprang: Løgum Kloster og dets Gods (Sønderjyske Arbøger, 1945, s. 40–41).

571. SRD, VIII, s. 66, 67–68; s. 48, 48–49. De to skøder i dobbeltudfærdigelse findes optaget i Løgumbogen, der er udgivet af Jacob Langebek og P. F. Suhm i *Scriptores Rerum Danicarum*, bd. VIII (forkortet: SRD, VIII), efter en afskrift, der er blevet taget i 1578 til brug for den hertugelige godsadministration. Det må antages, at afskriveren eller udgiverne sædvanligvis kun har gengivet den danske udfærdigelse. Et tingsvidne fra Løgum birk fra 1475 7/8 findes således på dansk, hvorefter det hedder: »Det samme forschreffne breff paa tydsche« (SRD, VIII, s. 1–2).

Der findes også vidnesbyrd om, at der på et senere tidspunkt – åbenbart til brug for administrationen (jvf. note 559) – er blevet foretaget en

Efterfølgende fortegnelse over senmiddelalderlige tingsvidner fra Slogs herred vil give et indtryk af materialets art og af, hvad man kan læse ud af det om den sproglige udvikling.

Tingsvidner fra Slogs herred 1470–1520:

- 1470 22/8: Løgum kloster gør krav på engen Sløvkær i Bastholm, Højst sogn (SRD, VIII – herefter benævnt: Løgumbogen –, s. 3; dansk).
- 1470 u.d.: Hinrich Kloner, foged på Solvig, får godkendt, at Erik Sture ejede jord i Rends mark, Burkal sogn, hørende til hans gård Vrågård (Løgumbogen, s. 235; plattysk).
- 1472 29/4: fastlæggelse af skellet mellem Hynding og Alslev, Ravsted og Højst sogne, uden at der tages noget fra Løgum kloster (Løgumbogen, s. 2–3; dansk).
- 1481 18/7: Eggert Gjordsens krav på det øde gods Tønde i Hostrup sogn (Solvig godsarkiv, Rep Dipl 4892; plattysk).
- 1482 24/7: vedr. Eggert Gjordsens part af Tønde, Hostrup sogn (Solvig godsarkiv, Rep Dipl 5058; plattysk).
- 1482 25/9: ransnævnsdom over en navngiven bonde i Hynding og hans medbyggere for brug af Løgum klostres ejendom Sløvkær i Højst sogn (Løgumbogen, s. 6; dansk).
- 1482 25/9: abbed Claus i Løgum kloster får godkendt klosterets ejendom på Sottrup mark (Løgumbogen, s. 55; dansk).
- 1484 5/5: abbed Claus tilskøder Eggerd Gjordsen klosterets ejendom i Bøgvad (Solvig godsarkiv, Rep Dipl 5457; plattysk).
- 1484 21/7: Eggert Gjordsens sag om skellet mellem Tønder og Rørkær (Solvig godsarkiv, Rep Dipl 5515; plattysk).
- 1485 20/7: sag mellem Eggert Gjordsen og en bonde i Hostrup (Solvig godsarkiv, Rep Dipl 5715; plattysk).
- 1489 15/7: forlig mellem Eggert Gjordsen og bonden i Hostrup (Solvig godsarkiv, Rep Dipl 6551; plattysk).
- 1491 4/5: Hans Ahlefeldt overdrager Løgum kloster Vibbølgaard, Tinglev sogn (Løgumbogen, s. 48, s. 48–49; dansk og plattysk).
- 1493 24/4: abbed Claus fra Løgum kloster spørger, om andre har breve på klosterets jord i Todsøl og Gåskær, Bjolderup sogn (Løgumbogen, s. 62; dansk).

oversættelse af et tingsvidne, se således: tingsvidnerne 1486 5/10 og 25/10 fra hhv. Nørre Rangstrup og Rise herreder (Rep Dipl, 2. rk., III, nr. 5949, 5952), hvor det hedder: »uth dem olden denischen in dudsich gesettet«.

- 1493 24/4: tinget vidner, at nævnte jord i Todsbøl og Gåskær med rette tilhørte Løgum kloster (Løgumbogen, s. 58–59; dansk).
- 1493 7/8: vedr. markskel mellem Nolde og Holleklamp, Burkal sogn (Løgumbogen, s. 57; dansk).
- 1494 9/7: Anne Sture tilskøder Løgum kloster Visgård, Klipleve sogn, oprindelig Bjerndrup sogn (Løgumbogen, s. 54; dansk).
- 1494 1/10: Detlef v.d. Wisch tilskøder abbed Claus i Løgum Vrågård, Burkal sogn, samt jord på Rends mark og ejendom i Ønlev mark (Løgumbogen, s. 51–52; dansk).
- 1496 9/3: Detlef v.d. Wisch tilskøder Løgum kloster gods i Slogs, Rise og Sønder Rangstrup herreder (Løgumbogen, s. 56–57; dansk).
- 1496 6/7: tinget bevidner overdragelsen af Detlef v.d. Wisch's gods i Slogs, Rise og Sønder Rangstrup herreder (Løgumbogen, s. 52–53; dansk).
- Detlef v. d. Wisch's private skøde af 1496 11/1 til Løgum kloster er på plattysk (Løgumbogen, s. 157–159).
- 1496 19/10: vedr. Eggert Gjordsens ejendomme (Solvig godsarkiv, Rep Dipl, 8238; plattysk).
- 1499 31/7: tinget bevidner Anne Stures skøde til Løgum kloster om Visgård (Løgumbogen, s. 53–54; dansk).
- 1500 3/6: efter Eggert Gjordsens død får hans enke godkendt, at hendes mand ejede jord på Heds mark (Solvig godsarkiv, Rep Dipl, 9094; plattysk).
- 1501 15/12: abbed Jens får godkendt klosterets jordegods i Vollerup, Bjolderup sogn, erhvervet af Detlef v.d. Wisch, jvf. hans skøde af 1496 11/1 (Løgumbogen, s. 156–157; plattysk).
- 1502 25/5: abbed Jens får godkendt klosterets særmark i Lendemark, Bylderup sogn (Løgumbogen, s. 60–61; plattysk).
- 1504 10/1: bønderne og klosterets fæstere i Budsholm og Alslev havde fæstet Bastlund af abbed Jens for at bruge det som en øde mark (Løgumbogen, s. 4; plattysk).
- 1504 28/8: sognepræsten i Højst sogn, Moritz Hertebreker, fører sag om tiende af Raade, Højst sogn (Højst kirkes arkiv, senere Solvig godsarkiv, Rep Dipl 10143; plattysk).
- 1505 26/2: abbed Henning, Løgum kloster, får godkendt, at klosteret ejer det gods, som Anders Nissen boede på i Øster Højst (Løgumbogen, s. 43; plattysk).
- 1505 30/4: vedr. skel mellem fru Anne Gjordsen og bønderne i Øster Højst (LA. Solvig godsarkiv, Rep Dipl, 10364; plattysk).

- 1505 7/5: skelsag mellem 12 grundejere i Øster Højst og den jord, som Anders Nissen bebor (Løgumbogen, s. 41; plattysk).
- 1505 7/5: fru Anne Gjordsens sag om skellet mellem hendes jord og Løgum klostres i Lundsgård i Lø herred. – Samme sag førtes også ved Lø herredsting 1505 10/5 (LA. Solvig godsarkiv, Rep Dipl, 10369; plattysk).
- 1505 9/7: fru Anne Gjordsens sag om gods i Øster Højst (LA. Solvig godsarkiv, Rep Dipl, 10413; plattysk).
- 1509 13/6: tinget bevidner, at abbed Claus (i sin tid) havde gjort sin lovhævdssed vedr. By[g]holm, Bylderup sogn (Løgumbogen, s. 50; plattysk).
- 1509 4/7: abbed Henning gør sin lovhævdssed vedr. Løgum klostres gods i Bylderup sogn og andetsteds i Slogs herred (Løgumbogen, s. 49–50; plattysk).
- 1512 16/6: mester Claus Gjordsen til Solvig om skel mellem Jejsing og Tønde (Solvig godsarkiv, Rep Dipl, 12225; plattysk).
- 1514 19/7 (12/7?): vedr. markskel mellem Knivsig og Foverup, Ravsted sogn (Løgumbogen, s. 62–63; dansk).
- 1516 18/6: Claus Gjordsen ang. syn på Gårdlykke i Lunding (LA. Solvig godsarkiv; dansk).
- 1500–1516 u.d.: vedr. fru Anne Gjordsens jord i Solderup, Hostrup sogn (Solvig godsarkiv, Rep Dipl, 13115; koncept på papir, skrevet med to forskellige hænder, dansk).
- 1519 25/5: vedr. rebning af Lund og Lunding marker (Burkal sogn?) (LA. Solvig godsarkiv; dansk).

Konklusionen af de givne eksempler må blive, at de fleste nordslesvigske herreder ved middelalderens slutning anvendte det danske sprog ved udfærdigelsen af tingsvidner, og der er intet, der sandsynliggør et indgreb fra øvrighedens side til fordel for brugen af plattysk ved herredstingene. Tingstederne var befolkningens eget retsinstrument, og valget af sprog ved udfærdigelsen af en af tingets beslutninger skete, uden at øvrigheden havde nogen indflydelse herpå. Det samme var også tilfældet i købstæderne, men her var beboernes kontakt med de styrende organer langt mere intim, og det har derfor været naturligt at gøre brug af det sprog, som øvrigheden benyttede sig af. Derfor har overgangen til plattysk diplom-sprog været langt mere brat her end ude i landdistrikterne, hvor befolkningen ikke havde større berøring med landets mægtige mænd, men ønskede stormænd et tingsvidne, kunde de få det på deres plattyske sprog. I

de sydlige herreder af Nordslesvig, i de egne, der fra gammel tid hørte ind under det slesvigske domkapitels område, kom også gejstligheden til at virke til støtte for det plattyske sprog, og det blev her mere og mere almindeligt at anvende plattysk ved udfærdigelsen af tingsvidner. Situationen var derfor ved middelalderens slutning den, at det plattyske sprog havde vundet en betydelig udbredelse i den sydlige del af Nordslesvig, hvor det blev benyttet af de stedlige præster som deres kultursprog ved siden af latinen.

4: Det har utvivlsomt betydet en væsentlig hindring for det plattyske sprogs indtrængen ved herredstingene, at hele det sønderjyske retsvæsen i sin oprindelse var dansk. Det var derfor nødvendigt at omsætte de danske retsbestemmelser til plattysk, og et vidnesbyrd herom har vi i den kendsgerning, at Jyske Lov fra 1241 er blevet oversat til plattysk engang i 1300-årene og ovenikøbet inden dette århundredes slutning. Det ældste bevarede håndskrift stammer fra godset Lindau i Gettorf sogn og skriver sig fra ca. 1400. Desuden kendes syv andre plattyske håndskrifter, og i en trykt udgave (fra Lübeck) forelå Jyske Lov allerede i 1486 på plattysk, en lille snes år før den første danske udgave fra 1504 [572].

Allerede ved et hurtigt gennemsyn af lovtæksten ses det, at det danske retssprog med dets særlige begreber har tvunget til en overtagelse af ord og udtryk, som ellers er ganske ukendte inden for det tyske sprogområde. Det er med andre ord ikke alene det danske sprog, der har optaget plattyske ord og vendinger [573], men det plattyske sprog er også blevet beriget med en række danske gloser, og det er betegnende, at disse i hovedsagen stammer fra det gamle lovsprog.

I den plattyske udgave af Jyske Lov finder man således følgende danske ord: »bool« (bol), »both«, »manboth« (bod, mandebod), »bruschat« (brudeskat), »herwerky«, »herwerckij« (hærværk), »husbunde« (husbond), »husfrede« (husfred), »kynsneuende«, »kunsneuende« (kønsnævn), »marck«, »marckschede« (bymark, markskel), »nefnyng« (nævning), »or-num« (ornum, ejendom uden for fællesskabet), »santman«, »sandeman« (sandemand), »solrepe«, »solschifte« (solrebring, solskifte), »stursshafne«

572. Danmarks gamle Landskabslove, IV, s. XXIX-LVIII (udgiveren Peter Jørgensens indledning), s. 267–396 (selve lovens tekst på plattysk). – De to oftest citerede sætninger lyder på plattysk: »Myd recht schal men lant buwen«; »Dath recht schal wesen erlick, rechtuerdich vnde lydelick, nutte vnde apenbahr«.

573. Jvf. note 262.

(styreshavn) etc. De anførte eksempler kan suppleres med følgende, hentet fra et par plattyske ordbøger [574], hvor de tilføjede forklaringer fortæller noget om, hvor fremmede de pågældende begreber er for den almindelige tysker. »Bol« forklares som Wohnplatz, Landgut, Grundbesitz-einheit, »Bunde«, »Bonde« som freier Bauer, hans gods er »Bundengot«. »Ding« oversættes ved Gericht, Gerichtsstätte, Versammlungsplatz, »Dingesinde« er Gerichtszeugnis, »Dingstock« Umhegung der Gerichtsstätte. »Herde«, »Harde« er Gerichts- und Verwaltungsbezirk im Herzogtum Schleswig, og hertil føjes »Herdeslüde«, »Herdesprovest«, »Herdesschel« som ordsammenstillinger med hhv. -folk, -provst, -skel. »Lachbeden« med tilhørende substantiv »Lachbietung« er oversat ved: gesetzmässig zum Verkauf ausbieten; »Sant«, »Sandman«, »Sandlüde« ved: aus 8 Männern bestehendes Gericht in den Harden Schlewigs; »Schift«: Teil, Anteil, namentlich an Hölzungen; »Schöte«, »Schötebreef«: förmliche Rechtsübertragung, ursprünglich dadurch, dass dem neuen Eigentümer eine Grassode in den Schoss gelegt wurde; »Toft«: Hauskoppel; »Veste«: Lehngut, Pachtgut auf Lebenszeit, Erbpachtgut.

De anførte eksempler må på ingen måde anses for at være udtømmende for emnet. Foruden i de her benyttede fundsteder kan der hentes langt flere ved en gennemgang af utrykt arkivmateriale; en sådan undersøgelse vilde dog falde uden for denne bogs rammer.

5: Det samme kan siges om fortyskningen af de danske stednavne i Sønderjylland. Også dette emne kunde fortjene en mere tilbundsående undersøgelse, end der her kan blive plads til. Som en følgevirkning af den plattyske administration af Sønderjylland kan fortyskningen af stednavne imidlertid ikke ganske lades upåagtet i en fremstilling som den foreliggende.

Fra middelalderen er navnene på købstæder og godser de hyppigst forekommende, og udviklingen i retning af et tysk navnepræg lader sig derfor bedst følge i dette materiale.

Den gamle danske skrivemåde for Tønder er Tundær eller Tunder, og her står bogstavet u sandsynligvis som betegnelse for et y, i overensstemmelse med dialektudtalen. Hen i 1300-årene dukker der tyske navneformer op med endelsen -n, således 1340 Tunderen, 1354 (Lütken) Tun-

574. Otto Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, I-V; Gerhard Cordes: Mittelniederdeutsches Handwörterbuch (begr. v. Agathe Lasch u. Conrad Borchling), endnu ikke afsluttet.

dem, og allerede i 1424 findes den nuværende tyske form for dette bynavn optegnet: Tondern [575]. Der er næppe tvivl om, at det tilføjede -n er en oprindelig bøjningsendelse.

Bynavnet Sønderborg er næsten overtaget uændret. Det forekommer tidligt i de danske former Synderburg, Sønderborg (1256 og 1283), men efterhånden bliver skrivemåden Sunderburgh, Sunderborgh, Sunderborch mere og mere almindeligt. Her er det utvivlsomt atter engang et u, der har skullet erstatte det savnede y, men via skriftformen peger de anførte stavemåder hen på Sonderburg, som blev tyskernes betegnelse for byen [576].

I bynavnet Åbenrå har vi nok det interessanteste eksempel på en for-tyskningsproces. Oprindeligt var byens navn Opneraa (1335), egl. »Opnør (ved) å«. Da det danske bogstav aa imidlertid var ukendt, staves byens navn afvekslende Apenra (1376), Oppenroo (1377), Openra (1400), Apenraa (1512) [577], men som følge af trykket på sidste stavelse har plattyske skrivere opfattet endelsen -rå som plattysk for »rydning«, og hen i 1500-årene (1510, 1514, 1536) blev det følgelig almindeligt at stave byens navn Apenrade i analogi med det ret ofte forekommende stednavn Rade i Holsten [578]. Den plattyske dialektudtale af dette stednavn lyder omtrent som »Rå«.

Haderslev (1250: Hatherslef) optræder allerede i 1298 i den latiniserede form »Haderslebiensi«, og selv om bynavnets stavemåde i plattyske dokumenter fra 1300-årene som regel er enten Hadersleue eller Hadersleve, dukker allerede 1409 formen Hadersleuen op, der måske nok er en bøjningsform, men derfra er der ikke langt til skriftformen Hadersleben, der første gang forekommer i 1441 [579]. Adskillige sønderjyske -lev-byer får denne endelse på tysk, mens andre som Kliplev og Tinglev almindeligvis på tysk skrives med endelsen -leff, åbenbart en tillempelse af den danske skrivemåde, hvorimod den tyske endelse -lee i f.eks. Frøsløv og Harreslev antagelig har dialektudtalen som baggrund [580].

575. Sønderjyske Stednavne, III, s. 1–2.

576. Sønderjyske Stednavne, V, s. 1.

577. Sønderjyske Stednavne, IV, s. 1.

578. August Sach: *Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung*, III, s. 260; Wolfgang Laur: *Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen im ehemaligen Herzogtum Schleswig* (Beiträge zur Namenforschung, XI, s. 120); Wolfgang Laur: *Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein*, s. 49.

579. Sønderjyske Stednavne, II, s. 1.

Med hensyn til godsnavne er Sydslesvig rigere repræsenteret end Nord-slesvig. Her er den senere tyske navneform Rundhof i stedet for det oprindelige Runtoft karakteristisk for, hvilke sproglige uhyrligheder omdannelsen og tilpasningen af det gamle danske navnestof kunde føre til [581]. I det nordslesvigske godsnavn Søgård er det kun forleddet, der er blevet oversat: Seegaard.

Som et eksempel på en oversættelse er landsbynavnet Løjt overordentlig interessant. I vor tids sønderjyske dialekt svarer dette navn til »lygte«, og man tør vel antage, at det også har været tilfældet i ældre tid; følgelig gengives Løjt i plattyske dokumenter fra senmiddelalderen ved »Lucht« eller »Luchte« [582]. Det vil med andre ord sige, at de plattyske skrivere har været fortrolige med den sønderjyske dialekt, og det er vel ikke urmeligt at antage, at de selv har været sønderjyder med plattysk som kultursprog. Senerehen blev Løjt på tysk gengivet som Loit, altså efter udtalen, men da var plattysk heller ikke længere denne egns kultursprog.

580. Wolfgang Laur: Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen im ehemaligen Herzogtum Schleswig (Beiträge zur Namenforschung, XI, s. 132–134).

581. Andre lignende eksempler som Jordkirch, Mohrkirchen, Rabenkirchen, hvor endelsen skal være -kær, Löwenstedt for Lyngsted, samt Olopenitz, Warnitz i stedet for endelsen -næs, refereres ikke, da de skriftligt overleverede former stammer fra en senere tid.

582. Sønderjyske Stednavne, IV, s. 169.

1031 Lygteves Sø. 18. 11. 17. 76

Senmiddelalderens kirke og dens betydning for den sprogligt-kulturelle udvikling i Nordslesvig

Under Adolf VIII kunde ingen større politisk beslutning tages, uden at også Claus Wulf, Slesvigs biskop siden 1429, var taget med på råd. Atter og atter optræder denne mand blandt hertugens nærmeste medarbejdere. Han var således til stede ved forliget i Horsens i 1432 og ved fredsslutningen i Vordingborg i 1435 [583], og hans politiske stilling forblev urokkelig også efter Adolf VIIIs død i 1459.

Det var imidlertid ikke blot den politiske interesse, som hertugen delte med sin biskop. Ved flere lejligheder har de begge givet udtryk for en kristelig iver efter at forbedre kirkens kår. I så henseende kan de begge betragtes som eksponenter for det senmiddelalderlige fromhedsliv.

Det er således karakteristisk, at Adolf VIII efter sejren over sin mægtige modstander følte trang til at takke Gud for alt, hvad der var nået, og hans taknemmelighed fandt 1440 6/12 et synligt udtryk i oprettelsen af hele tre nye vicarier, d.v.s. præsteembeder, nemlig ved Skt. Nikolai kirke i Flensborg, ved borgkapellet på Duborg og ved slotskirken på Got-
torp [584].

Det er allerede fortalt, hvorledes biskop Claus Wulf ved sit resolute

583. Jvf. note 319, 320.

584. »Van Godes gnaden wy Alff etc. bekennen und betughen . . ., dat wy myd andacht hebben to sinne genomen vnd overtrachtet, wo mildiglichen God allmechtig to velen tyden vns angeseen heft in bescherminge vnser lande vnd lude, vnd in wederstande dem grotmechtigen heren, heren Erike, de rike Dennemarken, Sweden vnd Norwegen koninghe, vnsem oheme, de in mannigher wise upsate gesocht hefft vns van vnsem vederliken erue to enghende vnd to vordriuende; sunderges so hebben wy ouergheweghen, wo mid so milde siner gnaden hulpe, de he vns in vorjaren barmhartigen heft bewiset, in deme dat wy macht vnd ouerlegghen wald des erbenomeden grotmechtigen heren des koninges vnd siner dri-er rike, vnser viande, vthe etliken slothen vmme Vlensborgh belegghen vnd vthe Vlensborgh vnd vthe Hadersleve, to vnsem vederliken erue be-

Bekendtgørelse

I undervisningsministeriets bekendtgørelse af 10. november 1972 om erhvervelse af doktorgraden på universiteterne § 16 er der fastsat følgende bestemmelser om det offentlige forsvaret af doktorafhandlinger:

Stk. 1. Forsvarshandlingen er offentlig og ledes af dekanen eller fagrådsformanden eller en anden dertil udpeget universitetslærer.

Stk. 3. Eventuelle uofficielle opponenter må melde sig til dekanen eller fagrådsformanden inden handlingens begyndelse. Dekanen eller fagrådsformanden kan dog lade senere anmeldte opponenter få ordet, men uden at fratage tidligere anmeldte retten.

Stk. 4. Der tilstås i almindelighed hver af de officielle opponenter højst 1½ time og hver uofficiel opponenter højst ¾ time, derunder indbefattet den tid, doktoranden behøver til at give svar. Dekanen eller fagrådsformanden kan dog efter omstændighederne indskrænke eller udvide den tid, der tilstås opponenterne. Hele forsvaret må højst vare 6 timer.

Stk. 5. Forsvarshandlingen skal foregå på dansk, norsk eller svensk, medmindre rådet i det enkelte tilfælde giver tilladelse til anvendelse af et andet sprog.

Odense universitet, den 27. februar 1974.

arbejde for Slesvig stifts enhed tillige virkede for hertugens sag i den nordligste del af bispedømmet, hvis politiske genforening med resten af Sønderjylland først fandt sted i 1440 ved Adolf VIIIs overtagelse af Haderslev. Det er værd at lægge mærke til, at Claus Wulf i de nærmest følgende år viste en ganske særlig interesse for netop denne del af sit stift.

Med en voldsom ihærdighed havde han siden sin tiltrædelse som biskop i 1429 arbejdet på stiftets økonomiske genrejsning efter de mange stridens og forvirringens år. Han fik orden på de biskoppelige skøder, og ved køb og mageskifter erhvervede han gårde, møller og fiskerettigheder for bispesædet [585]. Alle de mange ejendomme blev optegnet i den såkaldte Slesvig-bispens jordebog fra 1462 [586], der fremtræder som en betydningsfuld kilde til belysning af stiftets økonomiske tilstand.

Bispestolens velstand satte Claus Wulf i stand til at opføre hospitaler i Slesvig og Eckernförde og til at indrette legater for fattige, men sidst, ikke mindst, blev domkapitlet i Slesvig og kollegiatkapitlet i Haderslev betænkt med rundelige summer.

2: I Haderslev ønskede Claus Wulf at knytte kollegiatkapitlet fast til bispestolen i Slesvig. Tidligere tiders forsøg på en sprængning af stiftet skulde bringes til endeligt ophør, og det er nok noget sådant, han har haft i tankerne, når han i sit gavebrev af 1442 6/11 udtaler, at det nystiftede Helligånds-alter er givet, »for at Anden må forjage splittelsens og vildfarelsens ånd fra kirkens lemmer og indbyggere i Haderslev by . . . og lede dem, indtil de ser Ham ansigt til ansigt i det himmelske Jerusalem« [587]. Det allermost interessante ved samme gavebrev er imidlertid, at det tildeler kirken et nyt vicarie, præsteembede, og dette embedes indehaver pålægger det »på de enkelte aposteldage og større festdage, samt på søndag

hörende, gheenget vnd gedrunen, vnd to vns wedder hebben gewonnen« (Dipl Flensb, I, s. 503–507 (nr. 123)).

585. Slesvigs delte Bispedømme, s. 29–31 (Johanne Skovgaard); DBL, XXVI, s. 331–332 (Henry Bruun); SHBL, II, s. 248 (Andrea Boockmann).

586. Udgivet af Reimar Hansen og Willers Jessen i Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI.

587. » . . . ut ipse Spiritus sanctus pro sua infinita bonitate, clemencia et suavitate spiritum erroris et discordie a membris dicte ecclesie et inhabitatoribus opidi Hadersleuensis perpetuo excludere, . . . donec eum facie ad faciem in celesti Jerusalem videant et suavius degustent, derigere dignetur« (Dipl Coll Can Had, nr. 24).

gene at prædike på modersmålet for folket på et dertil egnet sted i kirken eller inden for Haderslevs område [588]«.

Det anførte sted har påkaldt sig megen interesse, da det er et af de ganske få steder, hvor der findes en omtale af folkets sprog [589]; den slags skal man ellers lede med lys og lygte efter på den tid. Med modersmålet, folkesproget, kan der i Haderslev naturligvis kun være tale om dansk, og vi har her et vidnesbyrd om den interesse, som man i senmiddelalderen nærrede for en forkyndelse, der kunde opfattes og forstås af folkets brede lag.

Det nyoprettede embede fik en høj placering i præsteskabet. Dets indehaver skulde føre titel af »summus vicarius« og som sådan have forrang for kirkens øvrige vicarer og rangere lige efter kannikerne, der skulde give ham stol og plads i koret og ved processionerne. Ved sådanne lejligheder skulde han have ret til at bære et mørkerødt skulderslag med tilhørende hætte, foret med kostbart skind. Der er med andre ord tale om

588. »... ut vicarius singulis diebus Apostolorum et maioribus festiuitatibus ac dominicis ... populo vulgariter in loco congruo in ecclesia aut in ambitu Hadersleuensi predicet« (Dipl Coll Can Had, nr. 24).

Forståelsen af det citerede sted kan volde visse vanskeligheder. Det gælder for det første brugen af ordet »ecclesia« om kirken i stedet for »templum«. I det ældre latin betyder »ecclesia« den åndelige kirke, sogmenigheden, men det fremgår af brevet, at der her menes kirken som bygning, idet det til indledning hedder: »Instituimus, creamus ac fundamus vnam perpetuam vicariam in dicta ecclesia ad edificandum altare in noua Capella ...«, og her er der tydeligvis tale om et alter under bygning i nævnte kirke.

Ordet »ambitus« har ligeledes givet anledning til forskellige tolkninger. Det anvendes undertiden i betydningen »omgang« inde i et kirkerum. I denne betydning forekommer brugen af dette ord i Ribe, f.eks. 1428 13/4: »i Omgangen hos Vor Frue Kirke var stædet for os ...«; 1432 10/9: »var for os i omgangen hos Vor Frue kirke mange flere gode mænd nærværende«; 1444 3/11: »in ambitu ecclesie Rypensis cathedralis pro tribunali sedentes«; 1448 17/7: »in ambitu ecclesie nostre Ripensis«; 1448 15/11: »var for os siddende paa Dom i vor Frue Kirkeomgang i Ripe« (Rep Dipl, 1. rk., III, nr. 6354, 6586, 7450, 7804, 7829).

I den her foreliggende sammenhæng med ordet »Hadersleuensi« må oversættelsen imidlertid være: »inden for Haderslevs område« eller eventuelt: »i Haderslevs omegn« (således foreslået af pastor A. Andersen, Haderslev).

589. Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Gottesdienste (SVSHKG, 2. rk., X, s. 81); Troels Fink: Den kirkelige sprogrænse (Sønderjyske Årbøger, 1964, s. 282).

et anseligt embede, tilknyttet Haderslevs store og fornemme kirke, med pligt til at prædike på modersmålet.

Denne prædiken skulde finde sted »på et passende sted i kirken«, en vending, hvormed der måske hentydes til, at kirkebyggeriet endnu ikke var helt afsluttet på den tid [590], men vel samtidig også lader forstå, at prædiken på modersmålet ikke kunde tilstedes foran højkoret. Her havde kirkens gamle sprog, latinen, sin plads.

Men hvad menes der med udtrykket »inden for Haderslevs område« eller eventuelt »i Haderslevs omegn«? Det vilde på baggrund af det anførte om embedets værdighed være en underlig tanke, om »summus vicarius« skulde have til embedspligt at springe til, når omegnens landsbypræster trængte til en afløser. Her kommer kapitlets statutter af 1309 31/3 imidlertid til hjælp ved forståelsen af dette sted [591]. Ifølge statutterne havde kapitlet ret til at indsætte og afsætte præster i Gammel Haderslev og Starup, hvorfor disse to kirker var fritaget for katedrat-afgifter og gæsteri. Det har således været gammel skik og brug, at præster fra Vor Frue kirke betjente de to kirker i byens allernærmeste omegn, og det må være denne opgave, der nu blev henlagt til den nye »summus vicarius« som fast embedspligt. Det svarer ganske til, at provsten i Haderslev endnu i den første tid efter reformationen (indtil ca. 1545) besad patronatsretten til Gammel Haderslev og Starup [592] og altså følgelig skulde sørge for den kirkelige betjening af de to sogne, hvilket vel i regelen er sket ved en underordnet præst – om ikke andet, så på grund af de sproglige vanskeligheder, idet provsteembedet udelukkende blev besat med tyskere.

Biskop Claus Wulfs gavebrev fra 1442 er blevet så udførligt omtalt, fordi det kaster lys ind over problematikken omkring kirkesproget i en by og egn, hvis modersmål var dansk. Højmessens og den sædvanlige tjeneste i Vor Frue kirke foregik naturligvis fremdeles på romerkirkens gamle sprog, men der var samtidig i senmiddelalderen hos mange gejstlige vakt forståelse for, at der også skulde foregå en forkyndelse på folkets sprog, og Claus Wulfs gavebrev skal derfor bedømmes som et udtryk for hans ønske om at bringe kirkens budskab ud til folkets brede lag.

3: Men det betød ingenlunde, at det plattyske sprog var blevet tilsidesat.

590. Jvf. note 588.

591. Jvf. note 238.

592. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, s. 142, 266.

Siden 1326 havde der været lange perioder, hvor dette sprog sad i højsædet, og efter fredsftalerne i 1435 og 1440 blev det anvendt af alle af stand og stilling i de nordslesvigske købstæder – af amtmænd, borgmestre og medlemmer af patriciatet, samt dertil i høj grad også af de gejstlige. Det har derfor slet ikke kunnet undgås, at det også fandt en plads i bykirkerne ved siden af latinen. Kun ad den vej lader det sig forklare, at det plattyske sprog ved reformationen var i stand til at springe ind på modersmålets plads ved hovedgudstjenesterne i købstadkirkerne.

Udviklingen er antagelig sket gradvist og har vel tillige ofte været afhængig af personlige forhold. Var der ved byens kirke en fremtrædende gejstlig med tysk som modersmål, som evnede at samle en menighed om sig, ja så har det været naturligt, at der blev lyttet til den pågældendes folkelige forkyndelse på plattysk. Denne udvikling lader sig ikke belyse ved hjælp af overleveret kildemateriale, men for Haderslevs vedkommende er der givet visse antydninger, og her er det atter en gang biskop Claus Wulf, der har grebet ind og har skabt ordnede tilstande, ved 1465 5/2 at indstifte et særligt lektorat ved Vor Frue kirke [593].

Om dette embede hedder det udtrykkeligt i stiftelsesbrevet, at det var efter tysk skik, at der blev ansat en lektor ved kollegiatkapitlet i Haderslev, og hensigten med embedet var, at dets indehaver »for at øge folkets frelse i provstiet Barved syssel« skulde holde faste forelæsninger i hver uge for kannikerne og for de vordende præster [594]. Der skulde undervises i bibelfortolkning, da studiet af den hellige skrift var vejen til en virksom tro hos den enkelte præst – altså atter engang et udtryk for det fromhedsliv, som vitterligt var vakt i århundredet før reformationen. Men endnu en opgave påhvilede lektoren: med en uges varsel skulde han påtage sig at prædike for den af Vor Frue kirkes kanniker, der måtte ønske at blive afløst, og det spørgsmål melder sig da straks: på hvilket folkesprog er en sådan prædiken foregået? Har den været på dansk, eller har man benyttet plattysk?

Når man tager i betragtning, at den første, der overtog embedet som

593. Dipl Coll Can Had, nr. 40; Acta Pont Dan, III, nr. 2386. Bestemmelserne om prædikensproget udelukker, at det er embedet som »summus vicarius«, der er blevet »omdannet til et egentligt lektorat i teologi«, således som antaget i Anne Riising: Danmarks middelalderlige Prædiken, s. 19.

594. »... sicuti in multis ecclesiis Almanie solitum est...«; »et tocius populi prepositure Barisysel salute augeri«; embedstitlen lød: »Lector siue Magister in sacra pagina« (Dipl Coll Can Had, nr. 40). Jvf. note 601.

»lector sive magister«, var en tysker, magister Jacob Horstmann [595], må svaret blive, at lektoren har benyttet sig af plattysk, når han forlod de lærdes latin. Jacob Horstmann var for øvrigt en betydelig mand, der var kommet til Haderslev efter studier i Rostock, og han vendte senere tilbage til denne by, hvor han blev rektor for universitetet.

Som allerede antydet må den honnorte ambition ikke lades ude af betragtning, når man vil prøve at forstå baggrunden for det plattyske sprogs fremmarch, og i den sammenhæng vejer det tungt, at lektor-embedet ifølge stiftelsesbrevet af 1465 blev et af de fornemste ved kollegiatkapitlet i Haderslev. Lektoren skulde – i kor såvel som i kapitel – have stol og plads næst efter kantoren, kapitlets daglige leder, og følgelig have forrang for kirkens ældste kannik. Ovenikøbet skulde der bygges ham et stenhus umiddelbart vest for kirkens store tårn, hvor han kunde samle sine gejstlige tilhørere til forelæsningerne [596].

Og så var han tilmed magister! Også dette har betydet noget for den honnorte ambition, og der har derfor næppe manglet tilhørere i Vor Frue kirke, når en så betydelig mand ud fra et grundigt kendskab til den hellige skrift forkyndte de evige sandheder på sit plattyske modersmål. Derved skabtes der allerede i sidste halvdel af 1400-årene en tradition, der holdt sig i århundreder: kirkens fornemste præst (senere: der Hauptpastor) talte tysk, andenpræsten, den oprindelige »summus vicarius«, prædikede dansk.

4: Men hvad med kannikerne? Har de også benyttet plattysk prædikesprog, siden det var dem, lektoren havde pligt til at være stedfortræder for? Svaret må blive, at det må antages, at en stor del af kannikerne har haft plattysk talesprog på den tid, da lektoratet blev oprettet. Ganske vist kender vi ikke nær alle. Adskillige kanniker var udprægede embedsjægere, der på endog særdeles ublu vis søgte at skaffe sig økonomisk fordelagtige stillinger snart her, snart der, og det kan derfor i mange tilfælde være vanskeligt at afgøre, hvem af dem der også rent faktisk residerede i Haderslev. Men det bevarede navnestof viser, at væksten i tyskklingende navne er uomtvistelig, og om mange personer med navne af dansk type gælder det, at de havde fået deres uddannelse ved domkapitlet i Slesvig. Alle disse forhold sandsynliggør, at det plattyske sprog har vundet indpas

595. »... deme werdigen heren, mester Jacob Horstmann, lector in der hilgen schriff unde domheren to Hadersleve« (Urkundensammlung, IV, s. 98–99 (nr. 67); jvf. Th. O. Achelis i SVSHKG, 2. rk., X, s. 81, 131).

596. Huset (under det nuværende Apotekergade 11) fik hvælvet celle, 36 fod lang og 32 fod bred. – Vor Frue kirkes store tårn blev ødelagt i 1627.

som prædikensprog i Vor Frue kirke i Haderslev i årene efter 1440, og at udviklingen var i skred til fordel for plattysk. Det vil ikke være for meget at hævde, at der i slutningen af 1400-årene var en lignende fortykningsproces i gang ved Haderslev kollegiatkapitel som den, der kan konstateres ved domkapitlet i Slesvig godt et hundrede år tidligere [597].

Det betyder i denne sammenhæng mindre, at samtlige provster over Barved syssel med en enkelt undtagelse antagelig alle har været tyskere, for om dem gælder det, at de som regel residerede ved domkirken i Slesvig [598]. Mere betydningsfuldt var det, hvem der beklædte kantor-embedet, idet kantoren var kollegiatkapitlets daglige leder. I 1441 hed han Mikkel Iversen (Ivari); hans afløser blev Timme Schmalstedt (Smalstede), om hvem det hedder, at han havde trængt sig ind i embedet. En tid nævnes en Peter Lorenzen (Laurentii) som kantor, men efter hans død i 1474 var det mænd med tyske navne, der indehavde dette embede [599]. En oversigt over kannikerne, samt over ansøgere til denne stilling, idet det ikke altid kan afgøres, om en ansøger også fandt optagelse i kapitlet, vil vise den udvikling, der rent faktisk var i gang i det sidste halve hundrede år før reformationen [600].

Haderslevske kanniker 1474–1526:

- 1474 6/10: Rudolf Verecker fra Lübeck bliver kannik. 2613.
1475 18/5: Michael Petersen Hostrup fra Slesvig stift bliver kannik, død før 1516 11/2 (2647, 4565; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 29ff.).
1476 19/8: Lorenz Buck fra Flensborg, »clericus Slesvicensis diocesis«, bliver kannik efter Peter Iversens død (2680).
1477 22/8: Claus Sterk, der har beklædt embedet i mere end et år, får bekræftelse på det, død før 1482 10/12 (2697, 2847, 2848).
1477 22/8: Gregers Sørensen (Seuerini) fra Odense stift, ansøger (2697).
1479 6/11: Jacob Horstmann, lektor siden 1465, nævnes i et brev fra Christian I (Urkundensammling, IV, s. 98–99 (nr. 67)).

597. Se fortegnelsen over slesvigske kanniker, s. 90–92.

598. SVSHKG, 2. rk., VI, s. 330–334; jvf. note 437.

599. SVSHKG, 2. rk., VI, s. 335–337.

600. Navnene på kannikerne ved Haderslev kollegiatkapitel og på præsterne ved Vor Frue kirke er samlet af Reimer Hansen i SVSHKG, 2. rk., VI, s. 486–492 og s. 347–348, 460–475. – De tilføjede numre i den her bragte fortegnelse refererer sig til Acta Pontificum Danica.

- 1482 10/12: Gregers Johansen (Johannis) fra Odense stift, med tilnavnet Smit, nævnt som kannik 1461 3/12, ansøger om kantoratet, er død før 1485 8/11 (Dipl Coll Can Had, nr. 35; 2847, 2848, 2977).
- 1484 29/4: Otto Drake, nævnt som kannik siden 1454, er død (2903).
- 1484 29/4: Henrik Krogh fra Slesvig stift, nævnt som kannik 1461 3/12, får et bedre præbende (Dipl Coll Can Had, nr. 35; 2903).
- 1484 7/6: Claus Zeghere fra stiftet Halberstadt resignerer (2905).
- 1484 7/6: Heinrich Cirow fra stiftet Verden, ansøger (2905).
- 1485 8/11: Johannes Petersen Hostrup fra Slesvig stift bliver kannik, giver frivilligt afkald (efter proces) 1492 24/10 (2978, 2979, 2980, 3318; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 29ff.).
- 1486 18/5: Detlef Wulf, nævnt 1461 3/12 som kannik og »provisor fabricæ ecclesie«, skænkede 1485 døbefonten i Vor Frue kirke, her nævnt som »forhen kannik og regnskabsfører ved denne kirke« (qvondam canonicus et structuarius hvivs ecclesie), er død anførte år (Dipl Coll Can Had, nr. 35; 3024).
- 1486 18/5: Mogens Olufsen (Olau), kannik i Haderslev, får et større kanonikat og præbende, død før 1499 1/2 (3024, 3677).
- 1488 31/1: Johannes Quand, ansøger om kanonikat i Haderslev, bliver munk i Trier (3094).
- 1488 31/1: Claus Francke fra stiftet Havelberg, ansøger om kanonikat i Haderslev (3094).
- 1490 30/10: Hermann Vere fra stiftet Hildesheim, ansøger (3224).
- 1491 5/2: Heinrich Vaget død som kannik i Haderslev (3076, 3233).
- 1491 5/2: Joachim Ahlefeldt fra Slesvig stift, evig vikar i Lübeck, bliver kannik i Haderslev (3103, 3233).
- 1491 4/3: Lüder Brunswick fra stiftet Hildesheim, ansøger, nævnes igen 1494 22/10 som hjemmehørende i Hildesheim stift (3235, 3428).
- 1491 7/11: Laue Johansen, kantor, meldes død (3256).
- 1491 7/11: Johannes Kremer fra Lübeck stift bliver kantor i Haderslev (3256).
- 1491 16/11: Ebbe Simonsen (Symonis), kannik i Haderslev, meldes død (3258).
- 1491 16/11: Marquard Langemake fra Bremen stift, ansøger, dertil præst i Svabsted, evig vikar ved nonneklosteret på Holm i Slesvig (3258).
- 1492 26/1: Wilhelm Schröder nævnt som kannik, død før 1507 18/5 (3272, 4104).
- 1492 24/10: Silvester Heesten fra Lübeck stift, ansøger, igen ansøger 1493 2/9, bliver kannik 1494 21/2 (3318, 3371, 3403).

- 1494 22/12: Menso Diepholz fra Osnabrück, ansøger (3438).
- 1495 29/10: Peter Parsow, præst i Flensborg, resignerer eller dør (3493).
- 1495 29/10: Vincens Madsen fra Odense stift, ansøger (3493).
- 1497 27/11: Jacob Semmelbecker, beskyldes i proces for at have trængt sig ind i et kanonikat, var antagelig død 1499 12/6 (3598, 3719).
- 1497 27/11: Johannes Dornich (Durmeck) fra Minden, nævnes i en proces om kanonikatet, igen 1499 12/6 (3598, 3719).
- 1499 1/2: Eggert Haynck, fører proces om sit kanonikat, opgiver 1501 15/3 (3677, 3805).
- 1501 15/3: Paul Rantzau fra Slesvig, ansøger (3805).
- 1502 13/8: Heinrich Hermannsen fra Slesvig, nævnt som kannik 1455 9/8, er død (2049, 3892).
- 1502 13/8: Johannes Petersen fra Föhr bliver kannik (3892).
- 1505 8/9: Heinrich von Minden fra Lübeck stift, tillige provst i Ejdersted og evig vikar i Lübeck, meldes død (4004, 4005, 4006).
- 1505 8/9: Sebastian Platen fra Brandenburg, ansøger om kanonikat i bl.a. Haderslev, men resignerer 1506 15/7 (4004, 4005, 4006, 4077).
- 1506 8/3: Heinrich Schmidt (Chmid) meldes død som kannik (4033).
- 1506 8/3: Claus Soest fra Slesvig bliver kannik, men dør på rejse til Rom før 1507 1/9 (4033, 4138).
- 1506 29/4: Johannes Ahlefeldt (identisk med Joachim A. i 1491?) har trukket sig tilbage og er død (4055).
- 1506 29/4: Johannes Diederichsen (Theodorici) bliver kannik, nævnes endnu 1523 4/2 (4055; Dipl Flensb, II, s. 159 f.).
- 1506 16/5: Johann Wulf fra Bremen stift bliver kannik i Haderslev, benyttes af kong Hans og Frederik I i sendefærd til Rom, fik dispensation til at forene flere embeder, blev fritaget for residenspligten og fik tilladelse til at ombytte nuværende embeder med andre, var desuden 1517–25 provst over Barved syssel, afskediget af hertug Christian (Dipl Coll Can Had, nr. 47; 4062, 4870; jvf. note 658).
- 1506 15/7: Heinrich Kloth (Klet) fra stiftet Hildesheim bliver kannik i Haderslev, død før 1519 16/9 (4077, 4730).
- 1507 28/5: Conrad Mur fra Lübeck bliver kannik i Haderslev (4104).
- 1507 28/5: Niels (eller Claus) Petersen (Petri), kannik i Haderslev, bliver kantor, død 1526 ?/5 (4105, 5024).
- 1507 28/5: Johannes Schuldorp fra Bremen, ansøger, atter ansøger 1516 11/1 (4106, 4562).

- 1507 7/6: Johannes Brandis fra Bremen, pavelig notar, ansøger, atter ansøger 1519 16/9 (4109, 4730).
- 1507 17/12: Johannes Trossardi fra stiftet Sion (Sitten) i Schweiz, resignerer før udnævnelsen (4138).
- 1507 17/12: Detlef Langenbek fra Bremen, tillige præst i Rendsburg og Tønning, ansøger (4138).
- 1512 23/5: Giso Uslar (Uslar, Wsseler) resignerer, død 1516 11/2 som kannik i Slesvig (4283, 4562).
- 1512 23/5: Johannes Homborch fra Lübeck, ansøger, bliver kannik i Haderslev 1515 21/6 (4283, 4531).
- 1514 10/2: Henning Sønniksen (Sünneke) fra Slesvig stift, ansøger til kanonikatet og kantoratet (4415, 4416).
- 1514 21/4: Jacob Johansen, nævnt som kannik, død før 1519 16/9 (4431, 4732).
- 1514 27/4: Christoffer Nicolaisen (Nicolai) fra Slesvig bliver kannik i Haderslev (4434).
- 1516 11/2: Johannes Vohelen fra Osnabrück, ansøger (4565).
- 1516 15/3: Johannes v.d. Wisch, kannik i Haderslev, meldes død (4569).
- 1516 15/3: Jacob Schmidt fra Slesvig stift, ansøger (4569).
- 1517 12/2: Johann Alberdes, nævnes som lektor efter Jacob Horstmann («Artium magister lector ordinarius») (Dipl Coll Can Had, nr. 48).
- 1517 12/2: Ove Hunessen (Huneus) nævnes som kannik i Haderslev, resignerer 1523 1/6 (Dipl Coll Can Had, nr. 48; 4929).
- 1517 12/2: Michael Petersen (Petri) nævnes som kannik i Haderslev, er død før 1521 8/8 (Dipl Coll Can Had, nr. 48; 4886, 4893).
- 1517 12/2: Martin Eriksen (Erici) nævnes som kannik Haderslev, er død før 1521 6/5 (Dipl Coll Can Had, nr. 48 [601]; 4857).
- 1517 22/7: Heinrich Kleinschmidt fra stiftet Verden, ansøger (4629).

601. I Slesvig-bispen Gottschalk Ahlefeldts brev af 1517 12/2, hvori Haderslev kollegiatkapitels statuter bekræftes, findes følgende optælling af kannikerne på den tid: »Nicolaus Petri cantor, Johannes Alberdes artium magister lector ordinarius, Michael Petri in decretis licentiatu senior, Hinricus Clot, Johannes Homborch canonicj maiorum prebendarum, Jacobus Johannis canonicus destincte prebende, Martinus Ericj, Christofferus Nicolaj, Ouo Hunneus canonicj minorum prebendarum«. – Johann Wulf (se fortegnelsen under 1506 16/5) er ikke nævnt, da han på den tid endnu ikke residerede i Haderslev. Bemærk iøvrigt rækkefølgen!

- 1518 3/2: Thomas Nicolaisen (Nicolai), præst i Slesvig stift, ansøger (4648).
- 1519 21/1: Johannes Siesebüttel fra Bremen fører proces om kanonikattet (4679).
- 1519 16/9: Mauritz Witte fra Bremen stift, ansøger (4732).
- 1520 27/10: Peter Anckersen nævnes som kannik i Haderslev («canonicus ecclesie b. Marie Hadersleuensis») (4820).
- 1521 6/5: Oluf Bang, præst i Odense stift, ansøger, dør i Rom før 1522 24/12 (4857, 4913).
- 1521 28/7: Marquard Ahlefeldt, præst i Slesvig stift, ansøger, igen ansøger 1521 3/9 (4883, 4893).
- 1521 8/8: Hildebrand Raven, kannik i Haderslev, får et bedre præbende (4886).
- 1523 1/6: Johannes Johannsen fra Slesvig, ansøger (4929).
- 1525 28/6: Johann Hinsemann (Hinsemeyn) fra Bremen stift, ansøger (5000).
- 1526 1/8: Zutfeld Wardenberg, præst i Schwerin stift, ansøger, også om embedet som præst i Vejstrup og Hejls (5024).

5: Det må antages, at den kirkelige udvikling med hensyn til anvendelse af plattysk ved siden af latin og dansk er forløbet på nogenlunde samme vis også i de andre nordslesvigske købstæder. Kildematerialet til vor viden herom er ganske vist overordentlig sparsomt; fra Åbenrå findes der overhovedet intet til belysning af denne udvikling, og fra Sønderborg og Tønder gives der kun visse antydninger.

Til hertughoffet i Sønderborg har der rimeligvis tidligt været knyttet præster af tysk herkomst, og 1348 21/2 omtales byens sognepræst under navnet Arnold v. Benzien [602]; han har vel næppe været synderlig meget hjemme i det danske sprog. Han nævnes sammen med en række af Sønderborg-egnens ledende stormænd, og de har nok været interesseret i at have en præst, hvis sprog de har kunnet gøre sig forståelig på. Ad den vej må det antages, at der også er opstået en tradition for plattysk gudstjenestesprog ved Skt. Marie kirke i Sønderborg. De få bevarede privilegiebreve fra denne by tyder på, at plattysk også her havde fået en fornem placering [603].

I Tønder, hvor plattysk overtog nationalsprogets plads, da man forlod

602. DRB, 3. rk., III, nr. 4.

603. Urkundensammlung, IV, s. 24 (nr. 14), s. 69 (nr. 42).

latinen [604], må anvendelsen af plattysk ved prædikener i byens kirker have været ret selvfølgelig. Tønder hørte ganske vist til Ribe stift, men til trods herfor var byens sognepræst i 1448 barnefødt i Hamburg og uddannet præst fra Bremen stift. Han hed Johann Meyndorp og kendes især på grund af den håndskrevne postille på plattysk, som han i det nævnte år tilegnede en af hertug Adolfs ledende mænd, Joachim Breide og hans hustru, fru Ide [605].

Dette værk er atter en gang et af tidens mange vidnesbyrd om den inderliggørelse af kristendommen, der fandt sted i senmiddelalderen. Kirkens mænd indså, at latinen ikke slog til, dersom man ønskede, at menigheden skulde tilegne sig evangeliets evige sandheder. Selv om Johann Meyndorps postille måske nok har været et arbejde til den navngivne slesvig-holstenske stormands og hans hustrus personlige brug, så kan der vel næppe være tvivl om, at han også har anvendt plattysk forkyndelse i den kirke, han var knyttet til.

Det samme har nok været tilfældet for hans efterfølgeres vedkommende. Ganske vist kan det være noget vanskeligt at placere Jesper Winteren i en national kategori, men om de to følgende bypræster, Georg Ingemann og Johannes Overscherer, er der ingen grund til at tvivle om, at de har tilhørt den plattyske kulturkreds. Om den sidste, der 1500 14/8 fik kollats af biskop Iver Munk, mens han opholdt sig på Trøjborg, oplyses det udtrykkeligt, at han kom fra Gottorp [606]. Med andre ord: ved udgangen af 1400-årene havde plattysk for længst placeret sig som Tønder-borgerskabets kultursprog i både hellig og søgn [607].

604. Jvf. note 86.

605. KB. Gl. kgl. S., nr. 94. Ophavsmanden til dette værk betegner sig sålydende: »Finitus est hic liber per manum Johannis Meyndorp, presbiteri Bremensis diocesis, de Hamborch oriundus et parrochialis ecclesie in Lutkentunderen rectorem . . .«. Jvf. Ludvig Andresen: Die Meyndorpsche Postille (Die Heimat, 1928, s. 156–161, 190); sm.: Geschichte der Stadt Tondern, s. 151.

606. RA. De sønderjyske Fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir, D 40 IV; Ludw. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, s. 144–145, 266.

607. For tiden omkring 1600 har Anders Bjerrum skildret tøndringernes sproglige situation således: »Skriftsproget, Kirke-, Rets- og Administrationssproget, den højere Kulturs og Handelssamkvemmets Sprog var, bortset fra den danske Fromesse, Nedertysk; de fleste voxne kunde forstaa og tale dette Sprog; de voxnes Omgangssprog var Dansk (d.v.s. sønderjysk), og maaske ogsaa Nedertysk; de indfødte Tøndringers, fattiges saavel som riges, Hjemmesprog var Dansk« (d.v.s. sønderjysk) (Tønder gennem Tiderne, s. 453).

6: Mens det således må antages, at den sprogligt-kulturelle udvikling i de nordslesvigske købstæder stort set fulgte samme retningslinjer, formede den sig i landdistrikterne højst forskelligt fra egn til egn. Nok spåede den udvikling, der fandt sted inden for det haderslevske kollegiatkapitel, ilde om det danske sprogs fremtid som kultursproget i Barved syssel, men nogen afgørende ændring af de sprogligt-kulturelle forhold nåede dog ikke at blive en realitet i årene før reformationen. Og i landsognene under Ribe stift, samt på Als og Ærø under Odense stift, bevarede det danske sprog fortsat og uanfægtet sin stilling som kultursproget.

Helt anderledes formede udviklingen sig derimod i de sogne, der fra gammel tid udgjorde den nordligste del af det slesvigske domkapitels embedsomsråde [608]. Under kampene mellem Erik af Pommern og holstenerne havde de nordslesvigske sogne en tid været tilknyttet den administration, der fandt sted ud fra det haderslevske kollegiatkapitel [609], men efter begivenhederne i 1431 og 1435 var denne kortvarige forbindelse blevet afbrudt, og domkapitlets mænd varetog atter den kirkelige betjening af sognene i deres embedsomsrådes nordligste del.

Selvfølgelig forekom der adskillige vandringer og flytninger på tværs af stiftsskellene. I 1443 nævnes det således, at Kliplew havde en haderslevsk kannik til præst, en mand ved navn Johan Svendsen [610]. I dette tilfælde består der ganske vist den mulighed, at han har fået overdraget sit sognekald i den periode under krigen mellem Erik af Pommern og holstenerne, da stiftet var sprængt og Haderslev kollegiatkapitel havde tiltaget sig ret til at varetage de kirkelige forretninger i kongens del af Slesvig stift.

Fra en senere tid kendes der adskillige andre eksempler på overskridelse af de gamle kirkelige jurisdiktionsgrænser. I 1481 oplyses det således, at en korsbroder i Ribe, Peder Madsen Studh, tidligere havde været sognepræst i Hostrup i Slogs herred [611], og i 1519 havde Mads Gjordsen til Solvig en broder, magister Claus Gjordsen, der var provst i Ribe [612].

Men om hovedparten af sognene under Slesvig domkapitel gælder det,

Denne utvivlsomt rigtige opfattelse af de sproglige tilstande har antagelig allerede haft gyldighed i senmiddelalderen.

608. Jvf. note 258, 264.

609. Jvf. note 440.

610. E. J. v. Westphalen: Monumenta Inedita, IV, s. 3187, nr. 58; Regesta Dipl., nr. 3725.

611. Rep Dipl., nr. 4815, 4816.

at de gejstlige havde fået deres uddannelse i deres egen stiftsstad, og at de ad den vej havde tilegnet sig det plattyske sprog som det kultursprog, de helt naturligt greb til, når de forlod kirkens gamle sprog, latinen. Ganske vist lader dette forhold sig kun i de færreste tilfælde belyse, men alt taget i betragtning har det nok været således.

Det betød, at den sprogligt-kulturelle udvikling i området syd for linjen Løjt-Ravsted-Hostrup alt i alt blev analog med den, der samtidig foregik i Sydslesvig, og det vil sige, at hele det område, som man i 1920'erne og 1930'erne omtalte som »den skæve firkant«, i senmiddelalderen oplevede en periode, hvor det plattyske sprog var sat i højsædet som denne egns kultursprog, og her som i Sydslesvig var det først og fremmest de stedlige præster, der stod som formidlere af det plattyske sprog over for befolkningen.

7: I forbindelse med omtalen af tingsvidnerne fra herrederne inden for »den skæve firkant« er det blevet påpeget, at disse som regel fremtræder i plattysk sprogdragt, når en stedlig præst var til stede ved udfærdigelsen [613]. På samme måde er det næsten en selvfølge, at retssager, hvori præster fra de slesvigske domkapitelssogne var indblandet, blev nedfældet på plattysk [614].

Langt mere oplysende om den sprogligt-kulturelle situation inden for de forskellige kirkelige jurisdiktionsområder er imidlertid det materiale, der forefindes i de såkaldte sognevidner [615]. Ved et sognevidne forstås det retslige resultat af en forhandling, som den lokale befolkning førte i forbindelse med søndagens gudstjeneste. I vinterperioden foregik drøftelserne inde i selve kirken, og om sommeren samledes man ude på kirkegården [616]. Den skriftlige udfærdigelse af forhandlingens resultat

612. SRD, VIII, s. 68.

613. I fortegnelsen over tingsvidner fra Slogs herred gælder det om følgende: 1481 18/7, 1482 24/7, 1484 5/5, 1489 15/7, 1505 9/7.

614. I Slogs herred ses det af den sag, som Moritz Hertenbreker, præst i Hostrup og Højst sogne, førte 1504 28/8, og fra Rise herred kan anføres Løjt-præsten Johann Thamsens sag om jordegods 1499–1505 (Rep Dipl, nr. 8883, 8910, 10355).

615. Plattysk: »ein karspeltuge« (Felsted), »ene kerspelswynde« (Højst), »eyn sogenwinde« (Bevtoft).

616. 1479 17/10: »paa Oddher Kirkegaard«; 1500 16/2: »i Emmerløff Kirke«; 1456 4/4: »dar de mene kerspelliude to deme deenste Godes ghesammelt weren«; 1504 14/7: »up Velstede karkhoff«; 1505 23/2: »up Hosterppe kerckhau« (d.v.s. Vodder, Emmerlev, Felsted og Hostrup).

blev det overladt den stedlige præst at foretage, og det er hans valg af udfærdigelsesprog, der påkalder sig megen interesse. Det viser nemlig forbavsende tydeligt, hvorledes der i senmiddelalderen var ved at udvikle sig et sprogligt-kulturelt skel mellem de sogne, som var beliggende i det slesvigske domkapitels embedsomsråde, og landsognene under Ribe, Haderslev og Odense.

Af de 32 sognevidner, der er fundet, stammer 20 fra landsognene i Ribe stift, 3 fra Barved syssels provsti og 9 fra det slesvigske domkapitels embedsomsråde nord for den nuværende landegrænse. Fra Als og Ærø er der ganske vist ingen sognevidner bevaret, men der er næppe grund til at tvivle om, at udviklingen her har peget mod det danske.

Kun i tre tilfælde er de fundne sognevidner udfærdiget i et andet sprog end det, som man skulde forvente efter sognets beliggenhed, og i disse tilfælde er det sket på plattysk på bekostning af dansk. Men afvigelserne fra regelen lader sig i alle tre tilfælde såre nemt forklare.

Når sognevidnet fra Bevtoft 1471 2/12 foreligger på tysk, så skyldes det, at det egentlig indeholdes i en meddelelse, som Ribe-kanniken Jep Stage har udsendt under eget segl, og der er næppe tvivl om, at det er Hans Ahlefeldt på Tørning, som har skullet have Ribe-kannikens meddelelse om sognemændenes vidnesbyrd, der omhandler en kvindes overladelse af jord til præstegården i Bevtoft. Nogle få år senere, 1473 25/1, har vi et vidnesbyrd om, at Hans Ahlefeldt søgte at påvirke Ribe domkapitel til fordel for præsten i Bevtoft, Knud Brodersen, så høvedsmanden på Tørning har ikke været helt uinteresseret i, hvad der foregik på dette sted [617].

Et langt mere vidtrækkende perspektiv indeholdes i det plattyske sognevidne fra Højer 1485 13/11. Det er formet som en protest til de verdslige myndigheder imod Ribe-bispen Hartvig Juels ønske om gæsteri i Højer, d.v.s. et ophold, der skulde bekostes af den stedlige menighed. Noget sådant var ikke sket i Adolf VIIIs og Christian Is tid, bevidner de forsamlede sognemænd fra Højer; det havde ingen af bisperne, der virkede i tidsrummet 1418–1483 dristet sig til. Henrik Stangeberg, en mand af adelig sønderjysk slægt, havde ganske vist været i Højer en enkelt gang, men det var som privat gæst hos den daværende sognepræst [618]. Med

617. Rep Dipl, 2. rk., II, nr. 2998, 3193.

618. »... tугeden, dat by hochgedachten F. G. Hertzogh Adolphi tiden, ock hochstgedachten K. M. Christiern's tiden de bischop van Ripen nuwerle plach [pligt?] gesterie by dem prester tho Hoyer tho holdende, ock nicht by bischop Christens tiden, bischop Hinricus tiden edder ock bi

andre ord: i Højer har der fundet en lignende emancipation sted i forholdet til stiftsstaden Ribe som den, der karakteriserer udviklingen i Tønder i senmiddelalderen. Ligesom i amtsbyen Tønder var det også i Højer kun en meget tynd tråd, der forbandt den stedlige gejstlighed med stiftsstaden Ribe. Allerede så tidligt peger den kulturelle udvikling i de to byer sydpå.

Det tredje plattyske sognevidne fra Ribe stift stammer fra Hellevad 1519 15/4. Heri bevidnede de tilstedeværende sognemænd, at lokaliteten Tågholm hidtil havde hørt til Bjolderup sogn [619]. Dette sognevidne har været beregnet til administrativ brug, idet Tågholm blev overflyttet til det nyoprettede Hjorkær sogn, og det forklarer anvendelsen af plattysk ved udfærdigelsen.

I al almindelighed har man ikke behøvet at tage hensyn til øvrigheden ved udfærdigelsen af et sognevidne og ej heller til egnens stormænd. Det var rent lokale forhold inden for sognets snævraste rammer, der kom til drøftelse blandt sognemændene. Valget af udfærdigelsesprog beroede derfor alene på den stedlige skrivekyndiges uddannelse. I alle de foreliggende tilfælde var det den stedlige præst, der måtte lægge hånd og pen til for at få resultatet af drøftelsen bevaret for eftertiden, og sognevidnerne bliver derfor helt anderledes pålidelige vidnesbyrd om det stedlige kultursprog end det, der kan udlæses af tingsvidnerne fra herredstingene. Det foreliggende materiale synes at understrege dette forhold med al ønskelig tydelighed.

Nordslesvigske sognevidner fra senmiddelalderen:

Ribe stift:

1469 5/4: Vester Vedsted; dansk (Rep Dipl, 2. rk., II, nr. 2572).

1471 2/12: Bevtoft; plattysk (Rep Dipl, 2. rk., II, nr. 2998).

1475 15/8: Vester Vedsted; dansk (Rep Dipl, 2. rk., II, nr. 3680).

1476 21/4: Skærbæk; dansk (Rep Dipl, 2. rk., II, nr. 3831).

bischof Peter's tiden, szeligen gedechtnuss, den allene, datt her Wic-hardt, karkher tho Hoyer, bischof Hinrick friewillich tho gaste geladen, is ock nhamals nuwerle aldar mher tho Gaste gewesen« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre, D 40 III; Rep Dipl, 2. rk., III, nr. 5763; Claus Rolfs: Geschichte des Fleckens Hoyer, s. 521–522. 619. SRD, VIII, s. 61; Bjolderup Sogns Historie, s. 42; Sønderjysk Månedsskrift, 1952, s. 56 (H. V. Gregersen).

- 1479 17/10: Vodder; dansk (Rep Dipl, 2. rk., III, nr. 4503).
 1485 13/11: Højer; plattysk (Cl. Rolfs: Geschichte des Fleckens Hoyer, s. 521–522; Rep Dipl, 2. rk., III, nr. 5763).
 1485 6/12: Farup; dansk (Rep Dipl, 2. rk., III, nr. 5772).
 1490 9/5: Møgeltønder; dansk (Rep Dipl, 2. rk., IV, nr. 6721b).
 1494 17/8: Nørre Farup; dansk (Rep Dipl, 2. rk., IV, nr. 7711).
 1500 16/2: Emmerlev; dansk (Rep Dipl, 2. rk., V, nr. 9032).
 1502 30/5: Skærbæk; dansk (Rep Dipl, 2. rk., V, nr. 9620).
 1503 31/7: Vester Vedsted; dansk (Rep Dipl, 2. rk., V, nr. 9895).
 1508 14/5: Brede; dansk (SRD, VIII, s. 98–99).
 1510 25/8: Arrild; dansk (SRD, VIII, s. 139–140).
 1510 24/11: Nørre Løgum; dansk (SRD, VIII, s. 140).
 1512 2/9: Bedsted; dansk (SRD, VIII, s. 154–155).
 1519 15/4: Hellevad; plattysk (SRD, VIII, s. 61).
 1521 14/7: Arrild; dansk (SRD, VIII, s. 13).
 1523 14/6: Arrild; dansk (SRD, VIII, s. 82).
 U.d. (ml. 1507 og 1541): Gram; dansk (Rep Dipl, 2. rk., VII, nr. 12791).

Barved syssels provsti:

- 1463 22/5: Starup; dansk (Rep Dipl, 2. rk., I, nr. 1609).
 1468 6/3: Øsby; dansk (Rep Dipl, 2. rk., II, nr. 2386).
 1474 27/9: Øster Løgum; dansk (Rep Dipl, 2. rk., II, nr. 3315; jvf. note 253).

Det slesvigske domkapitels embedsområde:

- 1456 4/4: Løjt; plattysk (Rep Dipl, 2. rk., I, nr. 588).
 1499 5/5: Højst; plattysk (SRD, VIII, s. 47).
 1502 16/5: Broager; plattysk (Rep Dipl, 2. rk., V, nr. 9606).
 1504 14/7: Felsted; plattysk (Rep Dipl, 2. rk., V, nr. 10120).
 1504 10/8: Ravsted; plattysk (Rep Dipl, 2. rk., V, nr. 10135).
 1505 23/2: Hostrup; plattysk (Rep Dipl, 2. rk., VI, nr. 10320).
 1505 2/3: Højst; plattysk (Rep Dipl, 2. rk., VI, nr. 10327).
 1506 22/11: Abild; plattysk (SRD, VIII, s. 69–70).
 1510 14/4: Bov; plattysk (SRD, VIII, s. 137–138).

8: Det fremlagte materiale fra sognene inden for det slesvigske domkapitels embedsområde fører helt naturligt til en overvejelse af, om det plattyske sprog i kraft af sin stilling som denne egns kultursprog også har fundet en plads ved gudstjenesterne i de forskellige sognekirker.

Spørgsmålet lader sig selvsagt ikke besvare klart og entydigt, men så meget kan dog siges, at det meget sparsomme kildemateriale af sproglig art, der findes bevaret i kirkerne inden for det nævnte område, ikke hindrer en sådan opfattelse. I ingen af disse kirker kendes der inskriptioner på dansk fra senmiddelalderen. Så snart der på skrift er anvendt et folkesprog til erstatning for latinen, er det plattysk, der har måttet gøre fyldest.

Hyppigst forekommer plattyske inskriptioner på kirkeklokker, messeklodder og altersølv, samt på støbte døbefonte, men dette materiale lader sig ikke uden videre udnytte til støtte for det plattyske sprogs stilling som de pågældende kirkers kultursprog. Det drejer sig nemlig her om indkøbte genstande, og det er vel ikke utænkeligt, at de leveringsdygtige værksteder inden for det plattyske sprogområde i flere tilfælde har haft den ønskede vare liggende parat med påstøbt eller indgraveret inskription, alt efter, hvilken genstand det drejede sig om. I sådanne tilfælde kan en plattysk inskription kun oplyse noget om, hvorfra den pågældende genstand er hentet.

Der findes imidlertid inskriptioner, der oplyser, at en kirkeklokke eller et stykke altersølv er blevet fremstillet på bestilling, men her er det betegnende for respekten for det finere plattysk, at man selv i sogne med dansk kultursprogstradition har overladt den sproglige udformning til værkstedet. Både i Hjørpsted og i Hoptrup kirker, hhv. Ribe stift og Barved syssels provsti, hænger der klokker, der er blevet givet i ordre hos klokkestøberen Peter Hansen i Flensborg, men inskriptionen, hvori der fortælles noget om de pågældende sognes bestilling, er i begge tilfælde på plattysk [620].

Med hensyn til bynavnet »tuner« i forbindelse med en iøvrigt latinsk inskription på en sygekalk fra 1435 i Tønder kirke lader det sig vanske-

620. Hjørpsted 1475: »maria bin h geehten dat kerspel to herpetsde let my geheten ...«; Hoptrup 1476: »... maria bin ik gheheten dat kercbvl to hoptrp heft mi laten gheten in der ere santo nicolaves kerkher her marcvs rigghleen ies iensen to hoptrup vn ies iensen to mastrop kirksvare« (Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 1397, 373).

Noget tilsvarende gælder en klokke i Løgumkloster med inskriptionen: »... do eek ghetn uer nicolaves s?oer abbed to lvmekloster ...« (Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 1123). En alterkalk i samme kirke med en dansk inskription, der nævner en nørrejysk adelsmand og hans hustru, antages af kirkeværkets udgivere at være sekundær i forhold til kirken (smstds., s. 1110).

ligt afgøre, om det skal regnes for dansk eller plattysk; snarest er det vel en art sønderjysk lydgeningelse (u lig y) [621].

Spor af plattyske ord på Højers gotiske altertavle fra ca. 1425 giver heller ingen sikkerhed for, at plattysk har været denne kirkes kultursprog, thi her er der atter engang tale om import udefra [622].

Mere fristende er det at lade inskriptionen på kirkeklokken i Kværs fra 1472 benytte til støtte for en stedlig plattysk kultursprogstradition. Denne klokke har især vakt opmærksomhed på grund af et lille relief af Skt. Hjælper, og inskriptionen fortæller da også, at den oprindeligt var beregnet til Klipleve kirke, der i senmiddelalderen var kendt som hjemsted for dyrkelsen af Skt. Hjælper [623]. Senere er den så blevet overflyttet til kirken i Kværs, der var et anneksogn til Klipleve. Inskriptionen lyder: »na der bort xpi [Christi] m cccc lxxii iar do ghot bertolt meier mit der hvl pe ga des to klip leve des se sei er« (»i året 1472 efter Kristi fødsel støbte Bertolt Meier ved Guds hjælp denne urklokke i Klipleve«) [624]. Men som det vil ses af de anførte eksempler fra Hjerpsted og Hoptrup, vilde det være ukorrekt alene på grundlag af denne inskription at antage plattysk som kultursproget i Klipleve på den tid. Bedømmer man den derimod på baggrund af den dominans, som Ahlefeldterne udøvede på deres gods, kan der ikke være tvivl om det plattyske sprogs betydning på dette sted.

Al ønskelig sikkerhed med hensyn til spørgsmålet om plattysk som stedlig kultursprog giver derimod et par inskriptioner i Løjt kirke. Den ene har været på et skriftbånd i kirkens kalkmalerier, hvorpå man tidligere kunde læse: »D[omi]n[u]s gotsckalk van aleuede Ep[iscop]us Sleswar[u]m« (for: Slesvicensis), og selv om den er på latin, vidner stavemåden i bispenavnet om, at skriveren har haft plattysk som sit kultursprog [625]. Man aner Løjt-præsten Johann Thamsen bag denne inskription, og det er da også ham, der navngiver sig i den anden bevarede plattyske inskription i Løjt kirke fra senmiddelalderen. Den findes på kirkens pragtfulde altertavle fra 1520 og lyder: »Anno M CCCCC XX in deme iare is karkhere her Iohan Tam – do wort dis tafel maket in Go[tt]« [626]. Begge de to bevarede senmiddelalderlige inskriptioner i Løjt

621. Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 959; Sigurd Schoubye: Guldsmede-håndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900, s. 93 (fig. 57).

622. Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 1032.

623. H. V. Gregersen: Messe og Marked, 1974, s. 37–44.

624. Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 1960, 1961.

625. Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 1514 ff.

626. Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 1794.

kirke vidner om den nøje forbindelse, som den nordligste kirke inden for det slesvigske domkapitels embedsområde, vedligeholdt med stiftsstaden Slesvig, og de kan begge anføres som vidnesbyrd om, at det plattyske sprog nåede så højt mod nord som kultursproget.

Endnu længere nordpå havde det plattyske sprog kun fået fodfæste et enkelt sted, og det var i købstaden Haderslev med dens fornemme kapitelskirke. En inskription fra 1512 vidner om det plattyske sprogs plads inden for denne kirkes mure. Det er en stifterindskrift under et kalkmaleri, der viser Sancta Barbara, og den lyder: »Durch bekostung Claes Anckersen Seliger gedechtniss Anno dni Mv^exii [627]«. Der er næppe grund til at tvivle om, at denne mand med det gode sønderjyske navn har haft plattysk som kultursprog, hvad enten han nu har tilhørt byens patriciat eller den stedlige gejstlighed.

9: Det skal indrømmes, at det fremlagte kildemateriale til støtte for en påstand om det plattyske sprogs stilling som kultursproget i sognene under det slesvigske domkapitel, samt i Haderslev og Sønderborg, Tønder og Højer, er såre spinkelt og svagt. Men så meget kan dog siges, at der ikke findes modsvarende beviser på, at det danske sprog skulde have været den sønderjyske befolknings kultursprog i sognene under det slesvigske domkapitel eller i de nordslesvigske købstæder. Det kan endvidere siges, at intet tyder på, at den sprogligt-kulturelle udvikling skulde være forløbet anderledes i de nordslesvigske sogne syd for linjen Løjt-Ravsted-Hostrup end i Sydslesvig syd for den nuværende landegrænse. I årtierne forud for reformationen forløb udviklingen inden for det slesvigske domkapitels område efter nøjagtigt de samme retningslinjer, ligegyldigt om sognene lå nord eller syd for den nuværende landegrænse. Ganske svarende hertil var der heller ingen forskel på den sprogligt-kulturelle udvikling in-

627. Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 127.

Den tids slesvigske adel har naturligvis også betydet en styrkelse af det plattyske sprogs stilling i senmiddelalderen. En række våbenskjolde i kalkmaleri i Vor Frue kirke i Haderslev synes at understrege dette. Der er tale om følgende våbenføre slægter: Schmalstedt, Ahlefeldt, Buchwald, Emmiksen, Stake, Lembek (i sydfrisen); nordfrisen har fra vest mod øst: v. d. Wisch, Breide(?), Drake, Lindenov, Tedinghusen, v. Qualen. Identifikationen skyldes Henrik Fangel (Sønderjyske Årbøger, 1972, s. 30–31). Med undtagelse af slægterne v. Qualen og v. Buchwald har alle de nævnte slægter haft påviselig tilknytning til Haderslev-egnen. Ved den identifikation, der er søgt givet i Danmarks Kirker, Sønderjylland, s. 123, 125, har man undladt at tage hensyn til en sådan tilknytning.

den for det offentlige liv i købstæderne. Også her fulgte den de samme retningslinjer nord og syd for den nuværende landegrænse.

Det vil med andre ord sige, at allerede i senmiddelalderen var den ejendommelige situation blevet grundfæstet, at den dansk-sønderjyske befolkning inden for dette område – Slogs, Rise, Lundtoft og Nybøl herreder, samt købstæderne Haderslev, Åbenrå med Varnæs birk, Sønderborg og Tønder, hvortil også flækken Højer synes at skulle føjes – benyttede et fremmed sprog, et andet folks sprog, som sit kultursprog. Ganske vist fortæller de danskskrevne tingsvidner, at der her stadig fandtes præster og andre skrivekyndige, der var i stand til at formulere en tekst på det danske kultursprog, men alt i alt må det nok siges, at udviklingen ved middelalderens slutning var i skred til fordel for en anvendelse af plattysk som kultursproget.

Det var først en ny tids mænd, reformatorerne, der med deres krav om modersmålets plads i forkyndelsen lagde grunden til en anden sproglig-kulturel situation inden for kirkelivet, og den skulde blive af afgørende betydning for Nordslesvigs folkelige og nationale udvikling.

VI.

1523-1600-årene.

Trods personskifte samme dynasti: unionsaftalen fornyes

Det er allerede fremhævet, at Sønderjyllands deling i 1490 ikke ændrede noget i landets sprogligt-kulturelle situation. Både i den kongelige og i den hertugelige del af hertugdømmerne forblev det plattyske sprog enerådende som øvrighedens og administrationens sprog. Således var det både under kong Hans og under Christian II.

I den sidstnævnte konges regeringstid skete der ganske vist et tilløb til anvendelse af dansk i breve til lokale autoriteter i Sønderjylland. De fleste af kongens breve til Flensborg er affattet på dansk, og fra tiden efter 1520 er endda samtlige bevarede breve til denne by på dansk. Alt i alt drejer det sig dog kun om få breve, dateret Kalundborg 1517 4/11, København 1520 22/2, Odense 1521 23/12, Nyborg 1521 31/12 [628].

En kancelliinstruks fra omkring 1522 tyder på, at der ikke var tale om en handling af tilfældig karakter. Den forordner nemlig, at breve fra Sønderjylland, der er skrevet på dansk, skal registreres sammen med breve fra Fyn og Ærø [629]. Der hentydes hermed muligvis til, at det har været almindelig praksis, at der anvendtes dansk i breve til og fra de sønderjyske landskaber under Odense stift, og det er nok dette forhold, der forklarer anvendelsen af dansk i det brev, hvori den slesvig-holstenske adelsmand Wulf Pogwisch, Benedikts søn, i sin egenskab af befalingsmand på Nordborg på Als 1523 12/3 henvendte sig til Christian II med en redegørelse for den spændte situation, der var opstået som følge af hertug Frederik Is og Johann Rantzaus fremrykning imod nord [630].

628. Dipl Flensb, II, s. 127–128 (nr. 306), s. 140 (nr. 315), s. 147–148 (nr. 322), s. 148–149 (nr. 323); jvf. Otto Schütt: *Die Geschichte der Schriftsprache im ehemaligen Amt und in der Stadt Flensburg bis 1650*, s. 21; Johan Hvidtfeldt: *Forvaltningspolitik under Christian den anden (Scandia, 1939, s. 227)*.
629. A. D. Jørgensen: *Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie*, s. 202; jvf. *Scandia*, 1939, s. 227 (Johan Hvidtfeldt).
630. C. F. Allen: *Breve og Aktstykker til Oplysning af Christian den Andens og Frederik den Førstes Historie*, s. 45–46; *Dipl Flensb, II*, s. 170–172 (nr. 332).

Det var ved den lejlighed, at han gjorde kongen opmærksom på, at besiddelsen af Flensborg betød nøglen til herredømmet over Sønderjylland [631].

2: Bedre end andetsteds i hertugdømmerne afspejler udviklingen i Flensborg det spændte forhold, der var opstået mellem hertug Frederik på Gottorp og kongerne Hans og Christian II.

En betydelig del af Flensborgs borgerskab havde al grund til at være tilfreds med de vilkår for handelen, som kongernes anti-hanseatiske politik bød dem. I 1509 var såvel den kongelige som den hertugelige del af hertugdømmerne blevet erklæret for neutral, men efter Lübecks formelle krigserklæring til Danmark måtte de flensborgske købmænd afholde sig fra at eksportere varer, der kunde blive til gavn for hanseaterne [632]. I stedet måtte flensborgernes handel orienteres imod Norden og de vesteuropæiske lande.

Et påbud af den art agtede hertug Frederik imidlertid ikke at indordne sig under, og den flensborgske storkøbmand, byfogeden og rådsherren Thomas Lorck, der var tilflyttet fra Haderslev og vel af den grund blev hertugens mellemmand ved leverancer af varer fra den nordligste del af hans hertugdømme [633], måtte finde sig i at blive udsat for en beskyldning for forræderi, fremsat af en anden af Flensborgs storkøbmænd, Tiel Petersen [634].

631. Jvf. note 317.

632. Danske Magazin, 4. rk., II, s. 286; jvf. Sønderjyllands Historie, II, s. 210 f. (Vilh. la Cour); Flensborg Bys Historie, I, s. 111 f. (Johanne Skovgaard); Festskrift til Astrid Friis, s. 88 f. (Svend Ellehøj); Flensborg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 94 f. (Erich Hoffmann).

633. »Wir Fridrich etc. bekennen . . ., dar wir vnszer botter auch ander vitalien, szo vnsz jn vnszerm amptte Hadersleue jerlichen gefeltt vnd auffkompt, vnd der wir zcu vnser wesentlichen hauszhaldungh gen Gotdorff behuffen, von Hadersleue ausz wenthe gen Flensburg in vnsers wirters vnd lieben besondern des ersamen Thomas Lorcken, burgers zcu Flensburg, hausz brengen, vnd dieselben alsoz fortan mit vnszern bunden vnd lantstenn vnszers ampttes Gotdorff bis dohin furen lassen« (Dipl Flensb, II, s. 80 (nr. 279); jvf. ZSHG, 1963, s. 145 (Lothar Schwetlik)).

634. Ifølge Flensborgs rådstueprotokol fra 1511: »Tyl . . . hefft ludesz munn- des geropen, de erszame Tomys Lorck were alsz eyn erlosz man vnde scalck vthe Haderszleue getagen . . .; . . . hefft Tomysz Lorck von vns klachtet, dat Tyl Peterszen hadde em vor de gemenheyte eyn vorreder geheten . . .« (Dipl Flensb, II, s. 11 (nr. 227)).

Som storkøbmand og leverandør af krigsfornødenheder til kongerne Hans og Christian II distancerede Tiel Petersen sig snart fra de mest fremtrædende købmænd blandt sine medborgere. Inden for oksehandelen nåede ingen af dem op på en tilsvarende stor eksport, men vigtigere var det, at han tillige var Christian IIs betroede mand [635]. Han blev kongelig foged i Bramstedt ved oksevejen gennem Holsten, og i 1517 blev han udnævnt til hirdstyrer og høvedsmand over Island. Heroppe mødte han en del lokal modstand, og 1521 27/3 er han atter i Flensborg, hvorfra han søgte at meddele kongen sin opfattelse af tilstandene på den fjerne Atlanterhavs-ø. Brevet er skrevet på dansk – et noget ubehjælpsomt dansk, der tyder på, at Tiel Petersen har haft plattysk som modersmål [636].

Dette brev er kun et af vidnesbyrdene om, at han jævnligt holdt Christian II underrettet om, hvad der måtte være af interesse, og selv om han umiddelbart efter sin konges fald i foråret 1523 forsøgte at skaffe sig opholdstilladelse i sin hjemby hos Frederik I [637], er han allerede et par måneder senere i Island, hvor han som Christian IIs udsending optrådte med en sådan voldsomhed, at islændingene lod ham henrette inden udgangen af 1523.

Tiel Petersens skæbne blev urolig og flakkende; hans medborgere havde heller aldrig turdet betro ham et offentligt hverv, men hans optagelse i byens fornemste gilde, Kalenden, – ganske vist ret sent (1522 20/7) – kan vel tages som et udtryk for, at adskillige af borgerne delte hans sympati for Christian II. Kongens borgervenlige og anti-hanseatiske politik var blevet til fordel for byens udvikling [638], og endnu så sent som 1523 19/3, da de hertugelige tropper stod i Nørrejylland, forsikrede by-

635. Svend Ellehøj: Flensborgkøbmanden Tile Petersen (Festskrift til Astrid Friis, s. 85–98); Lothar Schwetlik i ZSHG, 1963, s. 149 f.

636. Dipl Flensb, II, s. 1047–1049 (nr. 916); jvf. Festskrift til Astrid Friis, s. 93 (Svend Ellehøj).

637. Grev Erich von Hoya sammen med et par andre officerer til Frederik I 1523 4/4: »... eynnen burger ausz Vlinsburg, genant Tiell Petersson, der vns vmb vorbitte velfaltig angesucht, ... mit vns nach sinem hause ... geleittenn laissenn« (Dipl Flensb, II, s. 175–176 (nr. 335)).

638. Christian II havde været særdeles rundhåndet over for flensborgerne, når det gjaldt tildeling af privilegier, således: 1514 22/11, 1517 4/11, 1520 6/–13/1, 1520 22/2, 1521 23/12, 1521 31/12 (Dipl Flensb, II, s. 106–108 (nr. 295), s. 127–128 (nr. 306), s. 139–140 (nr. 314), s. 140 (nr. 315), s. 147–148 (nr. 322), s. 148–149 (nr. 323)); jvf. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 64 (Hans-Friedrich Schütt).

styrets mænd i et danskskrevet brev kongen om deres troskab [639]. Da var terningerne imidlertid forlængst kastede. Fremtiden tilhørte Frederik I og hans mænd.

3: Det fik åbenråerne snart efter lejlighed til at sande. Ifølge den stedlige tradition var den umiddelbare årsag til, at Åbenrå blev udsat for et angreb af hertug Frederiks tropper den, at byens borgmester under deres fremrykning havde fået ordre til at fremskaffe øl, men af en eller anden grund blev det krævede øl ikke leveret. Borgerne blev derefter – stadig ifølge traditionen – spurgt om, hvem deres by tilhørte, og de svarede da – og de har vel heller ikke på det pågældende tidspunkt kunnet svare andet, da Frederik I endnu ikke var blevet hyldet som Danmarks konge –, at Åbenrå var Christian II's by. Herover skal hertugens soldater være blevet så opbragte, at de svor, at »de nok skulde lære denne tyrans under-sætter at tappe øl«, og følgen blev 1523 22/3 et natligt angreb på byen med efterfølgende plyndring [640].

Begivenhederne i Åbenrå satte ondt blod hos folk i by og omegn. Man så pludselig klart, hvor det bar hen. Christian II, borgeres og bønders ven, var blevet et offer for en sammensværgelse mellem adelen og kongens farbroder, hertugen på Gottorp. Godvilligt havde man ikke i sinde at finde sig i sligt, og snart gik da budstikken fra herred til herred om at samles i det skov- og kratrige terræn på Urnehoved-banken, hvor man i tidligere århundreder havde plejet at samles på tinge. Man vilde åbenbart udnytte netop dette terræn på begge sider af Hærvejen i et forsøg på at afspærre tilbagevejen for de hertugelige landsknægte og ryttere, der allerede stod i Jylland. Det var et forsøg på at realisere en tanke, som befalingsmanden på Nordborg, Wulf Pogwisch, 1523 12/3 havde fremsat for Christian II, da han opfordrede kongen til at sende tropper til området foran Flensborg [641]. Han mente, at kongen rådede over tilstrækkeligt mange tropper til et sådant formål.

639. C. F. Allen: Breve og Aktstykker til Oplysning af Christian den Andens og Frederik den Førstes Historie, I, s. 54; Dipl Flensb, II, s. 172–173 (nr. 333).

640. LA. Åbenrå byarkiv. Sager afleverede fra Kiel, CXIX. 6.6 (her med et par korrekturet gengivet efter oversættelsen i Sønderjyske Årbøger, 1956, s. 100 f.); jvf. Sønderjyllands Historie, II, s. 225, 230 (Vilh. la Cour); Johan Hvidtfeldt: Plyndringen af Aabenraa 1523 (Sønderjyske Årbøger, 1956, s. 99–101); Åbenrå Bys Historie, I, s. 58–59 (H. V. Gregersen).

De reelle magtforhold var imidlertid helt andre, og den, der så det klarest af bønderne, var herredsfogeden fra Slogs herred, Nis Hinrichsen til Hajstrupgård i Bylderup sogn [642], og det er nok derfor ikke uden grund, at kronisten Jonas Hoyer fra Flensborg kalder ham »ein verschlagenes Welt-Kind« [643]. Af al kraft søgte Nis Hinrichsen på Urnehoved at tale sine ophidsede standsfæller til rette og at forklare dem det halsløse i deres påtænkte forehavende, men sandheden var ilde hørt, og hans ord gav anledning til en voldsom ophidselse. Bønderne anså ham for at være en forræder imod sine egne, og de forsøgte at dræbe ham [644].

Da det imidlertid kort efter rygtedes, at Detlef Brockdorf, befalingsmanden på Duborg ved Flensborg, havde besluttet sig til at opgive mod-

641. »... ath mændh kwndhæ formænæ thænom, ath the icke haffuæ sligæ obnæ og sa frig hiemfærdh, som the hafftæ wd; thet kan ederss k.m. wæll forbythæ thænom mætt edherss nades reisener og rytræ, hwilke edherss k.m. haffuer; forty ederss nades hwss till Flænsborg ære en lygill till hartigdomett, forty thet hør edherss k.m. till indhtill Brestedh, ther som mandh alt skwll igæmæn till Jytlandh og ther aff igiæn mætt stor farligeth« (Dipl Flensb, II, s. 171 (nr. 332); jvf. note 317, 630).
642. G. Friis: Herredsfoged Nis Henriksen og hans Slægt (Sønderjyske Arbejder, 1891, s. 214–219); Ludwig Andresen: Nis Hinrichsen von Haistruphof (Die Heimat, 1927, s. 254–257).
643. O. H. Moller: Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig etc., 1761, s. 25. – I denne udgave af den flensborgske kronist Jonas Hoyer anføres fejlagtigt – med Niels Heldvad som kilde – årstallet 1524. Fejlen stammer fra Nic. Heldvaders: Sylva Chronologica, 1624, II, s. 70; jvf. H. V. Gregersen: Af Niels Heldvads årsoptegnelser 1501–1623 (Sønderjysk Månedsskrift, 1952, s. 54–61).
644. Herredsfoged Nis Hansen til Hajstrupgård, en sønnesøn af Nis Hinrichsen, har 1605 17/9 meddelt følgende om begivenhederne: »Meine Voreltern haben Euer Fürstlichen Gnaden hochlöblicher Christmilder Gedechtenus löblichen Vorfahren, Königen zu Dennemarcken vnnd Hertzogen zu Schleswigh Holstein (ohne Rumb zu melden) getrewlich mit Darstreckung Leibs und Bluts gedienett, indehme alls sich die aufrorischen Bawren auss allen Embtern dess Hertzogthumbs Schlesswig bei Uhrenhouet versamlet, vorhabens, Königh Christiern bey der Regierung zu erhalten, mein Grossvatter aber dasselbige gewehrett, wohrüber mein sehlicher Grossvatter todtlich verwundet vnnd in gefahr Leibs vnd Lebents geraten, dennoch aber gedachten Aufrohr gestillet« (RA. De gottorpske hertuger, B. 13.2: Sager vedr. Hajstrupgård (afl. Kiel, AXX 3188); Die Heimat, 1927, s. 255 (Ludwig Andresen).

standen [645], kunde selv de ivrigste hedsporter indse, at planen om en vejspærring på Urnehoved-banken måtte opgives.

4: Ved sin tilbagevenden til hertugdømmerne i begyndelsen af april 1523 stødte Frederik I derfor intetsteds på modstand. Overalt i de kongelige dele af hertugdømmerne var man villig til at anerkende ham, og dagen efter meddelelsen om, at Christian II havde forladt sine riger og lande, lod han sig 1523 14/4 hylde på Gottorp slot som landenes ene-hertug. Atter engang var Slesvig og Holsten da udelte lande, og 1524 6/5 udstedte Frederik I i sin egenskab af dansk konge en bekræftelse af de to landes privilegier, der – sammenlignet med Ribe-brevet af 1460 5/3 – på en endnu mere overbevisende måde understregede landenes selvstændighed over for kongeriget. Selv om hertugdømmet Slesvig var et len af Danmarks rige – hedder det her –, kunde dets indbyggere ikke søge appel i kongeriget, de havde ej heller pligt til at yde tjeneste uden for deres lands enemærker, endvidere skulde ingen af landets indbyggere kunne dømmes af nogen dansk eller udlænding, og til embedsmænd måtte der kun tages mænd af adel, født inden for landet. Det var med andre ord skellet ved Kolding fjord og Kongeåen, der hermed nok engang blev fastslået og det så kraftigt som muligt [646].

Vigtigere end alt andet var det imidlertid, at det svage tilløb til en anvendelse af det danske sprog i offentligt øjemed, der synes at have fundet sted under Christian II, tørrede bort som dug for solen. Der skulde gå århundreder hen, før der atter fra officiel side fandtes anledning til at gøre brug af det danske sprog i slesvigske anliggender.

645. 1523 1/4 meddelte Detlef Brockdorf Christian II, at han ikke kunde holde Duborg («dat hus Flenszborch») længere end til den 12. april (Dipl Flensb, II, s. 173–174 (nr. 334)).

646. F. E. Jensen & D. H. Hegewisch: *Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft*, s. 140–150; jvf. *Sønderjyllands Historie*, II, s. 240 (Vilh. la Cour).

Et ejendommeligt udtryk for en samtidigs opfattelse af denne traktat finder vi hos Povl Helgesen (Paulus Eliæ), der i sin Skiby-krønike siger om hertugdømmet Slesvig: »som nu er underlagt Holsten, efter at man med vold og magt har sat sig i besiddelse deraf, skønt det i virkeligheden er et ældgammelt len af Danmark« (Skibykrøniken, på dansk ved A. Heise, nytryk 1967, s. 157).

Reformationen i Haderslev-Tørning

Det er med rette sagt, at den nuværende landegrænse mellem Danmark og Tyskland i hovedtrækkene svarer til den kirkelige sproggrænse, der var en kendsgerning siden reformationsårene. Den følgende fremstilling af det plattyske sprogs stilling som kultursprog i store dele af Sønderjylland, må derfor væsentligst samle sig om den kirkelige udvikling, således som den formede sig i reformationsårene, mens der i langt mindre grad er grund til at følge den politiske udvikling, eftersom denne ikke på væsentlige punkter brød det skema, der var blevet lagt i 1460. Det bør dog fremhæves, at det til at begynde med var en ordning af politisk art, der fik varige følger for den kirkelige udvikling – og dermed også for den sprogligt-kulturelle udvikling – i den nordlige del af hertugdømmet Slesvig.

I efteråret 1525 var Frederik Is ældste søn, hertug Christian, blevet gift, og til hans underhold fik han af faderen tillagt den nordligste del af Sønderjylland, Haderslev amt med Tørning len, og med Haderslevhus som residens. Det var et såre beskedent landområde, den unge fyrste fik til sit underhold. Man har ment, at det skyldtes, at forholdet mellem far og søn var ret køligt, men det har måske snarere sin årsag i, at sønnens lutherske sympatier var almindeligt kendte. Ved at give ham rådighed over et større landområde, vilde man have udfordret prælaterne og de romertro adelige i kongeriget såvel som i hertugdømmerne. Det vilde have passet dårligt til den forsigtige kurs, som Frederik I og hans rådgiver Wolfgang Utenhof fandt, var den rette i årene efter Christian IIs forjagelse i 1523.

Denne opfattelse delte den unge hertug Christian ikke uden videre, i hvert fald slet ikke, når det gjaldt kirkelige spørgsmål. Sammen med Johann Rantzau havde han i 1521 oplevet Martin Luthers bekendelse på rigsdagen i Worms og da modtaget et indtryk, som aldrig forlod ham. Han blev en af Luthers varmeste tilhængere og betragtede sidenhen reformatoren i Wittenberg som sin åndelige fader.

Ved hertug Christians ankomst til Haderslev i 1525 havde Martin Luther forlængst adskillige tilhængere rundt omkring i hertugdømmerne. I 1522 var et par præster i Husum, Hermann Tast og Diedrich Becker eller

Pistorius, begyndt at prædike det nye evangelium i deres hjemby [647], og der var også andetsteds sket tilslutning til den nye lære.

Som et af de bedste sømærker i hine tiders farvande kan man betragte præsternes giftermål [648]. I adskillige tilfælde har vi oplysning om eller kan omtrent beregne, hvornår en præsts søn eller datter er født, og det er rimeligt at antage, at den pågældende præst da er brudt ud af cølibats- tvangen og har tilsluttet sig den lutherske kristendomsopfattelse. Niels Heldvad har fremhævet betydningen af dette i sin bedømmelse af situationen ved at skrive [649]: »Da gav også de kvindelystne munke den pavelige cølibatstvang en god dag; alle klerke fik lov til at tage sig kvinder, hvilket har hjulpet meget til sagen«.

I Haderslev var lektoren ved kollegiatkapitlet, Johann Alberdes, en af de første, der fandt et ståsted i Martin Luthers syn på forholdet til Rom. I hans tilfælde viser sømærket, at han i 1537 havde en giftefærdig datter. Hun må vel være født ca. 1522–1523, men den mulighed foreligger naturligvis, at pigen var kommet til verden inden faderens brud med Rom [650]. Det bør dog fremhæves, at en lektor ved kollegiatkapitlet selvfølgelig har været fuldt fortrolig med sin samtids teologiske diskussion og derfor ret hurtigt har kunnet tage parti i striden mellem Wittenberg og Rom, men spor af en lignende folkelig menighedsbevægelse som den, der kendes fra Husum, har vi ikke i Haderslev.

Her var det først og fremmest hertug Christian, der ved sin ankomst til byen kom til at lede og præge den nye udvikling inden for kirkevæsenet. Det er ham, der frem for andre må betegnes som reformatoren, og hvad han fik udvirket i Haderslev, fik varige følger for kirkerne i Slesvig-Holsten, Danmark og Norge [651]. Reformationen blev takket

647. Johann Melchior Krafft: Eyn Zweyfaches Zweyhundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, 1722, s. 102 f.

648. Jvf. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 55.

649. »So seynd auch die geylen Münche des Bapsts Coelibat Zwanges hiedurch entlediget, dass also den Pfaffen erleubet, Weiber zu nehmen, welches zur Sachen viel geholffen« (Sylva Chronologica, 1624, II, s. 54; jvf. H. V. Gregersen: Niels Heldvad, s. 51 (i tysk oversættelse ved Richard Todsén, s. 67)).

650. Jvf. H. F. Rørdam: Hofprædikanten M. Johan Albertsen (KHS, 2. rk., II, s. 290–298; Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 39; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 56.

651. »Den Anspruch als der Reformator sowohl Dänemarks wie der Herzogtümer gepriesen zu werden hat lediglich König Friedrichs erstgeborener Sohn, Christian (III): er hat das Werk, das sein Vater nur zögernd und

være ham en ovenfra ledet bevægelse. Man undgik herved alle tilløb til sværmeriske udskjelser, kirken blev en fyrstekirke eller statskirke, og en folkelig hjertets tilslutning til den nye forståelse af evangeliet i form af en vækkelse ud over menighederne udeblev ganske. Vi hører intetsteds til en lovprisning af evangeliets lyse dag, i hvert fald ikke i de menigheder, hvor modersmålet var den dansk-sønderjyske dialekt [652].

2: Straks ved sin ankomst til Haderslev viste hertug Christian sit lutherske sindelag ved ad administrativ vej at gribe ind i de kirkelige anliggender, og hans første handling blev afskedigelsen af Barved syssels provst, Johann Wulf, der havde varetaget dette embede siden 1517 [653].

Johann Wulf var en af senkatolicismens typiske skikkelser. Han findes allerede 1506 16/5 nævnt som kannik i Haderslev og blev senere benyttet af kong Hans og hertug Frederik i forskellige diplomatiske missioner, bl.a. i en sendefærd til Rom, der skaffede ham gode personlige kontakter. Under den pavelige legat Arcimboldus's ophold i Danmark i anledning af afladshandelen skal han have været dennes håndgangne mand i Jylland, og det er antagelig som belønning for sin bistand, at han i 1517 fik tilladelse til at forene sit kanonikat med embedet som provst over Barved syssels provsti [654]. På den måde blev provstiet ophøjet til et prælatur med vidtgående beføjelser i forhold til biskop og domkapitel i Slesvig [655].

mit unklaren Zielen begonnen hat, mit Klarheit, Entschiedenheit und anerkannter Weisheit wirklich durchgeführt« (Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 36–37).

652. »Kan man vente, at der af deres Forkyndelse skulde fremvokse Menigheder som den i Filadelfia? . . . De tier alle. Der var intet Filadelfia i Sønderjylland« (Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 68–69).
653. »Als nu de lere des Euangelij anquam, js dem Wulff durch hochlofflichen gedechtnisze Koning Christiann, do ein hertuch, dat kerkenn regiment benamen . . .« (Georg Boethius: Einbericht vnde verkleringe etc., LA. Haderslev provstearkiv, nr. 533; KHS, 2. rk., II, s. 268).
654. Acta Pont Dan, V, nr. 4062; se fortegnelsen: Haderslevske kanniker 1474–1526, s. 226–230.
655. »Düsse Prouestie tho Haderschleue, Barrezussell genomet, js nicht ersten angefangenn edder ein Prouestie genomet worden, do dat licht des hilligenn Euangelij ersten by vnns anbrach, . . . sunder jdt js ein olth prelatur, dignitet vnnd herlicheit von olders gelegenn by dusser domkerke tho Haderschleue, welcher ein halffdhom edder collegiata eccl[esi]a gewesen sy, wo nich einem jdernn bewust, darto von hern, bischoffenn, prelaten vnd ridderschoppenn alle tidt geacht vnd gehalten, ge-

Den pavelige udsending Arcimboldus faldt efter godt et års virke her i landet i unåde hos Christian II, og Johann Wulf blev draget med ind i kongens misnøje, men reddede sig fra videre tiltale ved at begive sig ind under Frederik Is værn, ligesom også Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, stod ham bi ved at tage sig af hans sag [656]. I 1523 var han derfor at finde på hertug Frederiks side og gjorde sig fortjent af ham ved at hjælpe med til at skrabe penge sammen til krigsformål fra Haderslev, Tørning, Tønder og Flensborg [657]. Men alt dette hjalp ham intet, da den unge hertug Christian først havde holdt sit indtog i Haderslev. Som romerkirkens tro tilhænger måtte han tilbringe sine sidste leveår i Lübeck; han må anses for død engang før 1544 [658].

Johann Wulfs afskedigelse medførte uorden inden for kirkevæsenet i Haderslev og omegn. Nok havde han været en mand, der bedre end de fleste havde forstået sig på at mele sin egen kage [659], men han har tillige fået det lov på sig, at han havde holdt mønsterværdig orden i sit embedsområde. En af hans efterfølgere, Jørgen Boie (Georg Boethius), har endog fremhævet, at på hans tid stod provstiet i fuldeste blomst (»in summo flore«) [660].

3: Men sligt kunde ikke standse hertug Christian, og han lod sig ej heller bremse af de bestemmelser, der var blevet vedtaget på landdagen i Rendsburg 1525 29/5 [661]. Her havde Frederik I givet de gejstlige

like wo de prelaturn jn andere domkerkenn plegenn to sin, js ock noch by vnsem gedenccken durch hern Johann Wulff domprouest hir tho Haderschleue vp papistische wise, vorgestan vnd regert gewordenn, vnnd, so vell de guder belangt, alles jn summo flore erholdenn« (Georg Boethius: Einbericht vnde verkleringe etc., LA. Haderslev provstearkiv, nr. 533; KHS, 2. rk., II, s. 268).

656. Notariatsvidnesbyrd af 1521 18/8 og biskoppelig skrivelse af 1521 19/10, begge på plattysk (Dipl Coll Can Had, nr. 51, 52).

657. Dipl Flensb, II, s. 178–179 (nr. 337).

658. Dipl Coll Can Had, s. 58–59; se iøvrigt: Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, I, s. 56–59; H. F. Rørdam: Johan Wulf, Provst i Haderslev (KHS, 5. rk., VI, s. 141–151); Chr. Jessen: Johann Wulff, Domprobst in Hadersleben (ZSHG, 1879, s. 99–117). Efter indbydelse af Christian III deltog Johann Wulff endnu i landdagen i Rendsburg 1542 som repræsentant for det lübske domkapitel, se: ZSHG, 1943, s. 189.

659. Se: J. Lindbæks udtog af pavebreve vedr. Johann Wulf (KHS, 5. rk., VI, s. 148–151).

660. Jvf. note 654.

661. Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, IV, s. 453–462.

vidtgående garantier imod enhver form for overlast, men til gengæld måtte de forpligte sig til at sørge for præster, der udlagde det hellige evangelium på ret vis i stedet for at prædike fabler, ej heller måtte de gøre brug af bandlysning for at skaffe afgifterne til kirken frem, og de måtte ej heller misbruge sakramenterne i vindings øjemed. Blev alt dette overholdt, vilde kongen garantere dem deres ejendom og retten til tiende uden hindring af nogen art [662].

Hertug Christian har vel ment, at den gamle kirkes mænd ikke var i stand til at opfylde disse krav, i hvert fald slet ikke domprovst Johann Wulf. Han overtog derfor selv kirkestyret og begyndte at udstede kaldsbreve til præsterne inden for Johann Wulfs hidtidige prælatur, Barved systels provsti. Kun et enkelt af disse kendes, og det er 1525 20/8 udstedt til præsten i Vonsbæk, Hans Sørensen (Johannes Severini) [663]. Præsten måtte heri forpligte sig til i overensstemmelse med landdagsbeslutningen at »prædike Guds ord«. Efter luthersk opfattelse måtte dette betyde en prædiken i nøje overensstemmelse med Bibelen og uden tilføjelse af middelalderligt traditionsstof såsom helgenlegender og »fabler«.

For romerkirkens fremtidige stilling var der imidlertid noget, der var langt farligere end hertug Christians udstedelse af kaldsbreve, og det var de begyndende angreb på det økonomiske fundament, som kirken hvilede på. Der er ingen tvivl om, at der herved er blevet handlet i åbenlys strid med beslutningen på landdagen i Rendsburg 1525 29/5. Statsmagten har derfor ikke kunnet lade noget sådant gå upåtalte hen.

Hen på sommeren 1525 rygtedes det, at bønderne i hertug Christians sogne nægtede at give bispetiende. I stedet for at yde hvert tiende negnøjedes de med hvert femtende; den slags var naturligvis populært og har nok fremmet folks iver for den nye lære.

662. H. F. Rørdam: Et Par kritiske Bidrag til Sønderjyllands Reformationshistorie (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 184–186). Der står egentlig ikke »udlægge evangeliet«, men »gøre det tysk på ret vis« (»dat hyllyge Euangelium werde van Gelerden recht gedudesschet«). Dette krav var ikke udelukkende luthersk, det fandtes også inden for de kredse, der ønskede reformer inden for den bestående kirke (»reformkatholicismen«); jvf. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 33–34.

663. LA. Vonsbæk præstearkiv, B c 1: Sager vedr. præsterne og deres efterladte 1525–1884; Th. O. Achelis: Det ældste Kaldsbrev i Norden (Sønderjyske Årbøger, 1925, s. 147–152). En kopi af kaldsbrevet findes i: RA. Undersøgelseskommissionen i Haderslev Amt 1708–15. Samlinger og Forarbejder til Jordebog over Hdl. Amt. I. Beskrivelser af Kirkerne 1708 ff.

I Barved syssels provsti var bispetienden vel ophørt med Johann Wulfs afskedigelse, og klagerne over den nye adfærd kommer derfor fra Ribe bispestol. I et brev af 1525 2/8 meddeler Frederik I sin søn, at han har modtaget en klage i dette anliggende fra Ribes ærkedegn, Mads Markvardsen [664]. Bønderne i Ribes nærmeste omegn, i Brøns og Farup sogne, havde nægtet at give bispetiende. Frederik I advarede sin søn imod at lade dette gå upåttalt hen, »for at ikke oprør eller uroligheder skal opstå blandt vore undersætter, således som det har været tilfældet i andre lande« [665]. Det samtidige tyske bondeoprør var det skrækgespenst, der kunde få Frederik I til at fare i blækkuset; ellers forholdt han sig stort set passivt.

Altimens bredte uordenen sig inden for kirkevæsenet i hertug Christians sogne, og det gik ilde til med kirkens gods. Kirkernes klenodier blev fjernet, og meget kirkegods kom kirkerne af hænde. Skolen i Haderslev lå øde hen, og flere steder havde uordnede trængt sig ind i præsteembeder. Således lyder klagen over begivenhederne 1525–26 hos Jørgen Boie [666], den første indfødte evangeliske provst over Haderslev provsti, og han kan vel betragtes som et sandhedsvidne. I virkeligheden bekræfter han nogle samtidige optegnelser, som stammer fra en anonym gejstlig i Ribe [667].

664. Om dennes virke, se: Trøels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti i Midaldalderen, s. 96–101.

665. »... vp dat by vnnsen vnderdhanen keyn vpror, vnualle edder widderwertigheit erwassen darue, wo leyder in annderenn landen gescheen« (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 174–175).

666. »... vnd sint darna der kerken guder ouell (d.v.s. övel, »ilde«) bewort, den idt hebben de herdesfagede ein tidtlang de kerkenn regert, visitert vnd dersuluigen rekennschop geholdenn, de klenot der kerken sint wechgenamen, dartho sint vell kerkenn guder der kerkenn verrucket vnd affgehendigt gewordenn. Nemant hefft acht gehat vp de lere, den de Khonig (d.v.s. hertug Christian) allene, vell kerkenndener sint vngeordinert thom Predigambt gestadiget, de Schole hir tho Haderschleue wort verwustet, vnd ginck alles vnordentlichen tho, beth vp des Erwerdigen hern doctoris Euerhardj Wijdenssee tokumpst« (Georg Boethius: Einbericht vnde verklarunge etc., LA. Haderslev provstearkiv, nr. 533; KHS, 2. rk., II, s. 268–269).

667. I en udgave af Jyske Lov har en ukendt munk i Ribe noteret, at »martianerne« (efter Martin Luther) voldte stor forvirring i Herrens kirke og især i Haderslev, hvor kong Frederiks søn Christian, som dengang regerede over Tørning og Haderslev, anførte og hjalp dem« (»Martiani . . . fecerunt magnam confusionem in ecclesia Dei et maxime in Hadersleff, præ-

4: Den mand, der skaffede orden til veje, var – som det fremhæves af Jørgen Boie [668] – Eberhard Weidensee (Wijdensee), en af Martin Luthers kraftigste og betydeligste tilhængere i Nordtyskland, vistnok barnefødt i Hildesheim og siden 1515 doktor i kirkeret (dr. jur. canonici). I årene 1524 og 1525 havde han forkyndt den evangeliske opfattelse af kristendommen i Magdeburg, dengang en af Nordtysklands største byer, og havde vundet stor tilslutning. Han havde vist sig som en ægte discipel af mesteren i Wittenberg og havde både i skrift og i prædiken bekæmpet anderledes tænkende, hvad enten det var den gamle kirkes tilhængere, eller det var de radikale sværmeriske elementer, der straks efter Luthers brud med paven var dukket frem her og der [669].

Det var netop sådan en mand, hertug Christian havde brug for, en mand, der ikke veg tilbage for modstand, når det gjaldt evangeliets sag, og ved nytårstide 1526 lod han ham derfor kalde til embedet som provst og præst i Haderslev og superintendent over hertugdømmet Haderslev-Tørning. Weidensee tog imod opfordringen og sagde 1526 4/4 farvel til sin menighed i Magdeburg [670]. Dermed var den første evangelisk-lutherske kirke blevet oprettet på nordisk grund; Haderslev var i 1526 blevet et Nordens Wittenberg.

Nogle måneder før Weidensees ankomst til Haderslev havde hertug Christian fået tilkaldt en anden betydelig luthersk teolog, Johann Wenth (på latin: Slavus eller Wandalus). Denne mand var fra Gandersheim ved

stante et adjuvante . . . filio regis Frederici, nomine Christierno, qui tunc regnavit super Dörningh et Hadherslöff«, trykt: P. F. Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie, III, s. 292; Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, I, s. 59.

668. Se: note 666.

669. P. Tschackert: Dr. Eberhard Weidensee. Leben und Schriften, Berlin 1911; P. Tschackert & Ernst Michelsen: Eberhard Weidensee (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig 1896–1913, tillæg bd. 2, s. 632–636).

670. »Hvornår Widenses ankomst til Haderslev fandt sted, lader sig neppe nøjagtig bestemme, men det synes at have været ved eller efter årsskiftet 1526« (A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger, III, s. 202). De fleste forfattere (H. F. Rørdam, Ernst Feddersen etc.) anfører efteråret 1526, men oplysningen hos Ernst Michelsen: »Mittwoch nach Ostern 1526 (4. April) legte er sein Amt nieder« (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, tillæg, bd. 2, s. 636) berettiger et tidligere tidspunkt for Weidensees ankomst til Haderslev. Dette er også helt i overensstemmelse med Jørgen Boies angivelse (jvf. note 664) og understøttes af dateringen i Detlev Gotthard Zwergius: Den Siellandske Cleresie, 1753, s. 441.

Goslar og havde som student oplevet reformationens store begivenheder i Wittenberg. 1526 10/1 havde han opnået magisterværdigheden og må kort efter være rejst til Haderslev [671], hvor han blev udnævnt til lektor ved kollegiatkapitlet efter Johann Alberdes, der havde forladt byen for at blive Frederik Is hofpræst.

I mangt og meget kunde de to fremtrædende lutheranere i Haderslev i deres forhold til hinanden minde om Martin Luther og Philipp Melancthon. Eberhard Weidensee var den kraftfulde, myndige og udadvendte personlighed, mens Johann Wenth mere søgte sit virke i det stille og i den personlige påvirkning af den enkelte. Bedre skolede lutherske teologer har hertug Christian vanskeligt kunnet opdrive. Weidensee var særdeles kyndig i kirkeret og havde et anseligt forfatterskab bag sig, og den nybagte mag. art. Wenth var fra sine studieår inderligt grebet af Luthers tanker og dertil en fremragende kender af de klassiske sprog, latin, græsk og hebraisk. Det skulde snart vise sig, at der var en rig arbejdsmark for dem begge.

Som provst og førstepræst ledede Weidensee gudstjenesterne i Vor Frue kirke, og hans prædikener blev naturligvis holdt på hans eget modersmål, på plattysk, men med hensyn til anvendt sprog var der blot tale om en fortsættelse af traditionen fra den gamle kirkes tid. Der skete bare det, at latinen forsvandt så godt som aldeles inden for kirkens mure.

5: Ind under Eberhard Weidensees gejstlige regimente hørte både Barved syssels provsti og Tørning len, og her svarede hans rettigheder helt og holdent til en superintendents. Hovedparten af Tørning len havde imidlertid i kirkelig henseende altid været en del af Ribe stift [672], og biskop Iver Munk i Ribe kunde derfor selvsagt ikke godvilligt finde sig i, at de nordslesvigske kirker blev løsrevet fra hans stift. Han sendte hertugen en protest, der var foranlediget af, at en Haderslev-borgers tjener var blevet forulempet i Ribe, fordi han mistænktes for ikke at have overholdt fasten. Da byens gejstlige havde været impliceret i overfaldet, måtte bispren 1526 16/3 sende hertugen en redegørelse for sagen, og han fandt

671. H. F. Rørdam: Mag. Johan Vandal (Wenth eller Slavus). Læsemester ved Præsteskolen i Haderslev – Superintendent i Ribe (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1864, s. 121–132; Ernst Michelsen: Johann Wenth (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig 1896–1913, tillæg bd. 2, s. 639–645).

672. Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørning Lehn, s. 32–46; H. N. A. Jensen: Tørning-Lehn (Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, III, s. 373–378); Sønderjyske Aarbøger, 1889, s. 221 (A. D. Jørgensen).

da en lejlighed til at advare hertugen imod at lytte til »ukristelige, onde rådgivere« [673]. Dermed var bolden givet op for en diskussion mellem bisp og hertug.

Fra hertug Christian modtog Iver Munk en længere teologisk afhandling om fasten [674]. Hele dens form viser, at hertugen ikke selv kan have forfattet den; det antages almindeligvis, at Johann Wenth har lagt hoved og pen til dette værk [675]. Bispem får læst og påskrevet, bl.a. bør han sørge for »flittig prædiken«, og kunde han ikke selv dette – hedder det noget spydigt –, så bør han indsætte »retsindige præster«.

Et brev af et sådant indhold kunde Iver Munk naturligvis ikke lade ubesvaret. 1526 23/3 lod han sit svar bringe til Haderslevhus med ilbud, og denne gang skrev bispem på dansk. Alle teologiske argumenter gik han udenom, men hævdede dog, at han ikke vidste rettere, end at han i hele sin bispetid havde ladet »den hellige læst og Skt. Povls epistler« prædike i stiftets kirker. Derfor havde det vakt hans opmærksomhed, at hertugen havde »bebudet«, at »vore præster i Haderslev og Tørning len med sognedegne« skulde komme til Haderslev [676]. Iver Munk beder »ydmyge-

673. »Bidden I.G. derhaluen gantz freuntlich, E.G. den nygen anwart vnd böse gewanheit, de I.G. vann vnchristlichen bösen raetgeuern wert angebracht, wil zurugge stellen vnnd nalassenn« (RA. TKIA. 93 I. Indkomne breve 1515–50; KHS, 2. rk., IV, s. 9). Jvf. Helge Haar: Fra Haderslev til Ribe (Festskrift til Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersen, s. 76–78).

674. KHS, 2. rk., IV, s. 9–17.

675. Skrivelsen er affattet på Martin Luthers eget højtyske sprog, jvf. Ernst Michelsen: »Manches klingt wie ein Lied aus den Frühlingstagen der Reformation. Konzipist ist . . . ohne Zweifel der aus dem inneren Deutschland und der Metropole der Reformation herübergekommene Johann Wenth. Zu dieser Annahme nötigt sowohl die hochdeutsche Sprache als der Inhalt. Sie wird bestätigt durch einen Vergleich des hochdeutsch geschriebenen Briefes mit den plattdeutschen Haderslebener Artikeln v. 1528 und Wenths lateinischer Anweisung für die Visitation der Pröbste von ca. 1537. In beiden Schriftstücken kehrt trotz der verschiedenen Sprache die gleiche Redeweise wieder« (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig 1896–1913, tillæg bd. II, s. 641).

676. »Item, kiere nadige herre, ethers nade haffuer ladet bebodet wore presther i Hadherssleff oc Dorningh leen met sogen deghne ibidem att kome till ethers nade i Hadherssleue, beder wij ethers nade ydmigeligen, atj icke ville gjøre nogen nyy skickelsse paa wore presther oc kircker tesligest, som oss till hør, oc icke swo tage theres tyndt oc renthe fra thenom, som ethers nade begynder« (RA. TKIA. 93 I. Indkomne breve 1515–50; KHS, 2. rk., IV, s. 18).

ligen« om, at der ikke indføres nye vilkår for præster og kirker, og at ikke deres tiende og renter tages fra dem, således som hertugen har begyndt – vel underforstået: i Barved syssels provsti. Efter at have mindet hertug Christian om hans fader, kong Frederik Is, løfte i den danske håndfæstning af 1523 26/3 [677] slutter han helt djærvt: »Og ved Eders Nåde vel, at I må ikke kaste Eders segl i anden mands korn [678]!«

Det er betegnende for Ribe-bispens stilling, at han ikke henviser til den netop afholdte landdag i Kiel 1526 2/2, som var den gældende norm for hertug Christian [679]. På denne landdag havde Frederik I og hans verdslige råder inden for det slesvig-holstenske ridderskab gjort et afgørende angreb på romerkirkens magtstilling i hertugdømmerne ved at afpresse den store økonomiske ofre, og trods protester måtte Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, bøje sig for de forhåndenværende kendsgerninger og give efter over for den verdslige magts krav [680]. Følgen blev, at der efter landdagen i Kiel 1526 2/2 ikke mere fandtes væsentlige hindringer for reformationsbevægelsens fortsatte fremgang i hertugdømmerne.

Hertug Christian og hans medhjælpere havde derfor ingen årsag til at lade sig standse i deres kirkelige forehavender. Endnu samme dag, som han havde modtaget Iver Munks brev, 1526 23/3, skrev hertugen sit svar.

677. »Ethers nade vidt well selff, hwadt eedt oc recess ethers nades kiere herre fadher Danmarckes Riges raad giordt haffuer« (KHS, 2. rk., IV, s. 18). Der kan næppe være tvivl om, at Iver Munk her hentyder til håndfæstningens ord: »Item ville eller skwlle vij aldrij tiilstæde noghen kietther, Lutters discipler eller andre, att predecke eller leræ lønlig eller obenbarlig emod den hemelske gud, then hellige kirckes troe, helligstæ fader paffuen eller Rommer kircke, medhen huor the findis vthij vortt rige, ville vij oc skwlle lade straffe thennom vedtt theris liiff oc goedz« (Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, II, s. 71).

678. »Oc vith ethers nade well, atj icke mwe kaste ethers siggell i andre mends korn« (KHS, 2. rk., IV, s. 18).

679. Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, IV, s. 464–488.

680. I den lübske kannik Johann Parpers fremstilling hedder det: »Im rade hefft de here Bysschopp to Slesuick ok er g. Capitell gesecht, sse lyggen mydden In den vyenden, vnde werden dagelykes angefallen, sse moten geuen, vrede tokopende, dat sse ok by boringe des tegeden, vpkumpst vnde olde geystlyke vrygheyd wedder mogen kamen«. Da det ovenikøbet var blevet pålagt Gottschalk Ahlefeldt at referere resultatet af landdagen for Frederik I, havde han gjort det »truryck vnde beuende« (Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, IV, s. 475, 479).

Overbringeren af bispens brev har nok fået besked på at vente, så han kunde få hertugens svar med tilbage til Ribe – et ejendommeligt vidnesbyrd om, hvor meget hele dette anliggende hastede for mændene på Haderslevhus. Brændende af iver og nidkærhed for den gode sag har de ikke kunnet vente, og derfor meddeler hertugen endnu selv samme dag, at han har ladet gejstligheden fra sine to embedsområder, Haderslev og Tørning, kalde til sig og vedlagde særskilt en skrivelse om, hvad sagen drejede sig om [681]. Denne følgeskrivelse er desværre ikke bevaret, men man går næppe fejl ved at antage, at det har været en række skriftligt udformede trosartikler, som man agtede at forelægge de gejstlige til godkendelse og antagelse. Hertug Christian bad Iver Munk om at rejse indvendinger, dersom der skulde være noget i de vedlagte artikler, der ikke stemte overens med den hellige skrift eller evangeliet. En sådan undervisning vilde hertugen taknemmeligt og gerne modtage!

Iver Munk har efter dette forstået, at nu var gode råd dyre. I det sidste bevarede brev i denne korrespondance (fra 1526 4/4) meddeler bispens [682], at han sammen med de øvrige nørrejske prælater og adelige skulde møde kong Frederik I i Viborg 1526 15/4, og han beder derfor hertugen om at udsætte reformationssagen, indtil han var kommet tilbage og kunde få lejlighed til at drøfte sagen med hertugen.

Iver Munk har vel regnet med, at det på mødet i Viborg skulde lykkes ham at opnå Frederik Is støtte til sin modstand mod hertug Christians reformatoriske bestræbelser, og det er nok muligt, at kongen har føjet ham. Vi har i hvert fald ingen vidnesbyrd om, at den kommende tids reformationsarbejde søgtes udstrakt til sognene inden for Tørning len. Vi hører i 1526 og 1527 kun nyt fra Haderslev og sognene under Barved syssel, samt fra den sydligere liggende del af Slesvig stift.

Det er derfor rimeligt at antage, at indbydelsen af 1526 23/3 til landsbypræsterne om at give møde på Haderslevhus kun er blevet efterfulgt af

681. »Wir gebenn ewer L. freuntlichen zuerkennen, wie das wir alle die geistlicheit aus vnnsern gbieden ambtten vnnnd lenen Hadersleuen vnnnd Dur[n]ing hewt dato dits brieffs vor vnns zuerscheinen erfordert habenn, ... dieselbig meinung vnnnd form, wie das beschechenn ist, schickhen wir E. L. inn schrifftn hirmit newer zeittung weis vber gantz gutlich« (KHS, 2. rk., IV, s. 18–19).

682. RA. TKIA. 93 I. Indkomne breve 1515–50; KHS, 2. rk., IV, s. 19–20.

præsterne i Barved syssels provsti [683]. Indkaldelsen er vel sket med en måneds varsel, og det for reformationsværket i Haderslev så skelsættende møde må derfor antages at have fundet sted engang sidst i april eller omkring 1. maj 1526.

6: Det var unge mennesker, der stod for reformationsrøret i Haderslev i 1526, og det er en egen begejstringens glød, der lyser over deres virke. Yngst af dem alle var den unge hertug Christian og hans purunge gemalinde, Dorothea af Sachsen-Lauenburg, der begge livet igennem var grebet af den evangelisk-lutherske kristentro. Det hastede for dem at nå resultater. Den gode sag kunde ikke vente, og kort efter årsskiftet anså de Haderslevs borgere for så gennemsyrede af den nye lære, at de kunde bringe den romersk-katolske gudstjenesteform til ophør. 1527 6/1, helligtrekongers dag, blev tiggermunkene drevet ud af deres kloster i Haderslev, efter sigende, netop som de kom fra messe [684]. Denne uddri-

683. Hertug Christians brev til Iver Munk fra 1526 23/3 (KHS, 2. rk., IV, s. 18–19; jvf. note 680) lader ingen tvivl om indbydelsens rette datering; det hedder her, at den var blevet udsendt »hewt dato«.

Til stede på mødet i slutningen af april eller omkring 1. maj var ikke blot Johann Wentz, men sandsynligvis også Eberhard Weidensee; sidstnævnte havde taget afsked med sin menighed i Magdeburg 1526 4/4, og han kan derfor godt have været til stede i Haderslev på det anførte tidspunkt. Jvf. note 670.

At Tørning lens præster ikke har været med, synes at fremgå af Thomas Knudsens skildring af mødet i 1528. For ham og hans kaldsfæller var der tale om en præsentation af de to nye mænd fra Tyskland, men så fremmede har de i 1528 ikke kunnet være for præsterne i Haderslev og dens nærmeste omegn. Thomas Knudsen skriver: »Da haffde hans naade mett sin herre faders raad nu (sic!) bekommet twende lærdemend aff tyskeland, som wdi hadersleue skulle læse den hellig bibliske scrifft oc grecam linguam, for det først den ene hede Doctor Eberhardus Widensee, den anden war Magister Johan Wandel« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir D 40 I: Sager vedrørende stridighederne mellem Hans den Ældre og kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev, Tørning og Tønder amter, grænseskel m.m. (1250) 1545–80; trykt: Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 177); jvf. Sønderjyske Arbøger, 1889, s. 243, hvor det hedder: »Da vi nu alle fra hele Tørning len mødte«.

684. Det drejede sig om dominikanermunkene, hvis kloster endnu mindes i gadenavnet Klosteret. En af klosterbrødrene, Niels Jespersen, havde forinden forladt klosteret som overbevist lutheraner; han blev den første lutherske sognepræst i Kolding (KHS, 1. rk., I, s. 352; Krøniken om

velse var utvivlsomt iværksat af Weidensee, thi i Magdeburg havde han i skrift og tale fejdet imod tiggermunkene; i et skrift, der var udkommet i 1526, havde han anbefalet øvrighederne at fjerne »de unyttige og farlige tiggere« fra deres by og land [685].

Lukningen af klosteret i Haderslev var et betydningsfuldt led i de reformationsbestrebelse, der udgik fra hertugen og de mænd, der var knyttet til ham. Tiggermunkene repræsenterede et folkeligt element inden for byens mure, og der er vel grund til at antage, at deres kontakt med byens jævne befolkning har været større end de almindelige præsters.

Det er ofte blevet fremhævet, at der fortrinsvis var knyttet munke af hjemlig rod til de sønderjyske klostre i senmiddelalderen, og at de ikke i samme grad som præsterne og det højere borgerskab var indlevet i øvrighedens plattyske kultur [686]. Det kan være vanskeligt at afgøre, hvor meget denne antagelse har på sig. I franciskanerklosteret i Flensborg skal det danske element være blevet styrket som følge af observansens indførelse. For Haderslevs vedkommende kan det kun oplyses, at de – ganske vist få – dominikanermunke, der kendes ved navn fra senmiddelalderen, alle har været tyskere [687], når der ses bort fra Niels Jespersen, den senere lutherske sogneprest i Kolding [688].

Graabrødrenes Fordrivelse fra deres Klostre i Danmark, s. 53). Niels Heldvad beretter fejlagtigt, at de fordrevne munke var franciskanere (sådanne fandtes ikke i Haderslev): »Am Tage Trium Regum hat Christianus, König Friderici Sohn . . . alle Münche zu Hadersleben im Hertzogthumb Schlesswig ex Claustro Minoritarum, wie sie nach geendigtem Gottesdienst auss der Kirche gangen, verjaget, dass Kloster mit allem Zugehörigen eingenommen, vnd hiemit Luthero vor erst freyen Pass eröffnet« (Sylva Chronologica, II, s. 79). Denne fremstilling har Erik Pontoppidan fulgt (Annales ecclesiae Danicae, II, s. 797–798; jvf. H. F. Rørdam i Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 143).

685. P. Tschackert: Weidensee (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig 1896–1913, tillæg bd. II, s. 633).

686. Sønderjyllands Historie, II, s. 311–313 (Vilh. la Cour).

687. 1517 nævnes således: lector fr. Eggardus Slevert (den senere provst i Flensborg, Gerhard Stewart), studentes fr. Albertus Sluderman, Michael Tylman; 1519: magister studencium fr. Gerhardus Slene (antagelig fejl for Slevert), studentes qui prius, quibus adiungimus fratrem Johannem Frissche; 1521: fr. Wilhelm de Buren, sacre theologie baccalarius (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland, XXVI (Gabriel Löhr: Die Kapitel der Provinz Saxoniam im Zeitalter der Kirchenspaltung 1513–1540)).

688. KHS, 1. rk., I, s. 352.

Efter munkenes fordrivelse var vejen banet for en standsning af de rester af romersk-katolsk gudstjeneste, der endnu var tilbage i Haderslev. Vigilier og sjælemesser blev afskaffet, og unødvendigt kirkeinventar blev fjernet [689]. I stedet indførte man den »evangeliske messe« efter forbilledet fra Wittenberg.

7: Eksemplet fra Haderslev blev snart fulgt fra by til by, og inden udgangen af 1526 havde både Abenrå, Tønder og Flensborg evangeliske præster, mens alle oplysninger om udviklingen i Sønderborg savnes. I Husum havde Hermann Tast forlængst vundet borgerskabet for den nye forståelse af evangeliet, og her standsede al messelæsning i 1527 [690]. I det hele taget kan der ikke være tvivl om, at sluserne for det lutherske røre for alvor var blevet åbnet overalt i hertugdømmet Slesvig i løbet af 1527. Det understreges bl.a. af den nordfrisiske kronist Johannes Petrejus, der fortæller, at Hermann Tast fra Husum i løbet af 1527 visiterede i Nordfrislands sognekirker sammen med et par verdslige råder, dr. Johann Reventlow og Johann Rantzau. I 1528 var de nået til Nordstrand, hvor de førte tilsyn med, at præsterne forkyndte Luthers lære i overensstemmelse med den oversættelse af Ny Testamente, som dr. Martin havde ladet trykke og udsende i 1522 [691].

689. Det må være dette, der hentydes til i et notat af magister Hans Sørensen, kannik i Ribe: »I det Herrens år 1527 har hertug Christian i Haderslev plyndret kirken i sine provinser for monstranser, kalke og andre kostbarheder, og desuden afsatte og fordrev han præster, som var lovligt og kanonisk indsatte i de hellige embeder, fra kirkerne« (»Anno Domini millesimo quingentesimo [vicesimo] septimo dux Christiernus in Haderslöff spoliatur ecclesiam in prouinciis suis, videlicet monstrancias et calices cum aliis ornamentis. Et præterea deposuit et expulit sacerdotes et curatos rite et canonicè ad sacros ordines promotos, ab ecclesiis ...«), se: KHS, 3. rk., III, s. 235; Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, I, s. 60.

690. Johann Melchior Krafft: Ein Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, s. 104 (med Frederik Is bekræftelsesbrev af 1527 17/11 på s. 438–439). Heri findes følgende påbud, der viser, at Frederik I nu tonede rent luthersk flag: »Inth erste schollenn und willen de Geistlichen ehre Misse, Vigilien und Seele-Missen in der Gemeenheit tho Husum gantzlich nalaten . . . Willen se averst dennoch Missen holden, so schollen und mogen se Evangelische Missen holden . . .«.

691. Johannes Petrejus nævner, at Luthers lære var kommet til hertugdømmet Slesvig i 1524, og fortsætter derefter: »Dre jahr darnah«, altså 1527. Om de tre mænds tilsyn med kirkerne fortæller han: »Diese visi-

I stiftsbyen Slesvig fik reformationsrøret en tid et ret rabiæt forløb, ledet af en forhenværende munk, der betegnende nok kun kendes under navnet »den gale Frederik« (»der tolle Friedrich«). Hans excesser blev snart borgerskabet for meget, og kongen imødekom deres bøn om en evangelisk præst ved at udnævne Marquard Schuldorf til præst i Slesvig. Han var fra Kiel og havde studeret i Wittenberg [692]. Efter hans død nogle år senere blev Reinhold Westerholt hans efterfølger.

Et par af præsterne i de nordslesvigske byer har antagelig gjort Eberhard Weidensee følgeskab, da han forlod Magdeburg. Den første evangeliske præst i Åbenrå var Johannes Brun fra Salzwedel i Magdeburgs nærhed [693], og til Flensborg kom Gerhard Slewart, der som munk i Magdeburg havde sluttet sig nøje til Weidensees arbejde for udbredelsen af de wittenbergske tanker.

Gerhard Slewart var født i Kampen i Nederlandene og var som ung gået klostervejen. Fra den tid kendte han Nordslesvig, idet han i årene 1517–1519 havde været lektor i dominikanerklosteret i Haderslev. Herfra var han blevet overflyttet til et kloster i Magdeburg, hvor han blev vundet for evangeliets sag ved Weidensees forkyndelse, og i 1526 fulgte så udnævnelsen til præst ved Skt. Nikolai kirke i Flensborg. I denne by fik hans virke skelsættende betydning for den kirkelige udvikling, og her til kom, at han i løbet af sine 44 embedsår fik overdraget så mange hverv, at hans virkefelt kom til at strække sig ud over store dele af

tatores sind ock hir im Strand ao. Christi 1528 angekamen und hefft . . . geholpen, dat de pastores dat h[illige] Evangelium dem gemeinen man lutter und rein na der verdolmetschinge des Nyen Testaments, so D. Martinus ao. 1522 den 20. Septembris hadde drucken und uthgahn laten, predigen und vorholden scholden« (Johannes Petrejus: Ein korte Beschreibung des Lendleins Nordstrand, udg. Reimer Hansen: Johannes Petreus' († 1603) Schriften über Nordstrand (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, V, s. 95–97)); jvf. Anton Heimreich: Nord-Fresische Chronick, s. 313–314.

692. Heinrich Philippsen: Alt-Schleswig. Zeitbilder und Denkwürdigkeiten, 1928, s. 24; KHS, 7. rk., V, s. 252, 253 (Martin Schwarz Lausten).

693. Om en af Åbenrås marianere, hr. Laue (Louwe), fortæller kronisten Claus Møller, at han ved pavedømmets afskaffelse »indgik ægteskab, avlede børn og blev evangelisk« (bemærk rækkefølgen!) (Vilh. Marstrand: Aabenraa c. 1028–1523, s. 102; Åbenrå Bys Historie, I, s. 144 (P. Kr. Iversen).

En af hr. Laues efterkommere var Åbenrås borgmester Jens Lauesen (1610–1618).

Nordslesvig [694].

Om der også har bestået en lignende forbindelse til Wittenberg eller Magdeburg for Tønders vedkommende, lader sig ikke påvise. Den første lutherske præst var her Hieronymus, og hans medhjælper og efterfølger hed Johann Decker, der skal have været en tidligere katolsk vicar [695].

8: Ved udgangen af 1527 havde det reformatoriske røre bredt sig fra Haderslev ud over den øvrige del af Slesvig stift, men det var tillige blevet tydeligt, at udviklingen vilde komme til at gå i samme retning i de riensiske dele af hertug Christians øvrighedsområde. Afgørende herfor var forløbet af herredagen i Odense 1527 27/8, der i virkeligheden »skabte retsgrundlaget for en fri evangelisk prædiken og menighedsdannelse« inden for kongeriget Danmark [696]. Det betød for Tørning lens vedkommende, at resten af den indflydelse, som biskop Iver Munk endnu havde formået at gøre gældende inden for de sønderjyske dele af Ribe stift, nu var smuldret bort. I den forstand svarede Odense-herredagen ganske til landdagen i Kiel 1526 2/2 [697], og vejen var derfor banet for et nyt initiativ på det følgende års præstestævne i Haderslev i foråret 1528.

Siden det skelsættende møde på Haderslevhus i foråret 1526 var præsterne i Barved syssels provsti blevet indkaldt til lignende møder en eller to gange om året [698]. Nu i foråret 1528 kunde hertug Christian omsi-

694. O. H. Møller: *Historische Nachricht sowohl von den Königlichen Präbsten überhaupt, welche den Kirchen der Stadt und des Amts Flensburg seit der Reformation biss auf diese Zeit vorgestanden, als auch insonderheit von dem Leben und den Schrifften des S. Praepositi M. Friderici Dame, 1751, s. 2–4; H. F. Rørdam: Efterretninger om Hr. Gert Slewert (KHS, 3. rk., VI, s. 654–664); Th. O. Achelis: Gerhard Slewart (Archiv für Reformationsgeschichte, XXIX, s. 80–84). Se også: note 686.*

Forbindelsen mellem Weidensee og Slewart findes bevidnet af den frisiske kronist Johannes Petrejus: »Hertoch Christian . . . Ieth von Magdeburg Doct. Eberhardus Weidensee . . . und mit em ein jungen monnick uth dem Pauliner Closter, Gerhardum Slevardum, . . . beropen« (Quellensammlung, V, s. 96); jvf. Anton Heimreich: *Nord-Fresische Chronick*, s. 313.

695. LA. Tønder byarkiv. *Acta Tunderensia I*; E. Carstens: *Die Stadt Tondern*, s. 104, 123; Ludwig Andresen: *Geschichte der Stadt Tondern*, s. 156.

696. *Den Danske Kirkes Historie*, III, s. 317 (P. G. Lindhardt).

697. Jvf. note 679.

698. Dette oplyser Jørgen Boie i sin *Einbericht*: » . . . vnd vorsamlete alle Pa-

der gøre alvor af sin plan fra to år før om også at indkalde sine præster fra Tørning len [699], og nu skulde grunden lægges til en egen evangelisk-luthersk landskirke for Haderslev-Tørning.

På Haderslevhus fik de forsamlede præster i al korthed at vide, hvad den nye opfattelse af kristendommen gik ud på, og hertugen præsenterede for dem de to lærde mænd, som han havde fået indkaldt fra Tyskland, Eberhard Weidensee og Johann Wenth [700]; de skulde forelæse for dem i den hellige skrift og evangeliet, og denne undervisning blev det dem pålagt at følge, for at de bedre kunde prædike den rette lære uden al meneskelig forblændelse. Inden de skiltes, måtte de aflægge en embedsed på latin [701], hvori de forpligtede sig til at drage omsorg for deres menigheder, at afholde sig fra »sakramenterere og anabaptister«, samt fra drikkældighed, og til at være tro imod deres landsherre, hertug Christian.

Sognepræsterne blev imidlertid ikke sendt tomhændede bort fra dette møde. De fik udleveret nogle skriftligt udformede artikler, som de fik besked på at rette sig efter indtil videre [702]. Det var de såkaldte

stores der kerken jedes jar ein mahll edder tve hir tho Haderschleue« (LA. Haderslev provstearkiv. 533, Georg Boethius's provstibog; KHS, 2. rk., II, s. 269–270).

699. Sognepræsten i Hygum, Thomas Knudsen, har på sine gamle dage oplyst, at han først henvendte sig til sin biskop, inden han efterkom indbydelsen: »Da gick ieg tiill bispe Iuer oc adspurde hannom, om wij – sognepresterne aff tørninglens Riiberstift – skulle der møde. Da suarede Hand, effterdi Hans Her Fader, koning Frederic, dett wille saa haffue, wiste hand icke at sige der emod« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 177).

700. Jvf. note 682.

701. Embedseden kendes i Thomas Knudsens afskrift (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir, D 40 I + IV; Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 177-178), samt i Georg Boethius's gengivelse i hans Einbericht (LA. Haderslev provstearkiv, 533).

Den anses almindeligvis for at være Weidensees værk. Netop sektereri og drikkældighed havde været hans problemer, mens han virkede i Magdeburg, og senere, i 1541, udsendte han et skrift imod drikkældighed under titlen »Ein Sermon von dem grausamen und unmenschlichen Laster des Vollsaukens«.

702. »Oc desemellom bleff oss forgiffuen nogle artickle scrifftelig, som wij skulle rette oss effter tiill saalenge, att wij selff bleffue bedre skickelige tiill att lære andre. Huilke artickler jeg endnu haffuer beuaret« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 177).

Haderslev-artikler, »Artickel vor de kerkheren vp den Dorpern«, »Articuli pro pastoribus ruralibus« [703], og det var intet mindre end en kirkeordinans for den nye hertugelige landskirke i Haderslev-Tørning. Det var tanken, at der med de nye artikler skulde fastlægges en kirkelig norm. Hidtil havde de liturgiske anvisninger været utilstrækkelige. Præsterne ude i landsognene stemte ikke overens i ceremonierne og messeholdet, »skønt Vi alt tilforn har ladet opstille en måde, hvorefter de endrægtig skulde holde messe« [704]. Med disse ord hentydes der til de i al korthed udformede artikler, som præsterne havde fået udleveret i 1526, men alt tyder på, at i hvert fald præsterne i Tørning len ikke havde følt sig bundet af de heri indeholdte bestemmelser.

I al korthed kan Haderslev-artiklernes grundpræg karakteriseres som udtryk for en kirkelig konservatisme [705]. Helt og holdent i overensstemmelse med den samtidige kurs i Wittenberg blev så meget som muligt af den gamle kirkes gudstjenesteform bevaret, men forkyndelsen skulde være luthersk. Det blev indskærpet præsterne at prædike over dagens evangelium, og evnede de ikke dette, skulde de gøre brug af Martin Luthers postiller, samt fremsige katekismen fra ord til andet. Det gjaldt om at bibringe menigheden den nye lære!

Det er karakteristisk, at det var landsbypræsterne, der skulde vejledes. De skolede lutherske teologer i Haderslev behøvede ikke en sådan rettesnor; de var fuldt fortrolige med Martin Luthers »Deutsche Messe« fra 1525 og med gudstjenestepraktis i Wittenberg i øvrigt [706]. At landsbypræsternes kirkesprog var dansk, anses imidlertid i Haderslev-artiklerne for en ren selvfølge og nævnes derfor ikke direkte. Kun i to af bestemmelserne bliver det understreget, at præsterne skal gøre brug af deres danske kirkesprog – og ikke som hidtil af latinen! Det indskræpes, at

703. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 IV; udgivet af A. D. Jørgensen: Den ældste lutherske kirkeordinans i den danske kirkeprovins. Haderslev 1528 (Sønderjyske Arbøger, 1889, s. 218–245); SVSHKG, 1. rk., 18. hæfte, s. 94–102 (Th. O. Achelis).

704. »... vnd wiewol wij ock vormals hebben laten vortellen eine wisze, darha sie scholden eintrechticklich Misse holden« (Sønderjyske Arbøger, 1889, s. 226).

705. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517– 1721, s. 42–44; Den Danske Kirkes Historie, III, s. 321–323 (P. G. Lindhardt).

706. Allerede i 1523 havde Martin Luther udsendt skriftet »Von der Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde«.

præsterne efter prædikenen sammen med deres menighed synger litaniet på dansk; ligeledes skal dåbshandlingen foregå på dansk, for at folk kan vide, hvortil dåben er indsat [707]. Kun på de helt store højtider skulde det fremover være tilladt at gøre brug af den gamle kirkes sprog.

9: Ingen af præsterne har efter mødet på Haderslevhus kunnet være i tvivl om den betydning, som hertug Christian tillagde sine to tyske teologer. Han så i dem en garanti for, at hertugdømmets præster fremover kunde blive vejledet i den evangeliske forståelse af Bibelen, og det skulde ske inden for de ydre rammer, som man havde overtaget fra den gamle kirke. Den hidtidige kollegiatkapitelsskole blev nu en evangelisk-luthersk præstesko­le, den ældste i sin art inden for det nordiske område, og det er på denne baggrund, at dens betydning for reformationsværket skal vurderes.

Eberhard Weidensee var ikke alene kommet til Haderslev for som provst og førstepræst at forkynde evangeliet i Vor Frue kirke og for at virke som superintendent inden for hertug Christians landskirke [708]. Han tog også virksom del i det daglige arbejde på præstesko­len som fore­læser over vigtige teologiske emner [709], mens Johann Wenth var den daglige leder af undervisningen med eksegese, skriftfortolkning, som vig-

707. »Vnd derhaluen scholen sie ock alle Sondage, wen die predicke vth is, mit den gantzen volk de Letanie singen vp densch . . . Sie schölen ock alle vp densch döpen, die lude ock vlitigen vnderrichten in eren predi-cken van der döpe, dat sie weten, wartho die ingesettet« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 IV; Sønderjyske Arbøger, 1889, s. 233, 237; SVSHKG, 1. rk., 18. hæfte, s. 98, 99).

708. Sognepræsten i Vedsted, Johannes Tunderus (Tønder) har 1573 12/1 givet følgende karakteristik af de to mænd: »Doctor Eberhardvs, welker nicht alleine was einen prediger Godtlyken wordes, . . . sunder ock eyn flitich leser vnd lerer, sampt myt dem hochgelerden Magistro Johanni Wendt vor etlyken studenten der hylligen schrift heft gelesen, wo etliken gelerden idz wolbewust« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir, D, 40 IV (samt afskrift i D 40 I); KHS, I, s. 391–393).

709. »Dusse doctor nam sick des geistlich regiment mit ernst wedder an, rich-tede beide de Prouestie vnnd de Schole hir tho Hadersschleue wederum-me vp de vote, finck an nicht alleine to Predigen sunder ock tolesenn« (Georg Boethius: Einbericht vnde verkleringe etc., LA. Haderslev provstearkiv, nr. 533; KHS, 2. rk., II, s. 269).

tigste studieemne [710].

De lærdes klassiske sprog, latin, græsk og hebraisk, var naturligvis sat i højsædet på en sådan undervisningsanstalt, men tog man et folkesprog i brug, må man også her have anvendt plattysk. Man anså dette sprog for almindeligt kendt af alle, der ønskede en videregående uddannelse. Det gjaldt også de studerende, der efterhånden indfandt sig langevejs fra [711]. Mest kendt af disse blev de to reformatorer fra Malmø i Skåne, Claus Mortensen (med tilnavnet Bødker eller Tøndebinder) og Hans Olufsen (kaldet Spandemager) [712]. For alle disse udefra kommende voldte et studium i Haderslev ikke større sprogvanskeligheder end et ophold ved et af de nordtyske universiteter, hvad enten det nu var Rostock eller Wittenberg, og her kendes der adskillige studerende fra de nordiske lande i disse år [713].

710. » ... ein lectur tho Haderschleue ... , worto ock M. Johannes Wenth gefurdert worde, vnde dem doctorj togedan, de denn sulche lectur sambtlich vp vnd by macht erholden etlich jar« (Georg Boethius: Einbericht vnde verkleringe etc., KHS, 2. rk., II, s. 269).

711. »Vnd dewile dat Euangelium anfencklich hir to Haderschleue geprediget worde, ... qvemen vell monnike vth denne kloster n ock ander studenten, vmme des Euangelij willen, her« (Georg Boethius: Einbericht vnde verkleringe etc., KHS, 2. rk., II, s. 269).

712. Om de to lutherske prædikanter i Malmø hedder det, at »de begav sig til Haderslev og inddrak fuldstændigere danske sange og det lutherske kætteris gift («qui pergentes Harsslegiam, Danicas odas et Lutherane hereseos venenum pleniùs hauserunt») (KHS, 1. rk., I, s. 342; i oversættelse ved Henning Heilesen: Krøniken om Graabrødrenes Fordrivelse fra deres klostre i Danmark, s. 38–39).

Efter nyere forskning må Claus Mortensens og Hans Olufsens ophold i Haderslev henlægges til tiden mellem november 1528 og september 1529, se: Henning Heilesen, *anf. st.*, s. 39.

713. Efter 1517 afløste Wittenbergs universitet i en årrække Rostocks som det universitet, der blev mest besøgt af studerende fra hertugdømmet Slesvig. I tidsrummet 1517–37 besøgte af 71 studerende fra Slesvig de 48 Wittenberg som eneste universitet, dertil kom 2, der også studerede ved et universitet mere, 13 slesvigske studerende besøgte Rostock, dertil 1 endnu et universitet, 2 besøgte Leipzig, 2 Frankfurt a. d. Oder, 2 Leuven, 1 Marburg (Th. O. Achelis: Schleswigsche Studenten 1517–1864, ZSHG, 1949, s. 258; sm.: Beiträge zur Reformationsgeschichte des Herzogtums Schleswig aus der Wittenberger Universitätsmatrikel 1502–1602 (Genealogie, 1962, s. 97–104, 270–281); se iøvrigt: Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517–1864, I–III, samt Vello Helks anmeldelse heraf i Personalhistorisk Tidsskrift, 15. rk., II, s. 185–208).

10: Der er bevaret et enkelt, men til gengæld også et uomstødeligt vidnesbyrd om den anseelse, som præsteskolens i Haderslev nød, og det er i forbindelse med den teologiske disputation i Flensborg i 1529, hvor sværmeren Melchior Hoffmann måtte stå til regnskab for sin opfattelse af nadverens indhold [714]. Ved den lejlighed var selveste hertug Christian kommet til stede, men som hans teologiske rådgiver førte præsteskolens leder, Eberhard Weidensee, forsædet, medens Johann Rantzau, hertugens hofmester fra ungdomsårene, repræsenterede det verdslige regimente.

Fra Haderslev præstekole var desuden også Johann Wenth mødt frem, fra Husum Hermann Tast, og fra Hamburg kom Johann Bugenhagen sammen med et par hamburgske teologer. I alt var måske en 400 mennesker kommet til stede, og hele sceneriet viser, hvor alvorligt man tog på det Hoffmannske kætteri. Resultatet af forhandlingen blev Melchior Hoffmanns forvisning fra Frederik Is riger og lande, et vidnesbyrd om, at den nydannede fyrstekirke stod på den lutherske ortodoksis faste grundvold.

Haderslevs betydning som reformationsby blev for sidste gang fremhævet på en iøjnefaldende måde i 1537. Hertug Christian var det da lykkedes efter den årelange krig, der sædvanligvis går under navnet Grevens Fejde, at holde sit indtog i København som Danmarks konge Christian III. Kun få dage efter indtoget 1536 6/8 lod han alle landets katolske bisper fængsle; atter engang var det den kirkelige udvikling, der lå ham mest på sinde. Hans iver herfor var usvækket, og hans hastværk for den gode sag, der havde været så karakteristisk for ham i Haderslev-årene, gentog sig atter engang. Næppe var den indkaldte rigsdag for det danske riges anliggender blevet afsluttet med recessen af 1536 30/10, før han 1536 11/11 lod udstede en indkaldelse til et møde i Odense af en række »lærde« mænd, fortrinsvis bestående af den danske reformationsbevægelses kendteste fortalere, men også af enkelte repræsentanter for den gamle kirke. Mødet var berammet til 1537 6/1, men blev kort efter forlagt til Haderslev [715].

714. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 47–59; Martin Schwarz Lausten: Melchior Hoffman og de lutherske prædikanter i Slesvig-Holsten 1527–1529 (KHS, 7. rk., V, s. 237–285).

715. »Tho dusser tidt wordenn de gelerden vth dem rike tho Dennemargken ock vth dussem hertochdom to Schleswig na Haderschleuen durch Kho. Matt. &c. vorschreuen, ein kerken ordinantzie, so beide jm rike vnnd hertochdom geldenn scholde, touoruatenn, welker ordinantz van vorge-schreuen gelertenn hir to Haderschleue vnndergeschreuen worde, vnd noch in allenn Stiffen auer dat gantze rike to Dennemargken by macht

Som evangelisk-luthersk mønsterby inden for Christian III's riger og lande måtte Haderslev være det helt rigtige sted for en sådan kreds af teologer. Her kunde de i praksis opleve et evangelisk-luthersk miljø i kirke og i menighed. Og i Haderslev såvel som i det øvrige Slesvig stift fandtes der lutherske teologer med erfaring for gennemførelsen af de reformatoriske tanker. Intet var derfor mere naturligt end også at gøre brug af den stedlige sagkundskab.

Det havde oprindeligt været Christian III's tanke, at den kirkeordinans, der blev resultatet af forhandlingerne i Haderslev, skulde have været gældende overalt inden for hans riger og lande. Det fremgår tydeligt af kirkeordinansens titel, således som den foreligger på tryk i 1537, efter at Johann Bugenhagen og andre af kongens rådgivere havde gennemset det forslag, der var blevet udarbejdet under forhandlingerne i Haderslev. »*Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae et Ducatum Sleswicensis, Holstiae etcet. Anno Domini M.D.xxxvij.*« står der at læse på titelbladet [716]. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at den række af underskrivere, der afslutter ordinansens bestemmelser, kun repræsenterer den gamle danske kirkeprovins fra Jylland til Skåne og sydpå ned til Ejderen [717]. Der er ingen nordmænd og heller ingen holstenere blandt underskriverne. Slesvig stift er derimod repræsenteret ved syv underskrivere [718], et vidnesbyrd om, at Haderslev-artiklerne fra 1528 nu

erholden wert« (Georg Boethius: *Einbericht vnde verkleringe etc.*, KHS, 2. rk., II, s. 270; jvf. Bjørn Kornerup: *Om Haderslev-Mødet 1537* (KHS, 6. rk., VI, s. 32–40).

716. Genoptrykt: Niels Krag: *Historia Christiani III, Additamentum II*, udg. Hans Gram, 1737; SVSHKG, 1. rk., 18. hæfte, s. 1–93. I dansk oversættelse forelå kirkeordinansen allerede 1539: »En Ordinantz, hworledis Kircketiensten skal holdes vdi Danmarcks oc Norges riger, oc de her-tugdøme til Sleswig oc Holsten. MDXXXVII.« Efter udgaven i 1542 findes en dansk oversættelse optaget i Niels Krag og Stephan Stephanus: *Den Stormægtigste Konge, Kong Christian den Tredje, ... Hans Historie*, 1776, I, s. 542–626.

717. »Die »*Ordinatio ecclesiastica*«, die unter Mithilfe Bugenhagens am 2. September 1537 zunächst für das Königreich Dänemark erlassen war und am 13. Dezember im Druck erschien, war ursprünglich auch für die Herzogtümer bestimmt (Volquart Pauls: *Sieben Urkunden zur schlesw.-holst. Reformationsgeschichte*, SVSHKG, 1. rk., 18. hæfte, s. 103).

718. De syv præster fra Slesvig stift nævnes på følgende måde: Johannes Albertes (den tidligere lektor i Haderslev, der senere blev hofpræst, findes anført uden stillingsbetegnelse);

havde fundet deres afløser i den nye kirkeordinans. I praksis fik de nye bestemmelser for kirkelivet kun gyldighed i kongeriget Danmark og i hertugdømmet Slesvig, således som det også oplyses af Jørgen Boie [719].

11: For Slesvigs vedkommende var bestemmelserne imidlertid kun af provisorisk karakter. Der skulde en landdagsbeslutning til for at give kirkeordinansen fuld gyldighed, og en sådan var der foreløbig ingen mulighed for at få indkaldt. Romerkirkens ledere i hertugdømmerne, biskopperne af Slesvig og Lübeck, kunde ikke uden videre skubbes til side, således som det var sket med deres kongerigske embedsbrødre. Gottschalk Ahlefeldt og hans lübske kollega havde nemlig straks ved Frederik Is død i 1533 aflagt deres hylding til hertug Christian og til gengæld fået løfte om at måtte bevare deres privilegier, indtil et almindeligt kirkemøde kunde afgøre kirkens fremtid. Den gamle kirkes fortsatte eksistens var dermed forsåvidt blevet formelt godkendt, om end det må indrømmes, at det skete med så mange forbehold, at det måtte være et spørgsmål om tid, hvornår den endelig vilde falde [720].

Allerede i et brev af 1537 21/11 pressede Johann Bugenhagen på for at få gjort en ende på de uklare forhold i hertugdømmerne. Efter hans

Johannes Slauus, lector Hadersleuianus (i den danske oversættelse: »Læsemester i Haderslev«);

Anthonius Keyser, pastor Hadersleuianus (»Sognepræst i Haderslev«);

Reinoldus Westerholt, pastor Slesswigensis (»Sognepræst i Slesswig«);

Hermanus Tast, ecclesiae Husumensis pastor (»Sognepræst i Husum«);

Gerhardus Slewerth, ecclesiae Flensburgensis ad diuum Nicolaum (»Sognepræst til St. Nicolai Kirke i Flensborg«);

Georgius Winther, concionator Hadersleuianus (»Jørgen Winter, Prædiker i Haderslev«).

Weidensee var ikke til stede, eftersom han havde forladt Haderslev i 1533.

719. Jvf. note 715.

Kirkeordinansens gyldighed i hertugdømmet fremgår desuden af et enkelt indskud, hvori der tales om, at der »wdi Holsten oc andre wore Førstedømme« (in nostris principatibus Holsatia et caeteris«) skal oprettes to højere skoler efter den hamburgske skoles mønster. Som meddelt af C. T. Engelstoft skyldes dette indskud utvivlsomt Johann Bugenhagen, der i regelen kaldte hertugdømmerne »Holsten« eller »Holsterland«, og han havde iøvrigt selv medvirket ved reformationens indførelse i Hamburg (KHS, 2. rk., II, s. 109).

720. KHS, 2. rk., IV, s. 482–486 (H. F. Rørdam); Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 84–86; Sønderjyllands Historie, II, s. 333–335 (Vilh. la Cour).

opfattelse var det bydende nødvendigt at få kirkeordinansen indført i såvel Slesvig som Holsten [721].

Som et første skridt i den retning indkaldte Christian III til en art synode, der 1538 24/2 skulde samles på Gottorp. Forsamlingen skulde bestå af både gejstlige og læge, nemlig af præsterne og af en rådmænd fra hver af byerne i Slesvig og Holsten, i alt fra 28 byer [722]. Formålet skulde være at få kirkeordningen drøftet, og kongen har hermed utvivlsomt tænkt sig indførelsen af den netop udarbejdede ordinans.

Uden det slesvig-holstenske ridderskabs medvirken lod noget sådant sig imidlertid ikke gennemføre, og spørgsmålet om kirkeordinansens indførelse måtte derfor henvises til den landdag, der trådte sammen 1540 3/3. Her mødte Christian III imidlertid overvejende modstand og det ikke blot af den gamle kirkes tilhængere, men også fra kredse, for hvem en fælles kirkeordning mellem hertugdømmerne og kongeriget blev betegnet som »en ny skik«. Man havde to bisper og prælater i »landet«, d.v.s. Slesvig-Holsten, og dem tilkom det at føre opsyn med, hvad der angik saligheden og kirkelige gøremål [723]. Her kunde således ridderskabs-slesvig-holstenismen mødes i skøn samdrægtighed med den kirkelige konservatisme, og sagen endte med, at man vedtog at udsætte behandlingen af dette emne til en senere landdag, der skulde træde sammen efter jul.

Christian III synes at have overvejet at gøre brug af sin magt som landsherre for ad den vej at påbyde kirkeordinansens indførelse, men inden han var nået dertil, kom tilfældet ham til hjælp, idet en begivenhed fandt sted, der på afgørende vis ændrede den gamle kirkes stilling. Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, døde 1541 25/1, og dermed var med ét den indflydelse borte, som denne mand i kraft af sit høje embede og sine betydningsfulde familieforbindelser havde formået at udøve til det sidste [724].

721. »Zu dieser Sachen wird sehr dienstlich sein die Ordinantie, welche auch die Holstedtschen Priester haben stellen geholfen, die ich E. M. zuschicken wil, so bald sie ausgedruckt ist; sie ist schier ferdig« (O. Vogt: Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel, s. 155 f.).

722. KHS, 2. rk., II, s. 405; Dipl Flensb, II, s. 283–284 (nr. 407, 408).

723. »Men hebbe twe byscope vnde prelaten im lande, den ghehore vpseynt to hebben to dem gennen, wes de salicheit vnde dat karcklike donth bolanget« (Den lübske domherre Johann Tiedemanns beretning, trykt: Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, IV, s. 502; jvf. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 96).

724. Endnu 1540 8/12 havde Gottschalk Ahlefeldt opfordret hertugdømmernes råd til at udsætte reformationssagen, se: KHS, 2. rk., IV, s. 515.

Christian III forsøgte at få Johann Bugenhagen til Slesvig som leder af bispedømmet [725], men denne afslog opfordringen, og det endte med, at Tilemann v. Hussen, hjemmehørende i Kleve nær grænsen til Nederlandene og siden 1537 teologisk professor ved Københavns Universitet, modtog kaldelsen som biskop af Slesvig i 1542 [726]. Over et år gik således hen, inden det endelige valg var truffet.

Kongen havde forinden fået Bugenhagen engageret i en anden stor opgave, nemlig udarbejdelsen af en særlig kirkeordinans for landene Slesvig og Holsten [727]. I et par måneder fra februar til maj 1542 opholdt Bugenhagen sig i hertugdømmerne, og allerede 1542 9/3 kunde »Christlyke Kercken Ordeninge, de yn den Fürstendömen Schleszwig, Holsten etc. schal gehalten werdenn« udsendes på tryk med en fortale af Christian III samt en afsluttende stadfæstelse af kongen i forening med råder, prælater, ridderskab og repræsentanter for menigmand og byer, d.v.s. alle dem, der havde været til stede på den just afholdte landdag i Rendsburg [728].

Dermed havde hertugdømmerne Slesvig og Holsten fået en fælles kirkelig grundlov, udformet på plattysk. Det kulturelle skel til kongeriget Danmark var atter engang blevet kraftigt markeret, og den tilknytning til den danske kirkeprovincs med centrum i ærkestiftet i Lund, der formelt eksisterede under romerkirken, blev med reformationens gennemførelse totalt afbrudt. Fremover var provster og præster i de to hertugdømmer Slesvig og Holsten knyttet sammen i en fælles landskirke, hvis øvrighedsprog var det plattyske, indtil det i begyndelsen af 1600-årene blev afløst af højtysk.

725. Brev fra Christian III til Johann Bugenhagen 1541 13/3 (Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, I, s. 216–218). Bugenhagen fik af kongen tilsagn om særdeles favorable vilkår for sig og sin hustru. Ifald han ikke mente at kunne modtage embedet, blev han bedt om at finde en anden lærd person, men han skulde være fra Tyskland, »dann jr wissett, wes wir vor leuthe in diesenn vnnsernn lanndenn habenn«.
726. H. F. Rørdam: D. Tileman v. Hussen, Slesvig Stifts første evangeliske Biskop (1542–51) (KHS, 2. rk., IV, s. 520–555).
727. Brev fra Christian III til Johann Bugenhagen 1542 6/1 (Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, I, s. 221 ff.).
728. Nyudgivet 1920 af Ernst Michelsen i SVSHKG, 1. rk., X. – Se iøvrigt: C. T. Engelstoft: Kirke-Ordinantsens Historie (KHS, 2. rk., II, s. 1–110, 369–442); Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, 1517–1721, s. 104–107.

Christian III, der havde stået som reformationsværkets ledende mand, havde måttet give afkald på sin plan om en fælles evangelisk-luthersk landskirke for alle sine riger og lande, men han har til gengæld kunnet glæde sig over, at Martin Luthers kirke, som han havde kæmpet og stridt for helt siden sine unge år som hertug i Haderslev-Tørning nu omsider var sikret så langt, som hans magt rakte. Et livsværk var afsluttet.

De administrative og sprogligt-kulturelle virkninger af reformationen

Christian IIIs reformationsværk er blevet så udførligt omtalt, fordi det blev aldeles afgørende for den kirkelige og dermed den sprogligt-kulturelle udvikling i hele det sønderjyske område.

Intet har nemlig tilnærmelsesvis indvirket stærkere på den sprogligt-kulturelle situation i grænselandet end de administrative retningslinjer, der blev en følge af reformationsårenes kirkelige udvikling, thi uden sammenligning var kirken den institution, der havde langt den mest afgørende betydning for det kulturelle klima, som hertugdømmet Slesvigs befolkning måtte leve under i århundrederne efter reformationen.

For fuldt ud at forstå den udvikling med hensyn til kirkesprog, der fandt sted i løbet af reformationsårene, bør man stadig have i tankerne, at det plattyske sprog havde været enerådende som øvrighedens sprog inden for hertugdømmet Slesvig helt siden 1440. Nok kunde det forekomme, at der fandt skriftlige udfærdigelser sted på herredstingene i den nordlige del af Slesvig, men skulde en sag forelægges en højere instans, var det en simpel nødvendighed, at den blev affattet på plattysk.

Kun hos gejstligheden rådede en anden skik. Her havde det danske sprog bevaret en forrettighed som kultursproget i de sogne, der hørte under Ribe og Odense stifter, samt i landsognene omkring Haderslev, det såkaldte Barved syssels provsti. I det nævnte provsti var det danske sprogs stilling imidlertid allerede noget svækket i årene før reformationen. Det kunde ikke undgå at gøre sin virkning, at købstaden Haderslev havde plattysk øvrighedssprog, og at kollegiatkapitlets medlemmer i stigende grad var tyskere eller havde plattysk som kultursprog (ved siden af latinen) [729].

Den evangelisk-lutherske gejstligheds afhængighed af den verdslige magt fik til følge, at det plattyske sprog også blev denne stands øvrighedssprog. Plattysk overtog med andre ord den plads, som latinen almindeligvis havde haft i den korrespondance, der udgik fra den romersk-ka-

729. Se fortegnelsen s. 226–230.

tolske gejstlighed [730]. Nu var landsherren kirkens øverste leder, og hans kultursprog blev derfor også kirkens. Det er grunden til, at alle hertug Christians kaldsbreve til præsterne er affattet på plattysk [731], og det samme gælder iøvrigt alle andre skriftstykker, der udgik fra Haderslevhus.

Ovenikøbet greb det plattyske sprog som følge af reformationsværket langt kraftigere, end det hidtil havde været tilfældet, ind over landsog-
ne under Ribe stift. Den »undervisning«, som Tørning lens præster havde modtaget på Haderslevhus i 1528, foregik på plattysk, og selv om de – ligesom deres kaldsfæller inden for Haderslev provstis område – prædikede på dansk, modtog de deres kaldsbreve fra Haderslevhus på plattysk.

Nøjagtigt det samme gælder Haderslev-artiklerne fra 1528. Skønt de, som det anføres i overskriften, var stilet til landsbypræsterne, »de kerkheren vp den dorpern«, altså til de danskprædikende præster, blev de udformet på plattysk. Dette sprog var nu engang øvrighedens sprog, og det er i den forbindelse vigtigt at gøre sig klart, at nok havde landsbypræ-

730. Således f.eks. Ribe-bispen Iver Munks kollats, hvorved han 1527 8/4 overdrager Thomas Knudsen Skt. Laurentii kirke i Hygum (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 III; KHS, 2. rk., II, s. 255–256).

731. Foruden det i note 663 anførte fra Vonsbæk kendes en række kaldsbreve fra Tørning len, alle udfærdiget efter det betydningsfulde møde på Haderslevhus 1528:

Peter Madsen i Agerskov 1528 30/4 (P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, s. 478–480),

Thomas Knudsen i Hygum 1528 23/7 (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; Niels Krag og Stephan Stephanus: Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, ... Hans Historie, II, Supplement, s. 9–10),

Niels Petersen i Roager 1529 28/2, Knud Knudsen i Højrup 1529 1/4, Johan Thomsen i Spandet 1529 19/5, Marquard Fries i Nustrup 1530 15/7, Niels Sørensen i Rødning 1533 4/4 (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Christian. Pergamentsbreve. A 1, 2, 3, 5, 7).

Desuden kendes indsættelsesbrevet til Christian Nielsen i Hviding 1528 13/5 og kollatsen til Niels Simonsen i Gram 1529 28/2, Jacob Simonsen i Seem 1539 3/2, Jørgen Wulf i Bevtoft-Tirlund 1542 5/2 (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I), samt et kaldsbrev af 1527 14/2 for Peter Matthiesen i Ullerup (RA. Pergamentsamlingen. Privatarkiver: Kronologisk række, Frederik I).

sterne dansk embedssprog, men deres øvrighedssprog var plattysk [732].

2: Et var imidlertid plattyskens hævdvundne stilling som hertugdømmet Slesvigs øvrighedssprog, noget helt andet var reformatorerens krav om modersmålets plads i forkyndelsen.

Som tidligere anført må man antage, at det plattyske sprog i årene før reformationen var blevet kultursproget for hovedparten af de præster, der virkede inden for det slesvigske domkapitels embedsområde, d.v.s. så langt nordpå som til Løjt nord for Åbenrå. De bevarede sognevidner fra senmiddelalderen afgiver et umiskendeligt vidnesbyrd herom. Desuden havde det plattyske sprog vundet indpas i Haderslev, ligesom det for Tønders og også for Højers vedkommende gjaldt, at man der havde søgt at løsne sig fra forbindelsen til Ribe [733].

Hvorledes senmiddelalderens præster har klaret det sproglige problem, tør man kun gisne om, men man går vel næppe for vidt ved at antage en udstrakt brug af dialekten, mens liturgien under gudstjenesten var fast forankret i det latinske sprog. Der er næppe tvivl om, at hovedparten af præsterne har været landets egne børn, men nægtes kan det ikke, at der også fandtes adskillige fremmede inden for deres kreds. Hvorom alt er, kan det vel anses for givet, at alle vigtigere religiøse begreber er blevet udtrykt i plattyske ord og vendinger, som menigmand med årene er blevet nogenlunde fortrolige med [734].

I denne forbindelse må det ikke glemmes, at anvendelsen af det plattyske kultursprog ved reformationens begyndelse havde stået på i flere hundrede år, begyndende sydfra i de første årtier af 1300-årene og sikret ved schauenburgerens erobring af Flensborg i 1431 og deres endelige overtagelse af hele hertugdømmet Slesvig i 1440.

732. Der er derfor ingensomhelst grund til at formode en dansk udgave af Haderslev-artiklerne, således som P. G. Lindhardt har gjort ved at skrive: »De er i det eneste fuldstændige (først 1889 udgivne) exemplar skrevet på plattysk, men må også have foreligget på dansk, eftersom de foreskriver, at al liturgi skal udføres på dansk, der var dagligsprog i hertugens område« (Den Danske Kirkes Historie, III, s. 321). Også Oskar Andersen synes at have været af denne opfattelse, når han om artiklerne skriver: »bevaret paa Plattysk« (Kirke-Leksikon for Norden, III, s. 715).

733. Se: note 617, 618, 619 og fortegnelsen: Nordslesvigske sognevidner fra senmiddelalderen, s. 235–236.

734. Jvf. note 258, 264.

For reformatorerne måtte det imidlertid være utilfredsstillende, at menigmand kun til nød kunde opfatte en forkyndelse af de evige sandheder. De ønskede frem for alt at flytte gudstjenestens indhold fra øjets til ørets verden [735]; det kristne budskab skulde trænge ind i folks bevidsthed. I god overensstemmelse med disse intentioner blev det i Haderslev-artiklerne fra 1528 indskærpet præsterne »at prædike og udlægge evangeliet på den vis, som de læser det i Martin Luthers postiller, og at fremsige katekismen fra ord til andet« [736].

På Haderslev-egnen, hvor det danske sprog altid havde været anvendt i gudstjenesten, voldte disse krav ingen sproglige vanskeligheder. Men i de sogne, hvor det plattyske sprog havde vundet hævd som kultursproget til trods for, at menigmand i daglig tale benyttede sig af sin dansk-sønderjyske dialekt, kunde der nok være grund til at overveje, på hvilket sprog gudstjenesten skulde foregå. Her var i sandhed et problem, som Christian III og hans medarbejdere ikke kunde undgå at tage stilling til [737].

Selv havde kongen plattysk som modersmål [738] og havde, før han kom til Danmark, altid færdedes i kredse, hvor man helt naturligt gjorde brug af dette sprog. Også som ung hertug på Haderslevhus var plattysk det sprog, som han mødte, og som folk tiltalte ham i, mens almuens dansk-sønderjyske dialekt er blevet opfattet som »et patois«, som uoplyste og udannede anvendte for at gøre sig indbyrdes forståelige. Man skal i den forbindelse huske på, at en meget stor del af datidens befolkning tilhørte analfabetismens grå masse, og med den slags folk kom en standsperson sædvanligvis ikke i nærmere berøring.

Hvad der gjaldt landets fyrste, gjaldt i endnu højere grad de fremmede reformatorer, som var blevet indkaldt fra Wittenberg, Magdeburg og

735. Jvf. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 53.

736. Sønderjyske Årbøger, 1889, s. 232, 234.

737. Der er ved en bedømmelse af dette problem al grund til at tilslutte sig Ernst Michelsens ord: »Sprachpropaganda lag den um die höchsten Lebenswerte der Menschheit ringenden Männern der Reformation durchaus fern, die z.B. das damals noch in unmittelbarer Nähe von Wittenberg in einzelnen Gemeinden des Kurkreises vorkommende Wendische als Kirchensprache duldeten und pflegten und sich dankbar dessen freuten, dass das Evangelium nunmehr den Völkern der Welt, auch in den nordischen Regionen, in ihrer eigenen Volkssprache verkündet wurde« (SVSHKG, 1. rk., V, 1909, s. 114).

738. Det samme gjaldt naturligvis også Frederik Is øvrige børn. Dorothea,

lignende steder. De har selvsagt stået ganske fremmed og uforstående over for det sproglige problem i de egne af Slesvig, hvor dialekt og kultursprog ikke svarede til hinanden, og de har naturligvis først efterhånden kunnet arbejde sig ind i den problematik, der her forelå som en arv fra den gamle kirkes tid.

3: Senere kirkehistorikere har ment at måtte bebrejde Christian III, at han ikke i sit arbejde for religionens sag gjorde brug af landets egne børn, men tværtimod foretrak fremmede [739]. Slig bedømmelse af de forhåndenværende vilkår rammer imidlertid helt ved siden af. Christian IIIs hensigt med de indkaldte udenlandske reformatorer var tværtimod at råde bod på mangelen af egnede ledere. Sådanne fandtes nemlig ikke blandt landets egne børn [740]. Derimod ved vi, at Christian III gjorde sig de hæderligste anstrengelser for at få uddannet teologer fra sine egne

siden 1526 hertuginde af Preussen, har givet udtryk for sin ukyndighed i det danske sprog, og om Hans den Ældre, 1544–80 hertug i Haderslev, ved vi, at han benyttede sig af plattysk i daglig tale (Iselin Gundermann: Herzogin Dorothea von Preussen (Studien zur Geschichte Preussens, IX), s. 152, 171; Johannes Oldendorphs Selvbiografi, s. 64, 82, 100, 104).

739. Således H. F. Rørdam: »Overhovedet er det Skyggesiden ved Prinds Christians forøvrigt saa fortjenstlige reformatoriske Virksomhed, at han dertil næsten udelukkende brugte Udlændinger, uden at gjøre det til Pligt for disse at tilegne sig det Folks Sprog, blandt hvilket de levede, og at han altsaa førte ind paa den Vej, som siden er bleven saa stærkt betraadt i Sønderjylland, og hvorved Reformationens Virkning i denne Landsdel for Aarhundreder lammedes, idet nemlig Evangeliet lige indtil vore Dage i mange Egne er blevet prædiket i et andet Sprog end Folkets Modersmaal« (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 143–144).
740. Hans Hejselbjerg Paulsen har foreslået Thomas Knudsen fra Hygum og Peter Generanus som emner, der kunde have været brugt i arbejdet for reformationens sag (Slesvigs delte Bispedømme, s. 145). Thomas Knudsen oplyser imidlertid selv, at han henvendte sig til sin biskop, Iver Munk i Ribe, inden han begav sig af sted til mødet på Haderslevhus i 1528 (se: note 699). Noget sådant tyder just ikke på, at han har egnet sig som banebryder for reformationen. Peter Generanus var i 1528 endnu alt for ung, og alt tyder på, at han er blevet overvurderet af sin eftertid. Man har troet, at de bøger, som han rundhåndet gav til forskellige standspersoner for at bringe sig i erindring, var egne værker, men sandheden er, at han kun fik udsendt et eneste værk, en oversættelse til latin af Martin Luthers Schmalkaldiske Artikler (H. V. Gregersen: Petrus Generanus (Sønderjysk Månedsskrift, 1957, s. 49–61)).

lande [741]. Wittenberg havde adskillige kongelige stipendiater, hvis fremgang i studierne han holdt sig løbende underrettet om. Resultatet blev imidlertid ikke altid efter forventningerne [742].

4: Haderslev-artiklerne fra 1528 giver et vink om, hvorledes man inden for den kirkelige administration klarede de sproglige vanskeligheder, der måtte opstå mellem de fremmede tysktalende reformatorer og de dansktalende sognemenigheder. De oplyser nemlig, at man fra hvert herred udnævnte en fremtrædende sognepræst til herredsprovst [743], og disse

741. Se f.eks. Christian III's brev til Johann Bugenhagen 1546 11/1: »Vnd als ir wissens, das wir aus sonderer neygung, so wir, sunder rhum, zu dem heilligenn gotlichenn euangelio vnnnd denn studijs tragenn, anhero etzliche vnnserer vnderthanenn vnnnd eingebornne vnser furstenthumb, als sich studirens halbenn nach Wittemberg begebenn, mit gnedigster vnderhaltung vorsehenn, des wir dann zu forderunge gotlicher ehr vnnnd gemeins bestenn billich geneigt, so erfaren wir gernne, das durch solche vnnserer gnedigste furderunge die vnnserenn jnn jrenn studys wirkliche frucht hettenn« (Aarsberetninger fra Det Kgl. Geheimearchiv, I, s. 241–242).

742. Om Peter Generanus, der synes at have drømt om at forblive ved universitetet i Wittenberg, har Johann Bugenhagen fældet denne dom: »Er dienet zu cinem prediger, nicht weiter« (Johann Bugenhagen til Christian III 1546 5/6 (Schumacher: Gelehrter Männer Briefe, I, s. 78–80; O. Vogt: Dr. Johann Bugenhagens Briefwechsel; KHS, 2. rk., IV, s. 688–689; Sønnerjysk Månedsskrift, 1957, s. 53, 61)).

En anden student fra Haderslev-egnen var Jørgen Stur. Om ham var det kommet Christian III for øre, at han kunde tænke sig at læse jura i stedet for teologi. Derfor skrev Christian III 1546 11/1 til Johann Bugenhagen: »Vnd weil wir auch bericht, das magister Jorg Stur sich zum studio juris begebenn habenn solle, vnd nicht eracht werdenn magk, das er darin sunderliche frucht zuschaffenn, so wollet jr vnns zu gnedigstem gefallenn vnnnd jme bestenn miteinradenn vnd so zubefindenn, das es nicht sein gelegenheit, wiewol wir solchs, do es nicht sein vorterb, woll gernn sehenn, wollet jr jme fuglich daruonn radten, das er sich zum studio theologie oder artium wider begeben« (Aarsberetninger fra Det Kgl. Geheimearchiv, I, s. 242). Jørgen Stur blev i 1546 sognepræst i Hammelev vest for Haderslev, hvor han døde 1561.

743. Det drejer sig om følgende: Johan Smidt i Øsby for Haderslev herred, Matthias Pistorius (Mads Bager, Matthies Becker) i Bjært for Tyrstrup herred, Erik i Bevtoft for Nørre Rangstrup herred, Niels Conradus i Hammelev for Gram herred, Tyge Grumsen i Skærbæk for Hviding herred og Thomas Knudsen i Hygum for Kalslund og Frøs herreder.

mænd, der alle må have været fuldt fortrolige med det plattyske sprog [744], fik til opgave dels på egen hånd at virke som visitatorer i vedkommende herred og dels at gå Eberhard Weidensee og, efter hans bortrejse i 1533, Johann Wenth til hånd, når disse mænd i deres egen- skab af superintendent besøgte kirkerne og menighederne i Haderslev-Tørning.

Man har med andre ord overført til de kirkelige forhold den praksis, som forlængst havde udviklet sig inden for den verdslige administration, hvor det var blevet sædvane, at den lokale herredsfoged assisterede sin plattysktalende amtmand, når han foretog besigtelsesrejser inden for sit embedsområde. Amtmanden kunde ved en sådan lejlighed også gøre brug af en af sine skrivere. Senere blev der som oftest tillagt amtskrive- ren en sådan funktion, og noget tilsvarende kan også ret tidligt fastslås inden for den kirkelige administration. Anthon Keyser, der i 1537 havde overtaget Johann Wenths superintendentur over Haderslev-Tørning, knyt- tede sognepræsten i Vedsted, Johannes Tunderus (Tønder), til sig som en art sekretær og rejseledsager [745], og det var simpelthen bydende nød- vendigt for ham, da han var hjemmehørende i Schwäbisch Gmünd i Würt-

744. For Thomas Knudsens vedkommende findes hans kendskab til plattysk bevidnet i den redegørelse, som han på sine gamle dage gav af de begi- venheder, der i 1528 fandt sted på Haderslevhus. Denne redegørelse blev benyttet som et sagsindlæg i forbindelse med den strid, der var op- stået mellem kongeriget og hertugdømmet om den gejstlige jurisdiktion over Tørning len, og som var til afgørelse på et møde i Kolding 1576. Det er betegnende, at begge parter udbad sig en sådan redegørelse af det endnu levende øjenvidne, og at denne udformede den på dansk til den kongerigske part, medens redegørelsen til hertug Hans den Ældre blev afgivet på plattysk; dette sprog var jo hertugdømmet Slesvigs øvrig- hedsprog (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I (den danske) og D 40 IV (den plattyske); den danske findes trykt: Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 177–180, og den plattyske i udtog og i oversættelse: Sønderjyske Årbøger, 1889, s. 243–245).

Efter Johann Wenths udnævnelse i 1537 til superintendent over Ribe stift omtales Thomas Knudsen som »en af de gode mænd«, hvis hjælp Johann Wenth benyttede sig af til at tolke sine tyske foredrag for me- nighederne og måske endda for præsterne med (Dänische Bibliothec, I, s. 178–179; KHS, 2. rk., II, s. 259).

745. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 IV (afskrift i D 40 I); trykt: KHS, I, s. 391–393.

temberg [746]. Det danske sprog var derfor lige så fremmed for ham, som det havde været for Weidensee og Wenth.

Ikke desto mindre fandtes Anthon Keyser i 1533 egnet til at være førstepræst i Haderslev, et vidnesbyrd om den position, som det tyske sprog havde opnået i Sønderjyllands nordligste købstad. I praksis havde dette embede hidtil været bestridt af Eberhard Weidensee, men han havde ønsket at ombytte sit virke i Haderslev med stillingen som præst og superintendent i Goslar. Hertug Christian havde kun modstræbende givet afkald på sin reformatoriske medstrider, men Weidensee angav som grund for sit ønske, at han ikke kunde tåle det nordiske klima, og 1533 16/3 – kun få uger før Frederik Is død – holdt han sin afskedsprædiken i Haderslev [747].

Johann Wenth overtog derefter hans embedsfunktioner som lektor, provst og superintendent, men han blev løst fra den forpligtelse, Weidensee havde haft til at prædike i Vor Frue kirke i Haderslev, og det var dette hverv, Anthon Keyser fik overdraget; i bestallingsbrevet af 1533 24/9 benævnes han »pastor vnd kerckhere« [748].

Den evangelisk-lutherske hovedgudstjeneste i Haderslev Vor Frue kirke var således fra nu af fast forankret i det plattyske sprog, men det var ikke noget nyt, som blev indført af reformationens mænd. Det var – som vi har set – en tradition, som reformatorerne havde overtaget fra den gamle kirkes tid.

5: Altimens havde også det danske gudstjenestesprog gammel hævde i Haderslevs købstadkirke, og det var en kendsgerning, som reformationens mænd ikke drømte om at ændre. Det var imidlertid samtidig en kendsgerning, at det danske sprog måtte finde sig i at føre en underordnet tilværelse i forhold til det plattyske og det til trods for, at den overvejende del af Haderslevs indbyggere benyttede sig af sin dansk-sønderjyske dialekt i daglig tale. Men således havde det været, siden schauenburgerne i

746. Th. O. Achelis: Anton Kaiser, der erste lutherische Hauptpastor in Hadersleben (1533–1553) (Archiv für Reformationsgeschichte, 1937, s. 123–134).

747. Detlev Gotthard Zwergius: Det Siellandske Cleresie, s. 442. I sin Haderslev-tid skrev Weidensee bogen Eyn Unterricht uth der hillighen Schryfft (imod Melchior Hoffmann). Både denne og en bog fra 1541, Eine alte Prophezeihung, blev tilegnet Christian III, et vidnesbyrd om deres gode forhold indbyrdes.

748. KHS, 2. rk., IV, s. 508–511.

1440 satte sig fast i Haderslev. Reformationens mænd videreførte derfor i virkeligheden blot den tradition, der havde bestået siden 1442, da embedet som »summus vicarius« var blevet oprettet med det formål, at der ved siden af latinen også fandt en folkelig forkyndelse sted på modersmålet [749].

Denne forkyndelse blev overdraget en iøvrigt kun lidet kendt mand ved navn Jørgen Winther, men netop dette, at en dansksproget præst var henvist til at leve i skyggen af de indkaldte tyske reformatorer, kan anses for karakteristisk for den sprogligt-kulturelle situation i hine tiders Haderslev. Den første oplysning, der er bevaret om ham, stammer fra en bog, som han i 1523 forærede kirken i Haderslev [750], og det tør vel derfor antages, at han på det tidspunkt har haft tilknytning til lektoren ved kollegiatkapitlet, Johann Alberdes, og at han har fulgt denne, da han brød med den gamle kirke [751].

I 1525 nævnes Jørgen Winther som hertug Christians hofprædikant, og det kan vel tydes derhen, at der på den tid endnu ikke var oprettet en egentlig embedsstilling som byens danskprædikende andenpræst, og at han derfor er blevet aflønnet over hertugens eget regnskab [752]. Men ellers er der i de følgende år atter stille om Jørgen Winthers navn, og han har vel næppe heller været nogen betydelig mand. Det er vel derfor først og fremmest ud fra ønsket om at få det danske gudstjenestesprog repræsenteret, når han – som den allersidste i rækken! – nævnes blandt underskriverne af kirkeordinansen i 1537: »Georgius Winther, conciona-

749. Jvf. note 588.

750. Den omtalte bog skal have haft følgende indskrift: »Hic liber eccl. Hattersl. ex dono Hr. Jurgen Winther 1523« (Detlev Gotthard Zwergius: *Det Siellandske Cleresie*, s. 439).

Jørgen Winther har antagelig været kirkens bibliotekar, et hverv, der senere blev varetaget af den danskprædikende andenpræst, jvf. P. Rhode: *Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse*, s. 218: »Archidiaconus forestod tilforn Kirkens Bibliothek for en vis Løn og maatte holde Bøgerne tillige i Stand«.

751. Jvf. note 650.

752. Jvf. Detlev Gotthard Zwergius: *Det Siellandske Cleresie*, s. 439–440.

H. F. Rørdam mener (KHS, 3. rk., I, s. 59), at Jørgen Winthers hverv som hofpræst må bero på en fejltagelse, og det kan naturligvis heller ikke tænkes, at der er blevet prædikeret dansk for hertugen og hans kreds, men forstået som en interimistisk ordning af gudstjenesteforholdene i Haderslev, svarende til, at Frederik I 1526 23/10 udnævnte Hans Tausen til sin kapellan, giver oplysningen hos Zwergius alligevel mening.

tor Hadersleuianus«, i den danske oversættelse: »Jørgen Winter, Prædiker i Haderslev« [753].

Efter Anthon Keysers død i 1553 vikarierede Jørgen Winther i hans embede, men dette virke blev ham kun til liden ære. Det var da også kun i yderste nød og betryk, at han havde fået opfordring til at påtage sig dette hverv. Under Anthon Keysers forudgående sygdom var hans gudstjenester helt siden 1551 blevet besørget af Haderslevs skolemester, Johannes Cramer [754], men netop i 1553 var denne mand blevet sognepræst i Morsum på Nordstrand, og man måtte så tage til takke med Jørgen Winther.

Amtmand Sievert Rantzau lagde over for Hans den Ældre ikke skjul på, at det var en uheldig løsnings: »Hvad denne hr. Jørgen har været for en mand i mester Anthonius hans tid, som dog holdt ham i hård tvang, og endnu er, ved Eders Fyrstelige Nåde vel, og jeg behøver ikke at berette derom. Eftersom nævnte kapellan i de tider, da han var under tvang, ikke udrettede meget godt, så vilde han uden tvivl nu, da der ingen tvang er, gøre meget mindre godt« [755]. Det var en bedømmelse, som hertug Hans helt og holdent tilsluttede sig; han havde desværre gennem andre hørt, at der var et og andet i den gamle kapellans lære og liv, der ikke var, som det skulde være [756]. Jørgen Winther kunde derfor ikke komme på tale ved besættelsen af førstepræsteembedet i Haderslev. Den udvalgte blev Johannes Vorstius, født i Antwerpen og på den tid præst i Norden i Ost Friesland.

Jørgen Winther måtte fortsat nøjes med det dansksprogede andenpræsteembede, og i denne egenskab påhørte han i 1553 en dansk prædiken af Johannes Oldendorph, således kaldet, fordi hans familie var fra Gam-

753. Jvf. note 718.

754. Johannes Oldendorphs Selvbiografi, s. 52/53.

755. Sievert Rantzau til Hans den Ældre 1553 4/7: »... dan wat dieser Her Jurgen vor ein man jn meyster Anthonius synes tyden gewesenn vnd noch is, der ene doch jnn harden twange gehalten, wethen j.f.g. woll, vnd jck darff eth juwer f.g. nicht berichten; diewile dan gedachter Capellan jn den tyden, als he twangk gehat, nicht vele godes gedan vnd vthgericht, worde he ane twiuell nun, he keynen twangk, vele weiniger godes donn« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. B 23; KHS, 3. rk., I, s. 88–89).

756. Hans den Ældre til Sievert Rantzau 1553 19/7: »dieweill vnns des alten Caplans lere vnnd lebenn durch andere leute bericht leider gnugsam bewust« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Sager på papir. A 3; KHS, 3. rk., I, s. 90–91).

melby i Fjelstrup sogn. Johannes Oldendorph blev i 1556 Jørgen Winthers efterfølger som dansksproget andenpræst i Haderslev [757], men det er karakteristisk for den sproglige situation, at han allerede i 1551 havde holdt en prøveprædiken på tysk for Anthon Keyser, ligesom han også efter dennes død ved en enkelt lejlighed prædikede på tysk på Haderslevhus [758].

En veluddannet mand som Johannes Oldendorph evnede med andre ord at prædike på dansk såvel som på plattysk, og det var ham derfor en stor personlig skuffelse, da han ved Johannes Vorstius's bortrejse fra Haderslev til Itzehoe blev forbigået som førstepræst til fordel for en vis Johannes Hecht fra Güstrow i Mecklenburg. Hans jævnlige sygdomsanfald, der synes at have været af psykisk natur, har dog næppe heller gjort ham egnet til dette embede [759].

6: Som det gik i Haderslev, kom det også til at gå i de øvrige nordslesvigske købstæder ved nyordningen af gudstjenesteforholdene efter reformationen. Alle steder havde førstepræsten plattysk gudstjenestesprog, således som det havde været skik og brug siden midten af 1400-tallet, og ved hans side var der en andenpræst, en diakon eller kapellan, som prædikede på dansk.

Til Åbenrå kom – som tidligere nævnt – Johannes Brun fra Salzwedel i nærheden af Magdeburg, hvorfra Eberhard Weidensee og Gerhard Slewart var kommet til hhv. Haderslev og Flensborg. Han har naturligvis ikke kunnet prædike på dansk, i hvert fald slet ikke i sine første år, og det må derfor antages, at en fra det stedlige katolske præsteskab har påtaget sig den danske forkyndelse for den jævne del af byens befolkning. I hvert fald oplyser kronisten Claus Møller, at en hr. Laue, en af marianerne, var Åbenrås første lutheraner [760]. Betegnelsen »hr.« tyder på, at han har gjort fyldest som præst, og han har da rimeligvis

757. Johannes Oldendorphs Selvbiografi, s. 56/57.

758. Johannes Oldendorphs Selvbiografi, s. 54/55.

759. Johannes Oldendorphs Selvbiografi, s. 58/59 ff.

760. Jvf. note 693.

Svarende til den her meddelte kultursproglige situation har provst Georg Hübschmann i Åbenrå under omtalen af mindehøjtideligheden i byens kirke i anledning af hertug Frederik IIIs død 1659 10/8 meddelt, at han selv som provst havde talt tysk, mens hans embedsbroder, andenpræsten, talte dansk: »collega densch, ego dudesch« (Sønderjysk Månedsskrift, 1962, s. 48, en rettelse ved A. Andersen til Niels Black Hansen: Åbenrå Annaler, 1524, 1584–1694).

været Åbenrås dansksprogede andenpræst ved siden af den fra Salzwe-
del indkaldte sognepræst.

Efter Johannes Bruns død i 1544 virkede Hartwig Freese i nogle år
som byens tysksprogede førstepræst, indtil en af hjemstavnsens egne søn-
ner, Peter Generanus, født i Genner, blev sognepræst i 1548.

Peter Generanus havde fået sin teologiske uddannelse i Wittenberg på
nærmeste hold af reformationens store mænd, Martin Luther, Philip Me-
lanchthon og Johann Bugenhagen, og der blev derfor af Christian III
og Hans den Ældre stillet store forventninger til ham. Da han omsider
– efter ti års ophold i Wittenberg og under et vist pres – formåedes til
at vende tilbage til sin hjemstavn, ovenikøbet med hustru og børn, hvil-
ket dengang ikke var helt almindeligt, stillede han visse krav med hensyn
til, hvad embede der kunde bydes ham. »Jeg må derhen, hvor man præ-
diker på tysk«, forklarede han hertug Hans [761].

Nu skal man ikke heraf udlede, at han havde opholdt sig så længe i
det fremmede, at han havde glemt sin hjemstavns sprog [762]. Nej, Pe-
ter Generanus vidste alt for vel, hvad han kunde opnå ved at anføre si-
ne færdigheder i det tyske sprog: enten et embede ved hoffet eller i en
købstadkirke, og da det tydeligt fremgår af de breve, hvori han omtales
af reformatorerne, at han formeligt klæbede til Wittenberg, forstår man
alt for vel, at han ikke kan have næret noget ønske om at blive forsat ud
i et sognekald langt borte fra alfarvej. Det sproglige kriterium kunde alt-
så bruges til et personligt formål, og det lykkedes ham forsåvidt, skønt
Johann Bugenhagen havde søgt at lægge loft over hans opadstræb ved
at meddele Christian III, at han var »tjenlig til præst, men ikke til me-
re« [763].

I sin fødestavn blev Peter Generanus først i 1546 hofpræst hos Hans
den Ældre, en stilling, der åbenbart kun var af forbigående natur, og al-
lerede et par år senere lykkedes det ham at blive sognepræst i Åbenrå.

761. Peter Generanus til Hans den Ældre 1546 2/6: »vnd auch ich an dem,
da man dudiesch predigett, sein muss« (KHS, 2. rk., IV, s. 694–696; jvf.
H. V. Gregersen: Petrus Generanus (Sønderjysk Månedsskrift, 1957, s.
49–61).

762. »Hans Modersmaal var jo dansk, men nu havde han opholdt sig saa læn-
ge i Tydskland, at han havde glemt det, eller i alle Tilfælde havde lært
at foragte det« (H. F. Rørdam i KHS, 2. rk., IV, s. 689; jvf. Sønderjysk
Månedsskrift, 1957, s. 55).

763. Johann Bugenhagen til Christian III 1546 5/6: »Er dienet zu einem pre-
prediger, nicht weiter« (Schumacher: Gelehrter Männer Briefe, I, s. 78–
80; KHS, 2. rk., IV, s. 687–689). Jvf. note 742.

Her havde han sit virke fra 1548 til sin død i 1584. Til sin medhjælp havde han i mange år sin forgængers sønner, først fra 1561 Friedrich Brun og efter dennes død i 1580 broderen Johannes Brun, indtil en epidemi et par år senere også gjorde ende på hans liv. Opvokset i det dansktalende miljø har disse sønner af præsten fra Salzwedel nok kunnet påtage sig de dansksprogede gudstjenester.

7: Sønderborg er den af de nordslesvigske købstæder, som vi er dårligst underrettet om, men byens senere kirkelige udvikling lader en ikke i tvivl om, at de gudstjenestelige forhold har fået den samme sproglige ordning som den, der kendes fra nabobyerne.

Den første sognepræst, der kendes efter reformationen, er Johann Wechter. Han udnævntes søndag efter helligtrekongersdag 1541 af Christian III til prædikant og præst ved Skt. Jørgen, den nuværende Skt. Marie kirke, med pålæg om at prædike og lære Guds hellige ord og evangelium »purt og rent« [764], og i 1550 forordnede samme konge, at len og vicarie ved Vor Frue fromessealter skulde henlægges til underhold for præst, kapellan og skolemester i Sønderborg [765]. Kapellanen hed på den tid Hermann Malchau.

Dermed var også i Sønderborg skellet mellem sognepræst og diakon blevet fastlagt, og det betød tillige, at embedsfordelingen mellem de to gudstjenestesprog for fremtiden lå fast forankret i denne ordning.

8: Tønders første lutherske præster, Hieronymus og Johann Decker, har ifølge traditionen begge tilhørt byens katolske præsteskab [766]. De behøvede derfor hverken ordination eller speciel udnævnelse, men har nydt godt af, at byens forbindelse til Ribe stift rent faktisk var afbrudt i disse år. Og det er åbenbart ud fra denne tingenes tilstand, at det blev Slesvigs

764. »... lutter reynn vnnd clar« (LA. Sønderborg præstearkiv, H 16. Diverse ældre sager (1400) 1541–1618). Jvf. Jens Raben: St. Marie Kirken, s. 6 (Fra Als og Sundeved, XXXVI); Sønderborg bys historie, I, s. 82 (Johanne Skovgaard), hvor der om Johann Wechter siges: »rimeligvis en tysker«; Danmarks Kirker, Sønderjylland, Sønderborg Amt, s. 14/2058–15/2059; Th. O. Achelis: Eine Pastorenbestallung aus der Reformationszeit (1541) (SVSHKG, 2. rk., IX, s. 518).

765. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Yngre. Sager på papir, 8. Akter vedr. striden mellem kongen og Hans den Yngre om den kirkelige overhøjhed over Als og Ærø, I: 1571–74; jvf. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Sønderborg Amt, s. 14/2058.

766. Jvf. note 695.

biskop, Gottschalk Ahlefeldt, der efter Johann Deckers død i 1540 bekræftede byrådens valg af hans efterfølger, Matthias Friderici (Friedrichsen), og lod ham indsætte i embedet [767]. Mens kongeriget Danmarks bisper alle havde måttet fratræde deres gerning i 1536, fungerede Slesvigs biskop endnu rent administrativt, og grundlaget herfor var den aftale med Christian III, der var blevet truffet 1533 8/6 [768]. Det bør imidlertid bemærkes, at Gottschalk Ahlefeldt ved sin handlemåde skabte et præcedens, som man i de følgende år ikke undlod at fremføre fra hertugelig side, da der opstod strid om den gejstlige jurisdiktion mellem kongemagten og hertug Hans den Ældre. Med Gottschalk Ahlefeldts ordination af en præst, der skulde virke i Tønder, var der i virkeligheden givet et væsentligt argument for Tønders udskillelse af Ribe stift.

Hertug Hans den Ældre, under hvem Tønder hørte siden 1544, ønskede at skaffe sig fuld rådighed over den gejstlige jurisdiktion, og han meddelte derfor 1548 21/2 borgmester og råd, at han havde indledt forhandlinger med »en fin, lærd mand«, som ikke blot skulde være førstepræst i Tønder, men også superintendent og visitator over hele Tønder amt. Byens vise mænd skulde derfor stille midler til rådighed for et særligt kapellani, således at førstepræsten kunde have en fast medhjælp ved hånden [769].

Matthias Friderici har åbenbart ikke ønsket indtage denne, noget beskednere, plads og søgte derfor væk fra byen. Han blev i stedet sognepræst i Læk. Men det gik heller ikke så let med besættelsen af førstepræstembedet. Den »fine, lærde« mand, som hertugen søgte at vinde for dette embede, var magister Johann Meiger fra Rendsburg, men han foreslog i stedet sin svigersøn, Vincents Alberti, der stammede fra Leeuwarden i West Friesland i Nederlandene, og 1550 24/3 fulgte hertugens udnævnelse af ham til førstepræst og superintendent [770]. Ingen kan nævne

767. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 III. Sager vedr. stridighederne mellem Hans den Ældre og kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev, Tørrning og Tønder herred.

768. Det hedder bl.a. i aftalen: »... dass genanter herr Gottschalk auss bischöfflicher obrigkeit und als ein ordinarius will und soll in ihrer thumbkirchen zu Schlesswigh ordinieren«, etc. (Quellensammlung, II, 1863, s. 109–111). Jvf. note 720.

769. De Hansborgske Registranter, II, s. 456.

770. »Wir Johannis etc. bekennen vnnd thun hirmit offentlichen kunth, das wir den wirdigen vnsen lieben getreuwen Ern Vincentz Albertj vor vnsern kerchherrn zu Tundern vnnd superattendenten vber alle kirchen,

turligvis efter et sådant valg være i tvivl om, at Tønders førstepræst havde plattysk embedssprog. For en mand fra Nederlandene måtte dansk være noget fremmed og ukendt.

Endnu samme år lykkedes det at finde en afløser for Matthias Frideric. Denne sidste havde været hjemmehørende i Flensborg, og nok engang faldt valget på en fra hjemstavnen. Det blev en mand fra Åbenrå, Georg Petræus eller Petri – eller på almindeligt sprog: Jørgen Petersen. Han blev 1550 10/9 ordineret i Slesvig domkirke af den evangelisk-lutherske Biskop Tilemann v. Hussen og kunde derefter betegnes som »retmæssig præst og prædiker« [771].

Georg Petræus må have gjort god fyldest som præst i Tønder, eller også ønskede man ikke at få gentaget alle de mange problemer i forbindelse med det sidste præsteskitte, for ved Vincents Albertis pludselige død i 1553 blev han hans efterfølger som byens førstepræst, og efter en årrække, i 1561, fik han tillige overladt sin forgængers visitationsforretninger ved at blive udnævnt til provst.

Ligesom i de andre nordslesvigske købstæder var der også i Tønder sørget for dansksprogede gudstjenester. I 1531 omtales det, at en Herman Schomaker (Herman Skomager) havde været prædikant i Tønder, men nu var flyttet til et bedre embede som sognepræst i Niebøl i Bøking herred. Frederik I anbefalede derfor borgmester og råd at tage en vis Matthias Johannis (Mads Hansen eller Johannsen), der var født og hjemmehørende i Tønder og af kongens »prædikant«, Johann Alberdes – den tidligere lektor ved kollegiatkapitlet i Haderslev – havde fået det skudsmål, at han var en sømmelig, god evangelisk prædikant [772], og man tør vel antage, at byens vise mænd efter den oplysning har gjort, som kongen ønskede. I reformationsårenes virvar var det fyrstemagten, der afskedigede og indsatte præsterne.

so jnn Tunder ampte belegenn, vff vnnd angenomen haben« (KHS, 3. rk., I, s. 707–708).

771. »Tilemannus van Husen, Bisschop tho Schleszwigk vnd der hilligen Schrift doctor, . . . hirit bekennende, dat . . . de andechtige Georgius Petri, Schleszwikes Stiftes Clerick, . . . mit vpgelegginge der hende nha gebruke der hilligenn apostelenn tho dem . . . hilligenn Prester Ampte hebbe jngewiget, dat he dat presterlike vnnd Predige Ampte herfurder tho nutte, bate vnde vorbeteringe der christliken gemene moge gebrukenn« (KHS, 2. rk., IV, s. 554–555).

772. LA. Tønder byarkiv. »Urkunden« på papir; KHS, 2. rk., II, s. 292, 296–297.

Vi hører først igen om dette embede som prædikant eller kapellan i Tønder, efter at Hans Tausen i 1541 var blevet biskop i Ribe. I hans embedsperiode udviklede den skik sig, at Tønders danske præster blev ordineret og indsat af Ribe-bispen, mens det var biskoppen af Slesvig, der tog sig af de plattyskprædikende førstepræster og provster.

Den første danske præst eller kapellan, om hvem dette blev tilfældet, hed Tyge Tygesen, og han kom til Tønder ca. 1543 og har antagelig været efterfølgeren efter Matthias Johannis. Ved hans død i 1548 blev Peder Pallesen efter at være blevet ordineret af Hans Tausen i Ribe ifølge sin egen oplysning »indsat af Hans Kongelige Majestæt udi Lille Tønder for en dansk prædiker at skulle være« [773].

Embedet som dansk præst i Tønder har næppe været særligt godt aflagt eller eftertragtelseværdigt, for Peder Pallesen ombyttede det efter nogle års forløb med embedet som sognepræst i Farup ved Ribe. Hans efterfølger blev Rasmus Pedersen, der om sig selv oplyser, at han af Hans Tausen blev kaldet fra Varde skole og indsat »udi Liden Tønder for en kapellan at være«, men her blev han kun i to år [774], hvilket vel nok engang kan tages som et bevis på dette embedes ringe afkastning.

Da hans efterfølger skulde findes, blev det ikke overladt Hans Tausen at foretage kaldelsen. Ifølge en skrivelse af 1559 18/2 – selvfølgelig affattet på plattysk – anmodede Tønders borgmester og råd biskoppen om at ordinere Andreas Michelsen, af hvem man havde hørt en prøveprædiken [774]. Denne mand blev i byen i over ti år, før han kom til Burkal som sognepræst. Fra hans tid af var der ikke mere tvivl om, at det hørte til kapellanens embedspligter at forestå de dansksprogede gudstjenester.

Da embedets kendteste indehaver, salmedigteren Hans Adolph Brorson, tiltrådte som dansk præst i Tønder i 1729, var det blevet til et tre-

773. »Jeg bleff først kallet, och siden ordinerith her vdj wor frue Domkirke af hederlig och høylert Mand, M. Hans Tagesen, med salig ihukommelse, och indskicket til thet hellige predige Embett, och samme tijdt, dha bleff Jegh indsat aff Han. Mai. vdj Lill Tønder for en dansk Predicker att skulle were, som af gudz naade ochsaa skede dhenne tijde min antecessor, hand dher af døde, vid nafn her Tyge Tygesen, som ij lige maade aff forn: salige Mester Hans Taugsen, biscop aff Rijbe, bleff kallit, ordinerit och indskicket fem Aar tilform Att skulle were een Danske Predicker vdj Tønder, som hand ogsaa war« (indberetning af Peder Pallisøn, dat. Fardrup 18 Julij Ao. 1572; RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir D 40 III).

774. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir D 40 III.

diepræsteembede, idet det netop da var lykkedes provsten og førstepræsten, den ligeledes kendte salmedigter J. H. Schrader, at blive aflastet for en del af sine embedspligter ved at få oprettet et embede som archidiacon. Men bortset fra denne ændring var der fra midten af 1500-årene skabt en norm, der holdt sig uforandret indtil 1850: byens bedste embede, hhv. embeder, var tysksprogede, hvorimod de danske gudstjenester blev forrettet af den dårligst aflønnede af præsterne.

9: De anførte eksempler på embedsbesættelser inden for de nordslesvigske købstæder skulde tjene til at vise, hvorledes man efter reformationen videreførte den opdeling af gudstjenesterne i plattyske og danske, der i hovedsagen havde fundet sin form allerede i senmiddelalderen. I samtlige byer blev det danske gudstjenestesprog anset for at være et andenrangs sprog og det til trods for, at langt den overvejende del af disse byers indvånere i daglig tale benyttede sig af den dansk-sønderjyske dialekt. De toneangivendes sprog, for ikke at sige den herskende klasses sprog, var imidlertid plattysk, og dette sprog var derfor også blevet den nordslesvigske byøvrigheds tilvante sprog.

Siden midten af 1400-årene var alle højere tanker i skrift og sikkert også i tale blevet udformet på enten latin eller på plattysk, og det følte derfor som noget helt naturligt, at også det religiøse livs tankeverden blev tolket på plattysk, da latinen efter kirkebruddet blev afløst af et nationalsprog. Det kom til at betyde, at plattysk fra nu af fik rang og klang som helligt sprog.

10: I de nordslesvigske landsogne var den sprogligt-kulturelle situation derimod en helt anden. Her savnedes i store dele af området den plattyske kulturtradition, som havde fæstnet sig i købstæderne. Først og fremmest gjaldt dette naturligvis i de landsogne, der havde hørt under bisperne i Ribe og Odense, og det samme var tilfældet i landsognene under det gamle Barved syssels provsti. Men også i de øvrige landsogne nord for linjen Flensborg – Tønder var den plattyske kulturtradition ringere befæstet end i alle de sydligere dele af hertugdømmet Slesvig. Også dette forhold er begrundet i tilstande, der var opstået i middelalderens sidste århundreder. Det sydslesvigske område havde stort set været under uafbrudt plattysk administration siden 1325, hvorimod sognene nord for linjen Flensborg – Tønder først kom ind under tilsvarende kår ved fredsslutningerne i 1435 og 1440.

For den kirkelige udvikling har det desuden utvivlsomt gjort sin virk-

ning, at de nordligste dele af det slesvigske domkapitels embedsområde (sognene inden for linjen Løjt – Ravsted – Hostrup – Flensborg – Sønderborg – Løjt) ikke havde haft megen forbindelse med stiftsbyen Slesvig under de årelange kampe mellem det danske kongehus og de schauenburgske grever, ja, at Slesvig stift i en periode rent faktisk var sprængt, således at kirkelige forretninger inden for de pågældende sogne måtte foretages fra Haderslev [775]. Det betød f.eks., at alle præsteindsættelser i disse sogne måtte foretages fra Haderslev, og selv om det ikke mere lader sig oplyse, hvor mange tilfælde det har drejet sig om, kan det ikke andet end have medvirket til at styrke det danske kultursprogs stilling inden for dette område [776].

Ét synes i hvert fald givet: det sprogligt-kulturelle skel mellem Nord- og Sydslesvig må på reformationstiden have været så iøjnefaldende, at reformationsværkets mænd ikke har kunnet undgå at lægge mærke til det, når de kom til at overveje problemet om modersmålets placering i gudstjenesterne. Ligesom det var en kendsgerning, at det plattyske sprog i de sydslesvigske sogne forlængst havde vundet en plads som det selvfølgelige kultursprog for en befolkning, der i daglig tale benyttede sig af dansk-sønderjyske eller frisiske dialekter, var det også en uomstødelig kendsgerning, at den sønderjysktalende befolkning i Nordslesvig alt i alt havde bevaret en ubrudt naturlig tilknytning til det danske kultursprog. Ligesom i købstæderne overtog reformatorerne også i landdistrikterne den sprogligt-kulturelle situation som en art kulturarv, som det ud fra den tids tankegang ikke var grund til at søge ændret [777].

Det er vel i det hele taget et spørgsmål, hvor store overvejelser det sproglige problem har givet anledning til, i hvert fald i de første reformationsår. En meget stor del af den romersk-katolske gejstlighed forblev i embederne, og hvis de ikke evnede at holde en evangelisk prædiken, har de måttet støtte sig til en postil, således som det anbefales i Haderslev-artiklerne fra 1528 [778]. Rimeligvis har de foreslåede postiller af Dok-

775. Jvf. note 440.

776. Det eneste påviselige eksempel er anført i note 610.

777. Det er derfor en vurdering ud fra sin egen tids tankesæt, H. F. Rørdam gør sig skyldig i, når han i forbindelse med en omtale af Anthon Keyser siger, at »man faar den Tanke, at det ikke blot var Religionen, men ogsaa Sproget, der ønskedes reformeret« (KHS, 3. rk., I, s. 57).

778. »Sunst scholen sie des Sondages vnd vp andern vierdagen eindrechtlickcken dat geuonlich euangelion predigen vnd vthleggen, vp de wysse else

tor Martin i den tids Slesvig kun foreligget på tysk, højtysk eller plattysk [779], men man har slået sig til tåls med, at præsterne har været i stand til at omsætte indholdet til det sprog, som deres menighed var fortløbig med [780].

Ved nybesættelser af præsteembeder har reformationens ledere til at begynde med – efter alt at dømme – taget hver sag for sig. Efter det berømtmelige møde på Haderslevhus i 1528 synes alle Tørning lens præster at have fortsat i deres embeder på nær de fire, der ikke »vilde overgive den

sie dat in den postillen doctoris Martini lesen« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D. 40 IV; Sønderjyske Årbøger, 1889, s. 232).

779. I 1528 har der næppe foreligget nogle af Martin Luthers postiller på dansk, jvf. Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482–1550, nr. 137–163.

Derimod var der i 1526 og 1527 blevet udsendt en samlet udgave af Luthers postille på plattysk, først i 1526 en for vinterhalvåret, Uthlegginge der Evangelien unde Episteln myt dem Register, derefter i 1527 en for sommerhalvåret, Uthlegginge der Evangelien van Paschen an wente up den Advent, jvf. Borchling & Claussen: Niederdeutsche Bibliographie bis zum Jahre 1800, I, nr. 881 og 920.

For øvrigt forelå i 1528 en lang række af Martin Luthers skrifter på plattysk, se: Borchling & Claussen, anf. værk, nr. 645–647, 691–696, 708–709, 735–753, 770–774, 808–822, 875–882, 902, 918–920, 957–961.

780. Fra en langt senere tid findes en prædiken optegnet, der på cnestående vis fortæller, hvorledes en præst forstod at klare det sproglige problem og det tilmed efter, at højtysk havde afløst plattysk som officielt sprog. Den pågældende prædiken skal være holdt i Ladelund lige syd for vor landegrænse 1. pinsedag 1821 af præsten Christian Jepsen, der var født i Tved ved Tønder og præst i Ladelund fra 1772 til 1823.

Blot et par linjer af den vil give et tilstrækkelig tydeligt indtryk af den sproglige problematik i et område, hvor kultursproget ikke svarede til den stedlige dialekt: »Nachdem unser Herr Christus auferstanden war, erschien er seinen Jüngern, a lau han no kom til dem, sa saae han se omkring, om Pehr var der, a lau han no saae Pehr, so sagte han til ham: Peter, hast du mich lieb? Pehr, har du me kiær?«. Hele prædikenen er efter H. N. A. Jensens optegnelse, der fandtes i Kiels universitetsbibliotek, Cod. Ms. S.H. 170, M. 4°, gengivet af P. Lauridsen: En tysk-dansk-jydsk Præken (Museum, 1895, II, s. 286–297), samt af Th. O. Achelis: Gemeinden und Pastoren Nordfrieslands (Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe, 1926, s. 10–42, spec. s. 27).

papistiske lærdom og afguder» [781]. I de afgæede præsters sted blev der omgående indsat nye, der var ordinerede af Eberhard Weidensee og forsynet med et hertugeligt kaldsbrev, givet af hertug Christian, og det blev pålagt herredsfogeden, den lokale repræsentant for den verdslige øvrighed, at bekendtgøre den nye tingenes tilstand for de respektive menigheder [782].

Fra den øvrige del af hertug Christians lille rige findes der ingen vidnesbyrd om modstand imod den nye lære. Herfra er der så tidligt som i 1525 bevaret et hertugeligt kaldsbrev [783], så heller ikke her kunde der herske tvivl om den verdslige magts beføjelser med hensyn til besættelsen af kirkelige embeder.

11: Længere sydpå var Frederik I enerådende som landsherre, men han synes alt i alt, i hvert fald siden 1527 [784], at have fulgt samme linje som sønnen. Den ledende kraft i dette arbejde inden for kongens del af Slesvig stift har antagelig været hofpræsten Johann Alberdes [785]. Ligesom Eberhard Weidensee i Haderslev-Tørning var det ham, der foretog indsættelser af nye præster. Ganske vist findes han først omtalt som

781. Thomas Knudsen oplyser dette i en marginalnote: »Da bleffue disse Sogneprester, som icke wilde offuergiffue den Papistiske lærdom oc affguderj, sagd fra deris kircker, som war her Pauel Mickelssen i Huiding, Item roedager prest (hans navn oplyses ikke), her hans fionbo fra Sanct tøggers kircke (i Enderupskov), her Niels i Gram etc., og bleffue andre ordineret i Hadersleue aff Doctore Eberhardo tiill deris Kircker og der indsatte« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 148–149, 178).

782. Et vidnesbyrd herom er hertugbrevet af 1528 13/5 til herredsfogeden i Hviding herred om præsten Christian Nielsens indsættelse i embedet, da »Pawel Kerckher tho Widing sich oftmals Jegen vns vngehorsam gehalten« (Niels Krag & Stephan Stephanus: Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, . . . Hans Historie, II, Supplement, s. 9). Det var med andre ord ulydighed imod fyrsten at holde fast ved den gamle lære!

På ganske tilsvarende måde blev Jacob Simonsen – efter at være eksamineret af Anthon Keyser – 1539 10/2 indsat i Seem sognekald ved Ribe af amtmand Michel Heesten fra Haderslev (Niels Krag & Stephan Stephanus, anf. værk, s. 46–47).

783. Se: note 663.

784. Se: note 690.

785. Se: note 650.

hofpræst i 1529 [786], men det hindrer ikke, at han kan have virket i denne stilling i adskillige år, måske helt siden han i 1525 opgav embedet som romersk-katolsk lektor ved kollegiatkapitlet i Haderslev.

Ganske vist kendes der kun et enkelt eksempel på hans virke som overordnet gejstlig myndighed ved en embedsbesættelse, og det findes i den anbefalingsskrivelse for præsten Matthias Johannis, der 1531 11/11 blev udstedt i Frederik Is navn til Tønder by [787]. I denne skrivelse fremhæves det, at Johann Alberdes havde sagt god for manden og erklæret ham for egnet som evangelisk prædikant [788]. I betragtning af kildematerialets almindelige svigten må det vel være tilladt at antage, at en sådan godkendelse ved Johann Alberdes næppe har været et enestående tilfælde.

For øvrigt var hans virke i så henseende ikke indskrænket til Sønderjylland alene. I årene fra 1531/32 til 1537 findes der belæg for, at kongens »Prædikanter Mester Johan Albertsen« også i kongeriget har beskæftiget sig med sager, der efter den tids retsopfattelse faldt ind under gejstlighedens kompetencefelt [789].

Det vil altid forblive et åbent spørgsmål, ud fra hvilke kriterier de ledige sognepræsteembeder er blevet besat i de egne, hvor den sproglige problematik var brændende. Andetsteds har man kunnet nøjes med at se på de pågældendes teologiske kvalifikationer. Som tidligere anført var det ofte gejstlige fra den gamle kirkes tid, der fandt anvendelse som evangeliske præster. Det kendes der også eksempler på fra sogne uden for Haderslev-Tørning. I Ribe stift gjaldt det således de første præster efter reformationen i Hellevad-Egvad, samt i Abild og Arrild. Laurs Dithmer, en borgmestersøn fra Tønder, havde virket i Hellevad-Egvad siden 1514 [790], og Peter Angelbo og hr. Bertel i hhv. Abild og Arrild havde

786. 1529 14/3 overlod Frederik I den øde (forladte) præstegård på Holm i Slesvig til sin »leuenn andechtiggenn vnnd getrwnn capellan vnnd predicantenn Mester Johann Alberdes, vmb syner getrwnn vhiifoldiggenn angenhemen deenste wyllenn, szo he vns gedhaenn vnnd henfurder gerne dhoen schall mach vnnd wyll« (RA. TKIA. A 1. Register aller und yetzlicher contract etc., pag. 112; KHS, 2. rk., II, s. 296).

787. Se: note 772.

788. Det hedder i anbefalingen af Matthias Johannis, at Frederik I »durch den werdigen vnsen leven getruwenn predicanten Mester Johan Alberdes berichtet worden, eynen trelwlicher guder ewangelischer predicant vnnd ock bynnen Juwer stadt gebaren is«.

789. KHS, 2. rk., II, s. 292–295 (H. F. Rørdam).

790. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi, s. 9–10.

begge været munke i Løgum kloster [791].

Længere sydpå har det ligefrem været påkrævet, at man skaffede sig præster, der var fortrolige med såvel folkemål som kultursprog. Der findes imidlertid intet kildemateriale, der melder noget herom, men det netop citerede brev fra Frederik I til Tønder by af 1531 11/11 giver en vag antydning af fremgangsmåden, idet det i forbindelse med omtalen af Matthias Johannis's kvaliteter også omtales, at han var født i Tønder [792], og det har vel været ensbetydende med, at han var en mand, der var fuldt fortrolig med de rådende sproglige tilstande. Han har utvivlsomt foruden sin sønderjyske dialekt behersket både dansk og plattysk, og noget lignende har nok været tilfældet med hans forgænger, Hermen Schomaker, siden han kunde få ansættelse i Niebøl.

12: Det vil af det anførte fremgå, at man i de første år har hjulpet sig igennem fra sag til sag, og det er først efter Christian III's endelige sejr i Danmark og hans ødelæggelse af den gamle kirke ved arrestationen af de danske bisper i 1536, at han også fandt stunder til at skabe klare retningslinjer for de kirkelige tilstande i Slesvig og Holsten.

I det nordligste af de to lande var Slesvig stifts biskop, Gottschalk Ahlefeldt, stadig i besiddelse af sit embede, men hans biskoppelige beføjelser var blevet kraftigt beskåret ved aftalen af 1533 8/6 [793], og han var derfor ikke i stand til at hindre synoden på Gottorp 1538 24/2 [794], ifølge hvilken han måtte finde sig i, at Christian III udnævnte »kirkeherre-erne« fra Haderslev, Flensborg, Husum og Slesvig til visitatorer i sognekirkerne omkring disse byer [795].

Det var hensigten med de nyudnævnte visitatorer, at de skulde føre tilsyn med, at kirkeordinansen blev overholdt, og det er betegnende for Christian III's iver for den rette lære, at han – utilfreds med, at den slesvig-holstenske landdag i 1540 ikke vilde godkende en fælles kirkeordinans med hans øvrige riger og lande [796] – umiddelbart efter, 1540 1/4, ud-

791. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 III.

792. Jvf. note 772, 788.

793. Se: note 768.

794. Se: note 722.

795. Volquart Pauls: Geschichte der Reformation in Schleswig-Holstein (SVSHKG, 1. Sonderheft, s. 22).

796. Se: note 723.

stedte enslydende bestallinger for visitatorerne, der ved denne lejlighed fik titel af superintendenter [797]. Denne titel var en klar udfordring. Den har skullet være et varsko til Slesvigs biskop såvel som til det slesvig-holstenske ridderskab om, at uret nu var faldet i slag!

De nyoprettede tilsynsembeder blev alle besat med fremtrædende medlemmer af den evangeliske gejstlighed inden for hertugdømmet Slesvig.

For Haderslev-Tørnings vedkommende var spørgsmålet om, hvem der skulde have embedet, forsåvidt afgjort, idet der i virkeligheden blot var tale om en fortsættelse af den praksis, der havde eksisteret siden Eberhard Weidensees ankomst til Haderslev i 1526. Den herværende superintendent blev derfor Anthon Keyser, der havde været Haderslevs »pastor og kirkeherre« siden 1533 [798] og desuden siden 1537 havde overtaget det tilsynsembede, som først Eberhard Weidensec og siden Johann Wenth havde haft [799].

Nyt i forbindelse med hans udnævnelse var derimod den udvidelse af hans embedsdistrikt, der fandt sted ved, at også Åbenrå blev lagt ind under Haderslev [800]. Alt tyder på, at landsdelingen i 1544 ikke medførte nogen ændring i dette forhold, og det er antagelig først i forbindelse med Anthon Keyseres sygdomsperiode i hans sidste leveår [801], at der

797. Gerhard Stewarts bestalling er bl.a. trykt: Niels Krag & Stephan Stephanus: Kong Christian den Tredie, Hans Historie, II, s. 342–345; Heinrich Muhlius: Dissertationes historico-theologici, I, s. 162–165; A. H. Lackmann: Einleitung in die schleswig-holsteinische Geschichte, I, s. 403–407; Dipl Flensb, II, s. 297–301.

Nicolaus Johannis's er trykt: Slesvigske Provindsialefterretninger, ny rk., IV, s. 543–547; Volquart Pauls: Sieben Urkunden zur schleswig-holsteinischen Reformationsgeschichte (SVSHKG, 1934, s. 108–111).

Anthon Keyseres bestalling kendes kun i det udtog, der er udarbejdet i forbindelse med stridighederne mellem Hans den Ældre og kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev-Tørning og Tønder amt (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 III).

Vedr. Reinholt Westerholt i Slesvig og Hermann Tast i Husum, se: Heinrich Muhlius: Dissertationes historico-theologici, 1715, I, s. 85, 151; Johann Melchior Krafft: Ein Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, s. 117.

798. Jvf. note 748.

799. Jvf. note 746.

800. LA. Åbenrå byarkiv. XVII, nr. 232, Sager vedr. kantoren (1542)–1795, hvori omtales »salig provst Anton Kaiser«.

801. Jvf. note 754.

oprettedes et særligt Åbenrå provsti i 1552 med byens sognepræst Peter Generanus som provst. Siden da har Åbenrå udgjort et eget provsti.

Som Anthon Keyser havde været det, var også de øvrige superintendenter nærmest selvskevne til at varetage deres embeder. Det gjaldt Hermann Tast i Husum såvel som Reinhold Westerholt i Slesvig, og i ikke mindre grad måtte præsten ved Skt. Nikolai kirke i Flensborg, Gerhard Slewart, anses for at være fuldt kvalificeret.

Det er i forbindelse med udnævnelserne værd at lægge mærke til, at embedsdistrikterne i alle tilfælde svarede til den verdslige administrations opdeling af landet. De nyoprettede superintendenturer bestod alle af et eller flere amter. Gerhard Slewart i Flensborg fik således både Flensborg-Bredsted og Tønder amter at varetage og det ganske uden hensyn til, at store dele af Tønder amt fra gammel tid havde hørt til Ribe stift.

På samme måde indrettedes der en særlig superintendentur for Sønderborg og Nordborg amter, omfattende Sundeved, Als og Ærø. Til at forestå dette embedsdistrikt blev præsten ved Skt. Marie kirke i Flensborg udpeget, Nicolaus Johannis (Claus Johannsen). Han stammede fra Haderslev og havde været Slewarts nabopræst siden ca. 1527, altså atter engang en af den evangeliske kirkes førstemænd.

Næppe var imidlertid Nicolaus Johannis udnævnt, før der kom en indsigelse herimod fra det danske rigsråd og den fynske adel [802], og man går vel næppe meget fejl ved at formode, at det danske riges stærke mand, kansleren Johan Friis, der selv tilhørte den fynske adel, har været den ledende i modstanden imod Christian IIIs egenrådige udnævnelse; ingen anden havde på den tid en tilsvarende myndighed over for kongen [803]. Alt tyder på, at deres indbyrdes forhold har været det allerbedste, og resultatet af indsigelsen blev da også, at Christian III omgænde bøjede af og tilbagegav 1540 24/4 Fyns biskop alle hans hævdivundne rettigheder over Als og Ærø.

Nicolaus Johannis kendes til sin død i 1558 som præst ved Skt. Ma-

802. H. F. Rørdam: Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie i det 16de Aarhundrede (KHS, 2. rk., IV, s. 487).

803. Ved Melchior Rantzaus død i 1539 overtog Johan Friis til Hesselagergård på Fyn foruden ledelsen af indenrigspolitiske dansk-norske forhold overledelsen af hele rigets finanser og af udenrigspolitikken, og efter at Wolfgang Utenhof i 1540 havde trukket sig tilbage til sin sachsiske hjemstavn, kunde ingen gøre ham rangen stridig som det danske riges mægtigste mand.

rie kirke i Flensborg, og han har da antagelig herfra visiteret i Sundeved, samt i Sønderborg by, der ikke regnedes med til Odense stift, skønt den i ældre tid udelukkende lå på Als. Det samme gjaldt for øvrigt senerehen Kegnæs.

13: Udsendelsen af den særlige kirkeordinans for hertugdømmerne Slesvig og Holsten fik naturligvis den allerstørste betydning for disse landes fremtidige kirkelige udvikling. Baggrunden for dens udarbejdelse havde været det slesvig-holstenske ridderskabs modvilje imod en fælles kirkeforfatning med Danmark og Norge, således som den var kommet til orde på landdagen i 1540 [804]. Næppe havde den gamle Slesvig-bisp, Gottschalk Ahlefeldt, derfor lukket sine øjne, før Christian III pressede på for at få udarbejdet en særlig slesvig-holstensk kirkeordinans, og allerede 1542 9/3 kunde den udsendes fuldt færdig [805], om end med et umiskendeligt præg af hastværk [806].

Dette kommer bl.a. tydeligt frem, når kirkeordinansen uden nogen-
somhelst indskrænkning forordner plattysk gudstjenestesprog, skønt en gennemførelse af en sådan tanke aldrig har været tilsigtet. Der er simpelt-
hen tale om en uheldig oversættelse til plattysk af den latinske original, hvor udtrykket »modersmålet« (vernacula lingua) har været anvendt [807].

Tværtimod blev der rent administrativt taget hensyn til, at Nordslesvig adskilte sig fra det øvrige Slesvig-Holsten, hvad gudstjenestesproget angik, og det skete ved, at Anthon Keyser efter kirkeordinansens vedtagelse i Rendsburg fik overdraget alle de nordslesvigske amter under sit superintendentur. »Han alene skulde være præpositus i Haderslev, Tørning, Abenrå og Tønder len«, meddeler Thomas Knudsen i sin beretning om begivenhederne i forbindelse med det reformatoriske arbejde, der havde Haderslev til hjemsted, og han er her atter engang hovedkilden til vor vi-

804. Jvf. note 723.

805. Jvf. note 728.

806. Ernst Michelsen: Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung (SVSHKG, 1. rk., V, 1909, s. 49–209); Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 104–107.

807. Sønderjyllands Historie, II, s. 471 (Johanne Skovgaard); jvf. Ernst Michelsen: »Eine gesetzliche Abschaffung der dänischen Kirchensprache in Nordschleswig . . . wird man hierin keineswegs finden dürfen« (SVSHKG, 1. rk., V, s. 114).

den om, hvad der gik for sig [808].

Thomas Knudsens beretning stemmer godt nok overens med, at Gerhard Slewart »efter tre års virketid« som superintendent over Tønder amt, måtte afgive denne del af sit embedsdistrikt. Tre års virketid svarer til, at han har afholdt visitats i årene 1540, 1541 og 1542 [809]. Allerede i sidstnævnte år fik Anthon Keyser imidlertid kongelig befaling til at overtage visitatserne i Ribe stift [810]. Det skete dog, som det fra kongelig side blev hævdet under den vidtløftige strid om afgrænsningen af de gejstlige jurisdiktionsforhold, på den ripensiske ærkedegns vegne [811].

Anthon Keyseres bestallingsbrev fra 1542 er desværre ikke bevaret, men indholdsmæssigt har der vel ikke været meget andet deri, end hvad der står at læse i bestallingen af 1540 1/4 [812]. Der har nok kun været tale om den udvidelse af hans embedsområde, der havde fundet sted. Dette siger imidlertid heller ikke så lidt, thi det betyder, at sydgrænsen for Anthon Keyseres embedsområde i 1542 stort set svarer til den kirkesprogs-

808. »Strax efter den landdag war holden wdj redensburg kom tiill oss (d.e. herredsprovsterne) høglerd mand mester Anthonius Keyser sogne prest wdj hadersleue, mett Kogn. maiestatis obne beseglet breff, att hand nu war tiilskicket att skulle aldene were prepositus wdj hadersleue, törning, openraa ock tynderlœen« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 179).

Også P. Rhode kender en kongelig udnævnelse, der overlader Tønder amt til Anthon Keyser, idet han i en fodnote til omtalen af bestallingen vedr. »Haderslev, Tørning og Apenrade« skriver: »I mit Haandskrift settes og Tøndern, som bevises med Kongelig Haand, i Hertug Hanses Archiv« (P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amtes Beskrivelse, s. 148). Rhode daterer bestallingen til 1541. Det kan selvfølgelig skyldes en trykfejl, men det kan også være et ubehjælpsomt forsøg på at forene de to bestallinger af 1540 og 1542 ved at gå mellemvejen!

809. O. H. Moller: Historische Nachricht von den Pröbsten . . . insonderheit . . . Fr. Dame, 1751, s. 4. – Moller anvender udtrykket »bisz auf das 1543ste (Jahr)«.

Gerhard Slewarts visitatsbog for Flensborg provsti 1538 findes udgivet i SVSHKG, 2. rk., 10. bd., s. 35–78.

810. Thomas Knudsen har randnoten: »Anthonius visiteret oc hørde regenskaff ickon it aar anno xlij. Anno 43 huørd mester jens (d.e. den ripensiske ærkedegn Jens Viborg) regenskaff« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 179).

811. RA. TKIA. A 99 II. Akter vedr. stridigheder mellem kongen og Hans den Ældre.

812. Jvf. note 797.

grænse, der er en kendsgerning fra reformationen og helt op til 1850. Ganske vist har de gudstjenestesproglige tilstande – som det senere skal vises – ofte været ret flydende, i hvert fald i den første tid efter reformationen, og man har egentlig først fra 1600-årene nogenlunde vished om en rent faktisk eksisterende kirkesprogsgrænse, følgende Ribe stifts gamle sydgrænse syd for Tønder, derefter herredsskellet mellem Kær og Slogs herreder og længst imod øst herredsskellet mellem Vis og Lundtoft herreder nord om Bov og Flensborg. Som fremhævet af Troels Fink [813] følger kirkesprogsgrænsen hverken den verdslige øvrigheds administrative skel, idet den går på tværs af Tønder amt, ej heller den gamle kirkes opdeling af det slesvigske domkapitels embedsområde i præpositurer, idet Præpositura Ellum syssel også omfattede Kær herred.

For at forstå kirkesprogsgrænsens forløb skal vi tilbage til den politiske og kulturelle situation, der kom til at foreligge i løbet af senmiddelalderen. I lange perioder, helt tilbage fra tiden omkring 1350, bestod der langs linjen fra Tønder til Flensborg et skel [814], som også fik konsekvenser for den sproglige dragt, man iførte sig, når man sagde farvel til dialekten. Som tidligere fremhævet i forbindelse med omtalen af det plattyske gudstjenestesprog i de nordslesvigske købstæder fastholdt reformationens ledere blot en tradition, der forlængst havde fæstnet rod inden for vide kredse hos den stedlige befolkning. Ved at sørge for, at visitatserne i de nordslesvigske sognekirker blev varetaget fra Haderslev, skabte de sikkerhed for, at der deltog folk, som var så fortrolige med det danske sprog, at de var i stand til at bedømme forløbet af en dansksproget gudstjeneste og til at optage en drøftelse med de medlemmer af sognemenigheden, som ikke evnede at udtrykke sig på plattysk [815]. Det må være sådanne tan-

813. Sønderjyske Årbøger, 1964, s. 276–278.

814. Jvf. note 139. – I overensstemmelse med den daværende politiske situation nævnes Kær herred ikke som en del af Tønder amt i det privilegium, som hertug Valdemar 1354 11/6 tildelte Tønder købstad. Der er her kun tale om de nordligere liggende herreder, Hviding, Lø, Slogs, Højer og Tønder herreder (DD/DRB, 3. rk., IV, nr. 126). Jvf. Ludwig Andresen: *Geschichte der Stadt Tondern*, s. 19.

815. Ifølge Jørgen Boie var også Anthon Keyser blevet fortrolig med det danske sprog: »M. Anthonius toch suluest, nach dem he der denischenn sprake mit der tidt bewant, jn der kerkenn rekennschop, do wort em ock strax darna de Ambtschriuer togedan, dat he mede jn der kerkenn rekenschop theenn scholde« (LA. Haderslev provstearkiv. 533, Georg Boethius's provstibog; KHS, 2. rk., II, s. 271). Jørgen Boie oplyser i overensstemmelse med Thomas Knudsen, at herredsprovsterne fra den tid af var overflødiggjorte.

ker, der har ligget til grund for den ændring af Anthon Keyzers – og følgelig også af Gerhard Slewarts – bestalling, der fandt sted efter kirkeordinansens vedtagelse i 1542.

14: Det nyskabte fælles superintendentur for hele Nordslesvig fik imidlertid den kortest tænkelige levetid, og der er næppe grund til – ikke mindst på baggrund af den modstand, der var rejst imod Nicolaus Johannis's superintendentur over Als og Ærø – at tvivle om, at arnestedet for utilfredsheden med den nye kirkelige enhed skal søges hos det danske rigsråd og rigets mægtigste mand, kansleren Johan Friis. Således som kirkeordinansen forelå, havde den fået gyldighed i hele hertugdømmet Slesvig. Alene titelen viste dette: »Christlyke Kercken Ordeninge, de yn den Fürstendömen Schleszwig, Holsten etc. schal gehalten werdenn«. Der var således ikke tale om en begrænsning til bispedømmet Slesvig. Tilmed havde det slesvig-holstenske ridderskab givet den nye forfatning fuld lovkraft i begge hertugdømmerne ved at antage den og forpligte sig til at holde den i alle dens stykker og punkter. Noget sådant kunde imidlertid fra dansk side kun opfattes som en varig tilsidesættelse af danske kirkelige myndigheders historiske rettigheder.

Et særdeles anvendeligt udgangspunkt for at rejse sagen over for kongen var de forhandlinger, der gik forud for landsdelingen i 1544. Det havde allerede året før været kongens hensigt at bringe denne sag i orden, og det tør derfor antages, at vi her skal søge anledningen til, at der i 1543 skete en afgørende ændring af de kirkelige jurisdiktionsforhold i den sønderjyske del af Ribe stift [816].

Et par år før, i 1541, var Johann Wenth (Johan Vandal) blevet efter-

816. Denne antagelse findes bekræftet af et notat fra ca. 1570, der nu er anbragt foran i Oksenvad kirkebog 1648 ff. Trods forhåndenværende lakuner kan følgende læses: »Bleve de (d.e. herredsprovsterne fra 1528) i saadant Prouste-Embede indtil den Landdag i Rendsborg bleff holden ... Dr. Antonius, Sognepræst i ... fra samme landdag med Kongens oben B ... , at hand da allene skulle være ... i Hadersleff, Torning og ObenRaa lehn ... Prouster skulle icke mere befatte sig med Regnskabs forhøren. Anno 1542 holt M. A. . . Kirkernis Regnskab. Siden kom M. Antonius til Ribe og ... Capell resignerede sit Proustie i M. Hanss ... superintendentens nærværelse, aarsagen der ... sagde hand at være, at landdeeling skulle snart skee imellem Hertugerne« (LA. Oksenvad kirkebog 1648 ff.).

fulgt af Hans Tausen som biskop over Ribe stift. I overensstemmelse med den danske kirkeordinanses bestemmelser skete det på begæring af stiftets gejstlighed, og 1541 21/10 fulgte den kongelige stadfæstelse af valget [817]. Man skal nok i dette valg se et udbredt ønske om at undgå påny at få en mand af fremmed oprindelse som stiftets øverste leder, et udslag af den i og for sig naturlige reaktion, der måtte komme efter den noget ensidigt tyskeprægede udvikling, som man havde været vidne til i årene efter 1523. Med selve ordinationen trak det ud. Den fandt først sted et halvt års tid senere, 1542 30/4, da Johann Bugenhagen opholdt sig i Ribe efter kirkeordinansens vedtagelse i Rendsburg.

Det var til en af den danske reformationsbevægelses mest fremtrædende skikkelser, at Anthon Keyser engang i 1543 indfandt sig for at aflevere sin gejstlige myndighed over den sønderjyske del af Ribe stift. Ifølge Thomas Knudsens beretning skete det ved en højtidelighed, der fandt sted i Ribe i lektorens kapel »udi mange dannemænds nærværelse«. Anthon Keyser klarede sig uden om alle nationale skær ved i sin afleveringstale at benytte sig af latinen. Kirkeregnskabsbogen blev overdraget til ærkedegnen Jens Viborg, og omsorgen for sjælene overlod han biskoppen. Hans Tausen besvarede sin embedsbroders tale ved at fremhæve, at de kongerigske dele af stiftet gav ham nok at bestille, og at han gerne havde været forskånet for den del, der lå i hertugdømmet Slesvig, men »da Kongelig Majestæt vilde det så have, vilde han annamme det nye embedsdistrikt i Jesu navn [818]«.

Det er påfaldende, at Hans Tausen ikke lægger skjul på, at kravet om en genforening af de to dele af Ribe stift ikke er kommet fra ham. Han havde i forvejen nok at bestille i sin del af stiftet! Endvidere, at Thomas Knudsen fremhæver, at højtideligheden foregik »udi mange dannemænds nærværelse«, og indtil flere gange anfører, at der var tale om gennemførelsen af en kongelig befaling.

Alt dette kan kun bestyrke opfattelsen af, at der har været tale om et krav ovenfra. Dog næppe fra Christian III, da han jo selv i sine unge dage havde løsrevet de dele af Ribe stift, der nu skulde tilbagegives. Des-

817. H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621, I, s. 477.

818. »Jeg haffde wel noch paa mit embeds wegne att bestille i riigett, att ieg motte haffue bleffuet forskonett i hertugdøm i riiberstigt« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 179–180).

uden havde han jo netop fået den slesvig-holstenske kirkeordinans vedtaget og udnævnt Anthon Keyser til superintendent over det dansksprogede Nordslesvig. Det må derfor anses for udelukket, at det er kongen, der har været initiativtager til forandringen. Nej, æren for genoprettelsen af Ribe stift i dets historiske omfang tilkommer ene og alene det danske rigsråd og det danske riges ledende mand, kansler Johan Friis, og det må være blandt disse, at en del af de »dannemænd« skal søges, der bivånede højtideligheden i lektorens kapel i Ribe.

15: Fra Tønders præstehistorie ved vi, at Hans Tausen i de følgende år i hvert fald ordinerede byens danskprædikende præster [819], hvorimod den tysksprogede præst, Matthias Friderici, var blevet indsat i sit embede af Gottschalk Ahlefeldt i Slesvig i 1540.

Også som visitator kom Hans Tausen omkring i de nye dele af stiftet, endda helt ned til Højer, hvor han visiterede, mens Svenne Jensen var præst der. Det findes bevidnet af Tønder herreds provst, sognepræsten til Daler og Visby, Hans Brun, samt af sognepræsten i Møgeltønder, Laurids Bossen [820].

Alt var således tilsyneladende i den skønneste orden, men også kun tilsyneladende, for det viste sig meget hurtigt, at hertug Hans den Ældre, der ved landsdelingen i 1544 bl.a. havde fået tildelt Haderslev-Tørning og Tønder amter, ikke uden videre havde i sinde at respektere Ribe-bispens myndighed over de vestlige dele af sit lille hertugdømme.

Ved Tyge Grumsens død i Skærbæk i 1548 havde han uden at spørge hverken Povl eller Per, endsige Hans Tausen, ladet Jacob Lauritzen indsætte som ny sognepræst [821].

Men endnu mere åbenbar blev hans ønske om at beholde højhedsretten over kirken i hans lille hertugdømme, da han i 1548 ønskede et provsti oprettet med Tønder som hovedby. Hermed var der tydeligvis tale om en forbigåelse af den ripensiske bispestols rettigheder. Planen blev først virkeliggjort efter et par års forløb med udnævnelsen 1550 24/3 af Vincents Alberti til provst over Tønder. I udnævnelsesbrevet anvendes ovenikøbet titlen »superintendent«! Til sin medhjælp fik den nye provst Georg Petræ-

819. Jvf. note 773, 774.

820. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 III.

821. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 III.

us, der blev ordineret i Slesvig domkirke 1550 10/9 [822]. Ingen kunde herefter være i tvivl om, at der var tale om en åbenlys demonstration imod Ribe bispestols kompetence.

Efter Vincents Albertis død i 1553 gik der en række år, før hertug Hans fandt en ny leder af provstiet, og indtil videre lod han det derfor bestyre fra Haderslev. Da Højer i 1554 skulde have en ny sognepræst efter Svenne Jensen, blev det i en skrivelse af 1554 21/7 pålagt amtmand Otto von Thienen i Tønder at foretage indsættelsen af Højers nye sognepræst. Han hed Hans Christensen og var i forvejen blevet udset til embedet af sognemenigheden, hvorefter han var blevet eksamineret og afhørt af hertugens hofpræst, Georg Boethius (Jørgen Boie) fra Haderslev [823].

Efter ansættelsen i 1555 af Johannes Vorstius som provst i Haderslev blev det ham, der også varetog de gejstlige forretninger i Tønder provsti. Først efter Vorstius's bortrejse i 1560 fik de to provstier hver en egen provst [824], og denne gang var det stedlige kræfter, der blev fundet egnede, nemlig Georg Boethius i Haderslev og Georg Petræus i Tønder.

76: Stridighederne mellem hertug Hans's embedsmænd i Haderslev og de gejstlige myndigheder i Ribe blev ikke mindre med årene. Tværtimod udviklede de sig efterhånden til en stort anlagt kraftprøve om kompetencen til at gribe ind i de gejstlige anliggender i Tørrning len, Tønder by, samt Tønder, Højer og Lø herreder.

Efter Christian III's død i 1559 fandt der alt i alt en skærpelse sted af den kurs, der blev lagt fra dansk side, selv om Frederik II's krig med Sverige nok lagde en hemsko på den danske regerings stilling i sagen. Det afholdt dog ikke kongen fra 1568 9/3 at sætte sit navn under en skrivelse, der påbød Hans Tausens efterfølger, Poul Madsen (bisp i Ribe 1562–69),

822. Jvf. note 770, 771.

823. »Weyll die kirche Hoyer nach Ern Schwenne Jensen thotlichen Abgank . . . Ernn Johann Christensen, der vonn den Caspelleuthen daselbst geeschet, dieselbe Kirche gegunnet . . . So haben wir den gedachten Pastoren dorch vnsern Propst vnd Hoff Predigern, Ern Georgen Bojenn, . . . examiniren vnnd verhoren lassen« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 III; Claus Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer, s. 84).

Om efterfølgeren, Sven Hansen (sognepræst i Højer 1588–92), hedder det i et notat foran i Højer Kirkebog: »er bleffuen ordinerit i Tynder Anno 1582 den 28 Nov aff Herr Jürgen Persen« (d.v.s. Georg Petræus).

824. Jvf. note 759.

at udvise en fast holdning over for de hertugelige embedsmænd [825].

I unionstraktaten af 1533 1/7 mellem kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten var det blevet bestemt, at medlemmer af de to statsenheders råd skulle træde sammen i tilfælde af uoverensstemmelser, og det er på denne baggrund, at det møde skal ses, der i 1576 fandt sted i Kolding med deltagelse af 8 råder fra hver side. Fra begge sider havde man indsamlet et vældigt materiale til belysning af udviklingen, og det er takket være dette, at der er bevaret en række betydningsfulde indlæg til belysning af begivenhederne i den nordlige del af Sønderjylland i reformationsårene [826]. Af uvurderlig betydning for den senere historieforskning er således Thomas Knudsens to beretninger om udviklingen blevet. Også vort kendskab til Haderslev-artiklerne hidrører fra dette materiale.

Resultatet af forhandlingerne blev, at hele sagen blev udskudt, indtil hertug August af Sachsen, der var gift med Frederik II's søster og hertugernes broderdatter, i 1578 kunde fælde en voldgiftsdom. Uden hensyn til de fra kongelig side fremsatte historiske og kirkeretlige synspunkter fulgte han i sin dom den grundregel, at herredømmet over kirken fulgte lands højheden, og i overensstemmelse hermed tilkendte han hertug Hans den gejstlige højhed over de omstridte sogne, omend med den indskrænkning, at Ribes ærkedegn fortsat skulde føre tilsyn med kirkeregnskaberne. En sådan indskrænkning gjaldt derimod ikke i de tre sogne, Bedsted, Hellevad og Egvad, der hørte til Åbenrå amt. I 1564 havde kongen anerkendt, at disse sogne var blevet lagt ind under provsten i Åbenrå [827].

825. »Som i lader giffue tilkiende, at . . . (amtmanden i Haderslev) Lorentz Wensin lader sig mercke at ville indgribe vdi nogen wor oc kronens ret oc herlighed vdi Riberstift, ydermere end nogen tid skede vdi vor kiere Herre Faders tid, . . . oc vdi Mester Hans Taugesens tid . . . Da bede vi eder oc ville, at i tiltencke met alting der sammesteds at holde, effter som vdi høymelte vor kiere Herre Faders tid holdet bleff, saa oc efftersom Mester Hans Taugesen det for eder holdet haffuer, oc dersom nogen dennom ville vnderstaa nogen forhindring der paa at gjøre, at i da strax giffuer oss det tilkiende« (H. F. Rørdam: Kirkelige Efterretninger fra Ribe Stift. Tørninglenske Kirkeforhold, KHS, 2. rk., VI, s. 518–539, spec. s. 524).

826. Materialet findes stort set i RA. TKIA. A 99 I–IV og i RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I–V.

827. Ifølge Niels Heldvad var der ikke i Hellevad præstegård udelt tilfredshed med denne ordning, se: H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi, s. 11.

Et notat i Åbenrå amts jordebog 1609 om kirkelig stufjord i Hellevad,

Kun få år efter, i 1580, døde hertug Hans den Ældre i Haderslev, og ved delingen af hans besiddelser tilfaldt Haderslev-Tørning amt Frederik II, mens hans farbroder på Gottorp, hertug Adolf, der i forvejen havde Abenrå amt, nu også fik Tønder amt. Derved bortfaldt voldgiftsdommens bestemmelser for de tørninglenske sogne, men i sognene omkring Tønder forblev dens bestemmelser om Ribe ærkedegns tilsyn med kirkeregnskaberne i kraft. Ud over Tønder by gjaldt det sognene Ubjerg, Abild, Brede, Højer, Hjerpsted og Skast, samt Nørre Løgum med Løgumkloster. Sidstnævnte sogn løsnedes dog helt og holdent fra Ribe [828].

Ærkedegnens tilsyn, denne sidste rest af forbindelsen med Ribe bispestol, hørte op, da den gottorpske hertug i 1658 fik suveræniteten over sit lille rige, og det var først i 1920, at Ribe stift genvandt sin middelalderlige sydgrænse.

der blev drevet af Heinrich Ahlefeldt til Satrupholm, leder tanken hen på det overgreb fra verdslig hånd, som Niels Heldvad beretter om (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Gottorpske hertuger. Sager på papir. D 24 I).

828. Sønderjyllands Historie, II, s. 354–356 (Johanne Skovgaard); Slesvigs delte Bispedømme, s. 64–65 (Johanne Skovgaard).

Den plattyske kultursprogstradition i Nordslesvig

»Sønderjyllands officielle ansigt var tysk og blev det mere og mere«, siger Johanne Skovgaard i indledningen til et afsnit, der behandler den nationale udvikling efter reformationen [829].

Det er rigtigt, at det officielle ansigt var tysk, men om det just blev det mere og mere, er dog nok et spørgsmål. Tyskhedens enerådende stilling i Sønderjylland nåede snarere sit klimaks ved år 1660 eller 1720, idet enevoldskongerne ikke i samme grad følte sig ensidigt afhængige af medlemmerne af det slesvig-holstenske ridderskab. Når det er sagt, skal det dog indrømmes, at tyskheden bevarede sin fortrinsstilling helt frem til år 1850 og det – vel at mærke – også i Nordslesvig.

For perioden fra 1440 til 1660 kan der ikke være tvivl om den sprogligt-kulturelle situation. Alle den verdslige øvrigheds forhold, alt, hvad der vedrørte fællesskabet med Holsten, det slesvig-holstenske ridderskab, landdagene, landsherrerens centralstyre og retsudøvelse, samt amtmændenes forvaltning, alt dette foregik udelukkende på tysk, indtil hen i 1600-tallet på plattysk, derefter på højtysk, og det ganske uden hensyn til, om det drejede sig om kongernes eller hertugernes andele af den slesvig-holstenske statsdannelse.

Med hensyn til den måde, den verdslige øvrigheds administration og forvaltning virkede på, var der ikke skygge af forskel mellem Nord- og Sydslesvig. Endnu ved år 1600 beklædtes amtmandsembederne overalt med mænd tilhørende det slesvig-holstenske ridderskab. Det var en rettinghed, som adelen havde erhvervet i Adolf VIIIs tid [830], og den var blevet bekræftet i 1460 [831]. I Frederik Is privilegium af 1524 6/5 siges det udtrykkeligt, at kun indfødte mænd af adel måtte sættes på slottene [832]. I hvor høj grad denne bestemmelse er blevet udført i

829. Sønderjyllands Historie, II, s. 467 (Johanne Skovgaard).

830. Jvf. note 359, 395.

831. Jvf. note 532.

832. »Scholen wy vnd willen vnse Amptmahne . . . hebben ahn dessen landen Inwoner desser lanth vnd ouer vnse Slothe, Borge vnde lene dar-

praksis, viser navnerækken af amtmænd i de nordslesvigske amter i sidste halvdel af 1500-årene [833].

Nordslesvigs amtmænd 1550–1600:

Haderslev amt

1549–64 Sievert Rantzau
1564–80 Lorenz Wensin
1580–81 Mogens Kaas
1581–85 Ewald von Woyen
1585–93 Hans Blome
1593–1627 Gert Rantzau

Sønderborg-Nordborg amter

1549–60 Thomas Sture (i Sønderborg amt)
1549–60 Bertram Ahlefeldt (i Nordborg amt)
1560–63 Thomas Sture
1564–66 Sievert Rantzau
1567–71 Hans Blome
–1580–91 Paul Uck
1591–1601 forvaltedes amtet af amtsskriver Carsten Petersen

Tønder amt

1546–54 Christoph Rantzau
1554–59 Otto von Thienen
1560–79 Benedikt Ahlefeldt
1579–88 Johann von der Wisch
1589–95 Otto von Qualen
1595–1608 Diedrich Blome

Åbenrå amt

1548–52 Asmus Ahlefeldt

suluest doen vnd anders nemande wertliken lude, dede van dem adell bynnen landes gebaren synt« (F. C. Jensen & D. H. Hegewisch: Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, s. 146–147). Jvf. note 646.

833. Opstillet på grundlag af: Walther Stephan: Gottorfer Beamte und Hofgesinde 1544–1658 (Quellen und Forschungen, XV, s. 353–354, 379) og Henning Heilesens manuskript om amtmændene i Sønderjylland.

1552–62 Bertram Sehested
1562–76 enken Mette Sehested
1576–92 forvaltedes amtet af amtsskriver Hans Petersen
1592–96 Kay Rantzau
1597–1605 Friedrich Ahlefeldt

Navnerækken er ikke til at tage fejl af. Kun i forbindelse med afviklingen af boet efter Hans den Ældre sidder en dansk adelig, Mogens Kaas, som slotsherre på Hansborg i Haderslev. Mogens Kaas ejede Brønøre, nu Taps sogn, og var gennem sine to ægteskaber – først med en Sehested, derefter med en Rantzau – knyttet til den slesvig-holstenske adel, men hans gravsten i Frørup kirke har dansk inskription [834], som det sig hør og bør for en dansk adelsmand.

Det er undertiden blevet fremhævet som noget bemærkelsesværdigt, at Thomas Sture var amtmand over de to alsiske amter. Nok var han af »sønderjysk adel«, men på hans tid var denne adel forlængst ved indgifte smeltet sammen med hertugdømmernes øvrige adel [835]. Han har uden tvivl talt plattysk i sit hjem, og det svarer ganske til, at gravstenen i Notmark kirke over ham og hans hustru, Bertha Ahlefeldt, er forsynet med en plattysk inskription [836].

Noget andet er, at det kan siges at være noget usædvanligt, at en Sture og Uck og mænd af lignende slægter nåede op i et amtmandsembede. Som påpeget af Johan Hvidtfeldt, der har undersøgt forholdet for tidsrummet 1536–1700 [837], er det almindeligvis kun ganske enkelte af de slesvig-holstenske adelsslægter, der spillede en dominerende rolle ved besættelsen af amtmandsembederne, nemlig først og fremmest slægterne

834. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Haderslev Amt, s. 360.

835. Inden for det her behandlede tidsrum er det ikke synderligt relevant at skelne mellem »holstensk« og »indfødt« adel, således som Johanne Skovgaard f.eks. har gjort det: »Kun Thomas Sture i Sønderborg Amt var af sønderjydsk Adel« (Sønderjyllands Historie, II, s. 394); »Som amt-mænd træffes for det meste holstenske adelige, . . . dog med enkelte undtagelser, blandt hvilke må nævnes Thomas Sture af alsisk adel« (Sønderborg Bys Historie, I, s. 77). Jvf. iøvrigt Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske Arbøger, 1958, s. 115.

836. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Sønderborg amt, s. 2506/462, 2509/465; Sønderjyllands Historie, II, s. 395; Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten, II, s. 34–35.

837. Johan Hvidtfeldt: Den nordslesvigske embedsstand 1700–1848 (Sønderjyske Arbøger, 1958, s. 101–222; spec. s. 109–120).

Rantzau og Ahlefeldt [838]. For Ahlefeldternes vedkommende stemmer dette godt nok overens med, hvad der tidligere i denne bog er oplyst om denne slægts nøje samarbejde med schauenburgerne. Under de første oldenburgere, især under Frederik I og hans efterslægt, rykkede også Rantzauerne frem blandt fyrstemagtens nærmeste medarbejdere, og dette forhold afspejler sig tydeligt ved besættelsen af de nordslesvigske amtmands-embeder, hvor de to slægter tegner sig for langt de fleste kandidater til disse stillinger [839]. Ingen kan være i tvivl om, hvor attraktivt det må have været for adelen at få et amt i forvaltning ved siden af det gods, som familien iøvrigt rådede over.

For tyskhedens kulturelle stilling fik det den allerstørste betydning, at de ledende inden for administrationen alle uden undtagelse tilhørte det slesvig-holstenske ridderskab. Mange år senere har biskop Jørgen Hansen (biskop over Als og Ærø fra 1849 til 1864), en mand, der var født og hjemmehørende på Als, givet udtryk for, hvor dybt denne tilstand, der varede ved gennem århundreder, havde præget hans landsmænd. Han siger herom: »På grund af at tysk var adelens og de lærdes sprog, var det tillige fornemt at tale det i dannede kredse, blev det i almindelighed anset for tegn på højere dannelse, og mange radbrækkede det derfor på en ynkelig måde« [840]. Til det sidste er der at bemærke, at der naturligvis på biskop Hansens tid er tale om det højtytske sprog.

Det er imidlertid en velkendt sag, at den sproglige barriere ikke var tilnærmelsesvis så stor, mens plattysken sad i højsædet som landsdelens

838. »Ahlefeldt, en af det holstenske Ridderskabs mægtigste og talrigeste Ætter – der kendes til Dato over 1400 Individider –, der i Anseelse og Indflydelse kappedes med Rantzau'erne, og hvis Indsats har haft stor Betydning for Kongerigets og Hertugdømmernes Historie«; »Rantzau: Af den holstenske Adels mægtige og godsrige Ætter har næppe nogen spillet saa afgørende en Rolle i Hertugdømmernes Historie og for Forholdet til Kongeriget som den talrige, stærkt forgenede Slægt Rantzau, der saa at sige i hvert Led har frembragt Mænd af betydeligt Format« (DBL, I, 156; XIX, s. 100 (Albert Fabritius)).

839. »Af de holstenske adelsslægter er det ligesom i middelalderen enkelte, der spiller en dominerende rolle, først og fremmest slægten Rantzau med 14 repræsentanter eller 20 pct. af samtlige amtmænd. Dernæst Ahlefeldterne med 13, Blome med 7, v. d. Wisch med 4, mens Pogwisch, Brockdorff, son Qualen og Sehested hver havde to« (Johan Hvidtfeldt om de nordslesvigske amtmandsembeder fra 1536 til 1700 (Sønderjyske Årbøger, 1958, s. 115)).

840. KB. NKS 2683 4° (Chr. Knudsens samlinger, XX; her citeret efter Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske Årbøger, 1958, s. 108).

kultursprog. Derfor har på den tid langt flere kunnet gøre sig mine af at beherske det fremmede sprog, og at det var nødvendigt med et vist kendskab til plattysk, har været indlysende for alle. Det er simpelthen blevet anset for at være en forudsætning for det sociale fremadstræb.

2: Men administrationens ledere har naturligvis også indset nødvendigheden af et samarbejde med mænd, for hvem den sproglige barriere intet betød. Der har inden for lokalforvaltningen været et behov for dansk- og sønderjyskkyndige, der samtidig beherskede det plattyske sprog som deres helt selvfølgelige kultursprog. Sproglige kundskaber var med andre ord en væsentlig forudsætning for at nå op ad den sociale rangstige.

Stillingen som amtsskriver (oprindeligt: borgskriver, efter det her behandlede tidsrum: amtsforvalter) gav både anseelse og indflydelse, og det samme gjaldt om bestillingsmænd som husfogeder og herredsfogeder. Så vidt vi kan se af navnene på dem af dem, der kendes, har de så godt som alle tilhørt den indfødte befolkning, men om deres personlige data ved vi som regel så godt som intet.

Det er ikke utænkeligt, at en del af amtsskriverne stammer fra det sydslesvigske område, hvor kultursproget fra gammel tid var plattysk [841]. Det synes således at have været tilfældet med de to amtsskivere i Åbenrå amt, Wolf Kalundt og hans svigersøn og efterfølger Claus Esmarch, der begge led en voldsom død i 1610, idet svigerfaderen blev henrettet som formodet medskyldig i mordet på svigersønnen [842]. De har antagelig begge navn efter lokaliteter i Flensborg og Gottorp amter, nemlig Kollund i Bov sogn, evtl. Kollund i Fjølde sogn, og Esmark i Satrup sogn.

For herredsfogedernes vedkommende er der ikke megen tvivl om, hvor de kom fra. Det var i det her behandlede tidsrum udelukkende bønder fra en af de store gårde i herredet, der blev herredsfogeder, og i adskillige tilfælde gik værdigheden i arv fra fader til søn, således at man kan tale om

841. For en senere tid med et mere rigt kildemateriale har Johan Hvidtfeldt bemærket dette for skriverpersonalets vedkommende: »Man undrer sig over, at de tyske sydslesvigere i så stor udstrækning er søgt op til Nordslesvig for at komme til at sidde på et skriverkontor, hvilket næppe var en særlig udbytterig bestilling. Forklaringen hænger dog sandsynligvis sammen med de herskende forhold indenfor administrationen, hvor tysk næsten var det eneste anvendte sprog. Det var derfor nødvendigt at have skrivere, som var helt fortrolige med dette sprog« (Sønderjyske Årbøger, 1958, s. 135).

842. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi, s. 99–107; Åbenrå Bys Historie, I, s. 90–92 (Peter Kr. Iversen).

visse herredsfogeddynastier inden for datidens nordslesvigske storbondestand [843].

Af disse er herredsfogedslægten fra Hajstrupgård i Bylderup sogn nok blevet den mest kendte. Nis Hinrichsen var herredsfoged i Slogs herred fra 1518 til 1547 [844], og hans embede kom til at gå i arv til hans efterkommere i fire led [845]. Også i andre herreder gjorde der sig lignende forhold gældende, om end de ikke altid er lige så godt oplyste for den her behandlede tids vedkommende. En undtagelse udgør dog Hviding herred, hvor storbondeslægten fra Havervadgård i Brøns sogn har en lignende herredsfogeddrække at fremvise [846].

Ved en sammenligning mellem de to herredsfogedslægter fra Slogs og Hviding herreder falder det straks i øjnene, at der også efter reformations-

843. Johan Hvidtfeldt nævner som eksempler slægterne Taysen i Stubbæk, Bennick i Rinkenæs, Outzen i Roost, Nissen og Henriksen på Hajstrupgård, Nissen på Oldemorstof, Holm i Havervad m.fl. (Sønderjyske Årbøger, 1958, s. 143).

I Sdr. Rangstrup herred var omkring 1567 Jens Jepsen i Bedsted herredsfoged. Hans søn, Bertram Jensen, der døde i 1611 (se: H. V. Gregersen: Niels Heldvad, s. 77–78, 105–106), har antagelig fået sit fornavn efter amtmand Bertram Sehested, et vidnesbyrd om det intime forhold, der bestod mellem Brundlund slot i Åbenrå og herredsfogedgården i Bedsted.

844. Se: note 642.

845. Nis Hinrichsen, herredsfoged 1518–47, død 1554; Hans Nissen, herredsfoged 1560, død 1574; Nis Hansen, herredsfoged 1591, død 1616; Hans Nissen, herredsfoged, død 1654; Hans Nissen, herredsfoged, død 1681 (G. Friis: Herredsfoged Nis Henriksen paa Hajstrupgaard og hans Slægt (Sønderjyske Årbøger, 1891, s. 213–243); Franz Brenner: Über die Nachkommenschaft des um 1420 auf Haistruphof gesessenen Peter Petersen (Die Heimat, 1927, s. 257–264)); Hans Staack: Nachkommen des auf Haistruphof erbgessenen Hardsvogts Nis Hinrichsen (Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 1966, s. 59–116).

846. Indtil 1538 havde Peder Troelsen på Astrupgård været herredsfoged i Hviding herred, men derefter gik værdigheden over til slægten på Havervadgård. I årene derefter var der flere stridigheder mellem de to slægter, og det tyder vel på, at man på Astrupgård ikke har været helt tilfreds med afståelsen af herredsfogedembedet.

Den første herredsfoged fra Havervadgård var Mikkell Pedersen Holm, herredsfoged 1538; derefter sønnen Niels Mikkelsen, herredsfoged 1547; Anders Mikkelsen, herredsfoged 1580, død 1620; Hans Andersen, herredsfoged 1620, død 1651 (P. O. Andersen: Havervadgård (Sønderjysk Månedsskrift, 1954, s. 81–92)).

tiden gik et kulturskel tværs igennem Nordslesvig [847]. De to slægters efterladte gravsten og epitafier vidner klart om, at man på Hajstrupgård i Bylderup sogn havde plattysk kultursprog, mens folkene fra Havervadgård i Brøns sogn benyttede sig af dansk.

I Bylderup kirke findes gravstenen over Nis Hinrichsen, og her læser man følgende indskrift i versaler: »Anno Domini MVCLIII Iars mondagis na Andres wort hir vnder begravnen Nis Hinricksen, Hargesfaget, dem Godt ane Twivel genedig is, den he in sinen lesten bi em blef. Got is min hogest Trost« [848]. Og i samme kirke finder man desuden et prægtigt epitafium fra 1618 over sønnesønnen Nis Hansen, samt en slægtstavle over dennes og hans hustrus familie, altsammen affattet på plattysk.

I Brøns er tonen derimod helt og holdent dansk. Der er her ikke længere til Ribe domkirke, end at man kan se derhen! Fra 1553 og 1560 er der bevaret et par gravstensfragmenter for et par af Astrup-slægtens medlemmer, Kerstin Pers og Peder Truelsen, utvivlsomt hustruen og hendes

847. Dette kulturskel har sandsynligvis også kunnet aflæses af retsprotokollernes sprog. Frode Gribsvad har undersøgt dette fra den tid, retsprotokollerne kendes fra, og konstaterer følgende: Tingbøgerne fra Abenrå amt er selv fra okkupationsårene 1685–89 ført på tysk, ligeledes er tingbøgerne fra Nybøl herred og Gråsten gods i Sundeved på tysk.

På grundlag af C. L. E. v. Stemmann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung, s. 20, fastslår han, at Als Nørre herred (fra 1670) og Als Sønder herred (1677–1724) har haft danskskrevne tingbøger. Retsprotokollerne fra Højer herred er overvejende på dansk, mens Tønder herreds tingbog fra tiden efter 1729 er ført på tysk. Slogs herreds tingbøger er affattet på plattysk helt frem til 1683 og derefter på højtysk. Fra Lundtoft herred med Søgård godsdistrikt kendes der ingen tingbøger.

Frode Gribsvads konklusion bliver, at det tyske sprog har været enerådende som protokolsprog i Tønder og Abenrå amter med enkelte undtagelser fra Højer herred, og at dette forhold skulde gå tilbage til gottorpertiden (Frode Gribsvad: Hvad fortæller retsprotokollerne om retsproget i Nordslesvig (Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren, rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, 1956, s. 122–128)).

Der er på baggrund af den udvikling, der er skildret i denne bog ingen tvivl om, at der her er tale om en sproglig tradition, der går langt længere tilbage i tiden end til gottorpertiden efter 1544.

848. »I det Herrens år 1554 om mandagen efter [Skt.] Andreas's dag blev herunder begravet Nis Hinrichsen, herredsfoged, hvem Gud uden tvivl er nådig; thi han blev hos ham på det sidste. – Gud er min højeste trøst!« (Danmarks Kirker, Sønderjylland, Tønder Amt, s. 1622/698, illustration s. 1621/697). Om epitafiet over Nis Hansen og slægtstavlen, se iøvrigt: samme værk, s. 1618/694 – 1621/697.

ægtemand. Havervadgård-slægtens gravsten er ligeledes på dansk, såvidt de kan læses. Der er således en over Hans Andersen Hafuervad, der døde 1651 i sit 71. år, og hustruen Mette Jespersdaater, død i 1658, samt et epitafium fra 1668 over samme ægtepar, Hans Andersen Haffuerwad, fordum Kgl. Majestæts ridefoged i Rangstrup og Hviding herreder udi 22 år og siden herredsfoged udi Hviding herred udi 22 år, samt hans kære hustru Mette Jespersdaatter, hvis ægteskab gennem 45 år var blevet vel-signet med 3 sønner og 5 døtre. »Wenter tilsammen en glædelig Op-standelse paa den yderste Dag. De, som tror paa Jesum, skulde lefue, alligevel at de dør [849]!«

3: Ingen kan ved en sammenligning mellem de to gravmonumenter være i tvivl om, at Nordslesvig også i årene efter reformationen var opdelt mellem to forskellige kultursprog og det til trods for, at reformationen havde sikret det danske kultursprogs stilling som gudstjenestesproget i landsognene.

At adelen overalt i landsdelen fortsat har benyttet sig af plattysk, i hvert fald for så vidt den var af slesvig-holstensk æt, er vel såre forståeligt, når man tager dens tilknytning til det slesvig-holstenske ridderskab og dermed til hele det slesvig-holstenske statsapparat i betragtning.

Noget lignende gjaldt også medlemmerne af bypatriciatet i de nordslesvigske købstæder. Her var administrationens sprog forlængst blevet knæsat som det sprog, der benyttedes af alle med tilknytning til øvrigheden, og det blev derfor følt som noget helt naturligt, at plattysk blev det fornemste gudstjenestesprog i købstadkirkerne. På denne baggrund blev plattysk det sprog, man benyttede sig af, så snart man forlod den stedlige dialekt.

Inden for bondestanden burde det danske kultursprog være det helt selvfølgelige på baggrund af det danske gudstjenestesprog i landsognene. Alligevel viser de omtalte gravinskriptioner, at det ikke uden videre gjaldt alle. I visse egne af landsdelen fandtes der storbønder, hos hvem det åbenbart er blevet anset for ret og rigtigt at gøre brug af plattysk, og årsagen hertil skal utvivlsomt søges i de administrative forhold.

Men ellers var forholdet det, at det danske sprog var sat i højsædet som gudstjenestesproget overalt i de nordslesvigske landsogne, og selv i købstæderne var der sørget for dansksprogede gudstjenester. Det betød –

849. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Tønder Amt, s. 1238/314 (med fejl-læsningen »Konstrup« for Rangstrup).

som Ernst Feddersen så udtryksfuldt har sagt det –, at man i Nordslesvig sang og bad på samme måde som i kongeriget, og at man modtog Guds ord efter den danske bibeloversættelses tekst [850]. For Nordslesvigs kulturelle udvikling fik dette en betydning, som vanskeligt lader sig overvurdere. Det medførte, at der her fandtes et alternativ til det tyske, med andre ord: det plattyske sprog (og senere det højtyske) var her ikke ene om at repræsentere en højere kulturel sfære over for menigmand. For Nordslesvigs befolkning – eller i det mindste for hovedparten af denne – fik det danske sprog karakter af at være det hellige sprog. De højeste tanker og de ædleste følelser lod det sig gøre at udtrykke på dansk, og Nordslesvig blev – trods al tysk dominans ovenfra – netop takket være det danske gudstjenestesprog en dansk kulturprovins, omend – i hvert fald hvad angår sognene under Slesvig stift – uafhængig af kongeriget [851]. Det er hævet over enhver diskussion, at vor nuværende landegrænse i hovedsagen er et resultat af denne kendsgerning.

Selv om der således er grund til at fremhæve betydningen af det danske gudstjenestesprog, må man dog ikke glemme, at kirkens mænd i al kontakt med øvrigheds personer fortsat havde plattysk kultursprog, og det gjaldt – vel at mærke – også i sognene med dansk gudstjenestesprog [852].

850. Ernst Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721*, s. 451.

Det bør dog understreges, at man i Nordslesvig holdt fast ved Christiaan III's Bibel, »Luther-Editionen«, også efter at man i kongeriget havde taget nyere oversættelser i brug (H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmsang 1717–1740*, s. 17–18).

851. Det er især H. Hejselbjerg Paulsen, der har fremhævet dette om de dele af Nordslesvig, der hørte til Slesvig stift. »Enklaverne i Vestslesvig var, som bekendt, et rent kongerigsk Omraade, Tørninglen og Als-Ærø laa under henholdsvis Ribe og Odense Bispestole, de nævnte Landsdele havde dansk Kirkeret, og dermed var ogsaa Kirkeritualet – Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685 – og de kongerigske Psalmebøger – Kingos, og senere Evangelisk-christelig Psalmebog – i Brug her. Det øvrige, dvs. Slesvig Stift, var derimod et kulturelt fuldkommen autonomt Omraade, skarpt afgrænset fra det øvrige Sønderjylland og fra Kongerigerne. Det er næppe for meget sagt, at Slesvig derved kulturelt blev udskilt fra det nordiske Omraade« (H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmsang 1717–1740*, s. 14–15).

852. Jvf. note 732.

En hel anden sag er det, at latinen stadig spillede en hovedrolle embedsbrødrene imellem; så godt som al gejstlig korrespondance fra år-

4: Denne regel blev i virkeligheden kun fraveget i sognene under Ribe stift, hvor kirkeregnskaberne er ført på dansk (og latin), fordi det var den ripensiske ærkedeg, der her forestod tilsynet [853]. I sognene under Slesvig stift forholdt det sig helt anderledes. Her var det en selvfølge, at alle kirkeregnskabsbøger, samt andet materiale, der skulde forelægges visitatorerne, provsten og amtmanden eller på dennes vegne amtsskriveren, var affattet på plattysk. Det er en kendsgerning, der belyses ganske klart af de forholdsvis få kirkeregnskabsbøger, der er bevaret fra det første århundrede efter reformationen.

Fra Åbenrå provsti kendes kirkeregnskabsbogen for Bjolderup sogn [854]. Den er affattet på plattysk indtil 1635. Amtsskriverne Wolf Kalundt, Claus Esmarch og Peter Moritzen har alle holdt sig til dette sprog, mens provsterne har formet deres kvittering på latin. Først med amtsforvalter Joachim Danckwerths tiltrædelse gik man over til det højtyske sprog.

I Haderslev provsti findes der bevaret en del kirkeregnskabsbøger fra den her behandlede tid [855]. De er alle påbegyndt 1564 efter opfordring af provst Georg Boethius (Jørgen Boie) og derfor formet over nogenlunde samme læst. Også her begyndes der med plattysk og latin, men derefter oplever man et bemærkelsesværdigt og højst ejendommeligt intermezzo, hvor det danske sprog pludselig rykker i højsædet [856]. Dette forhold skyldes udelukkende Henrik Mikkelsen Tirsdorp (Tyrstrup?), der

hundredet efter reformationen er derfor ført på dette sprog. Et udmærket eksempel herpå er Provst Johannes Pistorius's Brevsamling 1541–1605 (1614), *Quattuor Centuriæ Epistolarum*, udgivet af A. Andersen, 1971. Der kunde anføres en mængde andre eksempler på, at tidens lærde færdedes hjemmevant i latinen. Det vilde være vanskeligere at finde eksempler på det modsatte!

853. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir, D 40 IV: Kirkeregnskab for Lø, Tønder, Højer, Gram og Sønder Rangstrup herreder 1514–43. Af Sønder Rangstrup herred hørte Bedsted, Hellevad og Egvad sogne indtil 1564 under Ribe bispestol, jvf. note 827.

Kirkeregnskabsbogen findes omtalt med al ønskelig reverens af Carsten Petersen i *Sønderjyske Årbøger*, 1941, s. 2–7.

854. LA. Bjolderup præstearkiv. Kirkeregnskabsbog 1595–1656.

855. LA. Haderslev provstearkiv, f.eks. nr. 538: Åstrup kirkeregnskabsbog 1564 ff.

856. I Åstrup kirkeregnskabsbog: »Anno 1637, 29. Junij haffuer Jeg M[agister] Henricus Michaelius, Præpositus, forhørt Aastrup Kirckes Regnschaff de annis 1635 et 1636«.

var den stedlige provst i årene 1635–39. Han var søn af en kantor fra Haderslev og var efter studier ved tyske universiteter blevet magister fra København. I en årrække før han kom til Haderslev, havde han været præst i Odense, og det er formodentlig på denne baggrund, at han har ønsket at ændre forretningssproget, hvilket har fået P. Rhode til at udbyde: »Han afskaffede det kiere tydske Sprog og forrettede alle Ting paa dansk, men han var derfor og altid anskreven paa det sorte Bret, og blev endelig (d.e. til sidst) afsat« [857]. Det er nok rigtigt, at hans sproglige bestræbelser ikke har fundet den stedlige øvrigheds bevågenhed, men det var nu en sag for konsistorium, der førte til, at Christian IV lod ham afskedige [858]. Hans efterfølger som provst i Haderslev, Johannes Reinboth, mødte ingen modsigelse, da han indførte højtysk som forretningssprog, og provstiets kirkeregnskabsbøger er derfor ført på dette sprog i årene efter 1639.

Kirkeregnskabsbøgerne fra Adsbøl [859] og Broager [860] oplyser om den sproglige situation på Sundevad. I Adsbøl, der var et af de såkaldt exemte sogne, underlagt hertug Hans den Yngre og hans efterkommere, fandt skiftet fra plattysk til højtysk sted i 1625/26, og i Broager medførte suspensionen af sognepræsten Peter Fabricius i 1632, at hans afløser gik over til at anvende højtysk.

På Als førte man også kirkeregnskabsbøgerne på plattysk, og det til trods for, at øen hørte under Odense bispestol. Det skyldes enkedronning Dorothea, der havde gjort sognepræsten i Broager, Johannes Berndes, til sin provst, men næppe havde den gamle dame i 1571 lukket sine øjne, før det blev ændret. Siden 1571 er derfor alle kirkeregnskabsbøger på Als affattet på dansk [861].

I modsætning til kirkeregnskabsbøgerne, der skulde synes i forbindelse med den med mellemrum stedfindende visitats, var kirkebøgerne i den første tid mere at anse for præsternes private optegnelser. Kirkeordinansen

857. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 164.

858. P. Rhode: smstds., s. 163–176. P. Rhode slutter skildringen af retssagen: »Nu Farvel Hr. Provst, beklagelige Provst!«. Se iøvrigt: Carsten Petersen: Peder J. Wandal, s. 42–43; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 78–79.

859. LA. Åbenrå provsti. Adsbøl præstearkiv. Kirkeregnskabsbog (1455) 1589–1772.

860. LA. Sønderborg provstearkiv, nr. 1350. Broager kirkeregnskabsbog 1566–1652.

861. LA. Sønderborg provsti. Notmark og Tandslet kirkeregnskabsbøger. Se iøvrigt: C. F. Allen: Det danske Sprogs historie, I, s. 74–75.

af 1542 har ikke nævnt kirkebogsføring blandt præsternes pligter, og det er først i et hertugeligt mandat af 1587 21/2 i anledning af en samtidig vakance i provsteembederne i Kiel, Oldenburg, Tønder og Steinbek i Stormarn, at der for de gottorpske landsdeles vedkommende anføres, at visitatorerne skal se til, at der føres dåbs-, vielses- og dødsregistre [862].

De fire nordslesvigske kirkebøger, der kendes fra tiden før år 1600, er alle fra sogne under Slesvig stift, og de afspejler endnu på den tid med al ønskelig tydelighed det sprogligt-kulturelle skel, der fra gammel tid bestod mellem Barved syssels provsti og resten af Slesvig stift. Den ældste kirkebog, den fra Hjordkær efter 1573, er ført på plattysk og latin, mens den næste i rækken, Åstrup kirkebog fra årene efter 1574, er på dansk og latin. Det samme er tilfældet med Starup-Grarup kirkebog fra årene efter 1592. Den er helt klart ført på dansk, mens kirkebogen fra Højst, der er påbegyndt i 1590, er ført på plattysk helt frem til året 1672 [863].

En gennemgang af de forhåndenværende kirkebøger fra den første halvdel af 1600-årene giver nøjagtigt det samme resultat. Alle vidner de om, at middelalderens sprogligt-kulturelle grænse tværs igennem de nordslesvigske landsogne endnu stod ved magt og det til trods for reformationens danske gudstjenestesprog. Den eneste afvigelse fra regelen er Lysabild kirkebog fra årene efter 1626. Her på Als skulde man have ventet en dansk kirkebogsføring, men den er på højtysk, og det er åbenbart sognets præst fra disse år, Petrus Conradi (sognepræst i Lysabild 1620–67), der har ønsket det således. Han var søn af den tidligere præst af samme navn og havde været slotspræst i Sønderborg, inden han kom til Lysabild. Hans kone var en datter af provst Johannes Berndes, og det ene med det andet har nok ført til brugen af det fornemme højtyske sprog.

5: Det gamle sprogligt-kulturelle skel lader sig også aflæse af inskriptionerne på kirkeinventaret i de nordslesvigske landsbykirker, og i den forbindelse har ikke mindst prædikestolene interesse, da de allesammen stammer fra tiden efter reformationen, altså fra en tid, hvor dansk gudstjene-

862. »... an Ministri verbi confecerint Catalogum, in quem baptizatorum, copulatorum et defunctorum nomina referant« (E. J. v. Westphalen: Monumenta Inedita, IV, sp. 3374). Jvf. Wilhelm Jensen: Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, der Landeskirche Eutin und der Hansestädte, s. 15.

863. Alle de nordslesvigske kirkebøger findes i Landsarkivet i Åbenrå. Åstrup kirkebog er udgivet af Th. Matthiesen: Das älteste Aastrupcr Kirchenbuch (SVSHKG, 2. rk., VII, s. 434–460).

stesprog forlængst var en kendsgerning. Fra prædikestolene fandt forkyn-
delsen sted, og ligesom de udskårne billeder med bibelske motiver skulde
tjene til over for tilhørerne at understrege prædikenens ord med visuelle
indtryk, tjente bibelsprog af forskellig art, ofte udskåret i relief, samme
formål. En gennemgang af inskriptionerne på de ældste prædikestole giver
imidlertid til resultat, at det sprog, hvori disse inskriptioner er affattet, ik-
ke altid svarer til det stedlige gudstjenestesprog. Helt tilfældig kan in-
skriptionssproget næppe være valgt. Der må have fundet visse overvejel-
ser sted, og det synes herunder helt tydeligt, at det danske sprog almin-
deligvis ikke er blevet anset for egnet som inskriptionssprog i et land, der
havde plattysk øvrigheds- og administrationsprog. Over for de gamle hel-
lige sprog, plattysk og latin, kunde det danske sprog ikke rigtigt gøre sig
gældende. I sognene syd for linjen Løjt – Ravsted – Hostrup dominerer
plattysk som inskriptionssprog på prædikestolene, mens de sogne, der al-
tid havde haft dansk kultursprog synes at have foretrukket latinen, mid-
delalderkirkens gamle hellige sprog.

Nordslesvigske prædikestolsinskriftioner 1547–1650 [864]:

1547 Ulkebøl:	plattysk (eksisterer ikke mere; adel; s. 2342).
1557 Løjt:	plattysk (adel; s. 1796).
1558 Stepping:	latin (s. 341).
1559 Halk:	latin (s. 469).
1562 Øster Løgum:	latin (s. 1776).
1565 Abenrå:	plattysk (givet af Swarte Hans; s. 1700).
c. 1570 Notmark:	plattysk (adel; s. 2501).
1571 Ketting:	plattysk (adel; s. 2472).
c. 1575 Nustrup:	latin (s. 664).
1576 Tandslet:	plattysk (s. 2435).
1578 Ullerup:	latin (s. 2257).
1578 Hørup:	plattysk (adel; s. 2372).
1580 Møgeltønder:	latin (en tidligere prædikestol; adel; s. 1315).
c. 1580 Løgumkloster:	latin (s. 1119).
1582 Højrup:	latin (s. 1201).

864. Prædikestole uden inskription eller hvor sådanne skyldes en senere tids
staffering er ladet ude af betragtning.

Efter årstallet og stedet følger eventuelle oplysninger om, hvem der
har givet prædikestolen, samt sidetallet i Danmarks Kirker, Sønder-
jylland, hvor prædikestolen findes nærmere omtalt.

- 1584 Rømmø: latin (s. 1427).
- 1585 Skast: latin (s. 1479).
- 1585 Abild: latin (s. 1549).
- 1585 Bylderup: latin (herredsfogeden; s. 1615).
- 1586 Tønder: latin (s. 968).
- 1591 Højer: latin (s. 1040).
- 1591 Broager: plattysk (s. 2316).
- 1599 Hviding: dansk (indskriften kendes kun af senere omtale, der kan derfor være tale om en oversættelse; s. 1146).
- 1599 Sønderborg: højtysk (Hans den Yngre; s. 2089).
- 1600 Ballum: latin (s. 1412).
- 1600 Egen: højtysk (Hans den Yngre; s. 2532).
- 1603 Brøns: latin (s. 1233).
- 1605 Ravsted: latin/plattysk (s. 1597).
- 1605 Dybbøl: plattysk (indskriften skjult 1854; s. 2217).
- 1606 Skærbæk: latin (s. 1254).
- 1606 Daler: plattysk (se herom senere; s. 1346).
- 1606 Varnæs: plattysk (s. 1900).
- 1606 Rinkenæs: dansk (se herom senere; s. 1942).
- 1607 Roager: latin (s. 1178).
- 1607 Rise: latin (s. 1813).
- c. 1608 Nybøl: plattysk (nogle reliefindskrifter er fjernet, muligvis efter 1850!; s. 2278).
- 1609 Gl. Haderslev: latin (s. 228).
- 1610 Kliplev: latin (s. 1988).
- c. 1610 Hygum: latin (s. 753).
- 1612 Rejsby: dansk (formentlig gentagelse af tidligere indskrift; s. 1161).
- c. 1620 Gram: plattysk (den oprindelige indskrift!; s. 804).
- c. 1620 Burkal: latin (s. 1637).
- c. 1625 Tinglev: plattysk (s. 1652).
- c. 1625 Havnbjerg: plattysk (s. 2578).
- 1627 Fole: dansk (s. 821).
- c. 1630 Hjordkær: plattysk (s. 1825).
- 1631 Øster Lindet: dansk (s. 698).
- c. 1640 Bjolderup: plattysk (s. 1839).
- 1642 Sottrup: latin (s. 2238).
- 1643 Bevtøft: dansk (s. 902).
- 1647 Ensted: plattysk (indskriften er delvis fjernet; s. 1860).

Valget af inskriptionssprog på de nordslesvigske prædikestole synes efter det foreliggende ikke at være til at tage fejl af.

De danske inskriptioner hører så absolut til undtagelserne, og den ældste af dem, den fra Hviding kirke i 1599, er endda ikke helt sikkert afhjemlet. Først et stykke ind i det nye århundrede begynder det danske sprog at blive ligeberettiget i enkelte sogne under Ribe stift: Rejsby 1612, Fole 1627, Øster Lindet 1631, Bevtoft 1643, og der er hertil at sige, at denne linje fortsætter. Det danske kultursprog er på fremmarch i tiden efter det første efterreformatoriske århundrede.

Den danske prædikestol i Rinkenæs kirke ved Flensborg fjord har sin særlige historie, som kan udlæses af selve giver-inskriptionen: »Dorothea Munck mit naffn monne vere, thenne predig stoel gaf ieg til Guds ære« [865]. Dorthe Munk var af dansk adel, gift med Riggel Bennich, der hjemførte hende til Rinkenæs [866]. Den danske inskription skyldes med andre ord samme forhold, som gjorde sig gældende, da Mogens Kaas til Brønøre fik en gravsten med dansk inskription i Frørup kirke, nemlig, at medlemmer af Danmarks adel havde dansk kultursprog [867].

På samme måde havde medlemmer af det slesvig-holstenske ridderskab plattysk kultursprog, og fyrstehusene ovenikøbet det fornemme højtyiske sprog, Martin Luthers eget sprog, og det er på denne baggrund, at man skal bedømme de forholdsvis mange alsiske prædikestole med tyske inskriptioner.

Den oprindelige prædikestol i Ulkebøl kirke, den ældste i rækken, var således givet af »Hinrik Holk to Rönhave und frow Magdalena, sin eh-frow« [868], og i Hørup kirke fortælles der på plattysk, at prædikestolen fra 1578 er givet af Bertha Sture (født Ahlefeldt), Thomas Stures enke, og hendes datter og svigersøn, Kathrine og Hans Blome [869]. De plat-

865. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 282/1942.

866. Riggel Bennichs frieri er blevet udførligt skildret af Jonas Hoyer, se herom: O. H. Møller: Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, wie auch von etlichen Freygütern desselben, 1761, s. 23.

Dorthe Munks mand blev begravet på tysk: 1591 »is de ehrbare Riggel Bennick in Got dem Herren endtslope[n]«. Det samme gælder den øvrige herredsfogedfamilie fra Rinkenæs: Assmus Bennick, d. 1615; Olde Hans Bennich, d. 1625; Junge Hans Bennich, d. 1627 (Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 284/1944).

867. Jvf. note 834.

868. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Sønderborg Amt, s. 298/2342.

869. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Sønderborg Amt, s. 326/2371–237/2372.

tyske inskriptioner på sådanne inventarstykker er kun udtryk for den stedlige alsiske adels hjemmesprog og svarer ganske til det allerede omtalte epitafium over Thomas Sture i Notmark kirke [870], men de nævnte indskrifter siger intetsomhelst om kultursprogstraditionen hos medlemmer af øens bondestand.

Noget ganske tilsvarende gælder inskriptionen på prædikestolen i Daler kirke i Ribe stift. »Ano 1606 heft Iacob Moriz, borger in Lupeck, disse predichstol diser karcken vorehret« [871].

Helt anderledes forholder det sig med de nordslesvigske landsogne, der i middelalderen hørte ind under det slesvigske domkapitels embedsomsråde. Kirkerne inden for dette område indeholder usvigelige vidnesbyrd om, at plattysk her må have holdt sig som det stedlige kultursprog i adskillige årtier efter reformationen. Selv om de er nok så få, viser de bevarede inskriptioner ganske klart det plattyske sprogs forrang, mens dansk savnes helt og holdent i disse kirkers efterreformatoriske indskrifter. Dorthe Munks danske prædikestol i Rinkenæs kirke fra 1606 er i virkeligheden den ene undtagelse, der bekræfter regelen, og den har jo – som tidligere oplyst – sin særlige baggrund [872].

Følgende plattyske inskriptioner inden for dette område kan føres i marken til støtte for den fremsatte påstand: Et nu forsvundet fontelåg af træ i Uge kirke med inskriptionen: »Hans Asmussen, K. M. Faget, unde sinem leven Husfruwen tho Bolderslef hebben desen Deckel Godt thom Eren der K[ercke] V[ck] voreret«. Prædikestolshimmelen i Varnæs kirke: »Ao Christi 1606 . . . heft Matz Asmuss tho Warns disse deck tho der karke geven, Godt tom ere, der karken tom beste«. Endvidere en prædestol i samme kirke: »Anno Domini 1621. Nis Thomsen tho Warns dissen stoel der kercken vorehrt« [873].

En prædikestolshimmel i Bov kirke, givet 1626 af »achtbar vnd wolwiser Nis Asmusen, Konn. May. Herdesfoget in Wissherde tho Oldemorstoftt Erffgeseten«, samt hans hustru, er der ingen grund til at anføre, da dette sogn indtil 1920 var en del af Flensborg provsti og som sådant havde plattysk gudstjenestesprog. Derimod er det påfaldende, at Øster Løgum sogn, der endnu i 1474 hørte under provsten i Barved syssel [874], i år-

870. Se: note 836.

871. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Tønder Amt, s. 422/1346.

872. Se: note 866.

873. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Abenrå Amt, s. 190/1850; 241/1901; 242/1902.

874. Se: note 253.

hundredet efter reformationen fulgte samme kultursproglige tradition som de øvrige sogne under Åbenrå amt. Herfra kendes en alterkalk med følgende indskrift: »Iens Matsen tho Gener, Kerckschwarhn, unde sin Frwe Kirstin heben tho Gades Eren disen Kelck samdt dep(!) Pati[na der] Kercken [tho] Lugum vorehret – also Past[or gewes]en Andreas Spandovius. Anno Crisi 1630« [875].

Tilføjelsen til denne inskription er for øvrigt interessant. Den lader nemlig ane, at den stedlige sognepræst, en degnesøn fra Ullerup i Sundeved (familien stammede egentlig – som navnet fortæller – fra Spandet i Ribe stift), havde haft en finger med, da inskriptionen skulde formes, og uddannet som han var ved Rostocks universitet, er det faldet ham naturligt at bruge plattysk.

Selv om noget lignende måske nok har været tilfældet ved udformningen af de øvrige omtalte inskriptioner, har det alligevel været giveren, der har skullet anerkende den form, som indskriften fik. Det har ikke været ligegyldigt, hvad der kom til at stå, og ej heller hvilket sprog der blev benyttet. Man må ikke glemme, at i disse sogne havde plattysk nu engang ikke alene et skær af fornemhed, men det havde også rang som helligt sprog, kendt fra bibel- og katekismustekster og fra salmestrofer.

Det er derfor blot en naturlig følge af denne sprogligt-kulturelle situation, at det tyske sprog også blev anvendt ved udformningen af gravinskrifptioner. I Slogs herred får man uvilkårligt det indtryk, at en hvilken-somhelst sognefoged eller sandemand har fundet det rigtigst at vælge samme sprog, som herredsfogedfamilien gjorde brug af [876].

Men selv så langt nordpå som i Haderslev herred holdt der sig en vis forkærlighed for det plattyske sprog. Lige så naturligt, som det tilsyneladende er faldet Falle Jensen, Kongelig Majestæts ridefoged i Gram herred, at efterlade sig et gravmæle i Hoptrup (fra 1623) på dansk [877], lige så forbavsende må det vel siges at være, at et nu forsvundet epitafi-

875. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 114/1774; H. Hejlsbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter, Bd. I: Øster Løgum, s. 76.

876. Fra Burkal således: Jep Nielsen »in Rentz« (ca. 1625–50), Lorents Asmussen »tho Rentss« (ca. 1636) (Danmarks Kirker, Sønderjylland, Tønder Amt, s. 717/1641).

I Hostrup og Højst holder denne tradition sig endnu, efter at højtysk havde afløst det plattyske sprog. Således kendes fra Hostrup: Iens Christiansen, »Kirchspiel Voigt« (ca. 1767), og fra Højst: Thomas Bonnichsen, »Kirchspielvoigt« (ca. 1781) (smstds., s. 640/1564, 658/1582).

877. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Haderslev Amt, s. 374.

um i Åstrup kirke fra 1607 på plattysk har fortalt om Christen Nygaard, »Hardenvoigt in Haderslef Harde« og hans »lewe Hustruw, Mari Christens« [878]. Men i et sådant tilfælde er det utvivlsomt den honette ambition, der har fået herredsfogeden til at efterligne de plattyske inskriptioner, som han har set, at medlemmer af den stedlige adel lod sætte over deres grave, f.eks. mindet i Starup kirke fra 1590 over Jürgen Mote (Moeth) og hans to hustruer, »Dorote Blom[e], szeliger Jurgens dochter van der Skonhorst«, og »Emerens Po[g]wisch, szeliger Wolf[s] dochter van Elersturp« [879]. Sammenfattende kan det dog siges, at det hører til undtagelserne, når man finder et plattysk gravmæle på disse kanter.

Den danske kultursprogstradition i sognene nord for linjen Løjt – Ravsted – Hostrup kommer klart til udtryk ved en gennemgang af det bevarede kirkeinventar med personligt udformede indskrifter. Ingen kan være i tvivl om, at det her har været naturligt at sætte det talte sprog på prent.

I Starup kirke læser man på en alterkalk: »Ao 1637 haver Jørgen Hansen, Husfoget, og Hans Pedersen i Wolesskier (d.e. Olufskær) bekostet denne Kalck og Disk til Starup Kiercke«.

I Sommersted kirke har en alterstage inskriptionen: »Ano 1620, Nis Nilsen y Lerdt gifer«.

På altertavlen i Skærbæk kirke står der: »S[alig] Benned Sørensen i Barsbøll gaf til denne Alter-taffle 20 Mark lybsk 1631«.

På foden af den ene af to alterstager i Møgeltønder kirke findes denne indskrift: »Anno 1659 haffver ærlig oc vel act mand Iens Andersen, Kong. Maiestats ridefoged oc skriver paa Møgeltønder, der zidshaftig (d.e. sesshaft, bosiddende) i Møgeltønder, samt hans kiere hustru, Mer-grete Iens Andersens, Møgeltønder kirke til en zirat foræret dise thv[e]nde liuse stager« [880].

Resultatet af undersøgelsen af de mange inskriptioner på gravmindesmærker og på kirkeinventar af offentlig karakter som prædikestole, samt på inventarstykker af privat natur, giver et forbavsende klart billede af den sprogligt-kulturelle situation i Nordslesvig i 1500-årene og et godt stykke ind i 1600-årene. Der kan ikke være tvivl om, at de gamle skel endnu levede, der var en følge af det middelalderlige uddannelsesmøn-

878. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Haderslev Amt, s. 536.

879. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Haderslev Amt, s. 434, 435.

880. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Haderslev Amt, s. 427, 576; Tønder Amt, s. 328/1252, 388/1312.

ster med centrum i domkapitel eller kollegiatkapitel. Vi har her atter engang et vidnesbyrd om de lange tråde, der – spundet ned igennem tiderne – på en ofte forunderlig måde knytter forbindelse fra generation til generation [881].

6: Eksistensen af en plattysk kultursprogstradition i visse dele af Nordslesvig må helt naturligt føre til en overvejelse af, hvor udbredt mulighederne har været for at tilegne sig det plattyske, med andre ord: hvorledes forholdt det sig med skolevæsenet i århundredet efter reformationen?

En af reformatorenes hovedanker imod den gamle kirkes mænd gik ud på, at almuen var blevet holdt i en vankundighed, så Povls og Pers forståelse af evangeliet var lig kragernes af søndagen. Det gjaldt derfor om at få udviklet et skolevæsen, der kunde råde bod på forsømmelserne. Når kirken uddelte dåbens sakramente til de små og umyndige, måtte det også være dens pligt at sørge for en undervisning, der kunde oplyse om den hellige handlings indhold. Det var med andre ord de kirkelige anliggender, der skulde være undervisningens vigtigste genstand.

Helt på bar bund startede reformationens mænd dog ikke. Der var tværtimod i den gamle kirkes tid skabt et grundlag, som der kunde bygges videre på. En udmærket og i sin art helt enestående kilde til belysning af dette for en enkelt egns vedkommende er den såkaldte flensborgske provstibog fra 1538 [882]. Den består af en række indførsler, som provsten Gerhard Stewart har gjort under sine visitatsbesøg inden for sit embedsdistrikt. Fra sogn til sogn meddeles der oplysninger om de kirkelige embeders økonomiske tilstand. Man ser, hvorledes præsten og degnen er blevet aflagt, og man får oplyst, hvilke vicarier, der i tidens løb var blevet knyttet til den enkelte sognekirke. Alt dette er af stor vigtighed, da det giver indtryk af en tilstand, som man uden tvivl kan overføre til det øvrige Sønderjylland. Flensborg provsti må nemlig siges at være et repræsentativt område, eftersom det dengang strakte sig tværs over landsdelen fra Angel i øst til Nordfrisland i vest.

For reformatorenes udformning af undervisningsvæsenet er det vigtigt at holde fast ved, at sognene fra den gamle kirkes tid havde både præste- og degneembeder som faste institutioner, men dertil kom, at der også

881. Jvf. H. V. Gregersen: Om det kontinuerlige i vor historie (Stambladet, I, 1963, s. 243–248).

882. W. Jensen: Das Flensburger Propsteibuch vom Jahre 1538 (SVSHKG, 2. rk., X, s. 35–78).

i adskillige af sognene fandtes kapellanier, hvis indehavere havde til opgave at gå præsterne til hånd på forskellig vis. Kapellanerne var ligesom præsterne ordinerede gejstlige. Som følge af deres tjenestgørende hverv kaldes de også ofte diakoner, og det er egentlig betegnende for udviklingen, at det er dette ord, der er blevet til »degn« på dansk i modsætning til det tyske »Küster«, der er afledt af det latinske *custos*, som vi har bevareret i ordet »kustode«.

Det lader sig ikke mere gøre at skaffe sig et overblik over, hvor udbredt kapellanembederne har været, men takket være oplysningerne i den flensborgske provstibog fra 1538 om de særlige vicarier er det dog muligt at drage visse slutninger for landsdelen som helhed.

Provstibogens oplysninger om vicarier:

Grumtoft (Grundhof): to vicarier med hus og jord »tho der cappellanien«.

Munkbrarup: et kloster, hvori præstegården fandtes; »dat karspel werth uth dem Kloster vorsorget«, uden at et særligt kapellani dog omtales.

Husby: et vicarie uden angivelse af, hvad det bruges til.

Adelby: et vicarie, hvis indtægter deltes, således at halvdelen gik til vedligeholdelse af kirkebygningen og den anden halvdel til sognepræstens underhold.

Sørup: et vicarie med tilhørende hus og jord. Lige efter nævnes det særskilt, at degneembedet (»kosterie«) også havde et hus og en toft med tilhørende jord.

Kværn: et vicarie med en årlig afkastning i penge. Også her nævnes degneembedet med eget hus og egen jord.

Eggebæk: to vicarier med en årlig afkastning i penge, hvorefter degneembedet nævnes særskilt med jordtilliggende.

Jørll: et vicarie med en årlig afkastning, men herom fandtes der senere i århundredet ingen efterretninger. Udgiveren af provstibogen antager, at pengene er blevet anvendt til oprettelse af en sogneskole. Degneembedet med eget hus nævnes særskilt.

Bov: et vicarie uden nærmere angivelse.

Handeved: to vicarier, at hvilke det ene med 12 mk. om året af sognefolket er overladt til sognepræsten; resten skal anvendes til kirkens vedligeholdelse.

Nørre Haksted: et vicarie med tilhørende jord og en toft, der er blevet lagt til præstegården.

Fjorde (Fiold, Viöl): et vicarie med hus; et degneembede nævnes særskilt. *Drelstrup (Drelsdorf)*: to vicarier med hver sit hus, hvoraf det ene var udlejet. »Tho der Cappellanie« hørte desuden jord, og det ene af de to huse synes benyttet af kapellanen.

Breklum: fire vicarier, af hvilke der om et siges: »Und dusse vicaria denet na der ffundation to Capellanien. Dar to eyn husz«. Desuden nævnes et degneembede.

Bredsted: et kommende (d.v.s. en dotation, hvortil der i modsætning til et vicarie ikke hørte særskilte embedspligter), som sognepræsten måtte bruge, og to vicarier. Derefter siges der: »Item thom anuanghe der scholen is angelecht de broderscup van sunte Erasmo«, hvilket vel betyder, at en formue, der har været ejet af et Erasmus-broderskab, skal anvendes til oprettelse af en ny skole.

Bordelum: to vicarier, af hvilke det ene med hus; det andet er ikke nærmere specificeret. Derefter nævnes et degneembede. Optegnelserne om dette sogn slutter imidlertid med en liste over femten jordstykker, der findes opført under overskriften: »Dat Lant thor Cappelanyen, Borlum gehorich«.

Denne tilføjelse er særdeles værdifuld, eftersom omtalen af vicarierne i Bordelum iøvrigt – ligesom for adskillige andre sognes vedkommende – findes anført uden angivelse af, hvad de blev brugt til!

Langenhorn: to vicarier, begge med hus og en årlig afkastning i penge, samt fem demat land til det ene. Derefter omtales degneembedet særskilt med eget hus og en indtægt i form af 1½ sk. pr. madskab (»mascup«).

Bargum: et vicarie anføres uden nærmere angivelse.

Det vil af oversigten over de kirkelige besiddelser i landsognene under Flensborg provsti ses, at der fandtes adskillige vicarier, fromme gaver og stiftelser, fra den gamle kirkes tid, og disse er hver for sig blevet givet med et bestemt formål for øje. I adskillige tilfælde har der været tale om underhold af en kapellan, i et par tilfælde er midlerne blevet anvendt til oprettelse af en sogneskole, ligesom der også et par steder har været tænkt på kirkebygningens vedligeholdelse og på den stedlige sognepræst. Meget ofte har man ikke fundet det nødvendigt at nævne, hvilket formål et optegnet vicarie egentlig tjente. Det gælder således Bordelum, hvor vor viden om vicariernes anvendelse udelukkende skyldes en tilføjet jordliste. Det tør derfor antages, at der har eksisteret flere kapellanier i de flensborgske landsogne end de udtrykkeligt oplyste. Dette sandsynliggøres i nogen grad af, at de forhåndenværende degneembeder åbenbart overalt i

sognene har eksisteret uden støtte fra stedlige vicarier [883]. De forhåndenværende dotationer kunde derfor af reformationens mænd udnyttes til formål, som de fandt påkrævet fra sogn til sogn.

Det er denne arv fra den gamle kirkes tid, som Christian III søgte at drage fordel af, da han 1544 25/5 udstedte sin forordning for folkeskolevæsenet i hertugdømmerne [884]. Den var så meget mere påkrævet, som kirkeordinansen af 1542 9/3 i sine bestemmelser om skolevæsenet fortrinsvis havde givet retningslinjer for udviklingen af latinskolerne [885]. Ikke for intet var disse skoler jo forudsætningen for uddannelsen af den nye tids præstestand. Folkeskolevæsenet findes derfor kun ret perifert berørt i kirkeordinansen. Det blev forældrene pålagt at sørge for, at børnene kom til kirkens katekismusundervisning i forbindelse med søndagsgudstjenesterne, og i ugens løb skulde degnene afholde timer i katekismusgennemgang, men det var også stort set alt, hvad der blev forlangt.

Skoleforordningen af 1544 25/5 blev derfor den egentlige grundlov for folkeskolevæsenet i hertugdømmerne. Undervisningens fornemste målsætning skulde naturligvis også her være den at opdrage den opvoksende slægt i reformationens grundsætninger. I deres søndagsprædiken skulde præsterne pege hen på katekismens hovedstykker, og om hverdagen skulde kapellanerne holde skole med katekismusundervisning og bibellæsning om formiddagen, samt læsning, skrivning og regning om eftermiddagen. At der med denne forordning var tænkt på den almindelige skole for alle menighedens børn, viser bestemmelsen om, at fattigfolks børns skolegang skulde bekostes af fattigkassen, ligesom der også skulde gives undervisning for pigerne af en dertil skikket kvinde. Sidst i forordningen fremhæves det, at degnene fortsat skal påtage sig at undervise de små børn og

883. I næsten alle sogne inden for Flensborg provsti nævnes der et »costerie«, et degneembede, til hvilket der betales en fast årlig afgift. Af en eller anden grund savnes en sådan angivelse dog for Joldelunds vedkommende. Hvad der siges om forholdene i Esgrus, er så godt som intet, det samme er tilfældet med stormflodssognet Okholm, så fra disse sogne er der heller ingen oplysninger om degneembedet (W. Jensen: Das Flensburger Propsteibuch vom Jahre 1538 (SVSHKG, 2. rk., X, s. 35–78)).

884. KHS, 3. rk., V, s. 153–159 (H. F. Rørdam); F. M. Rendtorff: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts (SVSHKG, 1. rk., II, s. 25–29; Anmerkungen, s. 205–217).

885. Jvf. note 728.

»In allen steden vnde flecken schal eine schole syn, daryn men latin lere . . .« (SVSHKG, 1. rk., X, s. 19–23, 32–35, 68–78; spec. s. 69).

lære dem katekismen, således som det var blevet forordnet i kirkeordnansen.

Der er ikke tvivl om, at Christian III og hans mænd har håbet at hæve undervisningens niveau ved at foreskrive, at de gejstligt uddannede kapellaner (eller diakoner) [886] havde pligt til at deltage i og eventuelt endda forestå skoleundervisningen ude i landsognene. Men forudsætningen for noget sådant var naturligvis, at der i hvert landsogn fandtes en ordineret gejstlig ud over sognepræsten, og her har forholdet nok været det, at en sådan savnedes i adskillige, for ikke at sige i de fleste landsogne.

I virkeligheden findes kapellaner og diakoner kun bevidnet fra godt en halv snes landsogne i Nordslesvig, når man ser bort fra øen Als, hvorfra der også kendes en halv snes kapellanembeder. Det gælder om følgende landsogne: Broager, Bylderup, Emmerlev, Højer, Højst, Klipleve, Løjt, Ullerup, Varnæs, Vester Sottrup, Øsby, og på Als: Egen, Havnbjerg, Hørup, Ketting, Lysabild, Nordborg, Oksbøl, Svenstrup, Tandslet og Ulkebøl [887].

Som man vil se, er der, bortset fra Als, langt, undertiden endda – og det gælder især i de nordligste dele af Nordslesvig – overordentlig langt mellem kapellanembederne. Meget tyder dog på, at man flere steder har hjulpet sig på anden vis. Præsterne havde nemlig ikke sjældent deres sønner eller eventuelt svigersønner hos sig som såkaldte adjunkter, der ventede på at kunne overtage det fædrene embede. Sådanne ansættelsesforhold lader sig påvise fra følgende sogne: Vonsbæk, Starup, Bjolderup, Hellevad, Ravsted, Stepping, Løgumkloster, Tyrstrup og Nybøl [888]. Det er de tilfælde, som kildematerialet frem til år 1600 tillader os at fastslå, men man tør vel nok antage, at der har været flere gejstligt uddannede kapellaner eller diakoner knyttet til de nordslesvigske landsog-

886. Under omtalen af egnede kvinder til undervisningen af pigerne skelnes der ikke mellem de to titler; det siges nemlig, at det ideelle vilde være, om en sådan undervisning fandt sted ved »eine capellansche edder diaconi ehefru« (KHS, 3. rk., V, s. 157; SVSHKG, 1. rk., II, s. 27).

887. Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864, III, s. 12, 17, 20, 22, 23, 24, 35, 36, 37–42, 97, 105. Smlgn.: G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, s. 24. Her tages der dog kun hensyn til de sogne, hvor det kan påvises, at kapellanerne virkelig har holdt skole!

888. Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten, nr. 91 + 1402, 159 + 763, 239 (her anvendes titlen kapellan!), 298 (kapellan), 683 (kapellan), 739 + 917, 800 (kapellan), 955, 962 (kapellan). Kun navnestoffet indtil år 1600 er gennemgået.

ne [889]. Selv dette indrømmet har de fleste sognepræster dog nok måttet undvære en sådan medhjælp.

De meget spredt forekommende kapellanembeder vidner om, at de sogne, der skulde have haft en såkaldt »kapellanskole«, så ubetinget må have udgjort en undtagelse, og det har medført, at nogle forskere i denne periodes historie har ladet sig forlede til at mene, at skoleforordningen af 1544 25/5 simpelthen ikke er blevet udført i praksis [890]. Noget sådant måtte nok kunne vække forundring, når man betænker, at der jævnligt blev afholdt visitatser rundt omkring i sognene, og når man dertil gør sig klart, at ungdommens oplæring i den lutherske kristendomsforståelse var et af reformationsmændenes allervigtigste anliggender. En fuldstændig til-sidesættelse af en kgl.-hrtl. forordning vilde på denne baggrund være noget højst besynderligt. Men så galt gik det dog heller ikke.

Læser man forordningen igennem, vil man komme til at lede forgæves efter ordet »kapellanskole«. Der står blot, at det hører med blandt kapellaners embedspligter at holde skole – eller rettere: forestå skolen –, og hermed kan der kun være ment den allerede eksisterende sogneskole [891]. Hvor der ingen kapellaner eller diakoner fandtes, måtte det naturligvis fremdeles være den stedlige uordnede degn, der var skoleholder, og det må derfor betegnes som en ren misforståelse, når man har villet antage, at man med forordningen af 1544 har ønsket ude i landdistrikterne at oprette en særlig skoleform, en såkaldt »kapellanskole«. Hvad man har ønsket, er at indskærpe kapellanerne deres embedspligt også over for skolen for derved at opnå en højnelse af skolens niveau på de steder, hvor det var muligt.

Alt det fremførte forudsætter eksistensen af et skolevæsen overalt i de sønderjyske sogne, grundlagt af reformationens mænd, og når man betænker, hvor vigtigt et anliggende det var for disse, er der vel næppe hel-

889. Man bør dog i den forbindelse have i erindring, at ordet »kapellan« i den efterreformatoriske tid endnu lod sig bruge om en sognepræst, se f.eks.: KHS, 3. rk., I, s. 739.

890. Selve begrebet »kapellanskole« er skabt af F. M. Rendtorff og forekommer i hans »Anmerkungen« til skoleforordningen af 1544 25/5 (SVSHKG, 1. rk., II, s. 212). Herfra er denne betegnelse blevet overtaget af Johanne Skovgaard (Sønderjyllands Historie, II, s. 454) og i G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen etc., s. 23–24.

891. »Darna ... befehlen wy ... , dat dydt also by dem actu communi apostolico ymer blive, dat de capellane up den land sülvest de schole holden ... « (KHS, 3. rk., V, s. 156; SVSHKG, 1. rk., II, s. 26).

ler grund til at betvivle det. Den flensborgske provstibog fra 1538 viser til fulde, at der fra den gamle kirkes tid har været en arv at bygge videre på. Overalt i sognene fandtes der degne, og der var også økonomiske midler til stede.

Det var derfor ikke en uoverkommelig opgave at omsætte kirkeordinansens krav om et skolevæsen, ledet af degnene, i praksis, og det har været de kirkelige visitorers opgave at bringe denne sag i orden fra sogn til sogn [892]. Skoleforordningen af 1544 25/5 skal ses som en udbygning af de bestående rammer og som et forsøg på at sikre, at ungdommen fik den rette forståelse af evangeliet indpodet ved at indskærpe de ordnede kapellaners (eller diakoners) pligt til at forestå undervisningen, mens begyndelsesgrundene godt kunde overlades de uordnede degne.

Men hvor der savnedes sådanne gejstlige til at lede skolen, blev det degnen, der måtte bære byrden alene under sognepræstens tilsyn. Den sogneskole, der i sin rod går tilbage til kirkeordinansen af 1542 [893], kaldes derfor også med rette degneskolen.

892. Et hertugeligt mandat af 1587 21/2 til Paul v. Eitzen og Johannes Pistorius i anledning af en samtidig provstevakance i Kiel, Oldenburg, Tønder og Steinbek (Stormarn) provstier har som bilag en oversigt over, hvad en visitats gjaldt. Under pkt. 22 hedder det om skolerne: »An Præceptores suam Parochianis probent fidelitatem, ut pueri & puellæ in legendo, scribendo, numerando, canendo, ac literis, imprimis in Cateschismo recte instituantur & informentur«. Det er for øvrigt betegnende, at mandatet henviser til kirkeordinansens bestemmelser: »... damit auch in unsern Fürstenthümern das allein seeligmachende Wort Gottes vortgeflantzet, Kirchen und Schulen wohl fürgestanden, und nach Einhalte in Unsern Fürstenthümern Anno 42. aufgerichtete Kirchen-Ordnung verfahren werden möge« (E. J. v. Westphalen: Monumenta Inedita, IV, sp. 3375, 3373).

893. G. Japsen mener med henvisning til bl.a. hertug Johann Adolfs kirkeforordning for Åbenrå provsti af 1598 1/1 (trykt: SVSHKG, 2. rk., IV, s. 40–48), at »der fra omkring 1600 opstod skoler på landet i Nordslesvig« (Det dansksprogede skolevæsen etc., s. 26). Den pågældende forordning viser imidlertid også hen til kirkeordinansen af 1542: »... die Pastorn, Cappellane vnndt Kustere« skal drage omsorg for, at kirkeordinansens bestemmelser overholdes, »insonderheitt aber auff die Predigte des heiligen Catechismi mitt vleisz sehen, dieselben von Jahren zu Jaren vnauffhorlich treiben . . ., auch darauff acht haben sollen, das in allen vnndt jedem Caspell laut vnserer Kirchenordnung Schulen gehalten werden, Vnndt alles im Schull Regiment ordentlich zugehen vnndt die Jugendt nutzlich vnndt woll instituiert werden muge«.

»Stedet må betyde«, siger G. Japsen, »at ikke-gejstlige personer holdt

Hvor dybtgående degneskolens undervisning har været, har naturligvis været afhængig af den enkelte undervisers åndelige karat. Vi ved uendelig lidt om dette og må som regel slutte ud fra spredt forekommende oplysninger. Så meget står dog fast, at – som fremhævet af G. Japsen – »alle forskere, som har interesseret sig for den slesvigske landbefolknings oplysthed i denne periode, er enige om, at læse- og skrivekyndigheden var almindeligt udbredt« [894].

Når det er sagt, bør man dog nok have i tankerne, hvor langt denne oplysthed har strakt sig uden for den besiddende bondestands kreds. For fattigfolks børn, for børn af inderster, husmænd og håndværkere var det vel ikke altid så let at få tid og råd til at skaffe sig undervisning, selv om skoleforordningen af 1544 for deres vedkommende havde stillet krav til fattigkassen. Med tiden bedredes forholdene noget, vel ikke mindst fordi der efterhånden oprettedes skoler i de enkelte landsbyer uden for sognets kirkeby. De kaldtes gerne biskoler og vel med rette, fordi degnens sogne-skole nu engang udgjorde det grundlæggende element i den efterreformatoriske undervisning [895].

7: Også i købstæderne var skolen et barn af kirken, og her var idealet en

skole på landet«. Det er imidlertid vanskeligt at læse noget sådant ud af teksten. Der tales blot om, at præster, kapellaner og degne skal se til, at der holdes katekismusprædikener, d.v.s. overhøringer, og at skolerne passes i overensstemmelse med kirkeordinansen af 1542. Der er således kun tale om en indskærpelse af en forlængst gældende, i virkeligheden siden 1542 og 1544 institutioneret ordning.

894. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, s. 26. For den her behandlede periodes vedkommende er især henvisningen til Peter Ingwersens afhandling i *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest* vigtig: *Sprachen die Leute auf der mittelschleswigschen Geest in früheren Jahrhunderten auch plattdeutsch?*, 1954, s. 30–42.

895. Noget nedsættende, om end ikke altid med urette, er disse skoler også undertiden blevet kaldt vinkel- eller klipskoler. G. Japsen har foreslået betegnelsen »bondeskole«. I sin iver for at rehabilitere disse skoler skriver han dog følgende, der vel ikke kan forblive uimodsagt: »Arkivstoffet giver indtryk af, at flertallet af de første nordslesvigske landsbyskoler blev holdt af degne. Men arkivalierne bedrager. De omtaler kun skoler, som kirken havde forbindelse med, enten fordi skoleholderen var degn, eller fordi kirkekassen gav tilskud til dem. De skoler, der lå uden for kirkens sfære, blev ikke optegnet nogetsteds. Derfor findes der ingen oplysninger om de skoler, som kirkeforordningen for Åbenrå amt henlyder til . . .« (Det dansksprogede skolevæsen etc., s. 27–28).

skole for borgernes børn, samt en latinskole som forberedelsesskole til universiteterne. Det var som nævnt først og fremmest latinskolerne, der havde haft interesse for den kreds af teologer, der med Johann Bugenhagen i spidsen havde forestået udformningen af kirkeordinansen af 1542 9/3 [896]. Det primære for dem var naturligvis at sørge for tilgang af nye præster, og derfor skulde der være latinskoler i alle byer og flækker. For de drenge, der ikke lærte latin, samt for pigerne, skulde der være tyske skoler, siges det kort og godt [897].

Det var dog kun i Haderslev, at det i 1567 lykkedes at skabe en varig latinskole [898]. Før den tid praktiseredes kirkeordinansens bestemmelser og skoleforordningen af 1544 25/5 i Haderslev og i de andre byer på den måde, at de stedlige præster, kapellaner og diakoner, påtog sig at føre den mere fremmelige del af ungdommen ind på lærdommens vej. Evnede de ikke dette til fuldkommenhed, måtte den kundskabstørstende discipel vandre andetsteds hen.

Niels Heldvads fader, Hans Nissen, der stammede fra Søderup i Hjordkær sogn, fik sin første latinskoleundervisning i Abenrå, men måtte derefter læse videre i Flensborg [899], skønt der heller ikke her fandtes en velfunderet latinskole før i 1566, da den romersk-katolske humanist og franciskanermunk Lütke Naamensen tilvejebragte det økonomiske grundlag for en sådan [900]. De bevarede universitetsmatrikler viser dog, at der allerede før dette år var blevet immatrikuleret ikke færre end 84 flensborgere ved tyske universiteter [901].

896. Jvf. note 728, 885.

897. »In allen steden vnde flecken schal eine schole syn, daryn men latin le-re«; »De winckel Scholen scholen affgedan werden, vnd men eine Latinische Schole dar syn«, hvorefter undervisningsforløbet i en latinskole gennemgås; »Vp de düdeschen Scholen der kinder vnde Megedeken, de nicht Latin leren, mach de Auericheit seen, dat se vnderholden werden« (SVSHKG, 1. rk., X, s. 69, 70, 77–78).

898. M. Favrholt: Haderslev Latinskoles Historie 1567–1967.

899. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi, s. 12–13.

900. O. H. Møller: Erneueretes Andenken der milden Stiftungen, durch welche . . . Ludolphus Naamani etc., 1774; sm.: Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche . . . Ludolphum Naamani . . . betreffen, 1775; O. M. Brasch: Flensborg Latin- og Realskoles Historie, I (1861); Flensborg Bys Historie, I, s. 174–175 (Aage Bonde); Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 92–94 (Erich Hoffmann).

901. Zeitschrift der Zentralstelle für niedersächsische Familiengeschichte, XIII, 1931, s. 149 ff. (Th. O. Achelis).

Det var ikke blot i Abenrå, at den stedlige højere undervisning ikke var tilstrækkelig. Selv i Haderslev, hvor man dog havde kunnet byde på den lutherske præsteskoles undervisning, måtte elever søge en videregående undervisning i andre byer, efter at reformationens første vartid var forbi. Sognepræsten i Hammelev, Jørgen Stur [902], havde således måttet sende sin søn til latinskolen i Ribe, og Haderslev-drengen Lorenz Petersen (Laurentius Petri), der i 1575 blev præst ved den tyske Skt. Petri kirke i København, havde ligeledes modtaget sin første lærdom i Ribe [903]. Haderslev latinskoles konrektor i årene 1570–75, Knud Bramsen, har derfor ikke med urette lovprist hertug Hans den Ældre for skolens oprettelse i et latinsk hyrdedigt. »Nu kan vore drenge, Gud ske lov, lære i fædrelandet, hvad de tidligere lærte ved fremmede kyster. Tidligere var de nødt til at sende deres børn til Ribe eller til Lübeck eller også til Hamburg«, siger han i et par af digtets strofer [904].

Skoleforholdene i Tønder kender vi en lille smule til takket være den senere generalprovst Jacob Fabricius den Ældres erindringer [905], og de vidner om, at situationen her var den samme som i de to østkystbyer.

Jacob Fabricius var i 1565, kun fem år gammel, kommet fra Tønder til Rendsburg på grund af faderens forflyttelse dertil, og på det tidspunkt kunde han kun tale sin dansk-sønderjyske dialekt, bortset fra nogle salmer og bønner, som han i sit hjem havde fået lært på plattysk. Et par år efter faderens tidlige død flyttede mor og søn i 1571 tilbage til familiens hjemby Tønder. Han havde da forlængst glemt at tale dansk og blev derfor kaldt »den tyske Jacob«. I skolen lærte han først og fremmest latin, men skrev på egen hånd – som han selv siger – prædikenen på latin, plattysk og dansk, så godt han formåede [906]. To timer om dagen blev

902. Se: note 742.

903. Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, s. 131–132; Th. O. Achelis: Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen, s. 31.

904. Th. O. Achelis: Haderslev og Ribe Katedralskoler i Middelalderen (Sønderjysk Månedsskrift, 2. årg., s. 138); Th. O. Achelis: Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen, s. 31.

905. Kgl. Bibl., Thott 1928 b, 4°. Udgivet i oversættelse til dansk af H. F. Petersen (Sønderjyske Årbøger, 1963, s. 161–233).

906. »Ich kam alsobald in die schule. Da lerneten wir neben dem catechismo Chytræi Epitomen Grammaticæ Philippi, wie auch syntaxin Olrici, ist Philippi syntaxis grammaticarum quæstionum Lossii und so was gutes, macheten vers, das es eine art hatte. Anno 1572 kamen wir in unser eigen haus. Ich . . . sass und schrieb die predigt auch im keltesten winter, wenn alle knaben ausgingen, so latein, so teutsch, so denisch, soviel ich konte«.

han og hans kammerater i skolens latinafdeling undervist af andenpræsten, Andreas Michelsen, der snart efter kom til Burkal som sognepræst [907], og desuden af en noget drikkfædig kapellan, Conrad Hollmann, der endte sine dage som præst på Føhr.

Man får her bekræftet, at det i overensstemmelse med skoleforordningen af 1544 25/5 hørte med til andenpræstens og den eventuelt forhåndenværende kapellans embedspligter at påtage sig den videregående undervisning. Karakteristisk for den tids opfattelse af undervisningens målsætning har man drevet øvelser ud fra evangeliet til den kommende søndag. Det har været eleverne pålagt at forsøge sig med at skrive en prædiken ud fra teksten, og den flittige Jacob har da ikke nøjedes med latinen, men også skrevet en plattysk prædiken, svarende til provstens prædikensprog, samt endvidere forsøgt sig med en prædiken på dansk, andenpræstens gudstjenestesprog. Det fremgår dog udtrykkeligt, at det var noget, han gjorde på eget initiativ.

Ej heller i Tønder var undervisningens niveau imidlertid tilstrækkelig højt for en kundskabstørstende elev. Jacob Fabricius fortæller, at hans skolekammerat Peter, en søn af herredsfoged Hans Nissen til Hajstrupgård og bror til den senere herredsfoged Nis Hansen, i 1572 var blevet overflyttet til latinskolen i Flensborg – måske foranlediget af, at Andreas Michelsen havde fået ansættelse som sognepræst i Burkal. Ved en bryllupsfest et halvt års tid senere traf de to kammerater atter sammen, og Jacob gjorde da den opdagelse, at Peter, der før havde »siddet under ham«, nu havde lært mere i Flensborg, end det havde været ham selv muligt i Tønder. Det medførte, at også Jacob i påsken 1573 blev overflyttet til latinskolen i Flensborg, hvor den navnkundige Thomas Schattenberg var rektor.

Mens undervisningssproget var dansk overalt i landsognene, evtl. med undtagelse af de steder, hvor præsten eller hans kapellan eller diakon gav en videregående undervisning for en særligt fremmelig elev, var det plattysk overalt i de nordslesvigske byskoler. I stiftelsesbrevet for Haderslev latinskole af 1567 6/2 omtales den stedlige borgerskole udtrykkeligt som »den tyske skrive- og regneskole«. Det hedder om den, at den skulde

907. Jvf. note 774. – Året for Andreas Michelsens ansættelse i Burkal er i Otto F. Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864*, II, s. 75, sat til »ca. 1569«, men det må efter det her meddelte sættes til ca. 1572.

fortsætte i det hidtil lagte spor, mens »vinkelskolerne« skulde ophøre, noget, som allerede kirkeordinansen af 1542 havde forlangt [908].

Kampen mod vinkelskolerne blev fra officielt hold som regel ført ud fra økonomiske motiver, idet eksistensen af dem betød en forringelse i de fastansatte læreres løn. Endelig var der det ideelle motiv at tage hensyn til, at undervisningens niveau ikke blev anset for tilstrækkelig højt i disse skoler; det kunde være så som så med den religiøse målsætning for undervisningen, når den foregik helt uden kontrol fra gejstlighedens side. Når borgerskabet alligevel så stædigt holdt fast ved denne skoleform, således at den stort set overlevede alle de periodiske indgreb, der kendes fra Haderslev såvel som fra Åbenrå og Tønder, skyldes det utvivlsomt den sprogligt-kulturelle situation i de nordslesvigske købstæder. Forholdet var nemlig det, at folk sendte deres børn til disse vinkelskoler, for at de på deres eget sprog kunde lære begyndelsesgrundene i læsningen, inden de blev sat i den tyske skrive- og regneskole [909].

Købstædernes tyske borgerskole har også modtaget børn fra de hjem, der tilhørte landsoggenes kulturelt set plattyske overklasse. Først og fremmest gjaldt det børn af lokale øvrighedspersoner og bestillingsmænd af forskellig art. Kun på den måde lader det sig forklare, at disse personer i deres senere liv har evnet at udtrykke sig på plattysk, således som det så entydigt fremgår af et utal af breve og andre bevarede aktstykker, men

908. »Vnd wollen hirmitt alle winckelschulen, wordurch dieses trivial (d.v.s. latinskolen) muchte geschwecht vnd verhindert werden, vobotten, vnd dieselben jderzeit abzuschaffen vnsern conseruatom beuolen haben, Aber eine Teudsche rechen vnd schreibe schull haben wir gnedig vergunstigt vnd zugelassen« (N. A. Schröder: Fünf Urkunden des Johanneums zu Hadersleben (Quellen und Forschungen, V, s. 221–222); De Hansborgske Registranter, I, s. 147–154. Jvf. Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte, s. 3–8).

909. I Haderslev fik skrive- og regnemester Franz Grothusen en vinkelskole, ledet af Troels Olufsen, afskaffet i 1641. Nogle år senere synes samme mand at være blevet lærer i Gammel Haderslev; »Troels Wolff, Scholemester« får her et barn døbt i 1664. Der kan næppe rejses tvivl om, at Troels Skolemesters undervisningssprog har været dansk. Jvf. Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt, s. 10, 12.

Smlgn.: Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, s. 179; Åbenrå bys historie, I, s. 156 (P. Kr. Iversen). For Sønderborgs vedkommende svigter arkivmaterialet totalt.

det er selvsagt et forhold, der kun glimtvis lader sig belyse.

At birkefoged Matz Asmussen i Varnæs lod sine sønner gå på skole i Åbenrå, fremgår således af en notits i en tingbog [910], og det er kun takket være en udskrift af en ligprædiken, at vi kender noget til det skoleforløb, som herredsfoged Nis Hansen til Hajstrupgård oplevede [911]. Han gik først i skole i Tønder, derefter var han tretten år gammel blevet sendt til Lüneburg til den dengang højt æstimerede pædagog Lucas Lossius, og efter tre års ophold der bragte hans far ham til »den tyske regneskole« i Hamburg. Man har således allerede dengang indset betydningen af, at en kommende repræsentant for den verdslige øvrighed blev vel skikket til sin gerning.

Eksemplet er interessant, fordi det viser, at det ikke alene var unge, der forberedte sig til en akademisk løbebane, der nåede vidt omkring i deres studietid.

8: Det ligesom lå i luften, at det var en forudsætning for enhver form for socialt opadstræb, at man kunde noget tysk, og det er derfor ikke så underligt, at man langt op i tiden atter og atter ser fremsat ønsker fra befolkningens side om undervisning i tysk og det – vel at mærke – også i de dansksprogede landsbyskoler [912].

Fra tiden før 1600 kan det være vanskeligt at finde den slags udtalelser fra befolkningen, men en ejendommelig præstesag fra Toftlund fra 1568 kan tolkes som et udtryk for, at man anså kendskab til tysk som forudsætning for ansættelse af en præst. I Toftlund midt i Nordslesvigs

910. Sønderjysk Månedsskrift, 1969, s. 144 (Ib Andersen); jvf. note 873.

911. Sønderjyske Årbøger, 1891, s. 235 (G. Friis); jvf. note 845.

912. I 1763 klagede beboerne i Ørsted, Oksenvad sogn, over skolelæreren Poul Pedersen Todberg. Han var ikke duelig, skrev de, »siden hand ey er i stand at lære børnene det tydske Sprog, thi som han er en Mand, der for hen er viget af Jylland, formodentlig af Claus Holmgods, hvor intet tydsk [tales], saa merckes end nu, at han hverken kand tale eller forstaae, mindre lære ungdommen det samme, hvilket dog saare hart er fornøden for vore børn her i Holsteen, hvor vores børn ofte maa søge deres brød paa den tydske orth«. I Rinkeæs klagede nogle bønder over præsten Fr. Christoffer Bruhn, der bl.a. havde villet påtvinge dem en »gantz nichts nutzender Schulmeister«. »Er verstund kein teutsch: darumb solten unsere Kinder darunter leiden und nichts als Dänisch lernen«. Citaterne er taget fra G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, s. 79, 105.

hjerter havde man fået en præst fra Ribe, Peder Nielsen, og ham mente sognefolket at have grund til at være utilfreds med. Han læspe, hævdede de, og hverken ung eller gammel evnede derfor at forstå, hvad han prædikede. En klage til biskoppen i Ribe havde været forgæves, og menigheden henvendte sig derefter til hertug Hans i Haderslev, utvivlsomt vel vidende om, at man kunde drage fordel af modsætningsforholdet mellem hertugen i Haderslev og bispen i Ribe. De bad hertugen skaffe dem en anden præst og helst en, der også evnede at udtrykke sig på tysk, eftersom deres kirke ligger ved alfarvej, og der tidt og ofte kommer både tyske og danske for at høre Guds ord [913].

Udtalelsen kan tolkes derhen, at man har anset det for påkrævet, at der også var adgang til at høre tysk under gudstjenesten i et sogn med dansk gudstjenestesprog, og noget sådant har utvivlsomt også i ny og næ fundet sted. Endnu langt op i tiden forekom det, at man ved de danske gudstjenester sang tyske salmer, så en tysksproget tilhører har ad den vej kunnet få noget ud af gudstjenesten. Ligeledes var det inden for Slesvig stift sæd og skik, at provsten overtog forrettelsen af de kirkelige handlinger såsom dåb, vielse og begravelse inden for den stedlige præstefamilie, og ved sådanne lejligheder blev der talt tysk, ved begravelser undertiden også latin, hvilket de bevarede trykte ligprædikener vidner om [914].

I flækker, hvor godtfolk fra nær og fjern mødtes, som i Løgumklo-

913. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir D 40 I. Jvf. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 68.

At vejfarende har anvendt plattysk og har kunnet bruge dette sprog i samtale med folk ude i landdistrikterne, fremgår af en dagbog, som en iøvrigt ubekendt mand ved navn Hans Heistermann har efterladt sig. Det udtog, der er bevaret af denne dagbog, gengiver en samtale, som er ført med kromanden i Ravsted om lokale tilstande i den første reformationstid (Wie die Rapstedter lutherisch wurden, meddelt af Ludwig Andresen i bl.a. Die Heimat, 1921, s. 123–124 efter en udateret årgang af Königlich Privilegiertes Intelligenzblatt für Tondern und Umgegend; genoptrykt på højtysk i Deutscher Volkskalender für Nordschleswig, 1949, s. 63–65).

914. Th. O. Achelis har formodet, at denne sædvane går helt tilbage til Eberhard Weidensee; den er i hvert fald bevidnet fra 1564: »Wenn de verstoruen Pastor begrauen wert, plecht ock de Prouest de lichpredige to donde« (Georg Boethius: Einbericht vnde verkleringe etc., LA. Haderslev provstearkiv, nr. 533; KHS, 2. rk. II, s. 275); jvf. Th. O. Achelis: Anton Kaiser (Archiv für Reformationsgeschichte, 1937, s. 130–131).

ster [915], eller som i Nordborg, hvor en fyrstefamilie holdt hof, blev det et århundrede senere almindeligt at holde tysksprogede gudstjenester, men ved en lejlighed som hertug Johann Adolfs ophold i Nordborg prædikedes der allerede tysk den 4. adventssøndag 1622, efter hvad præsten har noteret i sin kirkebog [916]. På samme måde var det helt naturligt, at der blev afholdt tyske gudstjenester i Klipleve kirke for godsherskabet fra Søgård. Her var det en fast tradition med tyske gudstjenester hver tredje søndag og én gang i hver af årets tre højtider, jul, påske og pinse [917].

9: Det har ofte været diskuteret, hvor udbredt kendskabet til plattysk har været i den periode efter reformationen, i hvilken det endnu var et anerkendt kultursprog, og fra dansk side har man tidligere været tilbøjelig til at bestride et almindeligt kendskab til dette sprog [918]. Men i de senere år er der sket en afgørende ændring af denne opfattelse, og denne ændrede opfattelse skyldes først og fremmest det forsøg, der er gjort på at fastslå det rent faktiske talesprog på grundlag af citater af vidneudsagn i de bevarede retsprotokoller. Sådanne findes både fra Haderslev, Tønder og Abenrå bevaret fra den tid, da det plattyske sprog endnu havde funktion som kultursprog [919].

915. Om de tyske gudstjenester her haves fra 1738 en udtalelse, der ganske svarer til de to i note 912 meddelte. Det er generalsuperintendent Conrad, der i sin visitatsindberetning skriver: »Was die Teutsche Predigten zu Rinckenis und Lügum Closter betrifft, melden die Prediger, dass die Eingesessene daselbst unerachtet ihrer der mehrste Theil kein Teutsch, hingegen fast alle, nur einige wenige ausgenommen, dänisch verstünden, dennoch auf die Teutsche Sprache, unwissend aus welcher irriger Einbildung, sehr verpicht und begierig sein sollen; welcherhalb ich Bedencken trage, eine gänzliche Abschaffung der Teutschen Sprache in Vorschlag zu bringen« (SVSHKG, 2. rk., V, s. 454).
916. Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Gottesdienste im Herzogtum Schleswig (SVSHKG, 2. rk., X, s. 79–102, spec. s. 91–93).
917. H. V. Gregersen: Det tyske gudstjenestesprog i Klipleve (Sønderjysk Månedsskrift, 1955, s. 125–127).
918. Det er således en grundfæstet opfattelse hos C. F. Allen, se især: Det danske Sprogs Historie, I, s. 85–127. Det samme gælder stort set Marius Kristensen i Sønderjyllands Historie, I, s. 78, og Claus Eskildsen har givet udtryk for, at Tønders borgere ved oplæsningen af de plattyske retsregler har forstået »lige så meget af det, som deres forfædre af en latinsk messe« (Schleswigs Boden und Volkstum, 1938, s. 54).
919. Fra tiden før 1650 findes følgende: LA. Rets- og politikæsenets arkiver.

For Haderslevs vedkommende er dette materiale blevet gennemgået af Th. O. Achelis. Her er retsprotokollernes sprog straks fra 1629 højtysk afvekslende med dansk, men i ny og næ forekommer et vidneudsagn citeret på plattysk i et iøvrigt højtysk protokollat, og undertiden er også de spørgsmål, der skulde besvares af vidnerne, nedskrevne på plattysk. Th. O. Achelis har gjort opmærksom på, at den indvending kunde rejses, at det skyldtes, at byskriverne ikke har været det danske folkesprog mægtig og derfor har gengivet det i plattysk form. Haderslevs bysekretærer i det her behandlede tidsrum, Johann Boldich, Joachim Berens, Anton Klinge og Nicolai Freuchen, stammede nemlig alle fra det plattyske sprogområde. De var født i byer som Wittenberg, Greifswald, Buxtehude og Kiel. Men selv for disse fremmedfødte gælder det, at de har været nødt til at gengive specielle injurier så nøjagtigt som muligt, og det vil i enkelte tilfælde sige, også på dansk. Achelis mener derfor at kunne slutte, at retsprotokollernes gengivelse af vidneudsagn kan tages som et bevis for, at det plattyske sprog blev talt i Haderslev, selv efter at byens råd var gået over til at anvende det finere højtyske sprog [920].

Denne opfattelse af de sproglige tilstande i en nordslesvigsk købstad har fundet tilslutning hos Anders Bjerrum, idet også Tønders retsprotokoller viser, at der undertiden gengives vidneudsagn på plattysk, selv efter at det anvendte sprog forlængst er blevet højtysk. »Dette sidste beviser uimodsigeligt, at en del af borgerne talte nedertysk og ikke dansk, når de vidnede for retten«. At vidnerne aflagde ed på tysk, ses af, at en kvinde fra Århus i 1718 fik lov til at aflægge eden på dansk, fordi hun ikke var det tyske sprog mægtig, som det udtrykkelig siges [921].

Kildematerialet synes således entydigt at vidne om, at der i købstædernes byret er blevet talt plattysk af de indstævnedes, og at dette sprog følgende må anses for at have haft en betydelig udbredelse som borgernes andet talesprog. Thi et rigtigt modersmål er det aldrig blevet, konkluderer Th. O. Achelis, mændene kunde ikke undvære det i det offentlige liv,

1629–39 Haderslev rådstueprotokol; 1633–34 Haderslev bytings retsprotokol; 1573–1602, 1608–57 Tønder rådstueprotokoller; 1603–41 (diverse år) Åbenrå bys tingprotokoller.

920. Th. O. Achelis's anmeldelse af Sønderjyllands Historie, I (Göttingische gelehrte Anzeigen, 1933, s. 27–37, spec. s. 30 f.); Th. O. Achelis: Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen, s. 18–19, 73.

921. Anders Bjerrum: Folkesproget i Tønder gennem Tiderne (Tønder gennem Tiderne, s. 440–464, spec. s. 448).

anderledes derimod med kvinderne. De havde nok lært det i skolen, men de brugte det ikke til daglig [922].

En gennemgang af retsprotokollerne fra Åbenrå viser, at forholdene her helt og holdent svarer til, hvad der kan udlæses af det tilsvarende materiale fra de to nabobyer. Også her var retssproget endnu i begyndelsen af 1600-årene plattysk, og vidneudsagn findes derfor almindeligvis gengivet på dette sprog. Der kan ikke være tvivl om, at borgerne ikke alene har forstået plattysk, men de har også evnet at tale det, i hvert fald så nogenlunde.

Men helt sikker på, at den sproglige form, som retsprotokollerne har fået, i et og alt svarer til det faktisk talte sprog, skal man nu ikke være, trods alle anførte indicier herfor. Ligesom i vor egen tids retssale har man også dengang søgt at give det talte ord en skriftlig form, der har kunnet danne grundlag for sagens bedømmelse. Specielle udtryk af f.eks. injurerende karakter har det selvsagt været nødvendigt at gengive så præcist som muligt, derfor også i ny og næ på dansk, men et uddrag af et vidneudsagn eller af et sagsforløb har man næppe gengivet ord til andet, og man kan derfor ikke uden videre udlede noget om byens talesprog på grundlag af retsprotokollernes referater.

Et enkelt eksempel vil belyse, hvor agtpågivende man bør være over for retsprotokollernes gengivelse af vidneudsagn. 1613 16/8 behandles for Åbenrå ret en strid mellem en borger fra Ribe og den stedlige bøddel, der – det bør vel nævnes for en ordens skyld – havde mange andre gøremål end det at hugge hovedet af dødsdømte. Bøddelens fremstilling af, hvorledes ordene var faldet under det mundhuggeri, der var opstået mellem ham og hans modpart, er i byretsprotokollen gengivet på plattysk, og vidste man ikke bedre, skulde man mene, at de to havde talt plattysk med hinanden. Ribe-borgeren har imidlertid sendt byretten en skriftlig fremstilling på dansk af striden og af ordvekslingen, således som han har husket den, og den findes indklæbet i retsprotokollen på det sted, hvor sagen er blevet refereret.

Den skriftlige gengivelse af det talte ord er i begge tilfælde ukorrekt, da hver af dem har talt sin hjemmevante dialekt. Ripenseren har haft sin egne måde at udtale ordene på, og bøddelen har udtrykt sig i sin samtids

922. »Der Mann, der im öffentlichen Leben stand, konnte es nicht entbehren und benutzte es, anders die Frau, die es zwar in der Schule gelernt hatte und im Gottesdienst hörte, der aber die Übung im mündlichen Gebrauch fehlte« (Göttingische gelehrte Anzeigen, 1930, s. 32 (Th. O. Achelis); sm.: Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen, s. 19).

»affenråske« mål, isprængt plattyske gloser og vendinger, men de har gensidigt forstået hinanden og automatisk oversat modpartens talte ord til det sprog, som det faldt dem naturligt at bruge i skriftlig form, i Åbenrå plattysk, i Ribe dansk.

10: Et godt og nuanceret billede af den sproglige situation i en nordslesvigsk købstad findes i Haderslev-præsten Johannes Oldendorphs selvbiografi fra 1560'erne. Johannes Oldendorph var i årene 1556–62 Haderslevs dansksprogede andenpræst, men evnede også – som tidligere omtalt [923] – at prædike på plattysk [924] og havde derfor i forbindelse med en vakance gjort regning på at blive sin bys førstepræst. I Tønder var et sådant avancement nogle år i forvejen lykkedes for Georg Petrus [925].

Johannes Oldendorphs selvbiografi er – som det sig hør og bør for en præst [926] – skrevet på latin, men i ny og næ gengiver han ord og sætninger i deres oprindelige sprogdragt. Han har således talt plattysk med hertug Hans den Ældre [927] og latin med sine embedsbrødre [928]. En forvirret person, han mødte, udtrykte sig derimod på dansk [929].

Desværre har han kun gengivet sine samtaler med medlemmer af byens styre og med andre af byens borgere på latin, og vi kan heller ikke se, på hvilket sprog han har talt med sin hjertenskær, som han blev viet til i 1563, men det er karakteristisk, at han – skønt tidligere dansk andenpræst – forærede sin tilkommende et tysk Ny Testamente. Pigen, der var af jævn stand, havde tilhørt hans dansksprogede menighed; alligevel skulde hun have et tysk Ny Testamente [930], og det hænger vel sammen med, at hun har gået i byens tysksprogede skole og fået en nødtørftig undervisning der. At hun havde dansk som modersmål, viser de sidste ord, som hun fik fremstammet på sit dødsleje [931]. Ved en sådan lejlighed går polituren som bekendt af os mennesker!

923. Jvf. note 757–759.

924. Efter sin afskedigelse agtede han at udsende sine prædikener på tysk og dansk i trykken (Johannes Oldendorphs selvbiografi, s. 68/69).

925. Jvf. note 771.

926. Jvf. note 852.

927. Jvf. note 738.

928. F. eks. s. 62/63, 64/65, 66/67 i Johannes Oldendorphs selvbiografi.

929. Smstds., s. 98/99.

930. Johannes Oldendorphs selvbiografi. En præsteskabne fra Haderslev i hertug Hans den Ældres tid, udg. A. Andersen, s. 96/97.

931. Smstds., s. 128/129.

Selv var Johannes Oldendorph så fortrolig med det plattyske, at han drømmer, at en bror henvender sig til ham i dette sprog [932]. At en borgmesterenke fra Flensborg, skønt selv stammende fra Haderslev, tiltaler ham på plattysk, kan vel ikke undre [933]. Det er snarere mere pudsig på baggrund af de spegede sprogligt-kulturelle tilstande, at de to indfødte præster fra Haderslev-egnen, Georg Boethius (Jørgen Boie), hvis far var præst i Vilstrup, og Johannes Oldendorph, hvis slægt var kommet fra Gammelby i Fjelstrup sogn (deraf navnet), også kunde gøre brug af det danske sprog [934]. Men det var ganske vist noget helt specielt, der var på tale. Det var et løfte, som provst Boethius gav sin noget mislykkede præstekollega, og det er nok troligt, at det ene og alene blev givet på dansk, for at hans hustru ikke skulde forstå, hvad der blev sagt. Hun var en datter af Johann Meiger i Rendsburg og enke efter Vincents Alberti i Tønder. Hendes portræt er ikke just tegnet i de lyseste farver af den gode Oldendorph.

Det lille situationsbillede viser med al ønskelig klarhed, at medlemmer af den overklasse inden for købstædernes borgerskab, hvis kultursprog var plattysk, samtidig beherskede det danske sprog. Deres hjemlige rod og barndommens sønderjyske dialekt har ikke ladet sig fornægte.

Denne kendsgerning kommer også tydeligt til orde i Jacob Fabricius den Ældres selvbiografi. Han meddeler heri, at han ved sin tilbagekomst til Tønder efter en række barndomsår i Rendsburg blev kaldt »den tyske Jacob« [935]. Hans jævnaldrende kammerater, børn af borgerskabets bedre kredse, har moret sig over hans manglende kundskaber i det sprog, som de selv benyttede som indbyrdes samtalesprog til trods for, at de i skolen lærte plattysk og evtl. latin, og til trods for, at deres fædre, medlemmer af det stedlige bypatriciat, udelukkende gjorde brug af plattysk, når noget skulde sættes på prent.

11: I sit senere virke som hofpræst på Gottorp og som gottorpsk generalprovst blev Jacob Fabricius's embedssprog det højtyske sprog.

De forskellige sønderjyske fyrstehoffer foretrak dette sprog, og det kom hurtigt i højsædet både i Slesvig, Haderslev og Sønderborg. For udviklin-

932. Smstds., s. 108/109.

933. Smstds., s. 98/99.

934. Smstds., s. 106/107.

935. »... also das sie mich nenneten den teutschen Jacob« (KB. Thottske samling, nr. 1928 b 4°; Sønderjyske Årbøger, 1963, s. 177; Tønder Bys Historie, s. 453).

gen i Nordslesvig fik det især betydning, at hertug Hans den Ældre i Haderslev (1544–1580) gjorde brug af det, og det samme havde også allerede været tilfældet med nogle af Christian IIIs medarbejdere. Wolfgang Utenhof var således selv sachser, og det var derfor kun naturligt, at han brugte det kancellisprog, der var udformet i hans hjemland [936], og som takket være reformationen og især de reformatoriske skrifter fandt udbredelse overalt inden for det tyske sprogområde.

Netop fordi højtysk var de wittenbergske reformatorers eget sprog, vandt det almindelig anseelse som det finere tysk i forhold til plattysk. Det var det hellige sprog, i hvilket Martin Luthers bibeloversættelse var affattet. Med andre ord: Næppe var det plattyske sprog takket være reformationen blevet sin hidtidige rival, det latinske sprog, kvit, før der dukkede en langt farligere rival op i det højtyske sprogs forklædning. Udviklingen foregik imidlertid gradvist, og vi skal hen i slutningen af 1600-årene, før den var endeligt afsluttet.

Endnu i 1593 besørgede amtsskriver Blasius Ekenberg i Flensborg, understøttet af den kongelige statholder Heinrich Rantzau, en plattysk oversættelse af Jyske Lov efter en nyudkommet dansk udgave [937]. Også hertug Johann Adolfs kirkeforordning for Åbenrå provsti af 1598, et arbejde, som Jacob Fabricius havde en afgørende indflydelse på, blev udsendt på plattysk [938], og endnu så sent som i 1635 anså en flensborgsk præst, Paul Walther, det for formålstjenligt at udsende en ritualbog på plattysk [939], skønt det højtyske sprog på det tidspunkt forlængst hav-

936. Hertugdømmet (det senere kongerige) Sachsen havde udviklet sig af det middelalderlige markgrevskab Meissen, og det var derfor endnu i det første efterreformatoriske århundrede almindeligt at kalde Martin Luthers sprog »det meissniske«. Provst Georg Hübschmann i Åbenrå har ifølge sin kirkebog i 1659 foretaget en begravelse »in der Meissnischen Sprache«. Byhistorikeren Thomas Ries, der i 1914 udsendte skriftet *Aus Alt-Apenrade. In und um St. Nikolai*, har – åbenbart under indtryk af verdenskrigens begivenheder – læst »in der masurischen Sprache« (s. 23), og denne fejllæsning er vandret videre til Carsten Petersen: *Slesvigske Præster*, s. 276.

937. *Dat rechte Judsche Lowbock Anno 1590 avergesehn, corrigeret, vnde in dem Densken vorbetert, tho Copenhagen in Druck uthgegahn. Nu öuerst vth dem Densken in de Holsteinische Sprake . . . vp dat trüwlikeste gebracht vnde ummegesettet. Anno MDXCIII.*

938. Jvf. note 893.

939. *Manuale ecclesiasticum edder Kercken Handbökeschen, 1635. Tredive år senere, i 1665, udsendte Adam Olearius en højtysk agende for de gottorpske lande, Das Schleswigsche und Holsteinische Kirchen-Buch.*

de erobret sig en plads i kirkens forkyndelse [940].

Overgangen fra plattysk til højtysk foregik ikke, uden at der blev ydret betænkeligheder. Ikke mindst måtte overgangen til et nyt prædikensprog blive et brændende problem for kirkens forkyndere. Den nordslesvigske præst og forfatter, Niels Heldvad, har et sted i sin produktion givet udtryk for, hvad der i den forbindelse har rørt sig i tiden; han kalder det en stor dårskab at ville prædike på højtysk for stakkels enfoldige bønder i Braunschweig-Lüneburg, Slesvig-Holsten, Mecklenburg og Pommern [941]. Men selv anvendte Niels Heldvad i sit forfatterskab skiftevis både højtysk og dansk, og det er kun de ældste af hans almanakker, der er udsendt samtidig på såvel plattysk som dansk [942].

Efter år 1600 skete det atter og atter – og i almindelighed i forbindelse med en ny mands embedstiltrædelse –, at plattysk blev forladt til fordel for højtysk, og det lader sig fra embede til embede tydeligt aflæse af de bevarede papirer, hvornår skiftet har fundet sted.

Det er værd at lægge mærke til, at det plattyske sprog holdt sig forbausende længe ved flere nordslesvigske embeder. Tingbøgerne fra Slogs herred er således ført på dette sprog helt til 1683. En rask gennemgang af sprogskiftet giver følgende resultat for købstædernes vedkommende:

Haderslev:

1605 byrådet (byretsprotokollerne, bevaret fra 1629, er blandet højtysk og dansk; 1653/54 byfogeden; 1636 kirkens højmesse.

Tønder:

1613 bysekretæren; 1652 kirkens højmesse.

Åbenrå:

Fra århundredets midte er retsprotokollerne gået tabt; 1672 kirkens højmesse.

Sønderborg:

1623 kirkens højmesse.

940. Se herom: C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, I, s. 85–103.

941. »Ein sehr grosse Torheit were es, wann einer den armen, einfeltigen Bawren in Hertzogtum Braunschweig, Lüneburg, Schleswig, Holstein, Mecklenburg und Pommern etc. wolte in hochdeutscher Sprachen predigen, davon sie eben so viel verstehen und vernemen können, als die Krähe vom Sontage. Niemand zürne darumb, dass ich die Warheit schreibe« (Amphitheatrum Fidei, 1622, s. 407; jvf. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi, s. 46).

942. Se oversigten over Niels Heldvads forfatterskab (H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi, s. 179–185).

Sønderborg udgør som hofby en undtagelse, men ellers vinder det højtytiske sprog alt i alt ret sent indpas i det nordlige Slesvig, og det har utvivlsomt en ganske bestemt årsag. For en befolkning med en dansk dialekt som hjemmesprog har det været en langt voldsommere overgang at skulle tilegne sig det højtytiske sprog [943].

12: Det er på denne baggrund, man skal bedømme den modstand mod gudstjenester på højtytisk, der 1631 6/4 findes nedfældet i Tønders retsprotokol. Præsten Richard Bennich (af herredsfogedslægten fra Rinckenæs) var begyndt at prædike på højtytisk, men borgmester og råd bad ham om at benytte plattysk (»die [Nieder]Sechsische Sprache«), som var bedre forståeligt for den »enfoldige« menighed, så den »med udbytte kunde høre og forstå det guddommelige ords prædiken« [944]. Præsten fulgte henstillingen, og overgangen til højtytisk skete først i 1652, da Stephan Kenckel trådte til. Richard Bennich blev kort tid efter denne affære klosterprovst i Preetz, og her har han nok bedre kunnet boltre sig på det fornemmere tungemål.

Sønderjyllands historie kender andre eksempler på sager med præster, foranlediget af landets specielle sprogligt-kulturelle situation. Ikke mindst gælder dette de dansktalende sogne i den nordlige del af Sydslesvig, hvor der var tysk gudstjenestesprog. En forudsætning for, at den slags lod sig praktisere, var naturligvis, at præsten ud over sit tyske embedssprog også

943. I Haderslev udsendte en ung latinskolelærer, Johannes Eginovius (fra Egen på Als?), i 1623 en dansk oversættelse af et højtytisk skrift og giver i ordet følgende begrundelse for sit arbejde: »Denne samme liden, dog nyttelig Høytydske Tractat eller Bog haffuer jeg udsæt paa det Danske Tungemaal, oc . . . ladet prente, dem i synderlighed til nyttighed og gaffnlig efterrætning, som er ukyndige, uforfarne oc ubelæste i det Høytydske Tungemaal«. Jvf. H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil Aaret 1814, II, s. 409; Th. O. Achelis: Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen, s. 74.

944. » . . . Er muchte sich der hochdeutschen Sprache, so er in seiner Predigt eine Zeit hero geübet, enthalten und darkegen die Sechsische Sprache wiederumb, wie zuvor üblich gewesen, gebrauchen, darauf er bestellet und angenommen, die Gemeine gewohnet und verstehen können . . . dass Herr Richard seine deutsche Predigt, wie allewege vor und bey seiner Zeit der Gebrauch allhir gewesen, in Sechsischer, alss dieser einfeltigen Gemeine verstantlicher Sprache, vorrichten solle, damitt die arme Gemeine die Predigt des Göttlichen Wordts mit Nutz hören und vorstehen könne . . .«. Jvf. Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, s. 261.

beherskede den stedlige befolknings dialekt. Hvis disse betingelser ikke var i orden, kunde der nemt blive kludder i forholdet mellem præst og menighed.

Allerede i 1554 har den gottorpske generalprovst, Volquard Jonas, gjort opmærksom på den fare, en præst kunde komme i på grund af ukyndighed i de stedlige forhold. I anledning af et præsteskitte i Havetoft i Angel anbefalede han derfor provsten at ansætte en præst, der kunde dansk, idet en sådan hurtigt vilde finde ud af, at den pågældende menighed havde begået underslæb over for embedet [945]. Den hidtidige, udelukkende plattysktalende præst havde åbenbart ikke fattet, hvad der foregik.

I Handeved rejste menigheden i 1591 klage over, at amtmand og provst havde tiltænkt dem præsten Martin Petri, fordi han som nordfriser ikke kunde dansk [946]. Denne udtalelse skal ikke uden videre udlægges derhen, at man i Handeved har haft udelukkende danske gudstjenester. Hvad man ønskede, var en præst, der kunde gøre prædikenen forståelig for dem, og som man kunde tale sammen med på den hjemlige dialekt. Fra en langt senere tid er en sådan gudstjenestelig situation blevet overleveret fra Ladelund [947].

Der var ikke i forbindelse med reformationstidens administrative foranstaltninger blevet forordnet en bestemt grænse mellem sogne, der havde dansk eller plattysk kirkesprog [948]. Man fulgte skik og brug, således som den fra sogn til sogn havde udviklet sig siden senmiddelalderen, og det var op til den enkelte sjælesørger at gøre sig forståelig for menigheden. Ved præsteansættelser har man måttet tage hensyn til dette, og ikke mindst har det været selve sognemenigheden magtpåliggende at få en præst, der passede ind i sognets særlige sprogligt-kulturelle situation [949]. Så vidt vi er i stand til at bedømme det, ser det ud til, at de syd-

945. »Wen dar eyn kerckher were, de densch konde vnd dar eyn iar edder lenger gewest were, de worde da allerleye vth vynden, dat vnderlagen iss« (KHS, 2. rk., IV, s. 678).

946. Slesvigs delte Bispedømme, s. 227 (H. Hejselbjerg Paulsen).

947. Se: note 780.

948. Jvf. note 813, 815.

949. Truels Thomsen i Oversø har fortalt Jacob Fabricius om sin ansættelse i 1599, at provsten, magister Thomas Schattenberg, ikke havde villet give sit samtykke. »Men jeg svarede, at min kaldelse, som også sognets folk holdt på, var lovlig. Jeg sagde også, at jeg var født i Oversø, og at min far havde været præst der i mange år; således var jeg ikke nogen fremmed« (Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617–1644, udg.

slesvigske landsogne med dansk-sønderjysk talesprog i det første efterreformatoriske århundrede overvejende har haft præster, der var landsdelens egne børn [950]. De har læst evangeliet og de øvrige liturgiske tekster på plattysk, og man har sunget plattyske salmer, men prædikenens sprog er blevet tilpasset menighedens sproglige formåen, og man tør formode, at de præster, for hvem det religiøse livs vækst i menigheden var noget meget væsentligt, har været de mest ivrige for at prædike på modersmålet. Sognepræsten i Oversø, Truels Thomsen, har således i en samtale fortalt Jacob Fabricius den Yngre, at han holdt sine bodsprædikener på dansk [951].

Noget tilsvarende er det nok gået for sig i de nordslesvigske landsogne. Også her har det plattyske sprog haft en vis plads inden for gudstjenesterne. Det gælder i hvert fald med hensyn til salmesangen i sognene under Slesvig stift, men den længere sydpå herskende tradition med plattyske prædikener eksisterede ikke nord for Skelbækken, når der ses bort fra ganske enkelte kirker som f.eks. den adelige kirke i Kliplew.

Johanne Skovgaard's formodning om, at der er blevet prædikedet på plattysk i Højst kirke, holder således ikke stik [952]. Den første efterreformatoriske præst i dette sogn, Peter Thomsen, var barnefødt i Hee sogn

A. Andersen, s. 77, oversættelsen).

950. »Sieht man die Pastorenlisten durch, so darf man Kenntnis des Dänischen voraussetzen in Quern bis 1570, im Grundhofer Pastorat bis vor 1572, im Geltinger Diakonat bis 1590, im Geltinger Pastorat bis 1618, in Glücksburg bis 1630, in Sieverstedt bis 1635, und von 1636–1668 (Stephan Klotz's embedsperiode) kommen Pastoren, bei denen wir Kenntnis des dänischen Sprache nicht voraussetzen dürfen, in Solt, Esgrus, im Grundhofer Diakonat, in Husby, Steinberg und Sterup vor« (Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Gottesdienste im Herzogtum Schleswig, SVSHKG, 2. rk., X, s. 85).

Se også: August Sach: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung, III, s. 366.

951. »Unse busspredigten gehen alle mitwoch fleissig fort . . . Doceo in mea ecclesia Danice« (Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617–1644, s. 81).

952. Sønderjyllands Historie, II, s. 508.

Fejlen, der også forekommer i Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten, II, s. 175, skyldes, at Johannes Prætorius ved sit studiums påbegyndelse er blevet indført i Rostocks universitetsmatrikel som »Brethstedensis« i stedet for »Bedstædensis«, således som han selv skriver sig i sin egen kirkebog. Jvf. Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswischen Studenten, nr. 637, samt LA. Højst kirkebog 1590 ff.

ved Ringkøbing, og hans søn og efterfølger, Johannes Prætorius, var søn af herredsfoged Jens Jepsen i Bedsted (deraf hans latiniserede navneform: prætor – foged). På denne baggrund kan der ikke være tvivl om, at de to præsters prædikensprog har været dansk, men som udtryk for det sprogligt-kulturelle klima på den tid i Højst og i sognene deromkring har Johannes Prætorius ført sin kirkebog på plattysk, kun hist og her isprængt nogle sætninger og ord på latin. Derimod har han ikke efterladt sig så meget som et eneste ord på dansk!

Hvad der gjaldt ham, gjaldt hele hans generation blandt præsterne i sognene nord for den nuværende landegrænse. I løbet af 1600-årene gik de over til at bruge højtysk i stedet for plattysk. Først godt et århundrede senere bliver det mere og mere almindeligt, at præsterne ved siden af højtysk også gør brug af det danske skriftsprog. Således var det i Højst, og således var det i nabosognene, og det er værd at lægge mærke til, at det er præster inden for samme dynasti, der gennemløber denne udvikling [953].

Tilfældet fra Højst er ikke enestående i sin art. Tværtimod kan man snarere hævde, at arvegang inden for præsteembederne var det almindelige, selv om de meget lange præstedynastier selvsagt ikke lader sig påvise overalt. I Hellevad-Egvad var det en ydre anledning, Niels Heldvads forjæelse fra embedet i 1611, der forstyrrede arvegangen. Den var ellers også her kontinuerlig fra reformationstiden. Morfaderen, Laurs Dithmer, havde som præst under romerkirken oplevet overgangen til lutherdommen.

Ikke så helt få steder lader der sig fremvise en endog meget lang præsterække inden for samme familie, vel at mærke, når man også medtager spindesiden. Det gælder Højer, hvor efterkommere efter den i 1554 tiltrådte Hans Christensen sad som præster indtil år 1800. I Nybøl i Sundved har medlemmer af samme slægt virket som præster fra i hvert fald 1560 og indtil 1793, og i det nærliggende Sottrup er der tale om en

953. De i sønderjyske sogne ofte forekommende præstedynastier (se herom: Slesvigs delte Bispedømme, s. 146–154 (H. Hejselbjerg Paulsen)) skyldes næppe alene problemet med en forsvarlig måde at løse pensioneringen på, men bør også anskues på baggrund af landets specielle sprogligt-kulturelle situation.

I Højst sidder samme dynasti af præster i henved 200 år: Peter Thomsen (1544–92), svigersønnen Johannes Prætorius I (1592–1645), sønnen Johannes Prætorius II (1645–86), sønnen Johannes Prætorius III (1686–1702), svigersønnen Nicolaus Ewald (1702–32, far til Enewald Ewald), svigersønnen Esben Petersen Hørup (1732–37, fra Hørup på Als).

ubruds række af præster inden for samme slægt fra reformationstiden og indtil 1714. Samme udviklingslinje lader sig påvise i Uge, hvor efterkommerne af den ca. 1568 tiltrådte Lorenz Hinrichsen (Laurentius Henrici) var sognets præster indtil 1739.

Alle de nævnte steder er den sprogligt-kulturelle udvikling inden for samme familie nøjagtig den samme som den i Højst skildrede. De ældste af præsterne anvender ved siden af latin plattysk i deres skriftlige efterladerenskaber, derefter får det højtyske sprog en dominerende plads, men i løbet af 1700-årene vinder det danske sprog stedse større indpas.

Afsluttende bemærkninger

Som kultursprog ebbede det plattyske sprogs tid ud i løbet af 1600-årene, men som befolkningens almindelige talesprog har det holdt sig levende overalt i det nordtyske sletteland, og det har endda vist sig at være så livskraftigt, at det har evnet at brede sig inden for det sydslesvigske område, således at det i vor tid har en nordgrænse, der så nogenlunde svarer til den dansk-tyske landegrænse.

Overgangen til højtysk kultursprog har utvivlsomt været et stort og afgørende skridt i alle plattysktalende egne, men ingen steder har denne proces haft større og mere dybtgående virkninger end i de dele af hertugdømmet Slesvig, hvor plattysk nok havde vundet hævd som befolkningens religiøse sprog, men hvor man i daglig tale benyttede sig af en dansk-sønderjysk eller frisisk dialekt. Her, d.v.s. i største parten af det nuværende Sydslesvig, kom overgangen for lange tider til at betyde en lammelse af alt kulturelt liv, og der er ingen tvivl om, at det er på denne baggrund, at man skal søge årsagen til den mærkbare forskel, der gjorde sig gældende, da det 19. århundredes folkelige, nationale og religiøse bevægelser voksede frem. Mens Nordslesvig oplevede et folkeligt røre både på det nationale og religiøse område, forholdt befolkningen inden for denne del af Sydslesvig sig alt i alt tavs. Nationale anliggender overlod man til stedlige embedsmænd, og den kirkelige udvikling lededes af præstestanden [954].

I det dansk-sønderjysktalende Nordslesvig, hvor det danske kultursprog takket være reformationstidens ordning af gudstjenestesproget havde beva-

954. Allerede valget til den første slesvigske stænderforsamling viste dette. Med undtagelse af øen Als, hvor bønderne valgte en præst, blev der overalt i de nordslesvigske landdistrikter indvalgt bønder, mens man i Sydslesvig lod sig repræsentere ved folk, der ikke tilhørte den egentlige bondestand, et forhold, som det liberale Kieler Correspondenzblatt straks gjorde opmærksom på, jvf. H. V. Gregersen: Die soziologische Struktur der Bevölkerung Nordschleswigs in ihrer Bedeutung für die national-politische Entscheidung (Grenzfriedenshefte, 1954, 2. Heft, s. 12-18).

ret pladsen som kirkens og det religiøse livs sprog, måtte det plattyske sprog lidt efter lidt vige, for til sidst helt at uddø, nu da det ikke mere havde funktion som øvrighedens og administrationens sprog, og det høj-tyske sprog nåede aldrig en tilsvarende udbredelse, således at det kunde overtage dets plads. Højtyisk forblev alle dage en snæver overklassens sprog og vandt især indpas hos medlemmer af embedsstanden, men for den øvrige del af befolkningen havde det kun rang som tillært fremmed-sprog.

Det danske kultursprogs rodfæstede stilling forblev ubestridt, og i den forbindelse kom den følgende tids betydelige skolereformer til at øve en vældig indflydelse. Reform-ortodoksiens og pietismens krav om gennemførelse af kirkens gamle ønske om en læse- og skrivekyndig befolkning fremmede denne proces, og den må vel siges at være blevet fuldbyrdet i løbet af det 18. århundrede. Det fik til følge, at den del af Sønderjylland, hvor dansk var herskende som kirke- og skolesprog, blev en dansk kulturprovins, omend med sit eget særpræg.

En århundredlang historisk udvikling lader sig ikke uden videre udvise!

Ligesom det danske præg bevarede sin sønderjyske egenart, lader der sig også konstatere en vis forkærlighed for tysk kultur hos en del af befolkningen i den del af Nordslesvig, der i senmiddelalderen udgjorde den nordligste del af det slesvigske domkapitels embedsdistrikt. Det lader sig nemlig ikke bestride, at nordgrænsen for dette område så nogenlunde svarer til den såkaldt »skæve« eller »truede firkants« nordlige afgrænsning, hvor der helt siden 1840'erne har boet adskillige hjemmetyskere, en betegnelse, der for øvrigt netop blev skabt i disse år [955].

Det tør antages, at de inden for denne del af Nordslesvig hyppigt forekommende tyske inskriptioner i kirker og undertiden også på kirkegårde, samt tyske bøger og papirer af forskellig art på de gamle slægtsgårde kan have fremmet en vis modtagelighed for tyske synspunkter hos en del af befolkningen, da det nationalpolitiske opgør mellem dansk og tysk bredte sig. Det bør dog samtidig betones, at det intetsteds er lykkedes at give et bevis for en århundredlang anerække for Nordslesvigs hjemmetyskhed.

At begynde på en længere drøftelse af dette emne vilde imidlertid føre langt ud over de rammer, der er lagt for den herværende fremstilling.

955. Ordet »hjemmetysker« synes at stamme fra det bevægede år 1848 (Sønderjysk Månedsskrift, 1956, s. 155–158, 174).

Deutsche Zusammenfassung*)

Das vorliegende Buch ist eine geschichtliche und keine philologische Untersuchung. Es behandelt die Verbreitung der niederdeutschen Sprache im alten Herzogtum Schleswig, und zwar besonders in ihrer Verwendung als Schrift- und Kultursprache. Zeitlich wird die geschichtliche Epoche bis in das 17. Jahrhundert hinein behandelt, in dem dann die niederdeutsche Sprache im öffentlichen Gebrauch dem Hochdeutschen allmählich weichen mußte.

Das Buch enthält einen Einschnitt um das Jahr 1440; im ersten Teil wird die sprachlich-kulturelle Entwicklung im ganzen Gebiet des Herzogtums Schleswig aufgezeigt, während der zweite Teil in der Hauptsache Nordschleswig betrifft. Ursache für die Aufteilung sind die Vorgänge in Verbindung mit der Kapitulation in Flensburg im Jahre 1431. Hier erlitt die Politik des dänischen Königs eine Niederlage, die für Jahrhunderte das politisch-kulturelle Klima im Herzogtum bestimmen sollte. Für Südschleswig bedeutete diese Entwicklung den Fortfall einer dänischen Alternative zur niederdeutschen Kultursprache. Die Folge war der Verlust des südlichen Teiles des Herzogtums für die dänische Nation, obwohl dänische und friesische Mundarten dort noch lange gesprochen wurden.

Eine andere Folge der Vorgänge von 1431 war die Bildung des schleswig-holsteinischen Territorialstaates. Hierdurch erhielt die deutsche Sprache den Charakter als Sprache der Obrigkeit und Verwaltung. Diesen Rang behielt sie tatsächlich bis zum Jahre 1850. Zunächst war es allerdings die niederdeutsche Sprache, die dann später im Laufe des 17. Jahrhunderts durch das Hochdeutsche abgelöst wurde.

Im ersten Teil des Buches (bis zum Jahre 1440) wird die geschichtliche Entwicklung in vier Zeitabschnitte aufgeteilt, die mit einer kurzen Übersicht über die wichtigeren politischen Begebenheiten eingeleitet werden.

* For oversættelse til et bedre tysk, end jeg selv skriver, takker jeg Amtsgerichtsrat Johannes-H. Meyer, Flensborg.

Die Einwanderung holsteinischer Bauern in den südlichsten Grenzbe-
reich des Herzogtums im Zeitraum vor 1241 bedeutete keine kulturelle
Beeinflussung auf die eingeborene dänische und nordfriesische Bevölke-
rung. Anders wurden die Verhältnisse in den Jahren nach 1300. Jetzt
wurde ein bedeutender Teil des Großgrundbesitzes von holsteinischen
Adligen übernommen, und zwar entweder durch Kauf oder Einheirat. In
anderen Fällen geschah dieses vielleicht auch, weil die holsteinischen
Herren in den Jahren der Agrarkrise das Land zweckmäßiger bewirt-
schafteten. Dieses Eindringen von holsteinischen Adligen berührte nicht
nur Schleswig; vielmehr wurde ganz Dänemark davon betroffen. Im
Herzogtum Schleswig wurde der deutsche Einfluß aber kräftiger und
dauerhafter, weil sich hier nämlich die Schauenburger festsetzten. Die
Herrschaft dieses Geschlechts insbesondere über die Bischofsstadt Schles-
wig hatte zur Folge, daß das dortige Domkapitel seit 1325 hauptsächlich
Deutsche alt Mitglieder hatte. Dieses wiederum wurde für die kulturellen
Belange im Bistum Schleswig von großer Bedeutung, weil ja die Kirche
das allgemeine Bildungsmonopol besaß. Der geistliche Nachwuchs aus
dem Herzogtum erhielt am Domkapitel in der Bischofsstadt seine Aus-
bildung. Diese jungen Leute sprachen von Haus aus dänisch-südjütisch
oder aber nordfriesisch. Nach der Ausbildung gingen sie regelmäßig zum
Niederdeutschen als Kultursprache über, wenn sie sich nicht des Latein-
schen bedienten.

Diese geschilderten sprachlich-kulturellen Verhältnisse galten aber
nicht überall im Herzogtum Schleswig. Für die spätere nationale Ent-
wicklung im Grenzlande wurde es von entscheidender Bedeutung, daß das
westliche Nordschleswig bis südlich von Tondern dem Bischof von Ripen
unterstand, und daß die Inseln Alsen und Ärö zum Bistum Odense ge-
hörten. In diesen Gebieten behauptete sich das Dänische als Kultur-
sprache neben dem Lateinischen. Derselbe Sachverhalt traf aber auch
für den nördlichsten Teil des Schleswiger Bistums, die Präpositura Bar-
withssyssel, zu. Die Präpositur hatte ihr eigenes Kollegiatkapitel in Ha-
dersleben, und hier herrschte die dänische Kultursprache ähnlich vor wie
die niederdeutsche am Domkapitel zu Schleswig. Auf der anderen Seite
wurde das ganze Gebiet südlich der Linie von Loit (nördlich von Apen-
rade) über Rapstedt bis Hostrup (bei Tondern) – d.h. ganz Südschleswig
mit dem südlichen Teil Nordschleswigs – in kirchlicher Hinsicht von
Schleswig aus verwaltet und unterlag daher dem Einfluß der niederdeut-
schen Kultursprache. Gerade in dem erwähnten südlichen Teil Nord-
schleswigs sollte später in der Zeit der nationalen Entscheidungen das

Heimdeutschum seine stärksten Wurzeln finden. Eine direkte Verbindung mit den geschilderten sprachlich-kulturellen Verhältnissen im Spätmittelalter läßt sich jedoch nicht feststellen.

Der zweite Teil des Buches (mit der Zeit nach 1440) behandelt zur Hauptsache Nordschleswig. Das Ergebnis der jahrelangen Kämpfe, nämlich der niederdeutsch regierte schleswig-holsteinische Staat, ging nach dem Aussterben der Schauenburger als Begriff nicht unter. Er befestigte sich vielmehr 1460 im Vertrag von Ripen, durch den die schleswig-holsteinische Ritterschaft den Oldenburger Christian I. erkor »nicht also eyn koningh to Dennemarken, men umme gunst de de inwonere desser lande to unser personen hebben«. Die Oldenburger fühlten sich lange als deutsches Fürstengeschlecht. Jedoch war der Besitz der nordischen Königskrone für sie von größerer Bedeutung. Demgegenüber vermochten die Herzogtümer sich nicht als eigenes Staatsgebilde zu behaupten, obwohl sie bis 1850 ein eigenes inneres Verwaltungsgefüge hatten. Dennoch wurde aber bei den späteren dynastischen Teilungen nicht die Eider als Scheidegrenze angesehen.

Die Bedeutung, welche die niederdeutsche Sprache im Spätmittelalter im Herzogtum Schleswig erworben hatte, muß naturgemäß auch vor dem Hintergrund gesehen werden, aus welchem heraus die niederdeutsche Kultur, voran durch die Hansestädte, auf den gesamten nordischen und baltischen Raum einwirkte. Jedoch schlug sich dieser Einfluß im Bereich des schleswigschen Grenzlandes besonders stark nieder. Hier erhielt und bewahrte die niederdeutsche Sprache ihren Platz in der Obrigkeit und Verwaltung des Landes. Selbst die ursprünglich dänische Gesetzgebung wurde in das Niederdeutsche übertragen. Auch am Kollegiatkapitel in Hadersleben wurde der deutsche Einfluß in der Zeit um 1500 stärker, und die niederdeutsche Sprache erhielt in der Haderslebener Stadtkirche wie in den anderen Stadtkirchen Nordschleswigs einen festen Platz – war sie doch die Sprache der oberen Schicht geworden.

Mit der Reformation stellte sich jedoch eine Wende ein, die für die Stellung des Dänischen als Kultursprache in Nordschleswig entscheidend wurde. Herzog Christian von Hadersleben-Törning (der spätere König Christian III) und seine Ratgeber waren eifrige Lutheraner, und nach dem Landtag in Kiel im Jahre 1526 wurde die Reformation in die Präpositur Barwithsyssel, die Haderslebener Probstei, eingeführt. Schon wenig später, nämlich im Jahre 1528, konnte sich auch die Geistlichkeit in Törningelehn, das zum Bistum Ripen gehörte, nach dem dänischen Herrentag in Odense 1527 den Bemühungen des Herzogs nicht mehr entziehen.

Damit war in diesem Territorium als Ergebnis eine evangelisch-lutherische Fürstenkirche entstanden, und zwar auf Anordnung von oben her.

Herzog Christian und seine Ratgeber müssen als Deutsche angesehen werden. Dennoch hatten sie volles Verständnis für die Verkündung des Evangeliums in der Muttersprache des Volkes. Wie erwähnt hatte die niederdeutsche Sprache in Südschleswig und in den Städten Nordschleswigs seit langem einen gesicherten Platz. Daneben war es ohne Bedeutung, daß dänische und nordfriesische Mundarten sich noch jahrhundertlang behaupteten. Im größten Teil Nordschleswigs aber hatte die dänische Kultursprache einen ähnlichen Platz. Interessant ist hier die Feststellung, daß die dänische Sprache auch im südlichen Nordschleswig nach Abschaffung der lateinischen Liturgie Sprache des Gottesdienstes wurde. Die Linie Flensburg-Tondern, die sich bereits um 1340 als Grenzlinie zwischen dem Gebiet der Schauenburger und dem der schleswigschen Herzöge erwies, und sich später zur Trennungslinie zwischen dem Gebiet der dänisch-nordischen Königsmacht und dem der Schauenburger verdichtete, wurde letztlich die Scheide zwischen dänischer und niederdeutscher Kirchen- und Schulsprache. Gleichzeitig wurden die Gottesdienste der Diakone in den nordschleswigschen Städten dänisch. Als wichtig bleibt festzuhalten, daß die Kirchensprache im Wege der Gesetzgebung nie geregelt worden ist. Man folgte vielmehr einer Entwicklung, die sich nach und nach geformt hatte, und man überließ es letztlich dem einzelnen Verkünder, sich gegenüber seiner Gemeinde in der gewünschten Sprache verständlich zu machen.

Nach seinem Sieg in der sogenannten Grafenfehde führte Christian III die Reformation in ganz Dänemark-Norwegen ein. Im Jahre 1537 sollte eine Versammlung in Hadersleben eine gemeinsame Kirchenordnung für seine Reiche und Lande ausarbeiten. Dem widerstrebte jedoch die schleswig-holsteinische Ritterschaft. Es kam daher erst nach dem Tode des alten Bischofs Gottschalk von Ahlefeldt im Jahre 1542 zu einer Kirchenordnung, und diese galt lediglich für Schleswig-Holstein. Hierzu gab es auf Einspruch des dänischen Reichsrates eine Einschränkung, wonach die Autorität der nunmehr evangelisch-lutherischen Bischöfe von Ripen und Odense wiederhergestellt wurde.

Auch nach der Reformation bewahrte die niederdeutsche Kultursprache ihre Stellung als Behördensprache und dadurch auch weitgehend als Sprache in Handel und Wandel. Es darf daher nicht bezweifelt werden, daß viele Bewohner Nordschleswigs niederdeutsch jedenfalls leidlich gesprochen haben werden. Der Übergang zur hochdeutschen Sprache, der in

der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts im Herzogtum Schleswig wie überall im evangelisch-lutherischen Kulturraum stattfand, unterbrach diese Entwicklung jedoch. Danach ließ die Kenntnis der deutschen Sprache nach. Der Abstand zur dänischen Mundart wurde durch das Hochdeutsche zu groß. Dafür erweiterte sich die Kenntnis des Dänischen, und sowohl durch Schulunterricht als auch durch den Gottesdienstgebrauch gewann die dänische Kultursprache die Oberhand. Die hochdeutsche Kultursprache bedeutete hierzu keine Alternative und behielt in den meisten Fällen lediglich einen Platz als erlernte Fremdsprache. Das Übergewicht des Dänischen als gewachsener Kultursprache gegenüber der gebräuchlichen Mundart wurde im Laufe der Zeit selbstverständlich. Eine ähnliche Entwicklung gab es aber in Südschleswig nicht, und allmählich wurde hier die Stellung des Hochdeutschen gesichert, während sich das Niederdeutsche in etwas abgewandelter Form den Platz statt der dänischen Mundart eroberte. Die alte sprachlich-kulturelle Scheide aus der Zeit nach der Reformation ist insofern von Bestand gewesen, als sie in der Hauptsache die heutige Grenze zwischen Dänemark und Deutschland bildet.

Bibliografi

- Abel, Wilhelm: Agravikrisen og Agravikonjunktur i Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert, 1935. 2. udg. 1966.
- Achelis, Thomas Otto: Anton Kaiser, der erste lutherische Hauptpastor in Hadersleben (1533–1553) (Archiv für Reformationsgeschichte, 1937).
- Beiträge zur Reformationsgeschichte des Herzogtums Schleswig aus der Wittenberger Universitätsmatrikel 1502–1602 (Genealogie, 1962).
  - Det ældste Kaldsbrev i Norden (Sønderjyske Årbøger, 1925).
  - Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte. 1934.
  - Die Haderslebener Artikel von 1528 (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., XVIII, 1934).
  - Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen (Gottorfer Schriften, V), 1959.
  - Gemeinden und Pastoren Nordfrieslands (Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe, 1926).
  - Gerhard Stewart (Archiv für Reformationsgeschichte, 1937).
  - Haderslev i gamle Dage, I–II, 1926–29.
  - Matrikel der Schleswigschen Studenten, I–III, 1966.
  - Schleswigsche Studenten 1517–1864 (ZSHG, 1949).
- Acta Pontificum Danica, I–VII, udg. L. Moltesen & A. Krarup, 1904–43, cit.: Acta Pont Dan.
- Albrechtsen, Esben: Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.–14. århundrede (Historisk Tidsskrift, LXXIV, 1974).
- Allen, C. F.: Breve og Aktstykker til Oplysning af Christian den Andens og Frederik den Førstes Historie, 1854.
- Det danske Sprogs historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, I–II, 1857–58.
- Alnor, Karl: Handbuch zur schleswigschen Frage, I (ikke udkommet), II–IV, 1930–34.
- Andersen, A.: Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617–1644, 1964.
- Johannes Oldendorphs Selvbibliografi, 1966.
  - Quattuor Centuriæ Epistolarum, Provst Johannes Pistorius' Brevsamling 1541–1605 (1614), 1971.
- Andersen, Emilie: De Hansborgske Registranter, I–II, 1943, 1949.
- Andersen, Ib: Birkefogederne i Varnæs (Sønderjysk Månedsskrift, 1969).
- Andersen, Oskar: Den haderslevske Kirkeordinans (Kirke-Leksikon for Norden, 1904).
- Andersen, P. O.: Havervadgård (Sønderjysk Månedsskrift, 1954).

- Andresen, Ludwig: *Acta Tunderensia*. Mitteilungen aus einer tonderschen Kopiensammlung (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1908, 1909).
- Die Entwicklung des deutschen Volkstums in Schleswig in der Zeit von 1544–1721 (Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, 1937).
  - Die Meyndorpsche Postille (Die Heimat, 1928).
  - Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg, 1939.
  - Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck« in Nord-schleswig (Deutsche Hefte für Volksforschung, 1934).
  - Nis Hinrichsen von Haistruphof (Die Heimat, 1927).
  - Von den Wurzeln des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck« (Der Schleswig-Holsteiner, 1934).
  - Wie die Rapstedter lutherisch wurden (Die Heimat, 1921; Deutscher Volkskalender für Nordschleswig, 1949).
- Annales Danici Medii Ævi, ed. Ellen Jørgensen 1920.
- Annales Regni Francorum, Schulausgabe v. Pertz-Kurze, 1895.
- Antislesvigholstenske Fragmenter, 1848–51.
- Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, udg. A. L. J. Michelsen & J. Asmusen, I–V, 1833–43.
- Arends, Otto Fr.: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten*, I–III, 1932.
- Arup, Erik: *Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne* (Historisk Tidsskrift, 7. rk., IV, 1902–04).
- Danmarks Historie, I–III, 1925–55.
  - Kritisk Vurdering af Klagedigtet af 1329 (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed, 1926).
- Becker, Tyge: *Claus Limbek den yngre eller Sønderjyllands sidste Kamp for sin Nationalitet*, 1855.
- Slægten Limbek (Orion, 1839).
- Beda, Venerabilis: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, ed. A. Holder, Freiburg und Tübingen, 1882; C. Plummer, Oxford 1896, 1961.
- Bertheau, Fr.: *Bugenhagens Beziehungen zu Schleswig-Holstein und Dänemark* (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1885).
- Herzog Johann der Ältere. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Schleswig-Holsteins (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1886, 1887).
- Bjerrum, Anders: *Anglernes hjemstavn* (Sønderjyske Årbøger, 1951).
- Den dansk-tyske sproggrænse i middelalderen (Namn och Bygd, 1962).
  - Folkesproget i Tønder gennem Tiderne (Tønder gennem Tiderne).
  - Vort Sprogs gamle Sydgrænse (Sønderjyske Årbøger, 1944).
- Bjolderup Sogns Historie, 1951–56.
- Black Hansen, Niels: *Abenrå Annaler 1524, 1584–1694*, 1954.
- Bobé, Louis: *Slægten Ahlefeldts Historie*, I–VI, 1897–1912.
- Bock, Karl Nielsen: *Forschung und Kritik zum Sprachwechsel in Angeln und Mittelschleswig* (Kopenhagener germanistische Studien, I, 1969).
- Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen

- Herzogtum Schleswig. Studien zur Beleuchtung des Sprachwechsels in Angeln und Mittelschleswig (Det Kgl. Videnskabernes Selskab. Historisk-Filologiske Meddelelser, XXXI, nr. 1, 1948).
- Niederdeutsch auf dänischem Substrat. Studien zur Dialektgeographie Südostschleswigs, 1933.
  - Sproget (Flensborg Bys Historie, I, 1953).
  - Sprogforholdene i Sydslesvig (Sydslesvig gennem Tiderne, II, 1946).
- Boockmann, Andrea: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, LII, 1967).
- Bolin, Sture: Danmark och Tyskland under Harald Gormsson. Grundlinjer i dansk Historia under 900-talet (Scandia, 1931).
- Borchling & Claussen: Niederdeutsche Bibliographie bis zum Jahre 1800, I-III, Teil 1, 1931-36, 1957.
- Bov Sogn, 1969.
- Brandt, Otto: Geschichte Schleswig-Holsteins, 6. oplag v. Wilhelm Klüver, 1966.
- Brasch, O. M.: Flensborg Latin- og Realskoles Historie, I, 1861.
- Brenner, Franz: Über die Nachkommenschaft des um 1420 auf Haistruphof gesessenen Peter Petersen (Die Heimat, 1927).
- Carstens Erich: Die Stadt Tondern. Eine historisch-statistische Monographie, 1861.
- Carstens, Werner: Beiträge zur Entstehung des schleswig-holsteinischen Staates (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1951).
- Die Wahl König Christians I. von Dänemark zum Herzog von Schleswig und Grafen von Holstein im Jahre 1460 (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1931).
- Christensen, Aksel E.: Erik af Pommerns danske kongemagt (Scandia, XXI, 1951-52).
- Kongemagt og Aristokrati, 1945.
  - Über die Entwicklung der dänischen Städte von der Wikingerzeit bis zum 13. Jahrhundert (Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum, Acta Visbyensia, I, 1965).
- Christensen, C. A.: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437 (Historisk Tidsskrift, 11. rk., VI, 1960-62).
- Christlyke Kerken Ordninge, de yn den Fürstendömen Schleswig Holsten etc. schal gehalten werdenn, 1542 (nyudgivet: Skrifter des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., X, 1920).
- Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Die, XIX: Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck I, 1884, III, 1902 (Detmar og Hermann Korner), IV, 1910.
- Cordes, Gerhard: Mitteldeutsches Handwörterbuch, begr. v. Agathe Lasch und Conrad Borchling, 1956 ff.
- Cypræus, Hieronymus: Chronicon Episcoporum Slesvicensium (E. J. v. Westphalen: Monumenta Inedita, III).
- Cypræus, Johann Adolf: Annales Episcoporum Slesvicensium, 1634.

- Dahlerup, Troels: Det danske Sysselprovsti, 1968.
- Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder (Historisk Tidsskrift, 12. rk., IV, 1969-70).
- Danckwerth, Caspar: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein, 1652.
- Danmarks Adels Årbog, diverse år, cit.: Danm Ad Arb.
- Danmarks gamle Købstadlovgivning, I, udg. Erik Kroman, 1951.
- Danmarks gamle Landskabslove, udg. J. Brøndum-Nielsen & P. J. Jørgensen, 1933-61.
- Danmarks Kirker, Sønderjylland, udg. Erik Moltke m.fl., 1954-63.
- Danmarks Riges Breve, oversættelse af Diplomatarium Danicum, 1938 ff., cit.: DRB.
- Dansk Biografisk Leksikon, I-XXVII, 1933-1944.
- Danske Magazin, 1745 ff., cit.: Da Mag.
- Dat se bliven ewich tosamende ungedelt, Festschrift der schleswig-holsteinschen Ritterschaft, udg. Henning v. Rumohr, 1960.
- Deecke: Einige Nachrichten von den im 15. Jahrhundert zu Lübeck gedruckten niedersächsischen Büchern, 1834.
- Detmar, se: Chroniken etc., samt: Grautoff.
- De ældste danske Archivregistraturer, I-V, udg. Det Kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, 1845-1910.
- Den danske Kirkes Historie, II-III, 1962-65.
- Diderichsen, Paul: Flensborg stadsret. Nogle texthistoriske bidrag (Festskrift til Peter Skautrup, 1956).
- Diplomatarium Danicum, udg. Skyum-Nielsen, Afzelius, C. A. Christensen, Herluf Nielsen, 1938 ff., cit: DD.
- Diplomatarium Collegii Canonicorum Hadersleviensium. Aktstykker til Oplysning om Kannikecollegiet i Haderslev før Reformationen, ed. C. M. A. Matthiesen (Aarsberetninger fra Det Kgl. Geheime-Archiv, II, 1856), cit.: Dipl Coll Can Had.
- Diplomatarium Flensborgense. Samlinger af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559, I-II, ed. H. C. P. Sejdelin, 1865-73, cit.: Dipl Flensb.
- Daenell, E.: Die Hansestädte und der Krieg um Schleswig (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1902).
- Dänische Bibliothec, I-IX, udg. L. Harboe m.fl., 1737-47.
- Ehrencron-Müller, H.: Forfatterlexikon for Danmark, Norge og Island, I-XII, 1924-35.
- Ekenberg, Blasius: Dat rechte Judsche Lowbock Anno 1590 etc., 1593.
- Ellehøj, Svend: Flensborgkøbmanden Tile Petersen (Festskrift til Astrid Friis, 1963).
- Enemark, Poul: Studier i toldregnskabsmateriale fra begyndelsen af det 16. århundrede, I-II, 1971.
- Engelstoft, C. T.: Kirke-Ordinantsens Historie (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., II, 1860-62).
- Erdmann, A.: Über die Heimat und den Namen der Angeln (Skrifter, utgifna af Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala, I, 1, 1890).

- Erslev, Kr.: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, I-II, 1882-1901.
- Den saakaldte »Constitutio Valdemariana« af 1326 (Historisk Tidsskrift, 6. rk., VI, 1895-97).
  - Fra Holstenerveldens Tid i Danmark (1325-1340) (Historisk Tidsskrift, 6. rk., VI, 1895-97).
- Eskildsen, Claus: Schleswigs Boden und Volkstum, 1938.
- Fabricius, Knud: Kr. Erslevs Tolkning af den saakaldte Constitutio Valdemariana (Historisk Tidsskrift, 11. rk., VI, 1960-62).
- Fabritius, Albert: Danmarks Adel, dens Tilgang og Afgang 1536-1935. En Studie i dansk Adels historie, 1946.
- Fangel, Henrik: Det middelalderlige Ejsbøl (Sønderjyske Årbøger, 1969).
- Slægten Emmiksen og dens gods (Sønderjyske Årbøger, 1972).
- Favrholdt, Magnus: Haderslev Latinskoles Historie 1567-1967, 1967.
- Feddersen, Ernst: Die lateinische Kirchenordnung für Dänemark, Norwegen und Schleswig-Holstein von 1537 (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., XVIII, 1934).
- Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517-1721, 1938.
- Fink, Troels: Den kirkelige sprogrænse (Sønderjyske Årbøger, 1964).
- Flensborgs borgerskab i det 15. aarhundrede (Til Knud Fabricius 13. August 1945).
  - Gortorperstyret som forudsætning for hjemmetyskheden i Nordslesvig (Fortid og Nutid, XV, 1943-44).
  - Rids af Sønderjyllands Historie, 1946.
- Flensborg Bys Historie, I-II, 1953-55.
- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966.
- Frahm, Friedrich: Das Stadtrecht der Schleswiger und ihre Heimat (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1936).
- Friis, G.: Herredsfoged Nis Henriksen og hans Slægt (Sønderjyske Årbøger, 1891).
- Geschichte Schleswig-Holsteins, begr. v. Volquart Pauls, udg. Olaf Klose, 1954 ff.
- Gissel, Svend: Forskningsrapport for Danmark (Nasjonale forskningsoversikter, 1972).
- Landgilde og Udsæd, 1968.
- Grautoff, F. H.: Chronik des Lesemeisters Detmar, I-II, 1829-30.
- Gregersen, H. V.: Af Niels Heldvads årsoptegnelser 1501-1623 (Sønderjysk Månedsskrift, 1952).
- Den Lüneburgske Saltoktroi, 1962.
  - Den nationalpolitiske udvikling i grænseegnene i historisk belysning (Sønderjysk Månedsskrift, 1966).
  - Det tyske gudstjenestesprog i Klipleve (Sønderjysk Månedsskrift, 1955).
  - Die soziologische Struktur der Bevölkerung Nordschleswigs in ihrer Bedeutung für die national-politische Entscheidung (Grenzfriedenshefte, 1954).
  - Forsvundne kirker langs med Hærvejen gennem Nordslesvig (Sønderjysk Månedsskrift, 1974).
  - Messe og Marked, 1955; 2. udg. 1974.

- Niels Heldvad. En biografi, 1957; tysk udgave 1967.
- Petrus Generanus (Sønderjysk Månedsskrift, 1957).
- Studedrift og toldoprævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej (Sønderjyske Arbøger, 1973).
- Abenrå. Middelalderen (Abenrå Bys Historie, I, 1961).
- Gribsvad, Frode: Hvad fortæller retsprotokollerne om retssproget i Nord-slesvig (Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren, rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvald, 1956).
- Graef, Fritz: Bestand und Zusammenfassung der Flensburger Bevölkerung um 1436 (Die Heimat, 1935).
- Gundermann, Iselin: Herzogin Dorothea von Preussen (Studien zur Geschichte Preussens, IX, 1965).
- Güttel, Werner: Die Marienkirche in Hadersleben, 1935.
- Hansborgske Registranter, De, I-II, 1943, 1949.
- Hansen, Reimer, & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, 1904).
- Hanserecense, 1. Abteilung, VII, VIII, 1897; 2. Abteilung, I, 1876.
- Harms, Klaus: Das Domkapitel zu Schleswig, 1914.
- Hasse, P.: Kieler Stadtbuch aus den Jahren 1264-1289, 1875.
- Heilesen, Henning: Krøniken om Graabrødrenes Fordrivelse fra deres Kloster i Danmark (Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse, 1967).
- Heimreich, Anton: Nord-Fresische Chronick, 1666.
- Hejselbjerg Paulsen, Hans: Fra Skolebænk til Prædikestol (Slesvigs delte Bispedømme).
- Haderslevs Betydning for Reformationen i Norden (Haderslev-Samfundets Aarsskrift, 1936).
- Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740, 1962.
- Sønderjydske Slægter, I: Øster Løgum, 1941.
- Helduaderus, Nicolaus: Amphitheatrum Fidei, 1622.
- Sylva Chronologica, 1624.
- Helgesen, Povl (Paulus Helie): Skibykrøniken, udg. A. Heise, 1890-91, 1967.
- Hennings, Hans Harald: Die Wähler von Ripen. Der schleswig-holsteinische Rat um 1460 (Dat se bliven ewich tosamen de ungedelt).
- Hille, Georg: Registrum König Christian des Ersten (Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, IV, 1875).
- Historisk Tidsskrift, 1840 ff.
- Hoffmann, Erich: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig, 1953.
- Flensburg von der Reformation bis zum Ende des Nordischen Krieges 1721 (Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966).
- Hoffmann, Gottfried Ernst: Das Ripener Privileg vom 5. März 1460 und die »Tapfere Verbesserung« vom 4. April 1460 (Dat se bliven ewich tosamen de ungedelt).
- Holthausen, Ferdinand: Die Sprache und Literatur der Nordfriesen (Schles-

- wig-Holsteinisches Jahrbuch, 1922).
- Hoyer, Jonas, se: O. H. Møller.
- Hude, Anna: Aktstykker vedr. Erik af Pommerns Afsættelse som Konge af Danmark, 1897, 1971.
- Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), 1903; se også: Lappenberg.
- Huizinga, J.: Burgund. Eine Krise des Romanisch-Germanischen Verhältnisses (Historische Zeitschrift, 1933).
- Hvidtfeldt, Johan: Danskere og tyskere (Flensborg Bys Historie).
- Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848 (Sønderjyske Årbøger, 1958).
  - Forvaltningspolitik under Christian den anden (Scandia, 1939).
  - Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805 (1963).
  - Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen (Sønderjyske Årbøger, 1950).
  - Plyndringen af Aabenraa 1523 (Sønderjyske Årbøger, 1956).
- Højbjerg-Christensen, A. C.: Studier over Lybæks Kancellisprog fra ca. 1300-1470, 1918.
- Haar, Helge: Fra Haderslev til Ribe. Træk af Reformationens Vej til en af-sides Stiftsby (Festskrift til Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersen, 1936).
- Ingwersen, Peter: Sprachen die Leute auf der mittelschleswigschen Geest in früheren Jahrhunderten auch plattdeutsch? (Jahrbuch für die Schleswigsche Geest, 1954).
- Iversen, P. Kr.: Åbenrå. Tiden fra 1523 til 1660 (Åbenrå Bys Historie, I, 1961).
- Iuul, Stig: Byret og retsvæsen (Flensborg Bys Historie, I, 1953).
- Træk af Retsudviklingen i Tønder (Tønder gennem Tiderne, 1943-44).
- Jacobsen, Lis: Danmarks Middelalderbreve (Fortid og Nutid, X, 1933-34).
- Svenskevældets Fald, 1929.
- Jahn, F. H.: Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, 1835.
- Jankuhn, Herbert: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit, 1955-63.
- Japsen, G.: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968.
- Jensen, Chr. Axel: Danske adelige Gravsten, 1951-53.
- Jensen, H. N. A.: Angeln, zunächst für die Angler historisch beschrieben, 1844, 1922.
- Nachricht von einem von den beiden General-Superintendenten Fabricius, Vater und Sohn, herrührenden Manuscript (Neues Staatsbürgerliches Magazin, II).
  - Tørning-Lehn (Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, III).
  - Udsigt over Bispedømmet Slesvigs gamle Omfang og Inddeling (Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1849).
  - Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, 1840-42.
- Jensen, H. N. A. & A. L. J. Michelsen: Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, I, 1873.
- Jensen, J. C. & D. H. Hegewisch: Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, 1797.
- Jensen, K. J.: Studier over Haderslev Marie kirke 1247-1527 (Slesvigs delte

Bispedømme).

- Jensen, W.: Das Flensburger Probsteibuch vom Jahre 1538 (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., X, 1949–50).
- Jensen, W.: Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, der Landeskirche Eutin und der Hansestädte, 1958.
- Jessen, Chr.: Johann Wulff, Domprobst in Hadersleben (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1879).
- Jessen, Franz von: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901.
- Juhler, Eduard: Frigaardene i Haderslev Herred (Sønderjysk Månedsskrift, 18. årg., 1942).
- Jørgensen, A. D.: Den ældste lutherske kirkeordinans i den danske kirkeprovinc (1528) (Sønderjyske Arbøger, 1889).
- Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie, 1882.
  - Historiske Afhandlinger, I–IV, 1899.
  - Klavs Lembeks Frafald 1421 (Danske Magazin, 5. rk., II).
  - Reformationen i Sønderjylland indtil Foraaret 1526 (Kirkehistoriske Samlinger, 4. rk., I, 1889–96; Historiske Afhandlinger, III, 1899).
  - Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie, 1884.
- Jørgensen, Ellen: Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder, 1911.
- Jørgensen, Peter: Über die Herkunft der Nordfriesen, 1946.
- Jørgensen, Poul Johs.: Dansk Retshistorie, 1940.
- Kinch, J.: Ribe By's Historie og Beskrivelse, I–II, 1869–84.
- Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, 1864.
- Kirkehistoriske Samlinger, 1. rk. ff, 1849 ff., cit.: KHS.
- Kjersgaard, Erik: Borgerkrig og Kalmarunion 1241–1448 ((Politikens) Danmarks Historie, IV, 1963).
- Knudsen, H.: Nogle Documenter til Hertugdømmet Slesvigs Historie (Kong Erik af Pommerns Forsvars-Indlæg i Sagen mellem ham og Greverne af Holsten angaaende Hertugdømmet Slesvig m.v. d. 23de Maj 1421; De danske Provindsers Vidnesbyrd angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forhold til den danske Krone) (Antislesvigholstenske Fragmenter, XIII).
- Koppe, Wilhelm: Schleswig und die Schleswiger (Städtewesen und Bürgerthum, Gedächtnisschrift Friedrich Rörig, 1953).
- Korlén, Gustav: Das mittelniederdeutsche Stadtrecht von Lübeck nach seinen ältesten Formen (Lunder germanistische Forschungen, XXIII, 1951).
- Korner, Hermann, se: Die Chroniken etc.
- Kornerup, Bjørn: Det lærde tidsrum 1536–1670 (Den danske Kirkes Historie, IV, 1965).
- Om Haderslev-Mødet 1537 (Kirkehistoriske Samlinger, 6. rk., VI, 1948–50).
  - Ribe Katedralskoles Historie. Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie, I, 1947.
- Kraack, Gerhard: Das Gildewesen der Stadt Flensburg, 1969.
- Krafft, Johann Melchior: Ein Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, 1722.
- Krag, Niels: Historia Christiani III, Additamentum II, 1737.
- Krag, Niels & Stephan Stephanus: Den Stormægtigste Konge, Kong Christian den Tredie, Konge til Danmark og Norge etc., Hans Historie, 1776–78.

- Kristensen, Marius: Hvor hørte Rydårbogens skriver hjemme? (Festskrift til Ludv. F. A. Wimmer ved hans 70 Års Fødselsdag 7. Februar 1909, 1909).
- Sproget gennem Tiderne (Sønderjyllands Historie, I).
- Kroman, Erik: Musikalsk Accent i Dansk. Med Tillæg: Svenske Indvandring i Danmark i Oldtiden, 1947.
- Kuhlmann, Hans Joachim: Wüstungen der Landschaft Angeln (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1957).
- Kunstdenkmäler des Landkreises Flensburg, Die, 1952; Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig, II: Der Dom und der ehemaligen Dombezirk, 1966 (Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein).
- Kaemmel, Heinrich Julius: Geschichte des Deutschen Schulwesens im Uebergange vom Mittelalter zur Neuzeit, 1882.
- Kürstein, Poul: Gottorp slot (Sønderjyske Årbøger, 1960).
- Lackmann, A. H.: Einleitung zur Schleswig-Holsteinischen Historie, I, 1739. la Cour, Vilh.: Danevirkestudier. En arkæologisk-historisk Undersøgelse.
- Duborg (Sønderjysk Månedsskrift, 1971).
- Tidsrummet 1459–1544 (Sønderjyllands Historie, II).
- Ladewig Petersen, E.: Henrik Krummedige og Norge (Historisk Tidsskrift, 12. rk., III, 1968–69).
- Jordprisforhold i dansk senmiddelalder (Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966).
- Lange: Sammlung schleswig-holsteinischer Münzen und Medaillen, I.
- Langebek, J. & P. F. Suhm: Scriptorum Rerum Danicarum, VI–VIII, 1772 ff., cit. SRD.
- Lappenberg, J. M.: Chronicon Holtzatiæ, auctore Presbytero Bremensi (Quellensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte, I, 1862), se også: Hude.
- Laur, Wolfgang: Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein mit Einschluss der Nordelbischen Teile von Gross-Hamburg und der Vierlande (Gottorfer Schriften, VI, 1960).
- Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen im ehemaligen Herzogtum Schleswig (Beiträge zur Namenforschung, XI, 1960).
- Lauridsen, P.: De slesvigske Sprogforhold og den danske Sprogordning 1850–52 (Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901).
- En dansk-tysk-jydsk Præken (Museum, 1895, II).
- Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland (Historisk Tidsskrift, 6. rk., IV, 1892–94).
- Vort Folks Sydgrænse (Sønderjyske Årbøger, 1893).
- Laursen, L.: Danmark-Norges Traktater 1523–1693, I, 1907.
- Lausten, Martin Schwarz: Melchior Hoffmann og de lutherske prædikanter i Slesvig-Holsten 1527–1529 (Kirkehistoriske Samlinger, 7. rk., V, 1963–65).
- Lindbæk, Johannes: Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans, 1907.
- Lindhardt, P. G.: Reformationstiden 1513–1536 (Den danske Kirkes Historie, III, 1959).

- Lorentzen, P.: Die Marienkirche zu Hadersleben (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1890).
- Lorenzen, M.: Gammeldanske Krøniker, 1887–1917.
- Löhr, Gabriel: Die Kapitel der Provinz Saxonía im Zeitalter der Kirchenspaltung 1513–1540 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland, XXVI, 1930).
- Mackeprang, M.: Løgum Kloster og dets Gods (Sønderjyske Arbøger, 1945).
- Marstrand, Vilh.: Aabenraa c. 1028–1523, 1933.
- Matthiesen, Th.: Das älteste Aastruper Kirchenbuch (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., VII, 1918–25).
- Matthiessen, Hugo: Hærvejen, En tusindaarig Vej fra Viborg til Danevirke. En historisk-topografisk Studie, 1930.
- Middelalderlige Byer. Beliggenhed og Baggrund, 1927.
  - Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer, 1922.
- Mensing, Otto: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, I–V, 1927–35.
- Michelsen, A. L. J.: Johann Russes Sammlungen und Vorarbeiten zur Chronik des Landes Ditmarschen (Chronicon Eiderostadense) (Staatsbürgerliches Magazin, IX, 1829).
- Nordfriesland im Mittelalter, 1828, 1969.
- Michelsen, Ernst: Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., V, 1909; tekstudgave, 1. rk., X, 1920).
- Weidensee, Eberhard (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 1896–1913, tillæg II).
  - Wenth, Johann (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 1896–1913, tillæg II).
- Moller, O. H.: Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, wie auch von etlichen Freygütern desselben, 1761.
- Erneueretes Andenken der milden Stiftungen, durch welche ... Ludolphus Naamani etc., 1774.
  - Historische Nachricht sowohl von den Königlichen Pröbsten überhaupt, welche den Kirchen der Stadt und des Amts Flensburg seit der Reformation biss auf diese Zeit vorgestanden, als auch insonderheit von dem Leben und den Schrifften des S. Praepositi M. Friderici Dame, 1751.
  - Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche ... Ludolphum Naamani ... betreffen, 1775.
- Mollerup, W.: Aktstykker til Oplysning om Kongeskiftet efter Valdemar Atterdags Død (Danske Magazin, 4. rk., V).
- Moltesen, L. J.: De avignonske Pavers Forhold til Danmark, 1896.
- Muhlius, Heinrich: Dissertationes historico-theologici, I, 1715.
- Müllenhoff: Die deutschen Völker an Nord- und Ostsee in ältester Zeit (Nordalbingische Studien, I, 1844).
- Neues Staatsbürgerliches Magazin, udg. N. Falck, 1833–41.
- Nielsen, Lauritz: Dansk Bibliografi 1482–1550, 1919.
- Noodt, J. F.: Beyträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und Gelehrten-

- Historie der Herzogthümer Schleswig und Holstein, I–II, 1744–52.
- Nyrop, C.: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen, I–II, 1895–1904.
- Nöbbe, Erwin: Flensborg som Mønsted (Numismatisk Forenings Medlemsblad, 1930).
- Olearius, Adam: Das Schleswigische und Holsteinische Kirchen-Buch, 1665.
- Olrik, Jørgen: Tidsrummet 1241–1459 (Sønderjyllands Historie, II).
- Olsen, Thorkil Damsgaard: »Rydårbogens skriver« og hans forlæg (Studier i dansk dialektologi og sproghistorie tilegnede Poul Andersen på halvferdsårsdagen den 8. juni 1971).
- Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis, Holtsatiæ etcet. 1537.
- Ordinantz, hworledis Kircketiensten skal holdes vdi Danmarcks oc Norges riger, oc de hertugdøme til Sleswig oc Holsten. MDXXXVII. 1539.
- Papistiske Messe, En græselig ond Tidende om den. 1533 (Danske Magazin, II, 1746).
- Pauls, Volquart: Die staatsrechtliche Stellung und Verfassung Nordfrieslands im Mittelalter (Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch, 1922).
- Geschichte der Reformation in Schleswig-Holstein, 1922.
  - Sieben Urkunden zur schleswig-holsteinischen Reformationsgeschichte (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., XVIII, 1934).
- Petersen, Carsten: Slesvigske Præster, 1939.
- Peder J. Wandal, 1924.
- Petersen, H. F.: Jacob Fabricius den ældres selvbiografi (Sønderjyske Ar-bøger, 1963).
- Petersen, Pauli: Die Entstehungsgeschichte der schleswig-holsteinischen Kir-chenordnung vom Jahre 1542 (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, XII, 1882).
- Petrijus, Johannes: Schriften über Nordstrand (Quellensammlung der Gesell-schaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, V, 1901).
- Philippsen, Heinrich: Alt-Schleswig. Zeitbilder und Denkwürdigkeiten, 1928.
- Pontoppidan, Erich: Annales Ecclesiæ Danicæ, I–IV, 1741–52.
- Pontoppidan, Erich & Hans de Hofman: Den danske Atlas, Tomus VII, 1781.
- Presbyter Bremensis, se: Hude og Lappenberg.
- Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ, I–II, 1847–70; Series secunda, I–II, 1889–1907; cit.: Regesta Dipl.
- Reinhardt, C. E. F.: Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning, 1880.
- Rendtorff, F. M.: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., II, 1902).
- Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, 1. rk., I–IV, 1894–1912; 2. rk., I–VII, 1928–35; cit.: Rep Dipl.
- Rhode, P.: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, 1775.
- Ries, Thomas: Aus Alt-Apenrade. In und um St. Nikolai, 1914.
- Riising, Anne: Danmarks middelalderlige prædiken, 1969.

- Rolfs, Claus: *Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer*, 1926.
- Rosenørn, M. H.: *Greve Gert af Holsten og Niels Ebbesøn af Nørring Ris*, 1901.
- Rumohr, Henning v.: *Schobüllgaard und Auenbüllund. Zur Geschichte der Blutrache im 16. Jahrhundert* (Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 1961).
- Rydberg, O. S.: *Sveriges Traktater, III*, 1895.
- Rørדם, H. F.: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie i det 16de Aarhundrede* (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., IV, 1867–68). Heri:
 Slesvig Stifts fælles øverste Kirkestyrelse efter Reformationen;
 Tileman v. Hussen, Slesvig Stifts første evangeliske Biskop (1542–51).
- *En theologisk Brevveksling mellem Hertug Christian i Haderslev og Biskop Iver Munk i Ribe* (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., IV, 1867–68).
  - *Et par kritiske Bidrag til Sønderjyllands Reformationshistorie* (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862).
  - *Hofprædikanten M. Johan Albertsen* (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., II, 1860–62).
  - *Kirkelige Efterretninger fra Ribe Stift. Tørninglenske Kirkeforhold* (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., VI, 1872–73).
  - *Mag. Johan Vandal (Wenth eller Slavus)* (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1864).
  - *Kirkebrud og Nyordning i Reformationstiden* (Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk., VI, 1911–13). Heri: Johan Wulff, Provst i Haderslev.
  - *M. Jørgen Bøies Beretning om Kirkeordningen i Haderslev* (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., II, 1860–62).
  - *M. Thomas Knudsen i Hygum* (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., II, 1860–62).
  - *Om Reformationen i Haderslev Amt* (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862).
  - *Efterretninger om Hr. Gert Slewert* (Kirkehistoriske Samlinger, 3. rk., VI, 1887–89).
- Sach, August: *Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung, I–III*, 1896–1907.
- Scharff, Alexander: *Die Wahl von Ripen und das Vorbild des Nordens* (Dat se blive ewich tosamente ungedelt).
- *Schleswig-Holstein und Dänemark im Zeitalter des Ständestaates* (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1955; Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte. Gesammelte Aufsätze von Alexander Scharff, 1969).
- Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon, 1970 ff.; cit. SHBL.
- Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden, 1886 ff.; cit.: SHRU.
- Schoubye, Sigurd: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*, 1961.
- Schreiner, Johan: *Pest og Prisfall i Senmiddelalderen*, 1948.
- Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. og

2. rk., 1897 ff.; cit.: SVSHKG.
- Schröder, Johs. v.: Hertugdømmet Slesvigs Topographi, dansk udgave 1854.
- Schröder, N. A.: Fünf Urkunden des Johanneums zu Hadersleben (Quellen und Forschungen, V, 1917).
- Schubert, Hans v.: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins auf Grund von Vorlesungen an der Kieler Universität, I, 1907 (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., III, 1907).
- Schumacher, Andreas: Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark, I, 1757.
- Schwetlik, Lothar: Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1961, 1963).
- Schütt, Hans-Friedrich: Flensburg im Mittelalter (Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966).
- Flensburger Stadtrecht. Eine Untersuchung zum Flensburger Stadtrecht vom 13. Jahrhundert bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts.
- Schütt, Otto: Der Stadt Flensburg olde Willkoer, 1960.
- Die Geschichte der Schriftsprache im ehemaligen Amt und in der Stadt Flensburg bis 1650, 1919.
- Flensburgs Sprache (Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch, 1921).
- Scriptores Minores, I–II, ed. M. Cl. Gertz, 1917–22, cit.: SM.
- Scriptores Rerum Danicarum, VI–VIII, ed. J. Langebek & P. F. Suhm, 1772 ff., cit.: SRD.
- Skautrup, Peter: Det danske Sprogs Historie, I–IV, 1944–68.
- Skovgaard, Johanne: Slesvig Bispedømme 948–1791 (Slesvigs delte Bispedømme).
- Tidrummet 1544–c. 1600 (Sønderjyllands Historie, II).
- Skovgaard-Petersen, Inge: Vikingerne i den nyere Forskning (Historisk Tidsskrift, 12. rk., V, 1971).
- Slesvigs delte Bispedømme. Festskrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 Aars Jubilæum 1948, 1949.
- Slesvigske Provindsialefterretninger, I–IV, 1860–63.
- Staaek, Hans: Nachkommen des auf Haistruphof erbgessenen Hardsvogs Nis Hinrichsen (Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 1966).
- Staatsbürgerliches Magazin, 1821–31.
- Stemann, Chr. L. E. v.: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, I–III, 1866–67.
- Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im 17. Jahrhundert, 1855.
- Zur Geschichte der geistlichen Gerichtsbarkeit und der Consistorien im Herzogthum Schleswig (Slesvigske Provindsialefterretninger, IV).
- & A. L. J. Michelsen: Nachricht von den Schleswigschen Aemtern und Amtmännern (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1878).
- Stephan, Walter: Gottorfer Beamte und Hofgesinde (Ludwig Andresen & Walter Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544–1659 (Quellen- und Forschungen zur Geschichte

- Schleswig-Holsteins, XIV–XV)).
- Suhm, Peter Friderich: *Historie af Danmark*, XIV (1375–1400), 1828.
– *Nye Samlinger til den danske Historie*, III, 1794.
- Sønderjyllands Historie, I–V, 1930–43.
- Sønderjysk Månedsskrift, 1924 ff.
- Sønderjyske Stednavne, I–V, 1933–44.
- Sønderjyske Arbøger, 1889 ff.
- Tedsen, Julius: *Die nordfriesische Sprache (Die Nordfriesischen Inseln*, udg. Henry Koehn, 1939).
- Teuchert, Hermann: *Anmeldelse i: Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, LV, 1936.
- Trap, J. P.: *Danmark*, 5. Udgave, X, 1–3 (Haderslev Amt, Åbenrå-Sønderborg Amter, Tønder Amt), 1965–67.
- Tschackert, P.: *Dr. Eberhard Weidensee. Leben und Schriften*, 1911.
- Tschackert, P. & Ernst Michelsen: *Eberhard Weidensee (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 1896–1913, tillæg II)*.
- Tägil, Sven: *Valdemar Atterdag och Europa (Bibliotheca Historica Lunden-sis, IX)*, 1962.
- Tønder gennem Tiderne, 1943–44.
- Urkundenbuch der Stadt Lübeck, VI, 1879.
- Urkundensammlung, se: Hille.
- Vogt, O.: *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel*, 1888.
- Voigt, Chr.: *Flensburg. Ein Heimatbuch*, 1929.
- Voigt, Harald: *Die Einwanderung des holsteinischen Adels (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1958)*.
- Walter, Paul: *Manuale ecclesiasticum edder Kercken Handbökeschen*, 1635.
- Weibull, Lauritz: *S:t Knud i Österled (Scandia, 1946)*.
- Westphalen, E. J. v.: *Monumenta Inedita, III–IV*, 1745.
- Windmann, Horst: *Schleswig als Territorium (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, XXX, 1954)*.
- Wolff, A.: *Flensburg's Belagerung im Jahre 1431 (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1891)*.
- Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1870 ff.; cit.: ZSHG.*
- Zwergius, Detlev: *Den Siellandske Cleresie*, 1733.
- Åbenrå Bys Historie, I, 1961.
- Aagaard, Knud: *Beskrivelse over Tørning Lehn*, 1815.
- Aakjær, Svend: *Kong Valdemars Jordebog, I–III, 1926–43*.
- Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder, I–II, 1856–60.*

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Tyske Kancelli indenrigske afdeling (TKIA)

Sager på papir:

- A 1. 1524–33. Register aller und yetzlicher contract etc.
- A 2. 1524–33. Register til »Register aller und yetzlicher contract«.
- A 59. 1544–71. Breve til Christian III og Frederik II fra hertugerne Hans og Adolf i fællesskab.
- A 61. 1544–59. Breve til Christian III fra hertug Adolf af Gottorp.
- A 62. 1559–86. Breve til Frederik II fra hertug Adolf af Gottorp.
- A 64. 1539–58. Breve til Christian III fra hertug Hans den Ældre.
- A 65. 1559–80. Breve til Frederik II fra hertug Hans den Ældre.
- A 76. 1546–51, 1554–55. Statholderne Breide Rantzaus og Bertram Ahlefeldts relationer.
- A 93. 1515–1670. Indkomne breve, kronologisk ordnede.
- A 97. 1556. Akter vedr. striden mellem kongen og hertugerne Hans og Adolf om udredelsen af rigsskatten.
- A 98. 1567–91, 1609. Akter vedr. forhandlinger med enkedronning Dorothea og Hans den Yngre om den gejstlige jurisdiktion på Als og Ærø m.m.
- A 99. 1562–76. Akter vedr. stridigheder mellem kongen og Hans den Ældre ang. jurisdiktionsgrænser m.m.
- A 103. 1579–1652. Akter vedr. den omridte højhedsret over Slesvig stift.
- A 158. 1483–1591, 1649–68. Akter vedr. Ribe biskops jurisdiktion i hertugdømmet Slesvig.
- A 161. 1525–1636. Diverse akter vedr. Slesvig stift og kapitel.
- B 150. 1534–1742. Forskellige kirkelige sager.
- D 67. ca. 1521, ca. 1566–ca. 1660, 1718–46. Indkomne breve m.m.
- D 112. 1533–1730. Kirke- og skolesager.

De sønderjyske fyrstearkiver

Hertug Frederik:

Sager på papir:

- A 3. Indkomne breve 1507–23.

Hertug Christian (3.):

Pergamentsbreve:

- A 1. 1529 28/2 Hertug Christians kaldsbrev for Niels Petersen som præst ved Roager kirke.
- A 2. 1529 1/4 do. for Knud Knudsen, Højrup.
- A 3. 1529 19/5 do. for Johan Thomas, Spandet.
- A 5. 1530 15/7 do. for Markvard Friis, Nustrup.
- A 7. 1533 4/4 do. for Niels Severinsen, Rødding.

Sager på papir:

- A 2. Indkomne breve 1523–30.

Hans den Ældre:

Sager på papir:

- A 3. 1543–80. Lukkede breve.
- B 23. Breve fra andre.
- B 24. 1543–81. Breve fra undersåtter.
- D 40. (1250)–1580. Sager vedr. stridighederne mellem Hans den Ældre og kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev, Tørring og Tønder herreder, grænseskel m.m.

De gottorpske hertuger:

Sager på papir:

- A 13. 1443–1712. Sager vedr. landvæsen, læg 2: Hajstrupgård.
- D 24. 1609. Jordebog over Åbenrå amt.

Hans den Yngre:

Sager på papir:

- A 8. 1571–1579, 1590. Akter vedr. striden mellem kongen og Hans den Yngre om den kirkelige overhøjhed over Als og Ærø og en del bønder sammesteds.

Pergamentsamlingen

Privatarkiver. Kronologisk række, Frederik I.

Rentekammeret (tyske afdeling)

Undersøgelseskommissionen i Haderslev Amt 1708–15: Samlinger og Forarbejder til Jordebog over Haderslev Amt, I. Beskrivelser af Kirkerne 1708 ff.

Landsarkivet i Åbenrå (LA)

Sager ældre end ca. 1625 i de kirkelige arkiver (provste- og præstearkiver), samt i rets- og politiarkiverne, byarkiverne og i Solvig godsarkiv. Ligeledes Pergamentsamlingen og samlingen Topographica.

Specielt er følgende arkivalier citeret:

Pergamentsamlingen (41): tingsvidne 1495 21/3 (Sønderborg byarkiv).

Åbenrå byarkiv. Sager afl. fra Kiel CXIX 6.6.

Tønder byarkiv. »Urkunden« på papir.

Solvig godsarkiv. Tingsvidner 1503 30/4, 10/5, 9/7, 1516 18/6, 1519 25/5.

Haderslev provstearkiv, nr. 533: Georg Boethius' provstibog (Einbericht vnde verkleringe etc.).

Haderslev provstearkiv, nr. 538: Åstrup kirkeregnskabsbog 1564 ff.

Sønderborg provstearkiv, nr. 1350: Broager kirkeregnskabsbog 1566–1652.

Sønderborg provstearkiv, nr. 1306: Notmark kirkeregnskabsbog 1579–1690/91.

Sønderborg provstearkiv, nr. 1309: Tandslet kirkeregnskabsbog 1550–1671.

Bjolderup præstearkiv (66). Kirkeregnskabsbog 1595–1656.

Højer præstearkiv (31). Højer kirkebog 1673 ff.

Højst præstearkiv (32). Højst kirkebog 1590 ff.

Oksenvad præstearkiv (54). Oksenvad kirkebog 1648 ff.

Sønderborg præstearkiv, H 16. Diverse ældre sager (1400) 1541–1618.

Vonsbæk præstearkiv, B c 1. Sager vedr. præsterne og deres efterladte 1525–1884.

Rets- og politikæsenets arkiver:

1. Haderslev rådstuekrotokol 1629–39;

78. Haderslev bytings retsprotokol 1633–34.

1721, 1724–1730. Tønder rådstueprotokoller 1573–1602, 1608–57;

782, 783. Abenrå bytingsprotokoller 1603–41 (diverse år).

Det Kongelige Bibliotek (KB)

Gl. Kgl. Samling, nr. 94.

Ny Kgl. Samling, nr. 2683.

Ledreborg, nr. 188, pag. 222.

Thott, nr. 1928 b.

Personregister*

- Abel, hertug 31, 43f., 52, 62, 67, 98
Abildgaard, slægt 38
Achelis, Th. O. 339, 341
Adolf I, gr. Schauenburg 32
Adolf, gr. Schauenburg 1410 115
Adolf VII 110, 130, 164
Adolf VIII 52, 113, 122–125, 138,
141–149, 161, 162, 167, 174–176,
187–191, 192, 198, 200, 203, 204,
220, 221, 234, 308
Adolf, hrt. Gottorp 307
Aggesøn, Niels, 1415 143
Agnis, enkedronning 34, 51
Ahlefeldt, slægt 37, 78, 148, 210, 239,
311
Ahlefeldt, Asmus, 1548 309
Ahlefeldt, Benedikt, 1348 71, 77, 130
Ahlefeldt, Benedikt, 1397 77, 130,
132, 137, 151
Ahlefeldt, Benedikt, 1397 130, 133,
145, 151
Ahlefeldt, Benedikt, 1428 145, 189,
209
Ahlefeldt, Benedikt, 1448 191, 196
Ahlefeldt, Benedikt, 1437 209
Ahlefeldt, Benedikt, 1560 309
Ahlefeldt, Bertram, 1560 309
Ahlefeldt, Claus, d. 1404 130, 133,
137, 151
Ahlefeldt, Claus, 1460 145, 196
Ahlefeldt, Claus, 1460 196
Ahlefeldt, Detlef, 1409 139
Ahlefeldt, Friedrich, 1605 310
Ahlefeldt, Gosche, 1448 191, 196
Ahlefeldt, Gottschalk, biskop 238,
252, 258, 271, 272, 288, 296, 299,
304
Ahlefeldt, Hans, 1445 189, 191, 209,
210
Ahlefeldt, Hans, 1491 212, 213, 234
Ahlefeldt, Heinrich, d. 1404 114, 115,
129, 130, 133, 137, 145, 151
Ahlefeldt, Heinrich, 1428 145, 146,
189, 209
Ahlefeldt, Heinrich, 1609 307
Ahlefeldt, Helene, f. Rönnow 114,
115, 130
Aktor, Bertel 167, 170
Aktor, Eggert 173
Aktor, Henrik 167
Aktor, Peter 165
Alberdes, Johann 229, 250, 256, 270,
283, 289, 294, 295
Alberti, Vincents 288, 289, 304, 305,
344
Albrecht, hrt. Meckenburg 109, 128
Allen, C. F. 10
Alnor, Karl 14
Altenfähr, Johann v. 90
Alverstorp, Eggert 71
Alverstorp, Heinrich 71
Anckersen, Claus 239
Andersen, Jens, ridefgd. 325
Andresen, Ludwig 13, 14, 43, 207
Angelbo, Peter, pr. 295
Anselm af København 46f., 92

* Navnestoffet i registrene side 90–92, 204–207 og 226–230 er kun undtagelsesvis op-
taget i personregistret.

- Ansgar 21
 Arcimboldus 251, 252
 Arnkiel, slægt 75
 Arnold af Brilon 46
 Arup, Erik 48, 58
 Asmussen, Matz, birkefgd. 323, 338
 Asmussen, Nis, hrfgd. 323
 August, hrt. Sachsen 306
- Barsbek, Gottschalk 63
 Barsbek, Ludwig 63
 Becker, Claus, pr. 151, 153
 Becker, Diedrich, pr. 249
 Becker, Hans, borgm. 211
 Beda 9, 10, 11
 Beke, Georg zur 169
 Bennich, Richard, pr. 347
 Bennich, Riggel 322
 Benzien, Arnold v., pr. 72, 230
 Berens, Joachim 341
 Berndes, Johannes, pr. 318, 319
 Berntson, Nis, borgm. 167
 Bertel, pr. Arrild 295
 Bissee, Reimar 71, 80
 Bjerrum, Anders 11, 89, 178, 231, 341
 Blixen, Otto, 1330 56, 70
 Block, Dose 72
 Block, Hartwig 72
 Block, Hartwig 72
 Block, Marquard 46, 72, 92
 Block, Timme 71
 Blome, Diedrich 309
 Blome, Hans 309, 322
 Bock, Karl Nielsen 12, 26f., 39, 104
 Boethius, Georg, se: Boie, Jørgen
 Boie, Jørgen 252, 254, 255, 301, 317, 344
 Bokholt, Johann, biskop 47, 70, 81–84, 87, 91, 95
 Boldich, Johann 341
 Bortfeld, Gebhard v. 75
 Bossen, Laurids, pr. 304
 Bramsen, Knud, 1570 335
 Breide, slægt 239
 Breide, Joachim 191, 196, 231
 Brockdorf, Detlef 247, 248
- Brodersen, Knud, pr. 234
 Brorson, Hans Adolph 290
 Bruhn, Fr. Christoffer, pr. 338
 Brun, Friedrich, pr. 287
 Brun, Hans, pr. 304
 Brun, Johannes, pr. 263, 285, 286
 Brun, Johannes, pr. 287
 Brun, Niels, biskop 85, 87, 88, 91
 Brun, Peter, 1373 63
 Buchwald, slægt 239
 Buchwald, Detlev 93
 Buchwald, Hartwig 196
 Buchwald, Joachim 196
 Bugenhagen, Johann 269, 270, 271, 273, 280, 286, 303, 334
 Burchard, ærkebisp 84
 Bötze, Marquard 71
- Carstens, Werner 66, 137, 141, 148
 Christensen, C. A. 67
 Christensen, Hans, pr. 305, 350
 Christian I 52, 113, 190, 191, 192–201, 234
 Christian II 123, 243–246, 248, 249, 252
 Christian III 228, 249–262, 264, 265, 267, 269–274, 275–283, 286, 288, 295, 296, 299, 303, 305, 329, 330, 345
 Christian IV 318
 Christoffer I 32
 Christoffer II 35, 51, 53–57, 76, 98
 Christoffer af Bayern 125
 Claus, gr. Holsten 58, 64, 65, 66, 79, 82, 88, 93, 97, 109, 110, 112, 132, 174, 202
 Claus, abbed 212–215
 Clemens VI 88
 Conradi, Conrad, 1434 161
 Conradi, G. J., gen.superind. 340
 Conradi, Petrus, pr. 319
 Conradus, Niels, pr. 280
 Cramer, Johannes, pr. 284
 Cypræus, Johann Adolf 92, 154
- Danckwerth, Caspar 39
 Danckwerth, Joachim 317

- Decker, Johann, pr. 264, 287, 288
 Diedrich, gr. Oldenburg 113
 Diedrich, biskop 85, 88
 Dithmer, Laurs 295, 350
 Dorothea, dronning 260, 318
 Dorothea, hrt. Preussen 278
 Dosenrode, Erich 152, 153, 154, 155,
 156, 160
 Dosenrode, Leo 38
 Dosenrode, Sievert 138, 151
 Drake, slægt 239
 Drake, Otto 1454 227
 Dros, slægt 38
 Due, Jens 96, 118, 169
 Düvel, Diedrich, 1427 159
 Daa, Claus 135
 Daa, Palle 156
- Ebbesøn, Niels 58
 (Eberstein), Ludvig Albrektsøn 51, 53,
 54, 55, 76
 Eginovius, Johannes 347
 Ejsøn, Splid 134
 Ekenberg, Blasius 345
 Elisabeth, enkehertuginde 113–117,
 138, 139, 142, 152, 157, 165, 166
 Elisabeth, hrt. Mecklenburg 132
 Emeren, Claus von 110
 Emmiksen, slægt 239
 (Emmiksen), Emmik Esbernsen 209
 (Emmiksen), Esbern Tagesøn 133, 136
 Engelbrektsøn, Engelbrekt 124
 Erdmann, A. 10
 Erich, hrt. Sachsen-Lauenburg 116,
 132
 Erik Plovpenning 31
 Erik Klipping 32, 33, 51
 Erik Menved 34, 77
 Erik af Pommern 68, 98, 112, 113,
 115–125, 131, 140, 141, 142, 144–
 148, 153, 156, 157, 160, 161, 166,
 167, 168, 173, 176, 197, 204
 Erik I Abelsøn 32, 33, 34
 Erik II Valdemarsøn 34, 35, 174
 Erik, pr. 280
 Esbern Snare 24
 Esmarch, Claus 312, 317
- Ewald, Nicolaus 350
 Fabricius, Jacob (d. æ.) 335, 336, 344,
 345
 Fabricius, Jacob (d. y.) 349
 Fabricius, Peter, pr. 318
 Feddersen, Ernst 255, 316
 Fink, Troels 14, 59, 171, 172, 301
 Fischbek, Arnd 84, 98
 Fischbek, Arneke 84, 98
 Fischbek, Heinrich 46, 90
 Frederik I 200, 211, 228, 243, 244, 245,
 246, 248, 249, 251, 252, 254, 256,
 258, 259, 262, 271, 283, 294, 295,
 296, 308, 311
 Frederik II 305, 306, 307
 Frederik III, hrt. Gottorp 285
 Freese, Hartwig, pr. 286
 Frellesøn, Christian 129, 135
 Freuchen, Nicolai 341
 Friderici, Matthias 288, 289, 304
 Friedrich Barbarossa 23
 Friedrich III, kejser 199
 Fries, Marquard, pr. 276
 Friis, slægt 38
 (Friis), Bonde Claussøn 134
 Friis, Johan 298, 302, 304
 Friis, Knud, 1358 79
 Friis, Peter, 1373 63
 Frille, Eggert 74, 129, 135
 Fynbo, Hans, pr. 294
- Generanus, Peter, pr. 279, 280, 286,
 298
 Gerhard I, gr. 32, 33, 34, 36
 Gerhard II, gr. 34
 Gerhard III den Store 35, 51–58, 66,
 70, 72, 76, 82, 83, 84, 85, 87, 90,
 98, 187, 202
 Gerhard VI 110, 112, 113, 114, 128,
 132, 133, 137, 141, 145, 151, 156,
 158, 164, 165, 174, 208
 Gerhard, Adolfs broder 113, 124,
 138, 161, 174
 Gerhard, Chr. Is broder 190, 194
 Gerhardsen, Claus 71, 90
 Gieselbrecht 84, 85, 88, 98
 Gjordsen, Anne 214, 215

- Gjordsen, Claus 215, 232
 Gjordsen, Eggert 213, 214
 Gjordsen, Lüder 209
 Gjordsen, Mads 232
 Gjordsen, Marquard 71, 72, 79
 Godendorp, Gosche 134
 Grand, Jens 78
 Gregor IX 98
 Gribsvad, Frode 314
 Grothusen, Franz 337
 Grumme, domprovst 46
 Grumsen, Tyge, pr. 280, 304
 Gudfred 21
 Gyldenstjerne, Gert 123
 Gyrsting, Morten Jensøn 123, 143
- Hagen, Henning v. d. 167
 Hak, slægt 38
 Hallermund, Ludolf v., gr. 71
 Hans 198, 228, 243, 244, 245, 251
 Hans den Ældre 284, 286, 288, 304,
 305, 307, 335, 339, 343, 345
 Hans den Yngre 318, 321
 Hansen, Jørgen, biskop 311
 Hansen, Jørgen, husfgd. 325
 Hansen, Nis, hrfgd. 247, 313, 314,
 336, 338
 Hansen, Peter, klokkestøber 237
 Harald Blåtand 21
 Hase, Peder, 1413 169
 Hauschildt, Johann 153, 154, 160
 Havervad, Hans Andersen, hrfgd.
 313, 315
 Hayeson, Magnus, borgm. 167, 204
 Hecht, Johannes, pr. 285
 Heesten, Lorenz 138, 139, 152
 Heesten, Michel 294
 Heesten, Sievert 209
 Heilwig, Chr. Is moder 113, 190
 Heimreich, Anton 106
 Heinrich I, tysk konge 21
 Heinrich der Löwe, hrt. 23
 Heinrich, gr. Schwerin 23
 Heinrich, gr. Holsten 58, 64, 65, 66,
 79, 82, 88, 93, 97, 109, 110, 174,
 202
- Heinrich, Adolfs broder 98, 113, 118,
 122, 138
 Heinrich, biskop Slesvig 86
 Heinrich, biskop Osnabrück 115, 138,
 139, 141, 152
 Heistermann, Hans 339
 Hejselbjerg Paulsen, Hans 14, 105,
 279
 Heldvad, Niels 250, 306, 307, 334,
 346, 350
 Helgesen, Povl 248
 Hellembert, biskop 70, 84, 85, 87, 98
 Henning, abbed 214, 215
 Henrik Valdemarsøn, d. 1375 62, 63,
 64, 127
 Henriksen, Johannes, kannik 46
 Herberge, Eggert v. d. 146
 Hertebreker, Moritz, pr. 214, 233
 Hieronymus, pr. 264, 287
 Hinrichsen, Lorenz, pr. 351
 Hinrichsen, Nis, hrfgd. 247, 313, 314
 Hoffmann, Erich 172
 Hoffmann, Melchior 269, 282
 Holck, slægt 38
 Holck, Hinrich 322
 Hollmann, Conrad, pr. 336
 Holm, Mikkel Pedersen, hrfgd. 313
 Hoo, Otto v., 1360 77
 Horstmann, Jacob 225, 226
 Hostrup, Johannes Petersen 227
 Hostrup, Michael Petersen 226
 Hummersbüttel, Johann, 1360 77
 Hus, Jan 154
 Hussen, Tilemann v. 273, 289
 Hvas, Nis, 1413 169
 Hvidtfeldt, Johan 13, 25, 78, 310, 312
 Hübschmann, Georg, pr. 285, 345
 Hågen, kannik 97
 Håkon VI 109
- Innocens III 94
 Innocens VI 85
 Iuul, Stig 44
 Iversen, Mikkel, kantor 226
 Iversen, Peter, borgm. 202
- Jacob af Lurthorp 46

- Jacobsen, Andreas, pr. 155, 156
 Jacobsen, Lis 73
 Japsen, G. 332, 333
 Jens, abbed 214
 Jensen, Bertram, hrfgd. 313
 Jensen, Falle, ridefgd. 324
 Jensen, Svenne, pr. 304, 305
 Jepsen, Christian, pr. 293
 Jepsen, Jens, hrfgd. 313, 350
 Jespersen, Niels, pr. 260
 Johann I, gr. 32
 Johann III, gr. 35, 51, 53, 54, 96, 130
 Johann Adolf, hrt. Gottorp 332, 345
 Johann Adolf, hrt. Nordborg 340
 Johannes XXII 83
 Johannes, biskop Naumburg 88
 Johannes, biskop Spoletto 88
 Johannis, Matthias, pr. 289, 295, 296
 Johannis, Nicolaus, pr. 297, 298f., 302
 Johanssen, Hans, amtmand 211
 Jonas, Volquard 348
 Jonsøn, Laurents, drost 51, 53, 54, 55, 56, 57
 Juel, Hartvig, 1485 234
 Jul, Iver Petersen 166, 168
 Jul, Peter 165, 166
- Kabolt, Heine, 1360 77
 Kalundt, Wolf 312, 317
 Kampe, Tideke, 1344 71
 Karl den Store 21
 Karl IV, tysk kejser 65
 Karl, domprovst 46
 Kenckel, Stephan, pr. 347
 Kerkhoff, Tilemann, 1427 159
 Keyser, Anthon, pr. 271, 281, 282, 284, 285, 292, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303f.
 Kletkamp, Eckhard 38
 Klinge, Anton 341
 Kloner, Hinrich, 1470 213
 Klotz, Stephan, pr. 349
 Knoop, slægt 37
 Knoop, Otto v. d., amtmand 138, 140, 143, 148
 Knud den Store 197
 Knud VI 23
- Knud Lavard 22
 Knudsen, Knud, pr. 276
 Knudsen, Thomas, pr. 260, 265, 276, 279, 280, 281, 294, 299, 300, 301, 303, 306
 Knudsøn, Henrik, 1420 143
 Kodon, Claus v., 1431 146
 Krook, Sievert, 1420 165, 167
 Krummedige, slægt 142, 189
 Krummendiek, Borchard 134, 151
 Krummendiek, Erich 113, 114, 117, 118, 119, 133, 134, 136–144, 147, 148, 154, 166, 167
 Krummendiek, Hartwig 38
 Krummendiek, Hasse 38, 70
 Krummendiek, Henneke (Wittekop) 110, 130
 Krummendiek, Segebod 72, 73, 74
 Kule, Carsten, 1360 77
 Kule, Eggert, 1399 151
 Kunigunde, enkehrt. 63, 64
 Kuren, Joachim, 1448 191
 Kaas, Mogens, Brænøre 309, 310, 322
- Lagesøn, Jens, 1419 209
 Langebek, Jacob 121
 Lassen, Lüder, 1412 166
 Laue, marianer 263, 285
 Lauesen, Jens, borgm. 263
 Lauridsen, Peter 11
 Lauritzen, Jacob, pr. 304
 Lembek, slægt 37, 62, 63, 74, 78, 114, 239
 Lembek, Blixte 79
 Lembek, Claus, drost 73, 76, 128
 Lembek, Claus, 1335 71
 Lembek, Claus, 1375 79, 128
 Lembek, Claus, 1407, 1421 120, 128, 142–145, 148, 158, 166
 Lembek, Emmeke, 1335 71
 Lembek, Gottschalk, marsk 38, 70, 71
 Lembek, Henneke, Trøjborg (d. æ.) 71, 72, 79, 136
 Lembek, Henneke, Søgård 64, 77, 79
 Lembek, Henneke, Trøjborg (d. y.) 79, 128
 Lembek, Henneke, d. 1404 77, 114,

- 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 209
- Lembek, Henneke, 1440 158, 203
- Lembek, Lüder 64, 71, 77, 79
- Lembek, Marquard 38, 71
- Lembek, Otto 38, 71
- Lembek, Peter 71
- Lembek, Timme 71, 166
- Lembek, Wulf 77
- Lille, Jon 73
- Lindenov, slægt 239
- (Lindenov), Johannes Thomesøn 133, 135
- Lochen, Friedrich v. 75
- Lorck, Thomas 244
- Lorenzen, Peter, kantor 226
- Lossius, Lucas 338
- Lucht, Curd up der 123, 124, 166
- Lunge, Anders Jacobsøn 109
- Luther, Martin 249, 250, 254, 256, 257, 262, 266, 274, 278, 279, 286, 293, 322, 345
- Lykke, Peder, rigsråd 143
- Lykke, Peder, ærkebiskop 154
- Madsen, Peter, pr. 276
- Madsen, Poul, biskop 305
- Malchau, Hermann, pr. 287
- Margrethe Sprænghest 32
- Margrethe I 62, 109, 110, 112–117, 128, 129, 139, 140, 142, 151, 152, 166, 168, 174
- Markvardsen, Mads 254
- Marschalk, Wulf 133
- Matthiesen, Peter, pr. 276
- Matzen, Jens, kirkevæрге 324
- Mechtilde, enkehrt. 32, 34, 36
- Meier, Bertolt, klokkestøber 238
- Meiger, Johann, pr. 288, 344
- Meinstorp, Henning 109, 110, 127
- Melanchthon, Philipp 256, 286
- Metzeke, Raven, 1344 71, 72
- Meyndorp, Johann, pr. 231
- Michelsen, Andreas, pr. 290, 336
- Michelsen, Ernst, pr. 278
- Mikkelsen, Anders, hrfgd. 313
- Mikkelsen, Paul, pr. 294
- Moeth, Jürgen, 1590 325
- Moltke, Arnold, 1360 77
- Moltke, Evert, 1360 77
- Moltke, Fikke, 1360 77
- Moltke, Henneke, 1319 80
- Moritz, Chr. Is broder 190, 194
- Moritz, Jacob, 1606 323
- Moritzen, Peter 317
- Mortensen, Claus, Malmø 268
- Munk, slægt 38, 74
- Munk, Dorthe 322
- Munk, Iver, biskop 231, 256–260, 264, 265, 276
- Munk, Johannes, c. 1360 73
- Müllenhoff, Karl 10
- Møller, Claus, organist 285
- Møller, Hermann 10
- Naamensen, Lütke 334
- Niels, pr. 294
- Nielsen, Christian, pr. 276, 294
- Nielsen, Peder, pr. 338
- Nielssøn, Lage, 1397 135
- Niendorp, Arnold 88
- Nissen, Hans, herredsfogder 313, 336
- Nissen, Hans, pr. 334
- Nygaard, Christen, hrfgd. 325
- Oldendorph, Johannes, pr. 284, 285, 343, 344
- Olearius, Adam 345
- Olrik, Jørgen 87
- Oluf (Olav IV) 109, 110, 112, 150
- Olufsen, Hans, Malmø 268
- Olufsen, Troels, 1641 337
- Ottesøn, Iver 74
- Otto af Kiel, 1332 98
- Overscherer, Johannes, pr. 231
- Pallesen, Peder, pr. 290
- Pedersen, Rasmus, pr. 290
- Peffse 63, 110, 127
- Petersen, Carsten, 1600 309
- Petersen, Hans, 1576 310
- Petersen, Lorenz, pr. 335
- Petersen, Niels, kantor 86, 88, 150
- Petersen, Niels, pr. 276

- Petersen, Tiel, kbmd. 244, 245
 Petersen, Tue, kantor 159
 Petrejus, Johannes 262
 Petri, Martin, pr. 348
 Peträus, Georg, pr. 289, 304, 305, 343
 Philip den Gode, hrt. 188
 Piltz, Heinrich 156
 Pistorius, Matthias, pr. 280
 Ployse, Otto, 1337 71
 Podebusk, Henning 73, 77
 Pogwisch, slægt 37
 Pogwisch, Anna 130, 131
 Pogwisch, Benedikt, d. 1432 141
 Pogwisch, Hans, 1448 191
 Pogwisch, Henning, 1460 196
 Pogwisch, Otto, 1315 38
 Pogwisch, Otto, 1431 146
 Pogwisch, Wulf, 1338 71
 Pogwisch, Wulf, 1397 133, 151, 152
 Pogwisch, Wulf, 1409 139, 151
 Pogwisch, Wulf, 1523 123, 243, 246
 Porsfeld, Gottschalk 209
 Pribislav, biskop Bilina 88
 Prætorius, Johannes, pr. 349, 350

 Qualen, v., slægt 239
 Qualen, Jürgen v., 1448 191, 196
 Qualen, Otto v., 1589 309

 Rantzau, slægt 311
 Rantzau, Breide, 1448 191
 Rantzau, Christoph, 1554 309
 Rantzau, Eler, 1344 71
 Rantzau, Gert, d. 1627 309
 Rantzau, Henneke, 1397 134
 Rantzau, Heinrich, d. 1598 345
 Rantzau, Johann, d. 1565 243, 249, 262, 269
 Rantzau, Kay, 1592 310
 Rantzau, Melchior, d. 1539 298
 Rantzau, Sievert, 1564 284, 309
 Rantzau, Struve, 1338 71
 Rantzau, Wulf, 1344 71
 Reinboth, Johannes, pr. 318
 Reinhard, franciskaner 44
 Reventlow, Claus, 1331 70, 92
 Reventlow, Eckhard, domprovst 92, 93
 Reventlow, Hartwig, 1331 70
 Reventlow, Hartwig, 1431 146, 196
 Reventlow, Heinrich, 1460 196
 Reventlow, Iven, 1338 71
 Reventlow, Johann 262
 Rhode, P. 300, 318
 Richardis (Regitse) 60, 62, 79
 Ries, Thomas, Åbenrå 345
 Riggelsen, Peter, pr. 160
 Rind, Erik Abelsøn 134
 Rixtorp, Heinrich, drost 167, 209
 Rixtorp, Wulf, 1437 209
 Rohlsdorf, Marquard 63
 Rosenkrands, Ludvig Nielsen 203
 (Rosenkrantz), Iver Diderikssøn 135
 Roussell, Aage 162
 Rumohr, slægt 37
 Rumohr, Marquard 38, 71
 Rumpold, Heinrich, gr. 120, 121
 Rütze, Detlef 38, 71, 72
 Rütze, Marquard 79
 Rütze, Riebe 71
 Rütze, Rudolf 38
 Rönnow, slægt 189
 Rönnow, Claus 115, 130, 133, 137
 Rönnow, Eler 138, 140, 142, 148
 Rönnow, Tönne 138, 140, 148, 151, 152, 153
 Rørdam, H. F. 255, 279, 286, 292
 Röver, 1344 71
 Röver, Hans & Peter 158

 Sach, August 10, 207
 Sachow, Claus, domprovst 155
 Sappi, Peter Eriksøn 134
 Sappi, Valdemar 61, 68, 73f., 134
 Schattenberg, Thomas 336
 Scheppler, Johannes, kannik 161
 Schinkel, slægt 37
 Schinkel, Hartwig 196
 Schinkel, Ludolf 38
 Schmalstedt, slægt 239
 Schmalstedt, Timme 226
 Schmalstedt, Walter 85
 Schomaker, Hermen 289, 296

- Schrader, J. H., pr. 291
 Schubert, Hans von 82, 87
 Schuldorf, Marquard, pr. 263
 Schütt, Otto 168, 170
 See, Heinrich v. d. 126, 139, 151, 153,
 155, 159, 160
 Sehested, slægt 37, 88
 Sehested, Bertram 310, 313
 Sehested, Blixer 134
 Sehested, Claus, domprovst 91, 93
 Sehested, Detlef 38
 Sehested, Hartwig 134
 Sehested, Marquard 134
 Sehested, Otto 138, 139, 191
 Sehested, Reimer, 1313 38
 Sehested, Reimer, 1397 135, 140
 Sehested, Siegfried 38, 70, 71, 88
 Sieverts, Lasse 165, 166
 Siggem, Heinrich v. 133
 Sigismund, kejser 116, 118, 120, 121,
 122, 154
 Simonsen, Jacob, pr. 294
 Simonsen, Niels, pr. 276
 Skarpenberg, Johan 143
 Skautrup, Peter 81, 95, 97, 175
 Skondelev, Johannes 86, 87, 116,
 150–155, 157, 159
 Skovgaard, Johanne 308, 349
 Skram, slægt 38
 (Skram), Jacob Roost 136
 Skram, Peter, 1349 74
 Slewart, Gerhard 261, 263, 264, 271,
 285, 297, 298, 300, 302, 326
 Smidt, Johan, pr. 280
 Snafs, Otto 133, 135, 209, 210
 Spandovius, Andreas, pr. 324
 Spiker 62, 127
 Split, Hartwig 196
 Split, Otto 191, 196
 Splitaff, Jacob, biskop 53–56
 Stage, Jep, kannik 234
 Stake, slægt 239
 Stake, Henneke 139
 Stake, Ratzlev 79
 Stamp, Claus, 1397 135
 Stamp, Eler, 1381 135
 Stangberg, Anders Jensen 158
 Stangeberg, Henrik, biskop 234
 Stavervskov, Jep Iversen 158
 Storm, Lüder 134
 Studh, Peder Madsen, pr. 232
 Stur, Jørgen, pr. 280, 335
 Sture, Anne 214
 Sture, Marquard 134
 Sture, Thomas, 1397 134
 Sture, Thomas, 1560 309, 310, 322,
 323
 Swanow, Marquard 68, 71
 Svendsen, Johan, pr. 232
 Sønnekesøn, Henrik, 1397 135
 Sørensen, Hans, kannik 262
 Sørensen, Hans, pr. 253
 Tast, Hermann 249, 262, 269, 271,
 298
 Tausen, Hans 283, 290, 302, 303, 304,
 305, 306
 Tedinghusen, slægt 239
 Tedinghusen, Gosche 135
 Tedinghusen, Heinrich 210
 Tedinghusen, Marquard, 1313 38
 Tedinghusen, Marquard, 1397 135
 Thamsen, Johann, pr. 233, 238
 Thienen, Johann v., drost 133, 138
 Thienen, Otto v., amtmand 305, 309
 Thomesen, Nis, 1429 158
 Thomsen, Johan, pr. 276
 Thomsen, Nis, birkefgd. 323
 Thomsen, Peter, pr. 349
 Thomsen, Truels, pr. 348, 349
 Thormendsøn, Johannes 63
 Tirsdorp, Henrik Mikkelsen 317, 318
 Todberg, Poul Pedersen, lærer 338
 Troels, ærkedegn 46
 Troelsen, Peder, hrfgd. 313, 314
 Tundering, Jens, 1330 56
 Tunderus, Johannes 267, 281
 Tygesen, Tyge, pr. 290
 Uck, Paul, 1580 309
 Uke, Peter, 1397 135, 143
 Ulfson, Niels, kannik 158, 159, 160
 Ulfson, Tjelluf, 1474 100
 Ulrich, hrt. Mecklenburg 117

- Urne, slægt 74f., 133
 Urne, Christian Eriksøn 133, 209, 210
 Urne, Ketil 74
 Utenhof, Wolfgang 249, 298, 345
- Vitzen, Vicke v. 148
 Vogt, Heinrich, kannik 91, 98
 Vogt, Heinrich, protonotar 91, 98
 Vorstius, Johannes, pr. 284, 285, 305
- Wahlstorf, Henneke 196
 Valdemar I den Store 22, 23
 Valdemar II Sejr 23, 31, 48, 98
 Valdemar III, se: Valdemar V Eriksøn
 Valdemar IV Atterdag 57–65, 73, 75–77, 86, 87, 97, 98, 109, 110, 112, 127, 129, 130, 150
 Valdemar III Abelsøn 31, 32
 Valdemar IV Eriksøn 33, 34
 Valdemar V Eriksøn 35, 51, 55–61, 68, 71, 72, 75, 77, 79, 82, 96, 97, 99, 174, 301
 Walther, Paul 345
 Vandal, Johan, se: Wenth, Johann
 Warendorp, Heinrich, biskop 71, 85
 Wechter, Johann, pr. 287
 Wedel, Hasse v., drost 75
 Weidensee, Eberhard 255, 256, 260, 263–265, 269, 271, 281, 282, 285, 294, 297, 339
 Wensin, Lorenz, amtmand 306, 309
 Wenth, Johann 255–257, 260, 265, 267–269, 271, 281, 282, 297, 302
 Westensee, Busche, 1348 71, 74
 Westerholt, Reinhold, pr. 263, 271, 297, 298
 Westphalen, E. J. v. 173
- Viborg, Jens, ærkedegn 303
 Wikhard, pr. 235
 Wilhelm, hrt. Braunsch.-Lünebg. 122
 Wintersen, Jesper, pr. 231
 Winther, Jørgen, pr. 271, 283, 284
 Wisch, v. d., slægt 37, 239
 Wisch, Albrecht v. d. 71
 Wisch, Claus v. d. 140, 145
 Wisch, Detlef v. d. 214
 Wisch, Johann v. d. 309
 Wisch, Marquard v. d., 1338 71
 Wisch, Marquard v. d. (Rohrland) 71, 98
 Wisch, Marquard v. d., 1413 140
 Wisch, Otto v. d., domprovst 88, 91, 93
 Wisch, Wulf v. d., 1397 134
 Wisch, Wulf v. d., 1448, 1465 74, 191, 196
 Witte, Gottschalk, 1344 71
 Woyen, Ewald v., amtmand 309
 Vuldemarii, Johannes 85
 Wulf, slægt 37
 Wulf, Claus, biskop 157, 160–162, 191–194, 220, 221, 223, 224
 Wulf, Detlef, kannik 227
 Wulf, Hartwig, 1313 38
 Wulf, Johann, provst 228, 229, 251–254
 Wulf, Jørgen, pr. 276
 Wulf, Konrad, 1326 70
 Wulf, Marquard, 1338 71
 Wulf, Marquard, 1397 133
 Wyncke, Eggert provst 161
- Aakjær, Svend 23

Stedregister*

- Abild 79, 236, 295, 307, 321
Adelby 41, 327
Adsbøl 318
Agerskov 276
Agtrup 166, 167
Ahlefeld 37
Albøl 205
Als 34, 60, 63, 68, 71, 72, 79, 99, 109,
115, 116, 126, 127, 132, 134, 135,
180, 207, 211, 232, 234, 298f., 302,
310, 311, 314, 316, 319, 330, 352
Alslev, Hjordkær s. 78, 116
Alslev, Højst s. 213, 214
Angel 9–11, 15, 26, 60, 68, 71, 72,
133, 134, 205, 326, 348
*Archidiaconatus 101, 180
*Arnsholm («Nørrevold») 73
Arrild 68, 73, 236, 295
*Arvad 100
Astrup 313, 314
Aukamp 70
Avnbøl 64
- Ballum 321
Bargum 328
Barsmark 79
*Barved syssels provsti 91, 99–101,
102, 156–163, 176, 180, 210, 224,
226–230, 232, 234, 236, 237, 251,
253, 254, 256, 258, 259, 260, 264,
275, 291, 319, 323
*Bastholm 213
*Bastlund 214
- Bedsted 180, 236, 306, 313, 349, 350
Bejerholm 158
*Beltring herred 116
Bevtoft 100, 233, 234, 235, 276, 280,
321, 322
Bjerning 157
Bjolderup 74, 79, 133, 135, 206, 213,
214, 235, 317, 321, 330
Bjært 280
Blans 156
*Blåmølle 63
Bolderslev 74, 75, 79, 133, 206, 323
Bordelum 328
Borreby 41, 146
Bov 59, 68, 236, 301, 312, 323, 327
Brede 236, 307
Bredevad 206
Bredsted 298, 328
Breklum 328
Broager 210, 236, 318, 321, 330
Brundlund 122, 313
Brønøre 310, 322
Brøns 78, 254, 313, 314, 321
*Brådeborg 64, 110, 127
Buckhagen 71, 72
Budsholm 214
Burkal 205, 213, 214, 215, 290, 321,
336
*Bygholm 215
Bylderup 206, 207, 214, 215, 247,
313, 314, 321, 330
Bøgvad 213
Bøking herred 59, 110, 116, 156, 289

* Kun navne på sønderjyske lokaliteter er registreret. Stjerne ved navnet betyder forsvunden bebyggelse eller ældre navneform.

- Dalby 209
 Daler 304, 321, 323
 Danevirke 10, 24, 26, 54, 56, 80, 177, 178
 Drelstrup 328
 Duborg 118, 123, 220, 247
 Duvenstedt 71
 Dänischwohld 24, 35, 57, 72, 126
 Dybbøl 321
 Dyrhus 206
- Eckernförde 12, 34, 35, 40f., 43, 146, 221
 Egen 63, 79, 211, 321, 330, 347
 Eggebæk 115, 327
 Egvad 180, 295, 306, 350
 Ejder 12, 24f., 33ff., 36, 37, 52, 54, 66, 72, 80, 96, 101, 125, 140, 145, 176, 178, 180, 270
 Ejdersted 116, 126, 127
 *Ejdersted provsti 88, 91, 101, 180
 Ejsbøl 115, 130, 133, 142
 *Ellum syssels provsti 101, 180, 301
 Elstrup 63, 71, 72, 79
 Emmerlev 135, 233, 236, 330
 Enderupskov 294
 Enklaver, de kongerigske 99, 114, 124
 Ensted 321
 Erlev 164
 Ertebjerg 207
 Esgrus 329, 349
 Esmark 312
 *Everschop 116
- Farup 236, 254, 290
 Fehmarn 34, 55, 119, 144
 Felsted 135, 233, 236
 Fjelstrup 158, 285, 344
 Fjorde 312, 328
 Flensborg 41, 42, 57, 58, 59, 63, 78, 96, 104, 114–124, 126, 127, 132, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 152, 153, 154, 155, 157, 160, 161, 164–175, 204, 205, 206, 211, 220, 226, 228, 237, 243–247, 252, 261, 262, 263, 269, 271, 277, 285, 289, 291, 292, 296, 298, 301, 312, 323, 326, 327, 328, 334
- Flækkeby 70
 Fockbek 71
 Fole 321, 322
 Fovslet 133
 Fredsted 158
 Fresendelf 89
 Frestrup 206
 *Fræslet 24, 33
 Frørup 310, 322
 Frøs herred 144, 146, 280
 Føhr 116, 124, 143, 228, 336
- Gammelby, Fjelstrup s. 285, 344
 Gammelby, Svansen 71, 72
 Gammelgård 134
 Gammel Haderslev 41, 158, 223, 321
 *Gath (Oehe) 71
 Gelting 71, 72, 78, 145, 349
 Geltingskov 71
 Genner 286
 Gettorf 24, 216
 Glücksborg 349
 Gottorp 54, 57, 58, 64, 65, 74, 114, 119, 126, 127, 220, 231, 246, 248, 272, 296, 312, 344, 348
 Gram 77, 114, 128, 236, 276, 294, 321
 Gram herred 100, 114, 129, 144, 146, 280
 Grarup 157, 319
 Grumtoft 205, 206, 327, 349
 Grødersby 114, 133, 134, 139, 153
 Grønninghoved 158
 Gråsten 10, 314
 Guderup 63
 Gørresmark 206
 Göteby 70
 Gåskær 213, 214
- Haby 24
 Haderslev 41, 42, 54, 57, 62, 63, 64, 70, 86, 88, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 109, 110, 114, 115, 124, 126, 130, 133, 143, 146, 147, 148, 157–163, 164, 165, 168, 175, 176, 180,

204, 218, 220–230, 234, 239, 240,
 244, 249–271, 274, 275–285, 289,
 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298,
 299, 300, 301, 304, 305, 306, 307,
 309, 310, 317, 318, 334, 335, 336,
 337, 338, 339, 340, 341, 343, 344,
 345, 346
 Haderslev herred 133, 158, 280
 Haderslev Næs 135, 158
 Hajstrup 247, 313, 314, 336, 338
 Halk 63, 158
 Hammelev 280, 335
 Handeved 70, 78, 327, 348
 Harreslev 218
 Havervad 313, 314, 315
 Havetoft 348
 Havnbjerg 321, 330
 *Hedeby 21, 22
 Heds 207, 214
 Hejsager 63, 158
 Hellevad 180, 235, 236, 295, 306,
 330, 350
 Hesterbjerg 54
 Hestholm 80, 205
 Hjerpsted 237, 238, 307
 Hjordkær 219, 235, 319, 321, 334
 Hjortspring (*Melletgård) 63, 146
 Holm, Slesvig 88
 Holm, Holmslen 70, 135
 Hoptrup 237, 238
 Horsbøl herred 61, 116, 156
 Hostrup 80, 104, 134, 213, 215, 232,
 233, 236, 239, 292, 320
 Hude 89
 Husby 327, 349
 Husby herred 205
 Husum 10, 26f., 31, 104, 249, 250,
 262, 269, 271, 296, 297, 298
 Hviding 276, 294, 321, 322
 Hviding herred 45, 62, 133, 144, 146,
 208, 209, 280, 301, 313, 315
 Hygum 265, 276, 279, 280, 321
 Hynding 213
 Hütten 134
 Hærvejen 59, 68, 100, 120, 180
 Højer 134, 205, 209, 234, 235, 236,
 238, 239, 240, 277, 304, 305, 307,
 321, 330
 Højer herred 116, 209, 211, 301, 305,
 314
 Højrup 276, 320
 Højst 213, 214, 215, 233, 236, 319,
 330, 349, 350, 351
 Hørup 63, 320, 322, 330, 350
 Immervad 120
 *Isted syssel 180
 Jagel 71
 *Jarnwith 24, 33
 Jejsing 80
 Jels 128, 129
 Joldelund 329
 Jørl 327
 Kaleby 134
 Kalslund herred 135, 144, 146, 280
 Kappel 104
 *Kegborg 64, 110, 127
 Kegnæs 64, 298
 Ketting 134, 320, 330
 Klein Rheide 71
 Klipse 78, 232, 238, 321, 330, 340,
 349
 Klægsbøl 206
 Knoop 37
 Kochendorf 178
 Kogsbøl 138
 Kollund 312
 Kongeåen 52, 100, 125, 128, 148, 180,
 248
 Kosel 178
 Kropp 78
 Kværn 327, 349
 Kværs 79, 238
 Kærbølling 209
 Kær herred 101, 116, 205, 206, 301
 Ladelund 293, 348
 Langballegård 205
 Langenhorn 328
 Lebæk 71
 Lehmbeek 37
 Lehmsick 89

- Lendemark 214
 Levensau 52, 125, 126, 138
 Lilholt 100
 Lindau, Deutsch 72, 716
 Lindau, Dänisch 72
 Lintrup 91
 List 124
 Lohe 32
 Loose 71
 Lund 215
 *Lunding 215
 Lundsgård 215
 Lundtoft herred 62f., 71, 77, 101,
 131, 210, 240, 301, 314
 Lyngsted 219
 Lysabild 319, 330
 Løgum kloster 10, 99, 132, 134, 164,
 211, 212, 213, 214, 215, 237, 296,
 307, 320, 330, 339, 340
 Lø herred 133, 210, 214, 301, 305
 Løjt 101, 102, 104, 180, 233, 236,
 238, 239, 277, 292, 320, 330
- Maasleben 135
 Majbøl 63
 Marstrup 164
 Maugstrup 63
 Medsted 158
 Mellerup, Bjolderup s. 75, 133
 *Mellet 146
 *Melletgård (Hjortspring) 63, 146
 Mildsted 27, 89, 178
 Mintebjerg 63
 Moltrup 157
 Morsum 284
 Munkbrarup 327
 Møgeltønder 99, 102, 236, 304, 320
 Mårkær 219
- Neder Jerstal 100
 Niebøl 289, 296
 Niehuus 59, 68f., 115, 126, 127, 139,
 141
 Nolde 205
 *Nonæs 78
 Norby 24
 Nordborg 60, 64, 110, 126, 127, 246,
 298, 309, 330, 340
 Nordfrisland, -frisere 11f., 25f., 59,
 61, 63, 64, 106, 109, 111, 115, 119,
 126, 127, 172, 204, 262, 326
 Nordstrand (Strand) 262, 284
 Notmark 310, 320, 323
 Nustrup 276, 320
 *Nybøl (Nibbel) 100
 Nybøl, Hjordkær s. 74, 75
 Nybøl, Sundeved 321, 330, 350
 Nybøl herred 62, 210, 240, 314
 Ny herred 133
 Nørre Brarup 72
 Nørre Gøs herred 101, 146
 Nørre Haksted 327
 Nørre Løgum 236, 307
 Nørre Rangstrup herred 144, 213,
 280, 315
 Nørrevold, se: Arnsholm
- Okholm 329
 Oksbøl 158, 330
 Oksenvad 63, 302, 338
 Oldemorstof 313, 323
 Olpenæs 219
 *Opnør 41
 Over Jerstal 100
 Oversø 348, 349
- Pelworm 116
 Poppenbøl 205
 *Provstegård 156
 *Præpositura Major 101, 180
- *Raade 214
 Ravnkær 219
 Ravsted 102, 104, 209, 213, 215, 233,
 236, 239, 292, 320, 321, 330, 339
 Rebbøl 206
 Rejsby 209, 321, 322
 Rends 213, 214
 Ribe 45, 53, 55, 57, 77, 91, 94, 95,
 97, 99, 102, 128, 129, 133, 159,
 176, 208, 222, 232, 235, 248, 254,
 256, 258, 259, 262, 277, 279, 290,
 305, 335, 338, 339, 342f.
 Ribe stift 81, 100, 114, 180, 209, 210,

211, 231, 234, 235, 236–237, 256,
 275, 276, 287, 288, 291, 295, 298,
 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306,
 307, 322
 Ringved 63
 Rinkenæs 313, 321, 322, 323, 338,
 340, 347
 Rinkenæs, Svansen 71
 Rise 321
 Rise herred 62, 100, 101, 210, 213,
 214, 240
 Roager 129, 276, 294, 321
 Roost 73, 313
 Rudbøl 205
 Rude 165
 Rundhof 72, 74, 113, 134, 138, 141,
 219
 *Ryd kloster 31, 47, 48, 132
 Rødding 276
 Rødemis 89
 Rømø 72, 79, 321
 Rønhave 322
 Rørkær 80, 213
 Roest 72

 Satrup 312
 Schinkel 37
 Schnaap 71
 Seest 130
 Sehestedt 37
 Sild 116, 124, 143
 Simmersted 63
 Siseby 70, 135
 Siversted 349
 Sjellerup 211
 Skaleby 134
 Skast 307, 321
 *Skinkelsborg 129
 Skodborg 100
 Skodborghus 129
 Skovbølgård 135
 Skrydstrup 100
 Skærbæk 235, 280, 304, 321
 Slesvig 12, 21, 26, 31, 41, 42, 44, 45–
 47, 54, 71, 81, 88, 90, 91, 92, 94,
 95, 97, 101, 104, 105, 119, 122,
 126, 132, 136, 139, 152, 153, 154,
 155, 159, 160, 161, 176, 180, 221,
 225, 227, 251, 263, 271, 273, 289,
 290, 296, 297, 298, 305, 344
 Slesvig stift 65, 70, 81–93, 101, 102,
 150–163, 180, 210, 221, 226, 227,
 234, 236, 258, 264, 268, 270, 287,
 288, 294, 296, 302, 316, 319
 Slien 24f., 31, 33ff., 37, 38f., 52, 54,
 66, 72, 80, 96, 101, 177, 178
 Slogs herred 62, 101, 116, 133, 206,
 209, 210, 211, 212, 213–215, 232,
 240, 247, 301, 313, 314
 Sñatebøl, Vester & Øster 205
 Soholm å 59
 Solderup 215
 Solt 349
 Solvig 68, 134, 212–215, 232
 Sommersted 34
 Sottrup, Bylderup s. 213
 Sottrup, Vester 330, 350
 Spandet 68, 73, 276
 Stapelholm 33
 Starup 223, 236, 319, 330
 Stenbjerg 349
 Stenderup (sognebyen) 129
 *Stendet 158
 Stepping 320, 330
 Sterup 205, 349
 *Strand provsti 101, 180
 Stubbe 114, 115, 116, 139, 146, 147,
 152
 Stubbæk 313
 Sundeved 10, 60, 63, 79, 101, 127,
 153, 210, 211, 298f., 314
 Svabsted 27, 37, 71, 84, 89, 114, 115,
 116, 139, 146, 147, 151, 161, 178
 Svansen 25ff., 33, 36, 38f., 60, 70, 71,
 78, 89, 114, 115, 132, 135, 146, 178
 Svenstrup 63, 330
 Sverdrup 158
 Süderhöft 89
 Sød 206
 Sødstrup 78, 116, 334
 Søgård 64, 68, 78, 79, 114, 128, 131,
 133, 145, 210, 219, 340
 Sølsted 72, 79, 134
 Sønderborg 60, 64, 71, 72, 97, 99,

- 110, 114, 126, 127, 132, 143, 165,
175, 211, 212, 218, 230, 239, 240,
287, 292, 298f., 309, 321, 346
- Sønder Gøs herred 101
- Søndergård, Rejsby s. 209
- Sønder Rangstrup herred 100, 180,
214, 313
- Søndervold v. Roost 73, 74
- Sørup 71, 91, 327
- Tandslet 207, 320, 330
- Taps 158, 310
- Tidsholm 80
- Tinglev 212, 213, 321
- Tirslund 135, 276
- Todsbøl 213, 214
- Toftlund 338
- Toldsted 74
- Tovskov 63
- Trene 24, 26, 84, 177
- Trøjborg 68, 72, 79, 114, 136, 231
- Tved v. Tønder 206, 293
- Tyrstrup 86, 317, 330
- Tyrstrup herred 133, 158, 209, 210,
280
- Tüttendorf 71
- Tønde 213
- Tønder 10, 43–45, 56, 57, 58, 60, 62,
63, 64, 68, 99, 110, 116, 119, 120,
126, 127, 128, 134, 139, 143, 146,
147, 175, 177, 180, 204, 205, 206,
207, 211, 213, 217, 230, 231, 235,
237, 239, 240, 252, 262, 264, 277,
287, 288, 289, 291, 293, 296, 298,
299, 300, 301, 304, 305, 306, 309,
319, 321, 332, 335, 336, 337, 338,
340, 341, 343, 344, 346, 347
- Tønder herred 116, 143, 212, 301,
305, 314
- Tønning 229
- Tørning 57, 58, 62, 63, 70, 71, 76, 77,
114, 120, 121, 128, 129, 133, 142,
144, 145, 146, 158, 209, 234, 297
- Tørning len 100, 114, 144, 249, 252,
255, 256, 257, 259, 264, 265, 266,
274, 281, 293, 294, 295, 299, 300,
304, 305, 307, 316
- Tågholm 235
- Ubjerg 206, 307
- Uge 135, 323, 351
- Ulkebøl 320, 322, 330
- Ullerup 64, 153, 156, 276, 320, 330
- Undevad 206
- Urnehoved 132, 133, 135, 136, 138,
143, 247, 248
- *Utholm 116
- *Utland 25f., 78
- Vandling 164
- Varnæs 10, 63, 116, 219, 240, 321,
323, 330, 337
- Vedsted 281
- Vejstrup 158
- Vester Sottrup 330, 350
- Vester Vedsted 80, 129, 235, 236
- Vibbøl 212, 213
- Viding herred 61
- Vidåen 25
- *Vidå provsti 88, 90, 91, 98, 101, 156,
180
- *Vidriks herred 116
- Vilstrup 135, 344
- Windebyer Noor 178
- Visby 72, 79, 304
- Wisch 37
- Vis herred 301, 323
- Vodder 68, 73, 129, 233, 236
- Vojens 100
- Vollerup, Bjolderup s. 214
- Vonsbæk 253, 330
- *Æbild 79
- Ærø 34, 53, 55, 56, 58, 90, 92, 115,
116, 124, 126, 127, 133, 146, 147,
148, 180, 232, 234, 243, 298, 302,
311, 316
- Oehe 71
- Ørsted 338
- Øsby 158, 236, 280, 330
- Øster Lindet 321, 322
- Øster Løgum 100, 180, 236, 320

Åbenrå 10, 41, 42, 62, 64, 78, 114,
116, 122, 126, 127, 143, 148, 164,
175, 177, 180, 204, 218, 230, 240,
246, 262, 263, 277, 285–287, 289,
297, 298, 299, 300, 306, 307, 309,
312, 313, 314, 317, 320, 332, 334,
335, 337, 338, 340, 342f., 345, 346
Årtoft 64, 77, 114, 210
Åstorp 158
Åstrup 157, 158, 317, 319

Nordslesvigs kirkelige opdeling ved senmiddelalderens slutning. Sammenlign kortet side 181 med tilhørende forklaring.

Kortet er efter mine anvisninger tegnet af boghandler Johannes Chr. Nielsen, Haderslev, og er ved mellemkomst af Haderslev Stiftsøvrighed udlånt fra min afhandling, Haderslev Stift i Middelalderen (Haderslev Stiftsbog, 1973, side 12–26).

Odense University Studies in History and Social Sciences

- Vol. 1: Anders Bjørnvad: *De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen og hjælpen til de nedstyrkede britiske og amerikanske flyvere.* 1970. 205 pp. Dan. kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 2: Jørn Henrik Petersen: *Aspekter af den økonomiske problematik i en centraldirigeret økonomi.* 1971. 311 pp. Dan. kr. 90.00 plus sales tax.
- Vol. 3: Aage Trommer: *Jernbanesabotagen i Danmark under Den anden Verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse.* 1971. 323 pp. Dan. kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 4: Henning Bregnsbo: *Kampen om skolelovene af 1958. En studie i interesseorganisationers politiske aktivitet.* 1971. 236 pp. Dan. kr. 56.00 plus sales tax.
- Vol. 5: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk teori. Bind I.* 1972. 135 pp. Dan. kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 6: Mikael Venge: *Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523.* 1972. 218 pp. Dan. kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 7: Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-1945.* 1973. 515 pp. Dan. kr. 90.00 plus sales tax.
- Vol. 8: Klaus Jørgensen: *Atomvåbnenes rolle i dansk politik. Med særligt henblik på Kampagnen mod Atomvåben 1960-68.* 1973. 173 pp. Dan. kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 9: Erik Gørtz: *Measures of the Effects of Economic Policy.* 1973. 75 pp. Dan. kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 10: Leif Szomlajski: *Yngre Sjællandske Krønike. Baggrund, tilblivelse og værdi.* 1973. 118 pp. Dan. kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 11: Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår under Svenskekrigene 1557-60.* 1973. 698 pp. Dan. kr. 100.00 plus sales tax.
- Vol. 12: Ole Nørskov Nielsen: *Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-1840.* 1973. 200 pp. Dan. kr. 40.000 plus sales tax.
- Vol. 13: Niels Chr. Knudsen: *Production and Cost Models of a Multi-Product Firm. A Mathematical Programming Approach.* 1973. 302 pp. Dan. kr. 50.00 plus sales tax.
- Vol. 14: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk Teori. Bind II.* 1974. 448 pp. Dan. kr. 120.00 plus sales tax.
- Vol. 15: Erik Beukel: *Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952-53. En sikkerhedspolitisk beslutning.* 1974. 72 pp. Dan. kr. 20.00 plus sales tax.
- Vol. 16: Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660.* 1974. 166 pp. Dan. kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 17: Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark 1914-1920.* 1974. 240 pp., ill. Dan. kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 18: Erling Ladewig Petersen: *'Ali and Mu'awiya in Early Arabic Tradition.* Repr. 1974. 264 pp. Dan. kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 19: H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland. En historisk undersøgelse.* 1974. 393 pp. Dan. kr. 100.00 plus sales tax.

Plattysk var i middelalderen et skrift- og kultursprog, der takket være hanseaterne blev vidt udbredt i Nordeuropa. Det var derfor det plattyske sprog, der middelalderen igennem og frem til 1600-årene repræsenterede tyskheden i Sønderjylland, og det er dette, der er forklaringen på bogens titel. Der er ikke tale om et filologisk værk, men om en historisk behandling af tyskhedens fremtrængen i vort gamle grænseland, en art moderne pendant til C. F. Allens »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«, der udkom i årene 1857–58.

H. V. Gregersen har med sin nye bog givet forklaringen på, hvorfor Sydslesvig i dag er et tysktalende land, mens Nordslesvig har bevaret sin danske nationalitet. Der er lagt vægt på at betone kultursprogenes betydning i modsætning til tidligere fremstillinger noget ensidige fremhævelse af de folkelige dialekter. Adel og gejstlighed repræsenterede i ældre tid de højere stænder, og fremstillingen yder derfor bidrag til disse to stænders andel i udviklingen. Kirkesprogsgrænsen tværs igennem landsdelen findes indgående belyst i forbindelse med gennemgangen af Sønderjyllands særlige reformationshistorie.

Den veldokumenterede fremstilling fremtræder i et let læst sprog og vil fremover være et væsentligt bidrag til belysning af Sønderjyllands ældre politiske og kulturelle udvikling.